

HISTORICKÝ ČASOPIS

HISTORICKÉHO ÚSTAVU SAV

ISSN 0018-2575

ROČNÍK 57 * 2009 * ČÍSLO 2

SAP
SLOVAK ACADEMIC PRESS

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

HISTORICKÝ ČASOPIS

HISTORICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

813 64 BRATISLAVA, KLEMENSOVA 19

e-mail: histcaso@savba.sk

<http://www.historickycasopis.sk>

Hlavný redaktor: Dušan Kováč

Redakčná rada: Jozef Baďurík, Valerián Bystrický, Miloslav Čaplovič, Viliam Čičaj, Vojtech Dangel, Ivan Kamenec, Eva Kowalská, Jozef Leikert, Ján Lukačka, Slavomír Michálek, Jan Pešek, Pavol Petruf, Ján Steinhübel a Dušan Škvarna.

Redakčný kruh: Blanka Brezováková, Katarína Hradská, Tünde Lengyelová.

Medzinárodná redakčná rada:

Peter Bugge (Aarhus), Stanisław Bylina (Warszawa), Moritz Csáky (Wien/Graz), Robert J. Evans (Oxford), Frank Hadler (Leipzig), Horst Haselsteiner (Wien), Catherine Horel (Paris), George J. Kovtun (Washington), Hans Lemberg (Marburg), Francesco Leoncini (Venezia), Jiří Malíř (Brno), Antoine Marès (Paris), Jaroslav Pánek (Praha), Jan Rychlík (Praha), Mark Stolarik (Ottawa), Arnold Suppan (Wien), László Szarka (Budapest), Ela Zadorožnik (Moskva).

Výkonná redaktorka: Miroslava Fabriciusová

Jazyková redaktorka: Jana Skladaná

Vychádza štyrikrát ročne. Rozširuje, objednávky a predplatné vrátane zo zahraničia prijíma SAP – Slovak Academic Press, spol. s r. o., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava. Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, SK – 852 99, Bratislava. Internetový objednávkový formulár nájdete na adrese: <http://www.historickycasopis.sk>. Nevyžiadané rukopisy nevraciamy. Evidenčné číslo: EV 3084/09

Distributed by SAP – Slovak Academic Press, Ltd., Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia. Distribution are held by KUBON and SAGNER, P. O. B. 34 01 08, W – 8000 München, Germany.

© Historický ústav SAV, 2009

OBSAH

Štúdie

To meček, Oto: Formovanie osídlenia drevorubačských a uhliarskych osád na území mesta Banská Bystrica.....	195
Peýrou, Florencia: Sen o svobodě. Demokracie a republikánství ve Španělsku, 1840 – 1868.....	223
Hollý, Karol: Negácia udalostnej histórie a historický optimizmus: historická ideológia Svetozára Hurbana Vajanského (1881 – 1897).....	243
Micheľa, Miroslav: Plány slovenskej autonómie v politike Maďarska 1918 – 1920.....	271
Jakšicsová, Vlasta: Príbeh slovenského intelektuála ako spolutvorcu, nástroj i obeť autoritatívneho režimu vojnového Slovenského štátu.....	299

Rozhľady

Žigo, Pavol: Dedina – ves – selo – drevňa v nárečiach starých Slovanov.....	329
---	-----

Diskusia

Kosztá, László: Benediktínsky kláštor z 11. storočia na Spiši?.....	339
---	-----

Recenzie

Hahn, Hans Henning - Mannová, Elena (eds.): Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung (Peter Šoltés).....	357
Fata, Márta - Kurucz, Gyula - Schindling, Anton (eds.): Peregrinatio Hungarica (Eva Kowalská).....	360
Suško, Ladislav (ed.): Das Deutsche Reich und die Slowakische Republik 1938 – 1945. Dokumente. Band I. (Dagmar Čierna-Lantayová).....	362
Slobodník, Martin: Mao a Buddha: Náboženská politika voči tibetskému buddhizmu v Číne (Marína Zavacká).....	365

Glosy.....	369
------------	-----

Kronika.....	377
--------------	-----

Obhájené práce.....	383
---------------------	-----

CONTENTS

Articles

Toměček, Oto: Formation of the timber and charcoal producing settlements in the territory of the town of Banská Bystrica	195
Peyrou, Florencia: A dream of freedom. Democracy and republicanism in Spain 1840 – 1868	223
Hollý, Karol: The negation of event history and historical optimism: the historical ideology of Svetozár Hurban Vajanský (1881 – 1897)	243
Michela, Miroslav: Plans for Slovak autonomy in Hungarian politics 1918 – 1920	271
Jaksicsová, Vlasta: The Slovak intellectual as co-creator, instrument and victim of the authoritarian regime of the wartime Slovak state	299

Horizons

Žigo, Pavol: Dedina, ves, selo, derevňa in the dialects of the early Slavs	329
--	-----

Discussion

Kosztá, László: A Benedictine monastery in 11th century in Spiš?	339
--	-----

REVIEW-ANNOTATIONS-BIBLIOGRAPHY-CHRONICLE

INHALT

Studien

Toměček, Oto: Besiedlungsgestaltung von Holzfäller- und Kohlenbrennersiedlungen im Gebiet der Stadt Banská Bystrica.....	195
Peyrou, Florencia: Traum über Freiheit. Demokratie und Republikanismus in Spanien, 1840 – 1868.....	223
Hollý, Karol: Negation der Ereignishistorie und historischer Optimismus historische Ideologie von S. H. Vajanský (1881 – 1897).....	243
Michela, Miroslav: Pläne der slowakischen Autonomie in der Politik von Ungarn in den Jahren 1918 – 1920.....	271
Jaksicsová, Vlasta: Die Geschichte eines slowakischen Intellektuellen als Mitgestalter, Werkzeug und Opfer des autoritativen Regimes im slowakischen Kriegsstaat	299

Rundschau

Žigo, Pavol: Dedina – ves – selo – derevňa im Dialekt der alten Slawen	329
--	-----

Diskussion

Kosztá, László: Benediktinerkloster aus dem 11. Jahrhundert im Zipser?	339
--	-----

KRITIK-GLOSSEN-BIBLIOGRAPHIE-CHRONIK

Š T Ú D I E

FORMOVANIE OSÍDLENIA DREVORUBAČSKÝCH A UHLIARSKÝCH OSÁD NA ÚZEMÍ MESTA BANSKÁ BYSTRICA

OTO TOMEČEK

TOMEČEK, Oto. Formation of the timber and charcoal producing settlements in the territory of the town of Banská Bystrica. *Historický časopis*, 2009, 57, 2, pp. 195-222, Bratislava.

The study is concerned with the problem of the origin of the timber and charcoal producing settlements in the historic territory of the town of Banská Bystrica. The introduction outlines the origin of the mining and metal producing settlements, with the existence of which timber and charcoal production was connected. The specialized timber and charcoal settlements were younger. The oldest developed from originally metal producing settlements. The origin of the first settlements inhabited exclusively by timber and charcoal producers falls in the 17th century. The study traces the whole process of development of this specific type of settlement from their origin to the mid 19th century.

Mining. Metal production. Timber producers. Charcoal producers. Settlements.

Proces osídlenia horských a podhorských oblastí Slovenska, ktorý sa začal už v stredoveku predovšetkým v súvislosti s baníckym prospektorstvom a valašskou kolonizáciou, sa zavŕšil až v priebehu novoveku. Bolo to hlavne zásluhou pokračujúcej valašskej kolonizácie, nastupujúcej kopaničiarskej kolonizácie, ako aj zásluhou vzniku priemyselných (baníckych, hutníckych, drevorubačských a uhliarskych) osád.¹ Na strednom Slovensku v obvode Banskobystrickej banskej komory sa v priebehu raného novoveku začalo utvárať takéto špecifické osídlenie, pozostávajúce z osád drevorubačov a uhliarov, východne od Brezna (tzv. Biele handle), v povodí Čierneho Hrona (tzv. Čierne handle) a napokon aj na území mesta Banská Bystrica.² Predkladaná štúdia si kladie za cieľ osvetliť počiatky osídlenia posledne zmieneneho regiónu.

Rozhodujúcim faktorom v procese osídľovania horských častí historického bansko-bystrického chotára bol rozvoj baníctva a hutníctva. Oblasť Starohorských vrchov bola s týmto cieľom osídlená už v praveku.³ Výrazná premena krajiny antropogénnou mon-

1 Išlo tu o menšie vidiecke sídla založené a pôvodne obývané hlavne obyvateľstvom s jedným konkrétnym profesijným zameraním. V neskoršom období sa zvyčajne menila profesijná štruktúra obyvateľstva týchto sídel, ktoré tak strácajú tento svoj pôvodný charakter.

2 Biele a Čierne handle boli pôvodne obývané drevorubačmi. Na rozdiel od nich na území mesta Banská Bystrica možno od počiatku hovoriť o zmiešaných sídlach drevorubačov a uhliarov, teda skôr drevorubaško-uhliarskych sídlach.

3 TOČÍK, Anton - BUBLOVÁ, Helena. Príspevok k výskumu zaniknutej ťažby medi na Slovensku. In *Študijné zvesti AU SAV 21*. Nitra : Archeologický ústav SAV, 1985, s. 47-135.

tánnou činnosťou v neskoršom období stredoveku a novoveku však nedovoľuje objasniť či možno v oblasti hovoriť o kontinuite ťažby od praveku až do stredoveku. V každom prípade opätovný rozmach baníctva a s ním súvisiaceho osídľovacieho procesu v Starohorských vrchoch nastal v 13. a 14. storočí a súvisel s príchodom nemeckých hostí.

* * *

Prvou skutočne hodnovernou písomnou zmienkou, ktorá spomína existenciu tujanajších baní, je donácia Bela IV. pre banskobystrického richtára Ondreja z roku 1263.⁴ V nej sa spomína, že donáciu kráľ udeľuje za Ondrejove zásluhy pri osídľovaní mesta a budovaní baní na striebro. V metácii darovaného územia sa navyše spomína, že jedna jeho hranica sa tiahne od vtoku potoka *Celnice* (Selčiansky, resp. Nemčiansky potok) do Hrona, až po jeho prameň a veľkú skalú pri bani (*ad magnum lapidem, qui est circa montanam*).⁵

Podľa tohto popisu sa zdá, že by mohlo ísť o bane v špaňodolinskej oblasti.⁶ Vzhľadom na ich vzdialenosť od mesta (vzdušnou čiarou 8 km) tu musíme v takom prípade predpokladať aj existenciu osady baníkov, predchodkyne neskoršej **Španej Doliny**. Tá je ako existujúca osada však doložená až podstatne neskôr. Pod svojím nemeckým názvom *Herren Grundt* sa spomína v inventári mediarskeho podniku v Banskej Bystrici v roku 1526.⁷ Pod svojím slovenským názvom v tvare *Spányedolina* dokonca až ku koncu 16. storočia.⁸

Už podľa názvu je zrejmé, že ešte staršou banskou lokalitou ako Špania Dolina sú **Staré Hory**. Medzi prvými, kto na to upozornil, bol už známy polyhistor slovenského pôvodu Matej Bel so slovami „*fodinarum antiquissima, quod nominis ratio innuit*“.⁹ Naposledy tak urobil historik banskobystrického baníctva Marián Skladaný s tým, že „staré hory“ musia určite znamenať „staré bane“.¹⁰ Keďže aj tu musela pri baniach existovať osada, kde žili baníci, zostáva nám len dodať, že nielen staré hory = staré bane, ale zároveň aj staré bane = stará banícka osada. Podobne ako v prípade Španej Doliny však

4 Inzert v konfirmácii Štefana V. z roku 1272. MATULAY, Ctibor (ed.). *Mesto Banská Bystrica : Katalóg administratívnych a súdnych písomností I., II. (1020) 1255 – 1536*. Bratislava : Archívna správa MV SSR, 1980, s. 16, č. 8 a s. 17, č. 11.

5 Takto to interpretoval archivár Ctibor Matulay. MATULAY, ref. 4, s. 16-17, č. 8.

6 Tento výklad najnovšie spochybňuje Zuzana Chladná. Podľa nej v donácii spomínaná *montana* neoznačuje bane, lebo tento význam nadobudlo slovo *montanus* až neskôr, ale len hornatú, resp. horskú krajinu. Preklad uvedenej časti metácie by tak mal znieť, že „*hranica vedie k veľkej skale, ktorá je pri hornatej krajine*“ (teda pri horách). Pozri: CHLADNÁ, Zuzana. Počiatky banskobystrického baníctva – východiská vzniku baníckej obce Špania Dolina. In *Týždeň vedy*. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2007, s. 114.

7 RATKOŠ, Peter (ed.). *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525 – 1526)*. Bratislava : SAV, 1957, s. 269.

8 V listine z roku 1584 sa spomína istý Filip Sielnický (Zelniczky) ako *cultor regiarum fodinarum in valle Domini alias Spányedolina*. – TAGÁNYI, Károly (ed.). *Magyar érdészeti oklevéltár I*. Budapest : Pátria, 1896, s. 237, č. 169.

9 BEL, Matthiae. *Notitia Hungariae novae historico geographica. Tomus secundus*. Viennae : Typis Johannis Petri von Ghelen, 1736, s. 460.

10 SKLADANÝ, Marián. Špaňodolinská meď v stredoveku a ranom novoveku. In *Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum; Špania Dolina : Obec Špania Dolina, 2005, s. 31.

aj v prípade Starých Hôr pochádza najstaršia písomná zmienka z podstatne mladšieho obdobia, keď sa spomína až v roku 1517 pod názvom *Antiquam Montem*.¹¹

V druhej polovici 13. storočia existovali bane založené richtárom Ondrejom,¹² vzhľadom na jeho veľké zásluhy o rozvoj tunajšieho baníctva, pravdepodobne aj v doline, ktorá ešte v 14. storočí niesla jeho meno. Roku 1388 sa spomína táto dolina pod názvom *raychen Andres Grunt* ako nejaký obstavený majetok aj spolu s akousi hutou a priľahlým pozemkom a lúkou.¹³ Pri týchto baniach neďaleko Starých Hôr bola určite takisto pôvodná osada, predchodkyňa neskoršej **Richtárovej** (v prameňoch označovaná názvami *Richtergrund, Alterae Partis, Altera Pars seu Druha Strana*).

Poslednou osadou existujúcou už v stredoveku, ktorá vznikla pri baniach, boli **Piesky**. Prvýkrát sú bane na Pieskoch doložené roku 1458 pod názvom *Santperg* či *Sandtperg*.¹⁴ Opätovne potom v inventári Banskobystrického mediarskeho podniku z roku 1526 ako *fođinis et montanis Sant Perig*.¹⁵ Aj v tomto prípade išlo o osadu, ktorú obývali hlavne baníci.

Do konca stredoveku existovali v banskobystrickom banskom revíri aj osady, ktoré vznikli pri hutách. V čase povrchovej ťažby rúd sa zhutňovalo len v jednoduchých zemných peciach. Tie sa po vyťažení rudy zrušili a nahradili ich nové na mieste, na ktoré sa presunula ťažba. Po zavedení hlbinej ťažby bolo potrebné zaviesť aj nový technologický spôsob, ktorý by umožnil zhutňovanie rúd vydolovaných z hlbších partií pod povrchom zeme. Tak vznikli huty, ktoré boli lokalizované v blízkosti šácht a štôlní, teda priamo alebo v blízkosti sídel baníkov. Až problémy s drevom spôsobili, že huty sa začali stavať aj ďalej od baní predovšetkým tam, kde boli vhodné lesy na výrobu dreveného uhlia používaného ako palivo v hutách. Dôležitým aspektom umiestnenia huty však bol aj vodný zdroj a dobrý prístup. Takto sa pre postavenie hút hľadali predovšetkým miesta v dolinách, najčastejšie na sútoku potokov.

Za týchto okolností vznikli v 15. storočí ešte pred vznikom Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti (1494 – 1525) šmelcovacie (taviace) huty v Banskej Bystrici a na okolí (Baláže, Harmanec, Jelenec, Staré Hory a Revúca).¹⁶ Popri nich existovala v Banskej Bystrici na potoku Bystrica aj šplajsovacia (rafinačná) huta, ktorú postavil banskobystrický ťažiar Ján Kolman za peniaze Jána Turza.¹⁷

Obdobím vrcholného rozmachu banskobystrického baníctva bola éra Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti. V tom čase k spomenutým starým šmelcovacím hutám pribudli nové. Moderné šmelcovacie huty vybudovala spoločnosť v Harmanci a na Sta-

11 RATKOŠ, ref. 7, s. 199; takisto MATULAY, ref. 4, s. 146, č. 450.

12 Richtár Ondrej zastával pravdepodobne funkciu doživotného richtára v Banskej Bystrici, pretože sa ako tunajší richtár spomína vo viacerých rokoch, naposledy roku 1287, pričom zomrel zrejme až krátko po roku 1293. Blížšie pozri: RÁBIK, Vladimír. Banskobystrický richtár Ondrej a jeho potomstvo – zemanía zo Sásovej. In *Genealogicko-heraldický hlas*, 2000, roč. 10, č. 2, s. 4-6.

13 MATULAY, ref. 4, s. 33, č. 60.

14 MATULAY, ref. 4, s. 76, č. 235.

15 RATKOŠ, ref. 7, s. 270.

16 VLACHOVIČ, Jozef. *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*. Bratislava : SAV, 1964, s. 35.

17 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 36.

rých Horách.¹⁸ Nové šplajsovacie (rafináčné) huty vyrástli v Moštenici (tzv. Poľská huta) a v Tajove.¹⁹ Jedinú scedzovacia huta, v ktorej sa scedzovalo striebro, postavila spoločnosť takisto v Moštenici (tzv. Nemecká huta).²⁰ Šplajsovacia huta v Banskej Bystrici napokon spoločnosť zrušila a na jej mieste vystavala medený hámor pre finálne spracovanie medi.²¹

Pri všetkých hutách, ktoré vznikli v tomto období v okolí Banskej Bystrice, sa vytvorili osady obývané hutníkmi, ale aj drevorubačmi a uhliarmi. Existencia hút bola hlavným lokalizačným činiteľom vzniku osád Baláže, Moštenica, ako aj Revúca (dnešná Vyšná Revúca), ktoré ležali mimo vlastného chotára Banskej Bystrice.

Na území mesta vznikli spolu s hutami minimálne 3 nové osady. Na starej, najneskôr už v priebehu 15. storočia existujúcej, ceste z Banskej Bystrice do Turca vznikol Harmanec (dnešný Dolný Harmanec). Na jednej zo starých ciest do Liptova Jelenec (dnešný Dolný Jelenec) a na ceste z Banskej Bystrice do Kremnice Tajov. Prvé dve z nich sa neskôr z hutníckych osád zmenili na špecializované drevorubačské a uhliarske osady. S existenciou tajovskej huty zase súvisí vznik uhliarskej osady Kordíky.

Počiatky neskoršej drevorubačsko-uhliarskej osady **Harmanec** môžeme celkom určite spájať s existenciou tunajšej huty a pôvodnej hutníckej osady. Podľa mladších historických záznamov zo 16. storočia fungovala tunajšia šmelcovacia huta ešte pred začiatkom podnikania Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti (1494/1495), keď sa tu banskému podnikaniu a následnému hutníckemu spracovaniu venovali ťažiaro Tanner, Martin Pressler,²² Juraj Sturzer,²³ Michal Königsberger,²⁴ Platt²⁵ a Peterman²⁶. Po činnosti týchto ťažiarov zostali pri hute v Harmanci troskové odvaly, o ktorých ďalšie využitie sa neskôr počas fuggerovskej správy mediarskeho podniku sporilo mesto s jeho vedením. Práve pri obhajobe práv mesta spracúvať tieto odvaly uviedol mená týchto banskobystrických ťažiarov kremnický komorský gróf Ján Dúbravický.²⁷

18 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 35.

19 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 36.

20 SKLADANÝ, Marián. Moštenická sciedzacia huta v rokoch 1496 až 1526. In *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica XLI*. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1995, s. 109.

21 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 38.

22 Emil Jurkovich ho uvádza s priezviskom *Breszler*. NAGY, Imrich (ed.). *Pribehy z minulosti Banskej Bystrice : Výber z tvorby Emila Jurkovicha*. Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica, 1997, s. 176; Jozef Vlachovič zase *Gessler*. VLACHOVIČ, ref. 16, s. 52.

23 Roku 1481 bol členom banskobystrickej mestskej rady. Roku 1482, ale aj v rokoch 1490 a 1493 bol richtárom mesta. Pred rokom 1494 bol správcom najväčšieho banskobystrického banského podniku patriaceho Jánovi Korvínovi, ktorý si 20. 9. 1494 prenajal Ján Turzo.

24 Prvýkrát sa jeho meno spája s Banskou Bystricou roku 1481, keď už pôsobil ako jeden z členov tunajšej mestskej rady. Roku 1489 pôsobí vo funkcii richtára mesta. Zomiera roku 1505.

25 Peter Ratkoš uvádza meno Georg Platt. RATKOŠ, Peter. Predpoklady vzniku thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti roku 1495. In *Československý časopis historický*, 1966, roč. XIV, č. 5, s. 763. V dejinách Banskej Bystrice je však skôr známy Mikuláš Platt, ktorý bol už roku 1459 členom jej mestskej rady a roku 1470 jej richtárom.

26 Roku 1503 bol členom mestskej rady a roku 1507 richtárom Banskej Bystrice.

27 Bližšie pozri: NAGY, ref. 22, s. 176; takisto VLACHOVIČ, ref. 16, s. 52. Naposledy sa problému venoval: GRAUS, Igor. Zápas Banskej Bystrice s thurzovsko-fuggerovským mediarskym podnikom o banské a troskové odvaly. In *Historický časopis*, 2005, roč. 53, č. 2, s. 247.

Ak naozaj existovali odvaly, ktoré vznikli činnosťou banskobystrických ťažiarov ešte pred vznikom Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti, musíme tu logicky predpokladať dlhodobejšie spracúvanie rudy. Nemožno teda tvrdiť, že huta začala pracovať len niekedy tesne pred vznikom spoločnosti.

V čase, keď fuggerovskí faktori rokovali o podmienkach definitívneho odchodu Fuggerovcov z Banskej Bystrice a prepustení podniku pod štátnu správu, niekedy v rokoch 1546 – 1548, sa operovalo aj s tzv. Hampo – inventárom. Podľa neho mal pôvodnú harmaneckú hutu aj spolu s nejakou „čiernou hutou“, ku ktorej sa ešte vrátíme neskôr, postaviť práve Ján Ernst zvaný tiež Hampo.²⁸ Peter Ratkoš stotožnil Hampa s kráľovským pokladníkom Mateja Korvína Jánom Ernstom. Na základe toho potom predpokladal, že k postaveniu huty v Harmanci muselo dôjsť pred rokom 1473.²⁹ Určite to však nemohlo byť skôr ako v roku 1466, keď získal kúpou viacero majetkov vrátane baní v Banskej Bystrici a okolí, resp. v roku 1470, keď bol do týchto majetkov uvedený Budínskou kapitulou.³⁰

V skutočnosti bol však Ján Ernst nazývaný Hampo synom kráľovského pokladníka Jána Ernsta a bratom päťkostolského biskupa Žigmunda Ernsta. Obaja synovia Jána Ernsta sa zmocnili medzičasom už korvínovského majetku až koncom roku 1494.³¹ Ak chcel teda skutočný Hampo vybudovať v Harmanci hutu ešte pred vznikom Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti, mal na to len veľmi málo času.³² Aj keby to stihol, huta by sotva stihla vyprodukovať toľko troskových odvalov, o ktorých spracovanie neskôr vypukol taký veľký spor.

Marián Skladaný si preto myslí, že tu mohlo dôjsť k zámene, pričom za staviteľa huty považuje skôr správcu korvínovského majetku Juraja Sturzera.³³ Toto meno napokon uviedol medzi ťažiarimi využívajúcimi harmaneckú hutu aj komorský gróf Dúbravický počas sporu o spracovanie odvalov. Ak bol jeho zoznam ťažiarov správny a jednotlivé mená zoradil aj chronologicky, tak staviteľom huty skôr mohol byť bližšie neznámy ťažiar Tanner.

Zo všetkého uvedeného vyplýva, že vzhľadom na torzovitosť pramenného písomného materiálu musíme konštatovať našu neschopnosť presnejšie určiť staviteľa, ako aj dobu postavenia huty v Harmanci. Predbežne by sme však mohli dobu jej vzniku len veľmi široko vymedziť rokmi 1466 – 1495.

Považujeme za potrebné vrátiť sa ešte k vyššie spomenutej a zatiaľ bližšie nelokalizovanej tzv. čiernej hute, ktorá mala byť vystavaná spolu s harmaneckou hutou. Turzovsko-fuggerovská spoločnosť vybuďovala v Harmanci pravdepodobne úplne novú hutu,

28 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 66.

29 RATKOŠ, ref. 25, s. 759.

30 JURKOVICH, Emil. *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Banská Bystrica : Pribicer, 2005, s. 127; takisto SKLADANÝ, Marián. Prvé thurzovsko-fuggerovské zmluvy o spoločnom mediarskom podniku. In *Historický časopis*, 1995, roč. 43, č. 2, s. 220.

31 Bolo to I. 12. 1494. SKLADANÝ, ref. 30, s. 222.

32 Už 26. 12. 1494 prenajal biskup Žigmund Ernst navrátený majetok od Jána Korvína Turzovcom. Hampo sa k tejto dohode pripojil 5. 2. 1495. SKLADANÝ, ref. 30, s. 225.

33 SKLADANÝ, Marián. Thurzovsko-fuggerovský mediarsky podnik v Banskej Bystrici a jeho európsky význam. In *Päťsté výročie thurzovsko-fuggerovského mediarskeho podniku v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica : UMB, 1995, s. 28.

ktorá s tou starou nemala nič spoločné. Išlo o tú hutu, ktorá sa spomína v inventári Banskobystrického mediarskeho podniku z roku 1526 pod názvom *hutta vocate Hermantz*s, resp. *hutzen Hermantz*s, pre ktorú pracovali uhliari Schramko a akýsi Ondrej.³⁴ Starú harmaneckú hutu sa pritom rozhodla spoločnosť nepoužívať. Len takto si možno vysvetliť informáciu o snahách banskobystrických mešťanov rekonštruovať opustené huty v Dolnom a Hornom Harmanci, ktorú priniesol Emil Jurkovich. Malo sa tak stať niekedy po roku 1536, keď sa mesto rozhodlo obnoviť svoje aktivity v baníctve a začalo budovať na ceste do Španej Doliny novú banskú štôľňu (*Erbstolle*). Navyše to bolo tiež v čase, keď mesto nevyhnutne potrebovalo hutu na ďalšie spracovanie banských a troskových odvalov, ktorých zužitkovanie mu povolil roku 1539 komorský gróf Dúbravický.³⁵ Keďže tu už narazilo mesto na odpor fuggеровskej správy podniku, nemožno predpokladať, že by im ten umožnil využívať na tieto ciele vlastné hutné objekty.

* * *

Tu sa práve dostávame k starej „čiernej hute“, ktorou by mohla byť práve Jurkovichom spomínaná spustená huta v Hornom Harmanci. Práve tu totiž ústi do potoka Harmanec jeho pravostranný prítok Čierny potok. Nejde tu pritom o žiadny novotvar hydronyma, ale historické pomenovanie toku, ktoré nachádzame aj na najstaršej zachovanej katastrálnej mape pod názvom *Cerny Bach*.³⁶ Tento názov by mohol súvisieť s uhliarstvom v oblasti, ale rovnako tak nám môže evokovať aj hutnícku prácu. Ak bola huta pomenovaná ako „čierna“, súviselo to určite s jej technológiou. Išlo o šmelcovaciu (taviacu) hutu produkujúcu surovú (čiernu) meď. Od pomenovania huty potom mohla získať pomenovanie dolina a potok, vzhľadom na polohu huty umiestnenej pri jeho vyústení.

Druhá Jurkovichom spomenutá spustená huta ležala poniže tejto, v Dolnom Harmanci. Bola to však pravdepodobne v poradí druhá huta v tomto sídle, pretože tu pracovala v tejto dobe už dlhší čas spomínaná moderná podniková huta. Spolu tu teda môžeme hovoriť o 3 hutách, z ktorých dve možno lokalizovať do **Dolného Harmanca** a jednu do **Horného Harmanca**.

Výsledok snáh banskobystrických mešťanov o sprevádzkovanie spustených hút nepoznáme. Keďže však medzi povolením ťažby a spracovania banských a troskových odvalov (október 1539) a následne jeho zakázaním (február 1541) prešlo takmer jeden a pol roka,³⁷ môžeme predpokladať, že rekonštrukciu minimálne jednej tejto huty mohlo mesto aj naozaj realizovať.

Po odchode Fuggercov z Banskej Bystrice sa nová harmanecká huta vystavaná Turzovsko-fuggercovskou spoločnosťou dostala do rúk eráru. Po dostavbe tzv. Novej huty v Banskej Bystrici sa napokon štát huty vzdal a tá prešla 1. apríla 1564 do prenájomu súkromným ťažiarom.³⁸ Od roku 1568 hutu využívali napríklad Valentín Prens a Andrej

34 RATKOŠ, ref. 7, s. 271 a 290.

35 JURKOVICH, ref. 30, s. 150.

36 Ústredný archív geodézie a kartografie v Bratislave, katastrálna mapa obce Dolný Harmanec z roku 1859.

37 GRAUS, ref. 27, s. 247-248.

38 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 102.

Mosslehner.³⁹ V 70. a 80. rokoch 16. storočia v nej pracoval banskobystriický ťažiar Demian. Po roku 1585 ho vystriedal Laurent Sixt.

Ešte predtým, ako sa začali angažovať súkromní ťažiar v Dolnom Harmanci, došlo aj k opätovnému sprevádzkovaniu huty v Hornom Harmanci. Je však celkom možné, že huta s menšími prestávkami pracovala už od prvej polovice 16. storočia, keď si tunajšiu spustenú huta predsavzalo sprevádzkovať mesto Banská Bystrica. Je to zrejme zo správy z obhliadky tunajších lesov konanej roku 1563, ktorá bola neskôr zaradená do Maximiliánovho lesného poriadku. V nej sa spomína huta v Malom Harmanci (*schmeltzhütten im Khlain Hormants, minori Hörmantz*), ktorá v tom čase pracovala pre Sebastiána Priwitzera.⁴⁰ Pod lokalitou Malý Harmanec tu musíme rozumieť s najväčšou pravdepodobnosťou práve Horný Harmanec.

Táto huta pracovala ešte aj v roku 1604. Vtedy bol štátny mediarsky podnik nútený dočasne prevziať spracúvanie trosky vo Veľkom Harmanci (Dolný Harmanec), lebo súkromní ťažiar pracujúci na Starých Horách, Balážoch a Malom Harmanci (Horný Harmanec) žiadali zvýšenie ceny za kamienok.⁴¹ Keďže kamienok alebo tiež liach je hutný medziprodukt získaný tavením rudy, niet pochyb, že vo všetkých menovaných lokalitách sa hovorí o hutných objektoch. Máme tu tak jasne potvrdenú existenciu dvoch súbežne pracujúcich hút v Dolnom aj Hornom Harmanci. V prípade huty v Hornom Harmanci však v tomto prípade ide zároveň o poslednú známu zmienku o jej existencii.

Aj pôvod drevorubačskej a uhliarskej osady **Jelenec** treba dávať do súvislosti s existenciou pôvodnej stredovekej osady pri tunajšej hute. Prvá hodnoverná zmienka o jej existencii sa nachádza v už niekoľkokrát spomenutom inventári Banskobystriického mediarskeho podniku, ktorý bol vyhotovený na základe jeho obhliadky vykonanej 22. – 23. apríla 1526 pri príležitosti prevzatia podniku Fuggerovcami od kráľovských komisárov Bernarda Beheima a Petra Bornemisu.⁴² Popri hutných prevádzkach v Balážoch, Moštenici, Revúcej, Harmanci a Tajove sa tu ako súčasť podniku uviedla aj huta v Jelenci (*hutta Hyrßen Grundt, hutten Hyrschengrund*).⁴³

Keď roku 1546 vypršal Fuggerovcom nájom v mediarskom podniku a začali komplikované rokovania o odovzdaní podniku štátu, ten požadoval odstúpenie všetkých hút používaných spoločnosťou ako náhradu za zrušené huty, ktoré tu existovali ešte pred vznikom spoločnosti. Pri svojej obrane fuggerovskí faktori vyhlásili okrem iného aj to, že huta v Jelenci bola síce postavená Michalom Königsbergerom, ale za peniaze Jána Turza.⁴⁴ Z tohto dôvodu za ňu nemožno požadovať adekvátnu náhradu.

39 Potvrďuje to nedatovaný odpis zmluvy. Štátny ústredný banký archív v Banskej Štiavnici (ďalej ŠÚBA BŠ), fond Banská komora v Banskej Bystrici (ďalej f. BKB), Inv. č. 693 – sine.

40 Ján Madlen, ktorý tento poriadok prekladal, úplne vynechal tú časť textu, kde sa hovorí o tejto hute. V pôvodnom nemeckom, ako aj latinskom texte Maximiliánovho lesného poriadku však túto zmienku nachádzame. TAGÁNYI, ref. 8, s. 96-168.

41 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 167, pozn. 215.

42 Zachovali sa len odpisy pôvodného inventáru. Ich hodnovernosť však dokladá svedectvo banskobystrickej mestskej rady o inventarizovaných objektoch podniku z 22. 6. 1526. MATULAY, ref. 4, s. 228, č. 684.

43 RATKOŠ, ref. 7, s. 271.

44 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 66.

Z tohto konštatovania je jasné, že v tomto čase už huta nebola v prevádzke a musela teda byť spoločnosťou zrušená niekedy počas fúggerovského nájmu podniku medzi rokmi 1526 – 1546. Navyše sa však dozvedáme aj dôležité informácie o okolnostiach jej vzniku.

Staviteľ huty Michal Königsberger sa v dejinách Banskej Bystrice prvýkrát objavuje v roku 1481, keď sa spomína ako mestský prísažný. V tomto čase už musel byť dlhšiu dobu váženým banskobystrickým mešťanom. Jeho zvolenie do významnej funkcie mestskej samosprávy by inak bolo nepredstaviteľné.

Ján Turzo, za ktorého peniaze mal Königsberger hutu vystavať, mohol mať vážnejší záujem finančne vstúpiť a získať postavenie v banskobystrickom baníctve až po roku 1474, keď objavil vo svojej hute v Mogile pri Krakove spôsob, ako pripraviť tunajšiu čiernu meď bohatú na striebro na proces scedzovania.⁴⁵ Roku 1475 sa o to aj naozaj pokúsil, keď uzavrel zmluvu so 7 stredoslovenskými bankými mestami o stavbe vodočerpacích a ťažných bankých mechanizmov, v ktorej sa zaviazal riešiť zaplavovanie baní spodnými vodami. Tento jeho pokus skončil neúspešne pre zlyhanie staviteľa bankých strojov majstra Petra z Gdaňska.⁴⁶ Z tohto dôvodu musel teda hľadať iný spôsob, ako sa dopracovať k banskobystrickej čiernej medi. Týmto spôsobom, ako dnes už vieme, bola jeho finančná podpora banskobystrických ťažiarov vrátane podielu na výstavbe jelenskej huty.

Zo zmluvy uzavretej roku 1493 medzi Turzom a banskobystrickými ťažiarimi Benediktom Gloknitzerom a Michalom Königsbergerom, ktorá sa týkala banského podniku na Pieskoch vyplýva, že obaja ťažiarri udržiavali svoj podnik v prevádzke dlhší čas práve zásluhou Turzových peňazí. Jeho výraznú angažovanosť v banskobystrickom baníctve a finančnú podporu spomínaných ťažiarov, tak možno datovať minimálne už od konca 80. rokov 15. storočia.⁴⁷ Z uvedených faktov vyplýva, že Michal Königsberger mohol postaviť čiernu hutu v Jelenci jedine niekedy medzi rokmi 1475 – 1495, najpravdepodobnejšie však na konci 80., resp. na začiatku 90. rokov 15. storočia.

* * *

Vznik tajovskej huty je v porovnaní s hutami v Harmanci a Jelenci možné určiť relatívne presne do roku 1500, pretože sa prvýkrát objavuje vo výúčtovaniach spoločnosti od 1. septembra 1500 do 31. mája 1504.⁴⁸ Pri tejto hute sa postupne vytvorila osada **Tajov** (1516 – *Tayowa*, 1526 – *Teyba*, *Theya*, *Deyba*), ktorú možno považovať za posledné sídlo vzniknuté na území banskobystrického chotára ešte v období stredoveku. Vznik

45 Turzo robil v Mogile pokusy s banskobystrickou meďou už od roku 1469. Na technologicky zložitý princíp jej prípravy pre ďalší proces scedzovania však prišiel až okolo roku 1474. Bližšie k tomu v štúdiu: SKLADANÝ, Marián. Ján Thurzo v Mogile (1469 – 1496). In *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica XXIV – XXV*. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1973 – 1974, s. 203-222.

46 SKLADANÝ, ref. 33, s. 24.

47 SKLADANÝ, ref. 33, s. 28. Takisto: SKLADANÝ, Marián. Slovensko-poľské hospodárske vzťahy v 15. – 16. storočí. In *Historické štúdie 41*. Bratislava : Veda, 2000, s. 76.

48 SKLADANÝ, Marián. Európsky význam banskobystrického mediarstva v 15. storočí. In *Historický časopis*, 1983, roč. 31, č. 3, s. 369.

ďalších, predovšetkým drevorubačských a uhliarskych sídel v horských oblastiach chotára patrí už do obdobia raného novoveku.

Medzi prvé písomnosti, ktoré podrobnejšie zaznamenávajú pomery v horských častiach banskobystrického chotára, patrí dokument popisujúci hranice Ľupčianskeho hradného panstva, ktorý vznikol v 40. rokoch 16. storočia a dnes je uložený v Maďarskom krajiniskom archíve.⁴⁹ Z množstva geografických bodov, pomocou ktorých bola hranica vymedzená sa viaceré viažuce sa priamo na zalesnené a v tom čase ešte len veľmi riedko osídlené oblasti mestského teritória. Z textu listiny však nie je vždy celkom jasné, či sa tu hovorí o osadách, alebo len o rôznych geografických krajinných prvkoch – potokoch, dolinách, lesoch, lúkach a pasienkoch.

Zreteľne môžeme dešifrovať zmienky o hutách v Revúcej (*Rebucze*), Balážoch (*Lipscher Saijffen*), Tajove (*Teyowa*) a Moštenici (*Moschenicz*). Dokument spomína aj Jelenec (*Jelenicz*), ale už len v súvislosti s nejakým jazerom ležiacim povyše neho. Zdá sa teda, že huta už nebola v tom čase v prevádzke a spomenuté jazero mohlo byť pozostatkom po umelej nádrži, v ktorej sa zadržovala voda využívaná pri hutníckej prevádzke.⁵⁰

V texte dokumentu sa spomínajú aj 4 salaše na Krížnej, z ktorých jeden sa nachádzal v lokalite *F Rijbom*. V tomto prípade ešte nemožno hovoriť o osade Rybie. Tá vznikla v úzkej doline obkolesenej lesmi, teda na mieste nevhodnom na pastvu. Salaš musel stáť vyššie v doline potoka Rybie (od neho bol odvodený jeho názov), najpravdepodobnejšie v jeho pramennej oblasti. Tu už mala krajina hôľny charakter vhodný aj na pastvu.

O osade ešte nemožno hovoriť ani v prípade lokality *Bukonicz*, na ktorej mali ležať nejaké Široké lúky (*Braitte wisen, Breitten wisn*). Zrejme v tomto prípade išlo o nejaký rozsiahlejší les s prevládajúcim bukovým zložením. Podľa listiny totiž spomínané lúky neboli staršie ako 20 rokov. Vznikli teda určite výrubom lesa a spracovaním dreva na uhlie pre potreby blízkej huty na Balážoch.

Existenciu drevorubačských a uhliarskych osád v lesoch banskobystrického chotára ešte nepotvrďuje ani podrobný opis tunajších lesov zaznamenávajúci ich stav k roku 1563, ktorý sa stal súčasťou Maximiliánovho lesného poriadku. Takýto charakter mohla mať len osada Jelenec (zrejme neskorší Dolný Jelenec). Ako dokladá spomínaný opis, osada po zániku tunajšej huty existovala naďalej.⁵¹ Keďže hutníci tu už neboli potrební, obývali ju pravdepodobne drevorubači a uhliari. Všade naokolo (Jelenská dolina, doliny Malý a Veľký Kucman, Tašniar, Hornojelenská dolina – Rybie) sa totiž intenzívne ťažilo drevo a páľilo uhlie.

Naopak, lokality Turecká (*Thuretzkha, Turetzka*), Rybie (*Vischer grundt, Fischergrund*), Prašnica (*Proschnitzkha*) a Korytnica (*Korotninitzen*) ešte nemožno považovať za osady. Pri toponyme Korytnica je uvedené, že sa takto nazýva mladý les. Pri toponyme

49 Magyar országos levéltár (ďalej MOL), Kgy 24 359, pag. 1-6. Dokument detailne rozobrali a v úplnom prepise publikovali: SKLADANÝ, Marián - TOMEČEK, Oto. Hranice Ľupčianskeho hradného panstva v polovici 16. storočia. In *Acta historica Neosoliensia* 3. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2000, s. 47-65.

50 Porovnaj: SKLADANÝ - TOMEČEK, ref. 49, s. 51.

51 V texte sa síce nehovorí zreteľne o osade, z kontextu však jej existencia jasne vyplýva – „od jazera dolu smerom na Jelenec (*Gielentz*), kde pred nejakým časom stála jedna huta, a odtiaľ naľavo je dolina zvaná Jelenská (*Gielentz, Hirschengrundt*)“. MADLEN, Ján. *Constitutio Maximiliana*. In *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea II*. Martin : Osveta, 1962, s. 19.

Turecká je zreteľne uvedená, že ide o dolinu (*ain tal Thuretzkha, vallis Turetzka dicta*). Podobne tak je to aj v prípade toponyma Rybie (*tal Vischer grundt, valle nomen habens der Fischergrund*) a pravdepodobne aj Prašnica (*in Preschnitzkam usque vallis*).⁵²

Nič v tomto detailnom popise oblasti, ktorého hlavným cieľom bolo zachytiť aktuálny stav tunajších lesov, nenasvedčuje tomu, že by už v starohorskej oblasti okrem Jelenca existovali ďalšie trvalo obývané sídla drevorubačov a uhliarov. Vzhľadom na extenzívny spôsob ťažby by bolo zakladanie trvalých sídel zbytočné. Drevorubači a uhliari žili len v prechodných sídlach. Tie po vyťažení dreva v ich okolí opúšťali a zakladali si nové prechodné sídla na miestach, kde sa malo začať s novou ťažbou dreva. Celý systém zásobovania hút drevným uhlím v 16. storočí sa realizoval nákladníckym spôsobom. Banskí majstri a šafári hút uzatvárali zmluvy na dodávky dreveného uhlia s drevárskymi majstrami (*Holzmeister*), niekedy označovanými aj ako uhliarski majstri (*Kohlmeister*). Tí si potom najímali drevorubačov a uhliarov, resp. ich predákov (mistríkov), ktorí sa zaoberali ťažbou dreva a výrobou dreveného uhlia.

Počiatky postupného prechodu drevorubačov a uhliarov na usadlý spôsob života môžeme hľadať v nariadeniach, na efektívnejšie využitkovanie lesa, uverejnených v druhej časti Maximiliánovho lesného poriadku z roku 1565.⁵³ Tieto nariadenia zavádzajú nový poriadok pri ťažbe dreva. Podľa nich sa majú lesy ťažiť od najvyšších polôh smerom dole a od najvzdialenejších častí smerom k bližším. Stromy vhodné na zalesňovanie (semenáče) sa majú nechať na rúbaniskách, aby sa tak mohol les znovu prirodzeným spôsobom vysiať. Mladé lesy sa nemajú rúbať a majú sa nechať dostatočne vyrásť.

Zavádzanie týchto opatrení do praxe a dôslednejšia kontrola práce vykonávanej v lese, v nasledujúcich rokoch po vydaní lesného poriadku, si vyžiadali aj zmenu v spôsobe života drevorubačov a uhliarov. Keďže dovtedy ťažili najmä drevo v nižších a stredných polohách lesa, nepotrebovali trvalé sídla. Ťažba prebiehala rýchlo, a tak drevorubači a uhliari museli často meniť miesto svojich prechodných príbytkov. Ak mali začať ťažiť drevo aj vo vyšších a vzdialenejších polohách, museli by každodenne prekonávať dlhé vzdialenosti pri preprave na rúbaniská. Napokon aj miliere, z ktorých sa pálilo drevené uhlie, bolo potrebné vo dne i v noci obsluhovať. Život v dočasných príbytkoch a každodenné prekonávanie dlhých vzdialeností na pracovisko mohli byť menej znesiteľné aj vzhľadom na dlhodobejšie klimatické zmeny, ktoré sa v tomto období odohrávali.⁵⁴ Všetky tieto okolnosti nútili lesných robotníkov hľadať si čo možno najlepšie a najvhodnejšie lokality pre vybudovanie trvalého sídla – osady.

Po nájdení vhodného miesta ho budúci osadníci museli najprv odlesniť a vyklčovať pnie. Týmto spôsobom získali pre seba základný životný priestor a mohli pristúpiť k budovaniu prvých trvalých sídel a k založeniu osady. Okrem dostatku drevnej suroviny

52 Vychádzali sme zo slovenského prekladu Maximiliánovho lesného poriadku od Jána Madlena. MADLEN, ref. 51, s. 9-45. Tento text sme však dôkladne overili ako v pôvodnom texte nemeckom, tak aj v preklade latinskom. TAGÁNYI, ref. 8, s. 96-168. Aj latinský text sme považovali za dôveryhodný, pretože jeho autorom bol humanista Pavol Rubigal, ktorý sa pochádzky osobne zúčastnil ako jeden z členov kráľovskej komisie.

53 MADLEN, ref. 51, s. 29-37.

54 Historickí klimatológovia označujú obdobie od polovice 16. do polovice 19. storočia ako „malú dobu ľadovú“. Pre klímu tohto obdobia boli typické chladné zimy a vlhkejšie letá, pričom priemerná ročná teplota klesla o viac ako 1, 5 °C oproti súčasnému stavu.

a blízkosti huty, ktorá bola odberateľom uhlia, bola dôležitým lokalizačným činiteľom pri zakladaní osád existencia vodného zdroja. Prví osadníci zakladali sídla práve na miestach, kde sa nachádzal nejaký prameň alebo iný zdroj vody.

Roku 1618 sa spomínajú uhliar Donoval⁵⁵ a uhliar Bulla,⁵⁶ ktorí dali meno neskôr založeným osadám v oblasti donovalskeho sedla. O tri roky neskôr (1621) sa v tejto oblasti v blízkosti hranice s Liptovom spomínajú mená ďalších uhliarov, na ktorých sa sťažuje provízor (správca) hradu Likava.⁵⁷ Uhliari Jano Chladny, Greguš Černý, Matys Černý, Tobias Chladny Randuška a Tomáš Hagabaš kosili na území susedného Likavského panstva seno. Dvaja ďalší Kubo Čundrik a Mišo Černý si dokonca na Korytnici na území panstva postavili domy. Proti týmto praktikám sa predstavitelia Likavského hradného panstva ohradili a žiadali skorú nápravu. Ani v tomto dokumente ešte priamu zmienku o prípadných, tu existujúcich osadách nemáme.

Historik banskobystrického lesníctva Július Barták vo svojom diele uviedol, že roku 1626 existovalo v starohorskej oblasti 10 uhliarskych miest, na ktorých pracovalo 21 uhliarov.⁵⁸ Vychádzal pritom z dnes už neznámych archívnych spisov obsahujúcich zápisnice zaznamenávajúce rôzne pochôdzky lesa a kontroly lesníckych prác.⁵⁹ Keďže na jedno takéto uhliarske miesto pripadajú priemerne len 2 uhliari, nemožno ešte ani tu hovoriť o existujúcich osadách. Išlo pravdepodobne len o pracovné miesta, kde v tom čase uhliari práve pracovali. Rovnako je však možné, že práve v týchto Bartákom spomínaných uhliarskych miestach nachádzame prvé zárodky budúcich osád.

Už existujúce sídla v starohorskej oblasti dokladá až súpis uhliarskych osád, uhliarov, ich nehnuteľností, dobytky a zásob dreva v lesnej oblasti Staré Hory zo **14. augusta 1652**.⁶⁰ Ten vznikol pri príležitosti prešetrenia stavu tunajších lesov kráľovskou komisiou, ktorého účelom bolo odstrániť všetky nedostatky v lesnom hospodárení. Komisia sa v oblasti Banskobystrickej banskej komory pohybovala v priebehu leta 1652 a okrem starohorskej oblasti prezrela aj lesy a handle na Horehroní.⁶¹

V oblasti Starých Hôr súpis zaznamenal existenciu 15 sídel označených ako *Kohlungen Altgebürg*. Boli to **Horná Korytnica** (*Corritniza : Ober : thail*), **Stredná Korytnica** (*Corritniza : Mitt : thail*), **Dolná Korytnica** (*Corritniza Undt : thail*), **Hanesy** (*Hanessowa*), **Kyptová** (*Kýptowa*), **Horná Pavlová** (*Pawlowa Oberthail*), **Dolná Pavlová** (*Pawlowa underthail*), **Nad Rybníkom** (*Ober dem Thaich*), **Pri Rybníku** (*An dem Thaich*),

55 PISOŇ, Štefan (ed.). *Slovník obcí Banskobystrického okresu*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1968, s. 208.

56 PISOŇ, ref. 55, s. 209.

57 ALBERTY, Július - GINDL, Jozef - KOČIŠOVÁ, Alojzia (eds.). *Cesty za poznáním minulosti : Výber dokumentov k výuke dejín feudalizmu na školách stredného Slovenska*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1970, s. 70-72, č. 12.

58 BARTÁK, Július. *Z minulosti štátneho lesného hospodárstva v okolí Banskej Bystrice a Starých Hôr*. Banská Bystrica : b. v., 1929, s. 98.

59 V poznámkovom aparáte ich uvádza ako: *Acta Neosoliensia*, Tomus VIII, číslo 95.

60 Österreichisches Staatsarchiv (ďalej ÖStA) – Hofkammerarchiv, fond Vermischte Ungarische Gegenstände, rote Nr. 8/A, fol. 612-613. Celý súpis publikoval tiež Jozef Vlachovič. VLACHOVIČ, ref. 16, s. 273-275.

61 Záverečnú správu o výsledkoch prešetrovania podal 16. 11. 1652 cisársky radca a hlavný komorský gróf Hermann Roth. VLACHOVIČ, ref. 16, s. 220.

Horný Jelenec (*Ober Jellenez*), **Prašnica** (*Praschniza*), **Rybie** (*Ribuo*), **Dolný Jelenec** (*Unter Jellenez*), **Turecká** (*Thurezga*) a **Haliar** (*Helliar*). Vzhľadom na uvedené údaje o počte domov, počte obyvateľov, ale aj údaje hospodárskeho charakteru tu môžeme celkom jednoznačne už hovoriť o osadách v počiatkovej fáze vývoja.

Jednotlivé osady boli v súpise zoradené podľa svojej geografickej polohy smerom od vyšších do nižších častí chotára, teda od donovalskeho sedla, resp. pramennej oblasti Korytnického potoka smerom k Starým Horám. Od konkrétnej polohy sídla bol odvodený aj názov väčšiny osád. Korytnické osady ležali v blízkosti donovalskeho sedla v pramennej oblasti potoka Korytnica. Osady Pri Rybníku a Nad Rybníkom získali svoje pomenovanie pre svoju polohu voči rybníku – tajchu. Od pomenovania dolín boli odvodené pomenovania Horný a Dolný Jelenec, Prašnica, Rybie, Turecká a Haliar.

Názov staršej osady Jelenec sa pravdepodobne zmenil na Dolný Jelenec. Dôvodom bol vznik nového sídla povyššie pôvodného Jelenca na mieste vyústenia doliny Rybie do Starohorskej doliny. Vzhľadom na to, že nová osada nemohla byť pomenovaná podľa doliny Rybie (takto bola pomenovaná osada ležiaca v hornej časti doliny), došlo k vytvoreniu názvu Horný Jelenec zrejme pre geografickú blízkosť k pôvodnému hutníckemu Jelencu. Pre dolnú časť doliny Rybie sa neskôr vzhľadom na lokalizáciu Horného Jelenca zaužívalo pomenovanie Hornojelenská dolina.

Názvy dolín Turecká a Prašnica, od ktorých vznikli rovnomenné pomenovania osád, majú súvislosť s historickými cestami, ktoré nimi viedli. Názov Turecká vypovedá o cestnom spojení so susedným Turcom. Po vybudovaní novej cesty do Turca, ktorá viedla Harmaneckou dolinou,⁶² stratila táto pravdepodobne pôvodne staršia cesta svoj význam. Od tohto obdobia sa však začala používať ako tzv. falošná cesta, ktorej úlohou bolo vyhnúť sa mýtu v Dolnej Štubni.⁶³ Cestu osobne poznal aj Matej Bel. Podľa neho ju bolo možné zdolať ľahšie v zime ako v lete. Kým v zime sa cesta dala na saniach prejsť za 1 deň, v lete boli potrebné na jej prekonanie až 2 dni.⁶⁴

Aj toponymum Prašnica upozorňuje na cestu.⁶⁵ V tomto prípade ide však o odvodenie názvu vyplývajúce z povahy či charakteru cesty vo význame suchá, nezamokrená cesta. Prašnická dolina predstavovala koridor pre starú komunikáciu smerujúcu do Liptova, ktorá zrejme začala zohrávať dôležitú úlohu niekedy v 13. a 14. storočí, keď vzrástol význam baníctva v Starohorských vrchoch.

Aj túto cestu poznal Matej Bel, ktorý ju opísal ako mimoriadne obťažnú a následkom výmoľov spôsobených zrážkami znivočenú a načisto zanedbanú.⁶⁶ Ešte aj na mapách

62 Cesta z Banskej Bystrice vedúca dolinou Bystrice, Harmaneckou dolinou a ďalej cez Štubniansky les do Štubne existovala najneskôr v 15. storočí. Roku 1496 ju nechali vylepšiť (musela teda existovať už predtým) predstavitelia Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti. V tomto roku uzavrel Ján Turzo s mestom Kremnica zmluvu o finančnej náhrade, ktorá sa po dobu 10 rokov mala vyplácať mestu za ujmy spôsobené sprevádzkovaním tejto cesty.

63 Falošnú cestu z Banskej Bystrice do Turca, ktorá vedie cez hory k Necpalom a do Blatnice, spomína Ján Beňko. BEŇKO, Ján. *Starý Turiec*. Martin : Osveta, 1996, s. 187.

64 BEL, Matej. Zvolenská stolica : Oddiel o prírode. In *Matej Bel slovenský geograf*. Bratislava : Veda, 1984, s. 137.

65 Aj v okolí Prašnice nachádzame množstvo historicky doložených toponým upozorňujúcich na cestné spojenie ako napr. *Chitra dolina, do Szuchey, Wrch nad Chitrou Dolinou*. ŠÚBA BŠ, f. BKB, Inv. č. 90.

66 BEL, ref. 64, s. 129.

z 18. a 19. storočia je táto dnes už neexistujúca komunikácia označená ako stará cesta do Liptova (*Der alte liptauer Weeg*).⁶⁷ Toto jej označenie zaiste súviselo s jej odlišením od novej cesty do Liptova cez sedlo Veľký Šturec.

Pomenovania osád Hanesy, Horná a Dolná Pavlová sú odvodené z vlastných mien prvých osadníkov – zakladateľov trvalých sídel. Kým pomenovanie Pavlová sa neskôr vytratilo, pomenovanie Hanesy pretrvalo aj naďalej. Tento spôsob, aký sa uplatnil pri pomenovaní tohto sídla, sa následne v priebehu druhej polovice 17. storočia ujal aj pri pomenovaní ostatných sídel v hornej časti Starohorskej a Korytnickej doliny. Postupne tu došlo k premenovaniu sídel, tentoraz však už nie podľa ich zakladateľov, ale podľa najrozšírenejšieho priezviska v osade.

Spolu v 9 osadách spomínaných v súpise z roku 1652 sa zmenili ich názvy na také, pod ktorými ich poznáme aj v súčasnosti. Osadu Dolná Korytnica môžeme stotožniť, vzhľadom na jej polohu, s neskoršou osadou **Mistríky**. Potvrzuje to aj fakt, že tunajšieho uhliarskeho majstra Cuba Hannesa doloženého súpisom z roku 1652 nachádzame v špaňodolinskej matrike ešte aj roku 1679,⁶⁸ avšak už s menom *Kuba Hanes seu Mistrík*.

Osadu Stredná Korytnica stotožňujeme s osadou neskôr nazývanou **Donovaly**. Roku 1652 práve tu nachádzame uhliarskeho majstra Baltazára Donovalla. V žiadnej inej osade toto priezvisko doložené nie je. Pomôckou pre nás môže byť aj priezvisko Sedliag, ktoré takisto roku 1652 nachádzame jedine na Strednej Korytnici. Koncom 17. storočia potom práve na Donovaloch nachádzame iného osadníka tohto mena, pravdepodobne jeho priameho potomka Adama Sedliaka.⁶⁹

Vylučovacou metódou tak nakoniec zostáva Hornú Korytnicu stotožniť s osadou neskôr známou pod menom **Mišúty**. Tá aj v skutočnosti ležala spomedzi všetkých Korytníc v najvyššej nadmorskej výške.

Po korytnických osadách (Mišúty, Donovaly, Mistríky) nasledujú v súpise Hanesy a po nich osada Kypťová. Pretože sú osady zoradené podľa svojej geografickej polohy od donovalského sedla k Starým Horám, tak Kypťovú by sme eventuálne mohli stotožniť s osadou, ktorá neskôr vystupuje pod názvom **Sliachany**.

Za Kypťovou uvádza súpis dve Pavlové. Vyššie položenú Hornú Pavlovú obývali roku 1652 uhliarski majstri Baltazár a Martin Lungauerovci. Výskumom špaňodolinskej matriky sme meno prvého z nich (*Balthazarius Longauer*) zistili doložené roku 1695 ako zomretého.⁷⁰ Ako bydlisko zomretého bola pri mene uvedená osada Môce (*Mwocz*). Predpokladáme, že by tu mohlo ísť o jedného osadníka, a tak Hornú Pavlovú by sme mohli stotožniť práve s neskorším sídlom **Môce**. Za týchto okolností potom logicky mu-

67 Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB) – Pobočka Banská Bystrica (ďalej PBB), Zbierka máp a plánov (ďalej Zb. MP), Ev. č. 2 684, MBB / Mp-34.

68 Keďže išlo o matriku sobášnych, teoreticky by mohlo ísť už aj o jeho syna s rovnakým menom. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Copulatorum 1674 – 1715.

69 Dňa 28. 5. 1693 sa Adam Szedliak z Donovál (*ex Carbonaria Donowaliana*) ženíl v kostole na Španej Doline. Už nasledujúceho roku však zomrel a 29. 8. 1694 bol pochovaný na Starých Horách. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Copulatorum 1674 – 1715; Liber Defunctorum 1677 – 1745.

70 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Defunctorum 1677 – 1745.

síme Dolnú Pavlovú stotožniť s osadou **Jergaly**, ktorá ležala poniže Môc pri vyústení Môcovskej do Starohorskej doliny.

Pri riešení otázky lokalizovania osád Pri Rybníku a Nad Rybníkom môže opäť napomôcť ich názov. Vodnú plochu, akési jazero spomínal v tomto priestore už v 40. rokoch 16. storočia dokument popisujúci hranice Lupčianskeho panstva. Rovnako tak nachádzame zmienky o tomto „jazere“ – tajchu aj v popise banksobystrických lesov z roku 1563. Oba pramene sa zhodujú v lokalizácii jazera powyše Jelenca, čo by mohlo naznačovať súvislosť so šmelcovacou hutou, ktorá tu kedysi stála. V priestore medzi Jelencom a Jergalmi neskôr nachádzame osady – Motyčky a Štubne. Keďže súpis z roku 1652 dokladá priezvisko Štubňa (uhliarsky majster Melichar Stubna a jeho pomocník Jozef Stubna) iba v osade Nad Rybníkom môžeme ju viac ako s určitosťou stotožniť práve s osadou **Štubne**. Podobnú situáciu avšak s menom Motička (*Motitscha*) pozorujeme aj v osade Pri Rybníku, kde všetci tunajší obyvatelia majú práve toto priezvisko. Aj tu je teda jasné, že ide o osadu, ktorá sa už koncom 17. storočia nazývala **Motyčky**.⁷¹

Ako posledné uvádza súpis drevorubačských a uhliarskych osád z roku 1652 sídlo Haliar. Vzhľadom na to ho musíme hľadať najskôr niekde v bezprostrednej blízkosti Starých Hôr. Tu aj naozaj nachádzame dolinu Haliar. Keďže osada sa do dnešných čias nezachovala, musíme ju považovať za zaniknuté sídlo. Súpis z roku 1652 je jediným prameňom, v ktorom táto osada figuruje. Nespomína sa už v žiadnom inom mladšom prameňom materiáli. Z tohto dôvodu je v súčasnej dobe problematické určiť pôvodnú polohu osady, či v tomto prípade skôr samoty (mala len jeden obytný dom a jednu maštal). S istotou možno tvrdiť len to, že jej poloha súvisela s rovnomennou dolinou. Vzhľadom na zánik sídla sa zdá byť pravdepodobnejšie, že osada ležala už v Starohorskej doline pri vyústení Haliaru. V tomto prípade totiž mohlo dôjsť k zániku osady jej zlúčením s bankským sídlom Staré Hory. V prípade, že osada ležala hlbšie vnútri doliny, by sme ju museli zaradiť medzi fyzicky zaniknuté sídla.

Vznik 14 uhliarskych osád, ktoré sa objavili v súpise z roku 1652, možno datovať do prvej polovice 17. storočia. Vzhľadom na vyššie uvedené fakty, kde výstavbu domov na Korytnici máme písomne doloženú už roku 1621⁷² a už existujúce osady dokladá súpis v roku 1652, môžeme presnejšie zaradiť dobu vzniku týchto osád do 20. – 40. rokov 17. storočia. Výnimkou je len Dolný Jelenec, ktorého počiatky súvisia s pôvodnou hutníckou osadou Jelenec.

Súpis z roku 1652 neuvádza ani jednu harmaneckú osadu. Dôvodom toho nebol ich zánik, ale fakt, že osady v tomto čase už nepatrili medzi sídla spravované Banskobystrickou bankskou komorou.⁷³ K 15 uhliarskym sídlam v starohorskej oblasti teda môžeme pripočítať aj dve sídla v harmaneckej oblasti (Dolný a Horný Harmanec). Na celom úze-

71 Súčasná vodná nádrž na Motyčkách bola vystavaná až v 20. storočí.

72 Písomný prameň lokalizuje postavené domy na Korytnici na území Likavského hradného panstva. Vzhľadom na spory okolo priebehu hranice je však možné, že išlo o stavbu prvých domov v blízkosti hraníc Likavského panstva, ale ešte na území Banskej Bystrice. Tu práve v blízkosti stoličnej hranice boli založené 3 korytnické osady (neskoršie Mišúty, Donovaly, Mistríky). Veľký spor o hranice a príslušnosť osád Mistríky a Mišúty máme doložený od polovice 18. storočia a jeho pokračovanie siaha až do 19. storočia.

73 V harmaneckej oblasti stále pracovala minimálne 1 huta, avšak už v réžii súkromného ťažiarstva. Pre toto ťažiarstvo pracovali zrejme drevorubači a uhliari z miestnych osád Dolný a Horný Harmanec.

mí banskobystrického chotára môžeme teda počet takto výrobné špecializovaných osád v polovici 17. storočia spresniť na 17.

V druhej polovici 17. storočia sa sídelné pomery v starohorskej oblasti vyvíjali naďalej pozitívne. Svedčia o tom písomné zmienky o jednotlivých osadách v najstaršej španodolinskej matrike v knihe pokrstených, sobášených a zomretých, ako aj v knihe pokrstených banskobystrickej matriky. Ucelený pohľad na charakter osídlenia sledovanej oblasti však ponúka hlavne súpis a popis osád v obvode Banskobystrickej banskej komory z roku 1710.⁷⁴

Podľa neho existovali v starohorskej oblasti už 17 drevorubačských a uhliarskych osád. Jednotlivé sídla boli aj v tomto prípade uvedené v súpise v poradí, ktoré zodpovedalo ich geografickej polohe. Na rozdiel od predošlého súpisu z roku 1652, však boli zoradené od Starých Hôr smerom do vyšších polôh chotára. Prvou osadou zapísanou v súpise bola Turecká (*Turetzka*). Po nej nasledovali Prašnica (*Praschnitz*) a Rybie (*Ribo*). Poradie nasledujúcich osád bolo vymenené, takže namiesto jelenských osád boli skôr zaznamenané vyššie položené osady Bukovec (*Bukovetz*) a Motyčky (*Motiischka oder dem See*). Až po nich potom nasledovali poniže ležiace sídla Horný Jelenec (*Jelenska*) a Dolný Jelenec (*Unter Jelenetz*). Ďalej boli osady zoradené už v správnom poradí, takže nasledovali Štubne (*Stubna*), Dúvodné (*Duowodny*), Jergaly (*Gergalo*), Sliachany (*Szliatsan*), Hanesy (*Unter der Holitz*), Donovaly (*Donowal*), Mišúty (*Mischut*), Mistriky (*Mistrik*), Bully (*Bulla*) a napokon Môce (*Muotz*).⁷⁵

S novým pomenovaním odvodeným od polohy sídla vystupujú v súpise Hanesy. Vzhľadom na fakt, že osadný názov Hanesy sa zdal byť ustálený už v druhej polovici 17. storočia,⁷⁶ ide o pomerne prekvapujúce zistenie. Toto zrejme pomýlilo aj Róberta Bindera, ktorý, keďže osadu Pod Holicou (uvádza len Holica) nepoznal, okamžite ju považoval za zaniknutú osadu. Navyše určil aj jej polohu pod Krížnou a pomerne presvedčivo určil aj dôvod jej zániku, ktorým mala byť hrozba lavínového nebezpečenstva.⁷⁷

Pomenovanie osady Hanesy bolo síce nové, ale názov Holica (*Hollicze, Holicze*) bol starý. Lokalita s týmto názvom figurovala ako hraničná kóta v dokumente popisujúcom hranice Ľupčianskeho panstva už v prvej polovici 16. storočia. Tu sa uvádzala

74 ŠÚBA BŠ, f. BKB, Inv. č. 80, s. 71-174. Tento súpis uvádzajú vo svojich prácach aj Július Barták a Ladislav Kvietok. Ani jeden z nich však súpis priamo neštudoval. Barták prebral údaje o súpise zrejme zo staršej maďarskej literatúry. BARTÁK, ref. 58, s. 101. Podľa Bartáka potom informoval o súpise Kvietok, avšak už s jeho nesprávnym datovaním do roku 1700. Celkom určite tu však došlo k omylu. Svedčí o tom fakt, že Barták aj Kvietok uviedli sídla v úplne rovnakom poradí, ako sú zoradené v súpise z roku 1710. V tomto roku 1710 bol navyše vykonaný aj súpis osád tzv. Bielych a Čiernych Handlov. Ten už správne Kvietok datoval do roku 1710. Porovnaj: KVIETOK, Ladislav. *Život v lesoch na Horehroní. Rožňava*, b. v., 1948, s. 25-26.

75 Medzi osadami Bully a Môce bola zaradená osada Kalište (*Kallischt*). Keďže toto sídlo neležalo na území banskobystrického chotára, nevenovali sme mu väčšiu pozornosť.

76 Už v súpise z roku 1652 vystupuje pod názvom *Hannessowa*. V španodolinskej matrike prvýkrát ako *Carbonaria Hanesz* dňa 11. 7. 1700. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Copulatorum 1674 – 1715. Už o rok neskôr dňa 28. 5. 1701 ako *Hanes*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

77 BINDER, Róbert. *Osadníci na Horehroní*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1962, s. 80.

medzi lokalitami Šturec (*Sturtze, Sturtze*) a Korytnica (*Koretnijcze*).⁷⁸ S určitosťou teda muselo ísť o výrazný vrch hôľneho charakteru v blízkosti donovalského sedla. Takýmto bol jedine masív Zvolena.⁷⁹ Ak berieme do úvahy zoradenie osád v súpise podľa svojej geografickej polohy, tak pod Zvolenom, medzi osadami Sliačany a Donovaly, mohli ležať jedine Hanesy. Osadu Pod Holicou môžeme preto bez väčších rozpakov stotožniť s Hanesmi.

Medzi sídlami uvedenými v súpise už nenachádzame osadu Haliar. Až v tomto prípade môžeme naozaj predpokladať jej zánik. Osada sa už nespomína ani raz v najstaršej špaňodolinskej matrike vedenej od roku 1674.⁸⁰ Je teda zrejmé, že musela zaniknúť niekedy medzi rokmi 1652 – 1674.

Naopak, na druhej strane sa v súpise objavujú úplne nové sídla – Bukovec, Dúvodné a Bully, ktoré roku 1652 pravdepodobne ešte neexistovali. Osada **Bukovec** získala svoje pomenovanie odvodením od názvu lesa, ktorý ju obkolesoval alebo v blízkosti ktorého ležala. Toto pomenovanie lesa bolo zaužívané už od prvej polovice 16. storočia.⁸¹ Banské podiely v lokalite Bukovec (*Buggowitz*) spomínané roku 1595 sa celkom určite viažu na iný Bukovec, ležiaci v Nízkych Tatrách (dnešný Pohronský Bukovec).⁸² Na rozdiel od Bukovca ležiaceho v Starohorských vrchoch na území banskobystrického chotára, máme v tomto druhom Bukovci doloženú existenciu baní.⁸³

S našim Bukovcom sa spája až zmienka z roku 1639 o existencii nejakého stroja (zrejme prečerpávacieho) na trase špaňodolinského vodovodu, pri ktorom pracoval Michal Prandtstetter ako *Kunstwarter am Pugowitz*.⁸⁴ Pod Bukovcom môžeme v tomto prípade rozumieť les, lúku, možno dokonca aj nejakú menšiu osadu, či skôr samotú niekde v blízkosti hranice banskobystrického chotára, pozdĺž ktorej v tomto priestore viedla trasa vodovodu. Strážca dozerajúci na chod prečerpávacieho zariadenia (*Saagpumpenkunst*) mal svoje obydlie určite v bezprostrednej blízkosti stroja, teda priamo na trase vodovodu. Neskoršia rovnomenná drevorubačsko-uhliarska osada však vznikla ďalej od trasy vodovodu, pričom prvýkrát je doložená v špaňodolinskej matrike dňa 15. decembra 1677 pod menom *Bukovecz*.⁸⁵

78 MOL, Kgy 24 359, pag 1-6; takisto SKLADANÝ - TOMEČEK, ref. 49, s. 58.

79 Potvrďuje to aj Lipského mapa Uhorska z roku 1806, kde je vrch *Holicza* zakreslený priamo na stoličnej hranici severne od sídla Donovaly. *Atlas SSR*. Bratislava : SAV; Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1980, s. 12-13, mapa č. 5.

80 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715; Liber Copulatorum 1674 – 1715; Liber Defunctorum 1677 – 1745.

81 Lokalita *Bukonicz*, na ktorej ležia nejaké široké lúky (*Braitte wisen, Breitten wisn*) sa spomína v opise hraníc Lupčianskeho panstva zo 40. rokov 16. storočia. MOL, Kgy 24 359, pag. 1-6. V popise lesov zaradenom do Maximiliánovho lesného poriadku sa spomína les, alebo vrch Bukovec (*Wucowitz*). Okrem toho sa tu spomína aj Bukovecká lúka (*Wukhawitzer wisen, pratum Wukawitz*). MADLEN, ref. 51, s. 19.

82 ZIVUSKA, Jenő (ed.). *A Besztercebányai M. kir. erdőigazgatóság régi okiratainak tartalom – jegyzéke*. Besztercebányán : nyomtatott Machold Fülöp könyvnyomdájában, 1906, s. 85, č. 83.

83 Emil Jurkovich udáva, že okolo roku 1530 prevádzkovali tunajšie bane banskobystrickí mešťania. Predpokladá pritom nepretržité fungovanie tunajšieho baníctva až do roku 1665, keď sa po dlhšom čase tunajšie bane opäť spomínajú. JURKOVICH, ref. 30, s. 163-164.

84 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 209.

85 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

Existencia osady **Bully**, ktorá niesla meno po uhliarskom predákovi, je prvýkrát doložená takisto v špaňodolinskej matrike ku dňu 10. augusta 1697. Tu sa spomína ako *Bullau Carbon.*, teda Bullove uhliisko.⁸⁶ V nasledujúcom roku 1698 sa už osada spomína pod názvom Bulla.⁸⁷

Osadu **Dúvodné** dokladá matrika až ku dňu 29. apríla 1702 pod menom *Towodni*.⁸⁸ Možno preto predpokladať, že vznikla niekedy koncom 17. storočia. Pomenovanie osady bolo v tomto prípade zrejme odvodené od polohy sídla a znamenalo pravdepodobne jeho lokalizáciu do blízkosti nejakých dvoch vôd (potoky, pramene). Nemožno však úplne vylúčiť ani tú eventualitu, že svoj názov získala odvodením od priezviska prvého osadníka. V súpise z roku 1710 totiž figuruje medzi inými aj vdova Anna Duowodni.

Prvým písomne doloženým osadníkom z Dúvodného bol *Andreas Mrkwa*. Priezvisko Mrkva sa stalo postupne najrozšírenejším a najstabilnejším priezviskom v tomto sídle. V druhej polovici 18. storočia tak môžeme sledovať, že osada zvykla niekedy vystupovať aj pod názvom **Mrkva** (1768 – *Mrkwa*, 1781 – *Mrqva*, 1782 a 1786 – *Mrqua*).⁸⁹

Minimálne na konci 17. storočia sa osada Turecká už delila na dve samostatné sídla. V 70. rokoch 17. storočia zápisy v špaňodolinskej matrike evidujú stále iba jedno sídlo. Ku dňu 2. decembra 1694 však matrika dokladá prvýkrát osadu **Dolná Turecká** (*inferiore Tureczka*).⁹⁰ Je to neklamný dôkaz toho, že popri nej v tom čase už existovala aj **Horná Turecká**. V nasledujúcom období sa matričné zápisy týkajúce týchto osád realizovali nedôsledne. Až do roku 1703 miestny duchovný poznal iba jednu Tureckú. V rokoch 1703 – 1705 sa začali dôslednejšie rozlišovať obe Turecké, takže máme popri sebe doloženú existenciu Hornej (*superiore Tureczka*) aj Dolnej Tureckej (*inferiore Tureczka*). Po roku 1705 až do roku 1715 však matrikár poznal znovu len jedno sídlo.

Prakticky totožnú situáciu zaznamenávame aj pri oboch jelenských osadách. Tu síce dve osady Dolný a Horný Jelenec dokladal už súpis z roku 1652, napriek tomu ale najstaršie matričné zápisy registrujú iba jediné sídlo Jelenec. Iba v rokoch 1703 – 1705 sa v matrike začali obe sídla dôslednejšie rozlišovať.

V priebehu druhej polovice 17. a na začiatku 18. storočia dochádza aj k ustáleniu názvov viacerých osád v starohorskej oblasti. Tento jav môžeme veľmi podrobne sledovať na základe jednotlivých zápisov v najstarších špaňodolinských matrikách.⁹¹ V nich už vôbec nenachádzame pomenovania Kypťová, Horná a Dolná Pavlová, ani Nad Rybníkom. Miestni duchovní, ktorí zapisovali do matriky, rozlišovali v 70. rokoch podľa svojho mena len osady Turecká, Jelenec, Rybie a Prašnica. V pomenovaní vzdialenejších osád však nemali celkom jasno, a preto ich označovali len všeobecnými názvami ako *Uchlischo*, *Uhljico*, *Uhlico* alebo *Carbonaria*. Jediné z týchto vzdialenejších sídiel, ktoré

86 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Defunctorum 1677 – 1745.

87 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

88 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

89 Porovnaj: ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptisatorum 1756 – 1796; Matrika r. k. cirkvi Motyčky, Liber Baptisatorum 1778 – 1834 a Liber Mortuorum 1756 – 1842.

90 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

91 V porovnaní so súpismi osád, či osadníkov, ktoré zaznamenávajú len stav k určitému obdobiu, sa cirkevné matriky v tomto prípade ukázali byť ideálnym prameňom pre sledovanie dynamiky zmien ako ojkonymie, tak aj samotného procesu osídlenia.

poznali podľa svojho vlastného pomenovania, bola Korytnica (*Coritnica, Coritnicza, Coritnice, Koritnice, Koritnicza*). Jej názov sa objavuje v matrike pokrstených, ktorá je na miestne názvy najbohatšia, od roku 1677 až do roku 1702.

Od 90. rokov sa už začínajú tieto osady prvýkrát označovať názvami, pod ktorými ich poznáme aj v súčasnosti. **Donovaly** prvýkrát doložené ako *carbonaria Donowaliana* (28. mája 1693)⁹² a krátko na to ako *Donowal* (29. augusta 1694)⁹³ získali svoje meno odvodením od priezviska zakladateľa osady. Ním mohol byť práve uhliarsky majster Baltazár Donovall spomínaný roku 1652 ešte ako osadník Strednej Korytnice.

Sliačany prvýkrát doložené ako *carbonaria Szlicczan* (6. marec 1695)⁹⁴ mohli získať svoje pomenovanie odvodením od svojej polohy pri horských prameňoch. Celkom však nemôžeme vylúčiť ani prípadnú súvislosť názvu s nie príliš vzdialenými osadami Sliače (Nižný, Stredný a Vyšný Sliač) ležiacimi v blízkosti Ružomberka. Je možné, že prví tunajší osadníci pochádzali práve z týchto liptovských osád, čo sa mohlo následne premietnuť aj do pomenovania drevorubačsko-uhliarskej osady v starohorskej oblasti. Písomné správy o tom sa nám, žiaľ, nezachovali.

S určitosťou však možno tvrdiť, že osadnícke priezvisko Sliačan vzniklo až neskôr odvodením od názvu osady, pretože ho máme doložené až v 19. storočí.⁹⁵ Pôvodne mohlo ísť len o prídomek slúžiaci na odlíšenie osadníkov rovnakých priezvisk a až postupným vývojom došlo k jeho premene na plnohodnotné priezvisko.

Koncom 17. storočia sa objavuje aj osadný názov **Motyčky**. Roku 1652 sa táto osada nazývala ešte Pri Rybníku (*An dem Thaich*). V špaňodolinskej matrike pokrstených figuruje v roku 1694 pod názvom *Jezero*. Dňa 25. apríla 1698 však už pod novým označením *Moticzko*.⁹⁶ Aj v tomto prípade došlo k vytvoreniu tohto názvu odvodením od priezviska jej zakladateľa, ktoré bolo zároveň aj najrozšírenejším tunajším priezviskom. Jeho udomácnenie neprebehlo okamžite, preto v súpise z roku 1710 osada figuruje ešte s oboma názvami, novým aj starým, ako *Motitschka oder dem See*.

Nie celkom jasny je názov osady **Môce**, ktorý sa prvýkrát ako osadný názov objavuje v tvare *Mwocz* dňa 7. januára 1695.⁹⁷ Rovnako, ako v prípade Sliačan, však aj tunajšie rozšírené priezvisko Môcik vzniklo až neskôr, odvodením od pomenovania sídla zrejme z pôvodného prídomeku. Prvýkrát sa s týmto priezviskom stretávame až roku 1736, čo je viac ako 40 rokov po objavení osadného názvu Môce.⁹⁸

Približne v rovnakom období sa objavuje aj názov osady **Štubne**. Prvýkrát je doložený roku 1697 ako *Carbonaria Stubna*. O rok neskôr dňa 17. septembra 1698 je doložené aj pomenovanie osady **Jergaly** ako *Gergel*.

92 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Copulatorum 1674 – 1715.

93 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Defunctorum 1677 – 1745.

94 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

95 Drevorubača Mateja Sliacsana dokladá na Sliačanoch súpis osadníkov z roku 1834. ŠÚBA BŠ, f. Substitučný banský súd v Banskej Bystrici, č. 191.

96 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

97 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Defunctorum 1677 – 1745.

98 V starohorskej matrike sa v roku 1736 objavuje ako nové meno *Moczig*. Vzápätí na to aj v tvare *Moocz* (1738) a *Mocik* (1742). ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptisatorum 1720 – 1755.

Ako posledné boli premenované dve korytnické osady na **Mistriky** a **Mišúty**. Názov prvej z nich, doložený v tvare *Mistrik* dňa 22. augusta 1702,⁹⁹ bol odvodený od osadníckeho priezviska, ktorého vznik priamo súvisí s dobovým miestnym pomenovaním pre uhliarskych predákov (mistríci). Názov Mišút, ktoré sa ešte roku 1702 volali *Koritnicza*, je doložený v podobe *Missút* dňa 3. februára 1704.¹⁰⁰ Aj toto pomenovanie môžeme spájať s menom osadníka, avšak v tomto prípade pravdepodobne s menom krstným. Priezvisko Mišút sa vytvorilo zrejme z prídomku až neskôr, keďže doklad o ňom je z roku 1742.¹⁰¹

* * *

Pravdepodobne až na konci 17. storočia vznikla nad tajovskou hutou nová drevorubačsko-uhliarska osada **Kordíky**. Najstarší záznam o jej existencii nachádzame v knihe pokrstených banskobystrickej matriky. Dňa 13. marca 1695 Ján Murgaš pochádzajúci *ab alpibus Kordik dicter(s)* spolu so svojou manželkou Annou nechali pokrstiť svojho syna Mateja.¹⁰² Od tohto roku sa osada spomína v matrike už pravidelne. Ešte raz roku 1695 ako *Kordikow*, roku 1696 ako *Cordikis*, roku 1700 pod názvom *Kordik*.

Na základe štúdia týchto najstarších matričných zápisov zisťujeme, že v rokoch 1695 až 1704 tu žilo minimálne 8 rodín. Medzi nimi nachádzame aj priezvisko Kordik, od ktorého bol odvodený osadný názov.

Prvýkrát sa s týmto priezviskom môžeme stretnúť v tajovskej oblasti už roku 1546. V inventári materiálu a zásob, ktorý nechali v tomto roku vyhotoviť Fuggerovci v súvislosti s odstúpením mediarskeho podniku eráru sa spomínajú aj jednotlivé uhliarstva so zásobami dreveného uhlia. V rámci uhliarstva zásobujúceho tajovskú hutu sa uvádza meno uhliara Andreja Kordika (*Andre Kordicken*).¹⁰³ Počas prehliadky tunajších lesov roku 1563 kráľovská komisia vyslaná na prešetrenie stavu lesa a hospodárenia v ňom referovala, že nad tajovskou hutou pracoval a podnikaniu s drevom a uhlím sa venoval zrejme ten istý Andrej Kordik (*Corsick, Corsickh*). Práve jedného z jeho potomkov môžeme považovať za zakladateľa trvalého sídla. Po dlhšom čase sa však priezvisko Kordik znovu objavuje v písomných prameňoch až roku 1690.¹⁰⁴

Na začiatku 18. storočia nemali Kordíky charakter kompaktného sídla. Môžeme tu zrejme hovoriť len o zhľuku domov, ktoré sa koncentrovali do dvoch, pravdepodobne nie príliš od seba vzdialených polôh. Jasne to dokumentuje súpis a popis osád v obvode Banskobystrickej banskej komory z roku 1710, ktorý tu zaregistroval 2 sídla. Prvé pod názvom *Donoval oder Kordik* a druhé pod názvom *Schabka*.

V oboch prípadoch boli osady pomenované podľa priezvisk tunajších osadníkov. Okrem priezviska Kordik patrili k viac rozšíreným práve aj Donoval a Žabka. Keďže názov Donovaly sa už skôr udomácnil pre osadu ležiacu v starohorskej oblasti, pre tunajšiu

99 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

100 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

101 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptisatorum 1720 – 1755.

102 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1676 – 1704.

103 ŠA BB – PBB, f. Mesto Banská Bystrica (ďalej MBB) mestské protokoly, Nr. 28, Anno 1542, Der koniglichen Pergstatt Neusoll Statbuch, pag. 630. Za poskytnutie materiálu ďakujem doc. Mariánovi Skladanému.

104 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1676 – 1704.

osadu sa napokon presadil názov *Kordik*, teda Kordíky. Druhá menšia osada *Schabka* pravdepodobne nezanikla fyzicky. Predpokladáme, že v ďalšom vývoji došlo k jej zlúčeniu s dynamickejšie sa rozvíjajúcou susednou osadou.

* * *

Na začiatku 18. storočia existovali pravdepodobne aj dve harmanecké osady, napriek tomu, že písomné pramene z tohto obdobia uvádzajú len jediné sídlo Harmanec. Ešte storočie predtým, na začiatku 17. storočia, pracovali v harmaneckej oblasti dve huty. Prvá stála v Dolnom (Veľkom) Harmanci a druhá v Hornom (Malom) Harmanci. Jedna z nich roku 1612 zanikla.¹⁰⁵ Inšpektorovi hút v Banskej Bystrici bolo roku 1625 uložené pravidelne kontrolovať stav opustených hút v Balázoch, Harmanci a Revúcej.¹⁰⁶ Zdá sa, že do budúcnosti erár pripúšťal možnosť tieto huty ešte využívať. Už roku 1625 však máme zachované správy o prevádzkovaní nejakej harmaneckej huty ťažiarom Jánom Fischerom. Tu išlo pravdepodobne o druhú harmaneckú hutu, pretože Fischer ju mal údajne získať od iného banksobystrického ťažiara Daniela Iгла.¹⁰⁷ Od tohto obdobia, keď začala táto huta pracovať pre potreby Fischerovho ťažiarstva, sa až do konca 18. storočia spomína vždy už len jedna harmanecká huta.¹⁰⁸

Vzhľadom na rozsiahle haldy trosky v Dolnom Harmanci jasne rozpoznateľné ešte v polovici 20. storočia, sa možno domnievať, že harmanecká huta pracujúca až do konca 18. storočia stála práve tu.¹⁰⁹ Dokladá to jasne aj mapa 1. vojenského mapovania z roku 1783, na ktorej je pri Dolnom Harmanci (na mape len *Harmanecz*) vpísaná poznámka o existencii šmelcovacej huty na striebro a meď (*Silber und Kupf schmelz*).¹¹⁰ Rovnako tak mladšia mapa lesov a lúk na okolí Banskej Bystrice vyhotovená podľa staršej predlohy z roku 1788, kde figuruje Dolný Harmanec pod názvom *Harmanezzer Hüthen*.¹¹¹

Huta, ktorá definitívne zanikla roku 1612, teda zrejme stála v Hornom Harmanci. Ešte roku 1622 máme túto osadu doloženú podľa názvu, keď sa spomína ako *Oberstes Hermantz*.¹¹² Následne na to sa správy o Hornom Harmanci na dlhšiu dobu vytrácajú. Predpokladáme však, že osada zánikom huty stratila len na svojom význame, avšak existovala naďalej. Huta v Dolnom Harmanci potrebovala byť aj naďalej zásobovaná drevným uhlím. To okrem miestnych drevorubačov a uhliarov pravdepodobne zabezpečovali aj osadníci z Horného Harmanca.

105 VLACHOVIČ, ref. 16, s. 102; takisto VOZÁR, Jozef. Zhutňovanie medených rúd v banksobystrickej oblasti v 16. – 18. storočí. In *Výroba a spracovanie medi : Zborník z 3. seminára z dejín hutníctva na Slovensku*. Herľany : b. v., 1994, s. 7.

106 SUROVEC, Jozef - SIKOROVÁ, Elena. Z dejín taviacej huty v Harmanci. In *Päťsté výročie thurzovsko-fuggerovského mediarskeho podniku v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica : UMB, 1995, s. 101.

107 SUROVEC - SIKOROVÁ, ref. 106, s. 101-102.

108 Vo svojom lexikóne spomína medenú hutu v Harmanci, kde mesto šmelcuje rudu z Pieskov a Richtárovej, aj Ján Matej Korabinský. Pozri: KORABINSKY, Johann Matthias. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Pressburg : Weber und Korabinskyschen Verlage, 1786, s. 230.

109 BINDER, ref. 77, s. 129.

110 ÖStA – Kriegsarchiv, Josephinische Landesaufnahme, Collone XIV – Sectio 8.

111 ŠA BB – PBB, Zb. MP, Ev. č. 2 684, MBB / Mp-34.

112 PISOŇ, ref. 55, s. 204 a 206.

Obe harmanecké osady sa spolu so svojimi obyvateľmi začali chápať ako jedna komunita so špecifickým postavením,¹¹³ ktorej hlavným poslaním bolo zabezpečiť prevádzku huty v Harmanci a drevo pre mesto Banská Bystrica. Aj v písomných prameňoch zo 17. a začiatku 18. storočia preto vystupuje iba jedno sídlo Harmanec,¹¹⁴ pod ktorým však musíme v skutočnosti rozumieť dve osady Dolný a Horný Harmanec.

Stav osídlenia horských oblastí banskobystrického chotára na začiatku 18. storočia môžeme teda zrekapitulovať nasledovne. Napriek tomu, že súpis osád z roku 1710 poznal v starohorskej oblasti na území banskobystrického chotára len 17 sídel, je možné na základe našich vedomostí získaných štúdiom najstarších špaňodolinských matrik toto číslo poopraviť. Namiesto jednej Tureckej musíme rozlišovať Dolnú a Hornú Tureckú, ktoré zvyšujú počet osád drevorubačov a uhliarov na 18. Spolu, v tom čase ešte s dvoma kordíckymi osadami nad tajovskou hutou a predpokladanými dvoma harmaneckými osadami, sa tak celkový počet drevorubačko-uhliarskych osád na území banskobystrického chotára do roku 1710 zvýšil na 22.

Novou drevorubačko-uhliarskou osadou, ktorá vznikla krátko nato, bola **Valentová**. Prvý písomný záznam o jej existencii nachádzame v knihe pokrstených najstaršej zachovanej špaňodolinskej matriky. Tu sa spomína 29. júna 1715 pod názvom *Valentovo*.¹¹⁵ Keďže súpis osád z roku 1710 ju ešte nespomína, môžeme relatívne presne určiť dobu jej vzniku medzi roky 1710 a 1715.

Pomenovanie osady vzniklo odvodením od krstného mena Valent. Medzi prvými osadníkmi toto meno nenachádzame, je preto pravdepodobné, že sa na mieste, kde neskôr vzniklo trvalé sídlo, udomácnilo už skôr. Roku 1563 tu máme písomne doložených hneď dvoch Valentov (Valentino Wachlatsch, Valentino Schinderling) zaoberajúcich sa rúbaním dreva a pálením uhlia.¹¹⁶ Je možné, že obaja mali v tej časti doliny, kde neskôr vznikla osada, nejaké dočasné príbytky, a tak sa pre túto časť doliny zaužíval názov Valentovo – Valentová. V čase vzniku trvalého sídla potom osadníci prebrali tento názov a použili ho na pomenovanie svojej novej osady.

Za novú drevorubačko-uhliarsku osadu možno považovať aj dnes už neexistujúci **Močiar**. Najstarší písomný doklad o jej existencii pochádza z roku 1754.¹¹⁷ Nič však nebráni predpokladu, že vznikla ešte o niečo skôr. K roku 1780 dokladá existenciu osady *Mocsar* aj chotárna mapa mesta Banská Bystrica.¹¹⁸ Na základe nej, ako aj ďalšieho mladšieho kartografického materiálu z 1. polovice 19. storočia, vieme, že ležala v bezpro-

113 Harmanecké osady v 17. storočí nepatrili medzi komorské osady. V tunajšej hute sa angažovali súkromné ťažiarstva, neskôr aj mesto Banská Bystrica. V harmaneckej oblasti Banskobystrická banská komora umožňovala tiež mestu uspokojovať svoje požiadavky na stavebné a palivové drevo.

114 Roku 1675 ako *Harmanecz*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1648 – 1676. Roku 1679 ako *Hermanetz*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715. Roku 1680 *Herman*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1676 – 1704. V matrikách potom až roku 1712 *Jakub Hruszka ex Harmanensis*. ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1704 – 1730.

115 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

116 MADLEN, ref. 51, s. 22.

117 *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I*. Bratislava : Veda, 1977, s. 349.

118 ŠA BB – PBB, Zb. MP, Ev. č. 2 671, MBB, Mp-22.

strednej blízkosti osady Mistríky. Z tohto dôvodu bola osada, či skôr samota (v 19. storočí mala len 1 dom) uvádzaná ako jej súčasť.

Dňa 29. decembra 1761 máme prvýkrát doloženú existenciu osady **Bachlačka** (*Bahlačka*).¹¹⁹ Od tohto roku sa objavuje pomerne pravidelne predovšetkým v materiáloch cirkevnej povahy. Poloha sídla bola až dosiaľ neznáma. Z tohto dôvodu sa Bachlačka považovala za zaniknuté sídlo.

Roku 1783 bola Bachlačka (*Bachlacska*) uvedená v kanonickej vizitácii Starých Hôr ako samostatná filia farnosti. Podľa zápisu v itinerári bola vzdialená od Starých Hôr na 1 hodinu cesty po sčasti dobrej a sčasti nepohodlnej ceste.¹²⁰ Podľa vzdialenosti ostatných filií by sa mohlo na prvý pohľad zdať, že ležala niekde medzi Horným Jelencom a Valentovou v blízkosti vyústenia doliny smerujúcej do Prašnice. Zoradenie filií (sídel), ktoré zodpovedalo geografickej polohe, však naznačovalo skôr umiestnenie medzi Valentovou a osadou Rybie.¹²¹

Situáciu bližšie ozrejmuje materiál cirkevnej povahy z mladšieho obdobia 1. polovice 19. storočia. Kanonické vizitácie z roku 1804 a 1829 uvádzajú Bachlačku spojenú s osadou Rybie (1804 – *Ribbo cum Bachlaska*, 1829 – *Ribbó cum Bachlatska*, resp. *Bachlatskam cum continuo Ribbó*).¹²² Cirkevné schematizmy ju však naopak uvádzajú s osadou Valentová (1813 – 1824 – *Valentova et Bachlacska*).¹²³ Ak bola osada striedavo uvádzaná raz s jedným a inokedy s druhým sídlom, musela teda ležať medzi nimi.

V úradnej štatistike sa osada uvádzala ako samostatná len výnimočne. Nenachádzame ju zakreslenú ani na historických mapách. Tu môžeme nájsť len chotárny názov upozorňujúci na jej existenciu, ale vždy na nejakom inom mieste.¹²⁴

Kľúčom k vyriešeniu otázky skutočnej polohy Bachlačky sa zdá byť veľmi podrobná mapa bansko-bystrických lesov z roku 1810.¹²⁵ Osadu Bachlačka na nej nenájdeme, no nachádzame tu pomenovanie dvoch dolín ústiacich z ľavej strany do potoka Rybie. Práve pri vyústení týchto dolín sa koncentrovala zástavba sídla Rybie (*Handlung Ribbo*), pričom medzi oboma týmito zhlukmi domov bola preluka bez zástavby. Západnejšia dolina mala meno *Ribska* (dnešná Strmeňová) a východnejšia meno *Bachlaska*. Podobnú situáciu

119 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptizatorum 1756 – 1796.

120 Archív Biskupského úradu a diecézy v Banskej Bystrici (ďalej Archív BÚ BB), *Visitatio Canonica Ecclesiae Parochialis Vetero Montanae*, 1783, CV č. 10.

121 Jednotlivé filie boli zoradené podľa svojej polohy. Najskôr sa uvádzali filie ležiace v blízkosti Starých Hôr – Richtárová (*Alter Pars seu Druha Strana*), Potkanová a Fejfiar. Nasledovali obe osady ležiace v Tureckej doline (Dolná a Horná Turecká), po ktorých nasledoval Dolný Jelenec a Horný Jelenec. Ďalej pokračovali osady ležiace v Hornojelenskej doline (Rybie) – Valentová, Bachlačka a Rybie. Ako posledná bola uvedená Prašnica. Podľa tejto postupnosti by mala Bachlačka ležať medzi Valentovou a sídlom Rybie. Podľa itineráru však bola Valentová vzdialená až 1 ¼ a Rybie 1 ¾. Tu bol teda rozpor medzi zoradením sídel a uvedením ich vzdialeností.

122 Archív BÚ BB, *Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Vetero Montanae*, 1804, CV č. 18; 1829, CV č. 20.

123 Zbierka cirkevných schematizmov bansko-bystrickej diecézy od roku 1813 je uložená v Archíve BÚ BB.

124 ŠA BB – PBB, Zb. MP, Ev. č. 2 679, MBB / Mp-29, 20 f; Ev. č. 2 728, MBB / Mp-51, 11 f; Ev. č. 2 797, MBB / Mp-76, 1-11; Ev. č. 2 628, MBB / Kpr. p. – varia /K 32/; ÖStA – Kriegsarchiv, Josephinische Landesaufnahme, Collone XIV – Sectio 8.

125 ŠÚBA BŠ, f. Hlavný komorskogrofský úrad (ďalej HKG) V., Ev. č. 13 016, mapa I.

nachádzame aj na katastrálnej mape Starých Hôr s tým rozdielom, že Strmeňová tu nie je pomenovaná ako *Ribska*, ale ako *Mocsarki*.

Podľa všetkého teda zástavbu pri vyústení dolinky *Ribska* možno považovať za pôvodnú osadu Rybie (ide o tú časť, ktorú roku 1924 úplne zničila lavína). Druhú časť zástavby pri vyústení doliny *Bachlaska* možno považovať za osadu, ktorá od druhej polovice 18. storočia vystupovala ako Bachlačka.¹²⁶

Ako posledná špecializovaná drevorubačko-uhliarska osada na území banskobystričského chotára zrejme vznikla **Polianka**. Určiť presnejšie dobu jej založenia nám zachovaná pramenná základňa neumožňuje. Predbežne ju však môžeme odhadnúť do obdobia na prelome 18. a 19. storočia.

Prvá písomná zmienka o jej existencii pochádza z roku 1804. V zápise v knihe pokrstených, ale aj zomretých v najstaršej donovalskej matrike je v tomto roku doložená ako časť osady Bully (*Bulo seu Polanka*).¹²⁷ Po prvýkrát samostatne ju máme doloženú v knihe zomretých 17. novembra 1806 ako osadu *Polanka*. V nasledujúcich rokoch vystupuje raz samostatne, inokedy ako súčasť osady Bully. Ako súčasť osady Bully je uvedená ešte aj roku 1812. V sérii súpisov evidujúcich nešľachtické obyvateľstvo z rokov 1820, 1830 a 1840 už vystupuje samostatne.¹²⁸

Polianka, ako jediná spomedzi všetkých skúmaných osád, nemala svoj vlastný zdroj vody. O tom, že osada vznikla za iných okolností a v inom čase ako okolité osady okolo donovalského sedla, svedčí aj jej názov. Kým názvy okolitých osád boli odvodené od krstných mien či priezvisk tunajších uhliarov, Polianka získala svoj názov, podobne ako Močiar, odvodením od svojej polohy (polianka = horská lúka).

V tomto období na začiatku 19. storočia existovalo nové sídlo aj v Tureckej doline poniže osady Dolná Turecká. Pri vyústení doliny **Malá Turecká** vznikla rovnomená osada. Prvýkrát ju nachádzame doloženú na mape banskobystričských mestských lesov roku 1808.¹²⁹ Rovnako tak zaznamenáva túto osadu aj podobná mapa z roku 1810, na ktorej ju tvoria iba 2 drevené domy.¹³⁰ Keďže na mape 1. vojenského mapovania ju ešte nenachádzame, musela zákonite vzniknúť, podobne ako Polianka, niekedy na prelome 18. a 19. storočia.

V priebehu celej prvej polovice 19. storočia potom osadu pravidelne nachádzame vyznačenú hlavne na dobovom kartografickom materiáli.¹³¹ Je však možné, že s Malou Tu-

126 Paradoxom je, že po zničení vyššie položenej zastavanej polohy lavínou roku 1924 sa práve sem posunulo jadro zástavby súčasnej osady Rybie.

127 ŠA BB, Matrika r. k. cirkevného zboru Donovaly, Liber Baptisatorum a Defunctorum 1797 – 1839.

128 ŠA BB – PBB, MBB administratívne spisy, Nr. 1 204 / 1821 – Popularis ignobilium conscriptionis summarium in 29 villulis in terreno civitatis huius Neosoliensis degentium pro anno 1820; Nr. 3042 / 1830 – Summarium popularis ignobilium conscriptionis in 29 villulis in terreno liberae regiae ac montanae civitatis Neosoliensis sitis degentium anno 1830 peractae. Signatum 30. nov. 1830; Nr. 1676 / 1841 – Summarium popularis ignobilium conscriptionis liberae regiae atque montanae civitatis Neosoliensis et in eiusdem portali terreno sitis 29 villulis degentium pro anno 1840 peractae. Za poskytnutie výpisov z týchto materiálov ďakujem doc. Jurajovi Žudelovi.

129 ŠÚBA BŠ, f. HKG V., Ev. č. 13 017, mapa II.

130 ŠÚBA BŠ, f. HKG V., Ev. č. 13 016, mapa I.

131 Napríklad aj na mape banskobystričského mestského územia z roku 1859 pod názvom *Klein Tureczka*. ŠA BB – PBB, Zb. MP, Ev. č. 2629, MBB / Kpr. p. – varia /K32/.

reckou súvisí aj rozdelenie Tureckej na hornú, strednú a dolnú (*Tureczkam superiorem, mediam et inferiorem*), s ktorým sa môžeme stretnúť v kanonickej vizitácii starohorskej farnosti z roku 1829.¹³²

Začiatkom 19. storočia sa začali opäť dôsledne rozlišovať obe harmanecké sídla drevorubačov a uhliarov. Po dlhšom čase sú popri sebe uvedené prvýkrát v cirkevnom schematizme z roku 1813 (*Harmanecz super. a infer.*).¹³³ Od roku 1828 obe osady rozlišujú aj jednotlivé matričné záznamy.¹³⁴ Z konca roku 1828 sa zachoval zápis dokladajúci Dolný Harmanec (*Harmanecz inferiore*). Krátko na to 12. februára 1829 je doložený aj Horný Harmanec (*Superiore Harmanecz*).

* * *

Proces formovania pôvodne špecializovaných drevorubačských a uhliarskych osád sa teda skončil až niekedy na prelome 18. a 19. storočia. V tomto období ležalo na území bankskobystrického chotára už 26 takýchto sídel. V tom čase však už mnohé z nich neboli obývané výlučne len drevorubačmi a uhliarmi, ale aj inými bankskými robotníkmi.

Okrem spomenutých drevorubačko-uhliarskych osád existovalo v 1. polovici 19. storočia v horských oblastiach bankskobystrického chotára aj niekoľko ďalších menších sídel, ktoré boli pôvodne obývané osadníkmi iného profesijného zamerania. Uvedené sídla dotvárali sídelnú sieť v horskej časti bankskobystrického chotára.

Pravdepodobne niekedy v druhej polovici 17. storočia vznikla dnes už neexistujúca osada **Kunst**. Prvá zachovaná písomná zmienka dokladá toto sídlo ku dňu 23. februára 1679 pod názvom *aquaeductu seu Kunst*.¹³⁵ V nasledujúcich rokoch sa na označenie sídla používal už len názov *Kunst* (1694, 1696, 1701, 1703, 1712).¹³⁶ Oba tieto názvy napovedajú, že jeho existencia úzko súvisela so zabezpečením prevádzky špaňodolinského vodovodu.

Medzi uvedené sídla je potrebné zaradiť aj menšiu banickú osadu **Potkanová** (1696 – *Ratzengrund*, 1699 – *Podkanowa*, 1783 – *Potkanova*, 1844 – *Potkanowa*). Tu pracovala stupa na drvenie rudy (*Stampf Mühle*), ktorá sa tu zároveň aj premývala. Takisto tu ústila Ferdinandova dedičná štôľňa. Na základe toho sa zvyklo v niektorých prípadoch sídlo označovať aj pomenovaním *Ferdinandi Stollen*, alebo *Vallis Ferdinandea*.¹³⁷

132 Archív BÚ BB, Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Vetero Montanae, 1829, CV č. 20.

133 *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXIII*. Schemnicii : Typis Francisci Joannis Sulzer, 1813.

134 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Matrica Baptisatorum 1805 – 1843.

135 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

136 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

137 Roku 1563 sa spomína Potkanovská dolina (*Pocca Noua Tollina, Ratzental*), ktorú môžeme stotožniť s Malou zelenou dolinou. V nej našla kráľovská komisia v tomto roku pracovať uhliara Martina Furtu. MADLEN, ref. 51, s. 24. Samotná osada tu však vznikla až neskôr, pravdepodobne v súvislosti so začiatkom bankských prác v tomto priestore. Ich počiatky patria ešte do 60. rokov 16. storočia. VLACHOVIČ, ref. 16, s. 96. Najneskôr mohla osada vzniknúť okolo roku 1661, keď sa tu začala raziť dedičná štôľňa. SOMBATHY, Ladislav. Pokus o odhad produkcie ložiska Špania Dolina – Staré Hory. In *Z histórie medenorudného baníctva v bankskobystrickom regióne*. Banská Štiavnica : Slovenské bankské múzeum; Špania Dolina : Obec Špania Dolina, 2005, s. 110.

Roku 1744 nachádzame medzi matričnými zápismi aj ďalšiu novú osadu **Faifjar**,¹³⁸ neskôr zapisovanú aj v podobe *Fajfiar* či *Faifiar*.¹³⁹ V kanonickej vizitácii starohorskej farnosti z roku 1783 bola osada uvedená ako jej tretia filia pod názvom *Fejfiar*.¹⁴⁰ Osada ležala v blízkosti šachty Terézia.¹⁴¹ Pravdepodobne teda išlo o osadu obývanú robotníkmi pracujúcimi na tomto banskom diele.

Ďalšie, pravdepodobne takisto banické sídlo **Andrášová**, nachádzame spolu s Harmancom (*Harmanecz et Andrašova*) uvedené medzi filiami banskobystrickej farnosti v kanonickej vizitácii z roku 1803.¹⁴² V iných prameňoch sa táto osada viac nespomína. Podľa názvu osady je pravdepodobné, že ležala v Andrašovej doline, resp. pri jej vyústení už v Starohorskej doline.

V harmaneckej oblasti na sútoku potoka Cenovo s Bystricou stála zrejme od konca 18. storočia píla.¹⁴³ Pri nej vzniklo menšie sídlo, ktoré bolo dokonca evidované ako samostatná filia banskobystrickej farnosti. **Runcina Harmanczensis** bola od Banskej Bystrice vzdialená na 2 hodiny pešej chôdze a roku 1813 mala 8 stálych obyvateľov. Rok na tu žilo už len 5 obyvateľov.¹⁴⁴

V blízkosti píly bola zásluhou banskobystrického mešťana Františka Žigmunda Leichta roku 1829 založená **Harmanecká papiereň**.¹⁴⁵ Spočiatku bývali v blízkosti papierne len odborníci na výrobu papiera so svojimi rodinami. Ostatní radoví zamestnanci do papierne dochádzali. Postupne, ako papiereň rozširovala svoju výrobu, rástol aj počet jej zamestnancov. Okolo papierne a píly tak postupne vznikala osada, z ktorej sa vyvinula neskoršia obec Harmanec.

K sídlam, ktoré existovali v prvej polovici 19. storočia v horských oblastiach banskobystrického chotára, možno pripočítať aj samoty, akými boli píly, stupy, mlyny a hostince. Charakter samôt mali v prvej polovici 19. storočia aj sídla Močiar a Kunst. Viaceré súpisy z tohto obdobia tu dokladajú iba po jednom dome.¹⁴⁶ V oboch prípadoch tu môžeme hovoriť o záverečnej fáze existencie týchto sídel. Močiar splynul so zástav-

138 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptisatorum 1720 – 1755.

139 ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Staré Hory, Liber Baptisatorum 1756 – 1796.

140 Archív BÚ BB, Visitatio Canonica Ecclesiae Parochialis Vetero Montanae, 1783, CV č. 10.

141 ŠÚBA BŠ, f. HKG V., Ev. č. 13 016, mapa II.

142 Archív BÚ BB, Kanonická vizitácia farnosti Banská Bystrica, 1803, CV č. 19 a.

143 Prvé účty tunajšej píly sa zachovali z rokov 1780 – 1781. ŠÚBA BŠ, f. BKB, Inv. č. 940. Zaujímavé je, že na mape 1. vojenského mapovania z roku 1783 táto píla nie je znázornená. ÖStA – Kriegsarchiv, Josephinische Landesaufnahme, Collone XIV – Sectio 8.

144 *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXIII*. Schemnicii : Typis Francisci Joannis Sulzer, 1813; *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXIV*. Schemnicii : Typis Francisci Joannis Sulzer, 1814.

145 Už koncom roku 1828 tu máme písomne potvrdenú existenciu papierenského mlyna (*Mola Papyracea Harmancz*). ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Matrica Baptisatorum 1805 – 1843.

146 Napríklad evidencia nešľachtického obyvateľstva v chotári Banskej Bystrice z rokov 1820, 1830 a 1840. ŠA BB – PBB, f. MBB administratívne spisy, Nr. 1204 / 1821; Nr. 3042 / 1830; Nr. 1676 / 1841. Rovnako tak evidencia nešľachtického obyvateľstva v chotári Banskej Bystrice z roku 1846. MOL, A Helytartótanácsi levéltár, Depertamentum publico-politicum, 1847, Kútfő 14, szám. 79, *Summarium popularis ignobilium conscriptionis liberae regiae atque montanae civitatis Neosoliensis et 29 villulis in eiusdem portali terreno sitis degentium, pro anno 1846 peractae, per introsertum conscritorem confectum*. Za poskytnutie výtiskov z uvedeného materiálu ďakujem doc. Jurajovi Žudelovi.

bou väčšej, v bezprostrednej blízkosti ležiacej, osady Mistríky. Spolu s Bachlačkou,¹⁴⁷ ktorá splynula s osadou Rybie a Dúvodným, ktorý splynul s Jergalmi, tak môžeme považovať Močiar za sídlo zaniknuté zlúčením.

Sídlo Kunst naopak zaniklo fyzicky pravdepodobne niekedy na začiatku druhej polovice 19. storočia. Jeho zánik možno dávať do súvislosti s úpadkom baníctva na Španej Doline, keď svoj význam stráca aj unikátny špaňodolinský vodovod.

Záverom možno konštatovať, že s cieľovým zakladaním výrobné špecializovaných drevorubačských a uhliarskych osád v chotári mesta Banská Bystrica sa stretávame až v 17. storočí. Spomedzi týchto osád najstaršie vznikli tesne pred polovicou 17. storočia. Ich existenciu prvýkrát zreteľne dokladá súpis uhliarstiev v oblasti Starých Hôr pochádzajúci z roku 1652. Podrobný opis sídel vypovedá aj o charaktere jednotlivých sídel. Nízky počet domov v osadách svedčí o tom, že sídla boli v tom čase len v počiatočnej vývojovej fáze a existovali ešte len relatívne krátku dobu.

Osady drevorubačov a uhliarov vznikali hlavne z dôvodov hospodárnejšieho a efektívnejšieho využitia lesného porastu. Od čias, keď bol Banskobystrický mediarsky podnik vo fuggerovskom nájme, produkcia jeho hlavného produktu medzi neustále klesala. Podobne ako klesala ťažba medi klesala aj produkcia striebra. Pokles výroby sa vedenie podniku snažilo riešiť rôznymi spôsobmi. Jedným z nich bola určite snaha zefektívniť vstupy do výroby a samotného spracovania rudy. Drevo sa už nemohlo ťažiť neehospodárne, ale intenzívne. Drevné uhlie muselo byť vysoko kvalitné s vyhovujúcou výhrevnosťou a navyše zadovážené čo možno najlacnejšie. Od čias vydania Maximiliánovho lesného poriadku sa kládol čoraz väčší dôraz aj na lesoochrannárske opatrenia, ktoré mali lesy šetriť a zachovať ich potenciál do budúcnosti. Niekde do tohto rámca možno zaradiť aj proces vzniku prvých výrobné špecializovaných osád drevorubačov a uhliarov v chotári mesta Banská Bystrica.

Dôvodom vzniku týchto osád teda nebola konjunktúra ťažby a hutníckeho spracovania drahých kovov. Príčiny ich vzniku treba hľadať skôr v snahách o dôslednejšie hospodárske využitie zdrojov lesného bohatstva v období postupného úpadku banskobystrického baníctva. To mali zabezpečiť osadníci novozaložených drevorubačských a uhliarskych osád, ktorých vznik *de facto* znamenal prechod z extenzívneho spôsobu ťažby dreva na intenzívny.

Vznik drevorubačských a uhliarskych osád sa výrazne prejavil aj na sídelnej mape celého banskobystrického chotára. Na konci 16. storočia existovalo na mestskom teritóriu 19 sídel. Okrem Banskej Bystrice to boli Dolný a Horný Harmanec, Jelenec, Kostiviarska, Kynceľová, Majer, Nemce, Piesky, Podlavice, Riečka, Richtárová, Rudlová, Sásová, Staré Hory, Svätý Jakub, Špania Dolina, Tajov a Ulmanka. Pri rozlohe chotára 222 km² tu dosahovala hustota osídlenia hodnotu 8,6 sídla na 100 km². Stredná vzdialenosť medzi sídlami bola 3,4 km.

V porovnaní so stavom na celom území Zvolenskej stolice tu bola výrazne vyššia hustota osídlenia. Podľa rekonštrukcie sídelných pomerov, ktoré hlavne na základe sto-

147 Zanikla niekedy v priebehu 30. rokov 19. storočia. V cirkevnom schematizme z roku 1827 sa Bachlačka ešte spomína ako samostatná osada. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXXVII*. Neosolii, 1827. Roku 1830 sa uvádza spolu s Valentovou. PISOŇ, ref. 55, s. 332. V schematizme po roku 1841 sa už neuvádza vôbec.

ličného daňového súpisu domov z roku 1598 realizoval Juraj Žudel, pripadalo vo Zvolenskej stolici na 100 km² len 4,4 sídel a stredná vzdialenosť medzi nimi bola 4,7 km.¹⁴⁸

Celoslovenský priemer hustoty osídlenia roku 1598 dosahoval hodnotu 7,3 sídel na 100 km², pričom celoslovenský priemer strednej vzdialenosti jednotlivých sídel predstavoval 3,7 km.¹⁴⁹ Sídelné pomery z pohľadu hustoty osídlenia na území banskobystrického chotára na konci 16. storočia vysoko prevyšovali v týchto ukazovateľoch pomery na území stolice a mierne tiež celoslovenské pomery.

V polovici 19. storočia existovalo na území banskobystrického mestského chotára už 40 sídel. K 19 sídlam, ktoré tu existovali už na konci 16. storočia, pribudlo 19 pôvodne drevorubačských a uhliarskych osád, banická osada Potkanová a rodiaca sa robotnícka osada pri Harmaneckej papierni. Menšie sídla – Malá Turecká a banická osada Faifjar v tomto čase neboli chápané ako samostatné sídla.¹⁵⁰ Medzi tento celkový počet nerátame ani osady Bachlačka, Dúvodné a Močiar, ktoré medzičasom zanikli zlúčením s iným sídlom. Rovnako tak osadu Kunst, ktorá zanikala práve v tomto období. Do celkového počtu sme napokon nezaráтали ani viaceré samoty predstavujúce napríklad mlyny, stupy, hostince či pily.

Pri uvedenom počte 40 sídel dosahovala hustota osídlenia na území chotára 18 sídel na 100 km² a stredná vzdialenosť medzi nimi bola 2,4 km. V porovnaní so stavom na konci 16. storočia sa teda hustota sídel viac ako zdvojnásobila a stredná vzdialenosť medzi nimi klesla o celý 1 km. Tieto zmeny spôsobil hlavne vznik nových, pôvodne drevorubačských a uhliarskych osád v horských, vyššie položených a dovtedy minimálne osídlených častiach banskobystrického chotára.

BESIEDLUNGSGESTALTUNG VON HOLZFÄLLER- UND KOHLENBRENNERSIEDLUNGEN IM GEBIET DER STADT BANSKÁ BYSTRICA

OTO TOMEČEK

Die vorgelegte Studie summarisiert Ergebnisse der Forschung über Entstehung und Entwicklung von Holzfäller- und Kohlenbrennersiedlungen im Gebiet der Stadt Banská Bystrica. Anhand der neuen Archivforschung korrigiert der Autor eine ganze Reihe von widersprechenden Thesen betreffend die Entstehung der erwähnten Siedlungen, die in einigen Wörterbüchern, landeskundlichen und kartographischen Arbeiten erschienen sind. Er kommt zum Beschluss, dass erst im 17. Jahrhundert über eine gezielte Gründung von spezialisierten Holzfäller- und Kohlenbrennersiedlungen für Herstellung

148 ŽUDEL, Juraj. Hlavné znaky vývoja osídlenia Slovenska v 16. storočí. In *Historický časopis*, 1997, roč. 45, č. 4, s. 580, tab. č. 3; tiež ŽUDEL, Juraj. Osídlenie Slovenska koncom 16. storočia. In *Geographia Slovaca*, 1995, 9, s. 59, tab. č. 2.

149 ŽUDEL, Hlavné znaky, ref. 148, s. 580, tab. č. 3; tiež ŽUDEL, Osídlenie Slovenska, ref. 148, s. 59, tab. č. 2.

150 Ako samostatné sídla ich neevidovali úradné materiály (evidencia nešľachtického obyvateľstva na území chotára), ani cirkevné materiály (vizitácie, schematizmy či matriky).

im Gemeindegebiet der Stadt Banská Bystrica geredet werden kann. Ihre Existenz dokumentiert erstmals deutlich das Verzeichnis der Kohlenhändler im Gebiet Staré Hory aus dem Jahr 1652.

Siedlungen der Holzfäller und Kohlenbrenner entstehen hauptsächlich aus Grund der mehr wirtschaftlichen und effektiven Verarbeitung des Holzbestandes. Seit der Zeit, als die Kupferwerke in Banská Bystrica in Vermietung der Familie Fugger waren, nahm die Produktion seiner Hauptprodukte Kupfer und Silber ständig ab. Die Betriebsführung bemühte sich die fallende Produktion mit vielen Mitteln zu lösen. Eines davon war Effektivierung der Herstellungskosten und die eigentliche Erzverarbeitung. Seit Herausgabe der Maximilians Waldordnung wurde auch immer größere Bedeutung auf die Waldschutzmaßnahmen gelegt, die die Wälder schonen sollten und ihr Potenzial für die Zukunft erhalten sollten. Irgendwo in diesen Rahmen kann man auch den Entstehungsprozess der ersten spezialisierten Holzfäller- und Kohlenbrennersiedlungen für Herstellung im Gemeindegebiet der Stadt Banská Bystrica aufnehmen.

SEN O SVOBODĚ.

DEMOKRACIE A REPUBLIKÁNSTVÍ VE ŠPANĚLSKU, 1840 – 1868

FLORENCIA PEYROU

PEYROU, Florencia. A dream of freedom. Democracy and republicanism in Spain 1840 – 1868. *Historický časopis*, 2009, 57, 2, pp. 223-242, Bratislava.

This article is concerned with the political discourse of the Spanish republicans from around 1840, when republicanism appeared on the scene, until 1868, when the majority of liberal political forces combined to overthrow the monarchy of Isabella II. The republicans spread their discourse by means of the press and in the framework of the space for social life, including educational societies, clubs and secret associations. They turned to the ordinary people, who were denied political rights by the doctrinaire liberal regime, and presented to them the ideal of a harmonious society composed of independent citizens. Exclusion from political life was understood as the main cause of social differences, and it was assumed that the right to vote would solve all types of inequality. The republicans succeeded in creating a movement of considerable breadth in geographical and social terms. It is possible to say that apart from its electoral results, republicanism was a key factor in politicizing the masses and bringing them into public life. Analysis of the discourse concentrates on key concepts such as democracy, citizenship, freedom and federalism, always bearing in mind, that the same terms may imply different conceptions of the principles, which symbolically structure society, in different historical periods. Concrete analysis of the discourse shows that the republicans had difficulty accepting pluralism and supporting among their popular base legal and institutional forms of participation in public life. The right to vote was seen more as a way of achieving social solidarity, than as an instrument of political change. The republicans also did not accept the legitimacy of the coexistence of different political projects, but considered that there was only one – that of the people. These concepts deeply influenced political events and practices in that period. The majority of Spanish liberals only slowly began to accept the rules of the game of the representative system and to install structures of consensus and integration of different political currents. This has basic importance for understanding the history of democracy in Spain.

Spain. Republicanism. Democracy. Citizenship. Federalism.

1. Úvod. Zrod republikánství ve Španělsku

První republikánští publicisté se ve Španělsku objevili kolem roku 1840. Jednalo se především o novináře a příslušníky svobodných profesí jako lékaři a právníci, obvykle pocházející z radikálně liberálních skupin, které během třicátých let 19. století hájily rozšíření volebního práva a omezení pravomocí monarchie v souladu s principy stanovenými v první španělské ústavě, přijaté v Cádizu roku 1812. Tato ústava se vyznačovala výraznou nedůvěrou ke Koruně v souladu s historickým kontextem, v němž vznikala:

královské mocenské vakuum vzhledem k abdikaci Karla IV. a Ferdinanda VII., následované válkou s napoleonskou Francií. Král byl pojmán jako hlava národa podřízená vůli národa (existovala dokonce i teoretická možnost instituci monarchie zrušit). Monarchova legislativní funkce se omezovala na právo suspenzivního veta, zatímco výkonná moc se měla řídit normami schválenými parlamentem (Kortesy). Tento systém je možno v souladu s názorem J. Varely Suanzese definovat jako „republikánskou monarchii“ podobnou „republice s dědičnou hlavou“ ustavenou podle Jellinka francouzskou ústavou z roku 1791. Ústava z roku 1812 navíc stanovila téměř „všeobecné“ volební právo (vyjímaje ženy, domácí služebnictvo, žebráky a tuláky v souladu s kritérii užitečnosti, osobní autonomie a schopnosti), které vytvářelo vysoce participativní a včleňující politický systém, jehož fungování bylo – stejně jako v revoluční Francii – možné díky schopnosti volebního práva sladit na několika úrovních všeobecnou příslušnost k národu a legitimizaci politické moci s omezeným výkonem rozhodovací pravomoci a svrchovanosti jednotlivce; „univerzalitu“ začlenění do politiky s omezenou mocí konečného rozhodnutí. Bezpochyby však ústava z roku 1812 představovala skutečnou revoluci ve srovnání se stavovskými kategoriemi Starého režimu tím, že přiznala volební právo prakticky všem dospělým mužům žijícím na území Španělska a stvrdila rovnost všech Španělů před zákonem.¹

Je však třeba mít na zřeteli, že od třicátých let 19. století se většina španělských liberálů začala odklánět od principů ústavy z roku 1812, aby je nahradila doktrinářskými zásadami, zvláště pak myšlenkou svrchovanosti sdílené králem a parlamentem (Kortesy) a volebním právem omezeným censem. Tento obrat lze alespoň z části vysvětlit stykem s novými formulacemi evropského liberalismu, které se vyznačovaly především odmítnutím revolučního *iusnaturalismu* a snahou smířit tradici a pokrok, řád a svobodu. Zmíněné změny se odrazily v portugalské (1826) a francouzské (1830) oktrojované ústavě, a také v ústavě belgické z roku 1831.² Lze konstatovat, že zatímco raný španělský liberalismus vnímal svobodu jako účast na politickém životě a jako stálý dozor nad mocí, vycházející z koncepce občanství jakožto přirozeného práva, kolem roku 1830 se téměř všichni liberálové shodovali na jejím významu jakožto záruky pořádku a občanských svobod a politická práva spojovali s vlastnictvím. Nový kurz většinového liberalismu byl vtělen do ústavy z roku 1837 vypracované tzv. umírněnými liberály (*moderados*) a progresisty, která posílila královu autoritu, ustanovila dvoukomorový parlamentní systém a zavedla volební právo omezené censem, zahrnující 2,2 % obyvatel.³ Pozdější ústava z roku 1845

1 VARELA SUANZES, Joaquín. *La Teoría del Estado en los orígenes del Constitucionalismo hispánico (las Cortes de Cádiz)*. Madrid 1983, s. 416. PÉREZ LEDESMA, Manuel. *La conquista de la ciudadanía política: el continente europeo*. In PÉREZ LEDESMA, Manuel (Comp.). *Ciudadanía y democracia*. Madrid : Editorial Pablo Iglesias, 2000. ROSANVALLON, Pierre. *Le sacre du citoyen*. Paris : Gallimard, 1992.

2 VARELA SUANZES, Joaquín. *El pensamiento constitucional español en el exilio: el abandono del modelo doceañista (1823 – 1833)*. In *Revista de Estudios Políticos*, 1995, n° 88.

3 ROMEO MATEO, María Cruz. *Los mundos posibles del liberalismo progresista*. In LA PARRA, Emilio - RAMÍREZ, Germán (eds.). *El primer Liberalismo: España y Europa, una perspectiva comparada*. Valencia : Biblioteca Valenciana, 2003, a Lenguaje y política del nuevo liberalismo: moderados y progresistas, 1834 – 1845. In *Ayer*, 1998, 29. VARELA SUANZES, Joaquín. *La constitución española de 1837: una Constitución transaccional*. In *Revista de Derecho Político*, 1983 – 1984, n° 20.

(platná prakticky až do roku 1868), výlučně ve znamení „umírněného“ liberalismu, ještě více posílila moc Koruny, posílila konzervativní charakter Senátu a omezila volební právo na pouhých 0,8 % obyvatelstva.

Tomuto konzervativnímu obratu se vyhnuli pouze radikální liberálové. Mnozí z nich začali od roku 1833 a především pak po roce 1835 směřovat k jasně demokratickým a republikánským pozicím tváří i tvář zmíněným konzervativním tendencím většinového liberalismu a očividné podpoře Koruny jeho umírněnému křídlu. Svou roli v tom sehrál bezpochyby také kontakt s evropskými demokratickými, republikánskými a socialistickými diskursy a jejich převzetí.⁴ Je zřejmé, že monarchie začala být vnímána jako představitelka starých výsad a pomalu se upevňovalo přesvědčení, že jí byla vyhlášena válka, z níž „nebylo cesty zpět“. Radikálně liberální vrstvy navíc postupně přestaly důvěřovat ve schopnost monarchie liberalizovat politický systém a působit jakožto skutečná umírňující síla.⁵ Zrod plně republikánského diskursu v roce 1840 měl proto co do činění se zásadním cílem liberálně-demokratického charakteru: nastolit prostřednictvím boje za „všeobecné“ mužské přímé volební právo ústavní stát, který by zaručoval právní jistotu a spoluúčast všech občanů na věcech veřejných. Jednalo se o proces, v němž klíčovou roli sehrála „historická zkušenost s požadavky skutečného výkonu národní svrchovanosti a s jejich opakovaným neúspěchem vinou královských zásahů“.⁶

Nejednalo se o zvláštnost španělských republikánů. Také mnoho liberálů ve Francii bylo zprvu, jak tvrdí M. Winock, „potenciálními republikány“, kteří se dočasně přizpůsobili monarchickému zřízení pod podmínkou, že bude „konstituční, tedy jasně vymezené, prostě libovůle, s pravomocemi vymezenými zákonem a pokud možno ‚v duchu trikolóry‘“. Během Červencové monarchie však na sebe toto zřízení začalo nabalovat negativní představy, které nakonec symbolicky ztotožnily monarchii s nejrůznějšími formami sociálních rozdílů: s výjimkami z berní povinnosti, s výsadami a dokonce i s majetkovou nerovností. V případě Itálie, G. Mazzini byl původně přesvědčen, že demokratická republika, stejně jako konstituční monarchie, mohou být „svobodné vlády“. Kolem roku 1830 však usoudil, že doktrinářství blokuje jakoukoli politiku nakloněnou změně a jeho následná „myšlenková transformace“ ho vedla k tomu, že začal hájit výlučně republikánskou formu vlády.⁷

Republikánské hnutí, které se objevilo ve Španělsku ve čtyřicátých letech 19. století, vykazuje mnoho společných rysů s britským radikalismem a chartismem, stejně jako s francouzským, italským a portugalským republikánstvím, jak pokud jde o způsob šíření jeho ideologie, organizaci a zapojení své sociální základny (spočívající v tisku, propagačních letáčích a spiscích, katechismech, tajných, vzdělávacích a svépomocných

4 Na toto téma viz MIGUEL, Román. *La pasión revolucionaria*. Madrid : CEPC, 2007.

5 GARCIA ROVIRA, Anna Maria. *La revolució liberal a Espanya i les classes populars*. Vic: Eumo, 1989, a *Radicalismo liberal, republicanismo y revolución (1835 – 1837)*. In *Ayer*, 1998, n° 29, 1998.

6 PIQUERAS ARENAS, José Antonio. *Detrás de la política. República y federación en el proceso revolucionario español*. In PIQUERAS, José Antonio - CHUST, Manuel (comps.). *Republicanos y repúblicas en España*. Madrid : Siglo XXI, 1996, s. 1.

7 WINOCK, Michel. *Las voces de la libertad*. Barcelona : Edhasa, 2004, s. 84. ROSANVALLON, Pierre. *La république du suffrage universel*. In FURET, François - OZOUF, Mona. *Le siècle de l'avènement républicain*. Paris : Gallimard, 1993. MASTELLONE, Sergio. *Historia de la democracia en Europa. De Montesquieu a Kelsen*. Madrid : Editorial Revista de Derecho Privado, 1990, s. 84.

společnostech, čtenářských klubech a lidových knihovnách), tak bereme-li v potaz jeho politický a sociální diskurs, jenž se vyznačoval především trváním na ideálu společenství občanů sobě rovných před zákonem.⁸ Tento článek se soustředí na poslední zmíněný aspekt, tedy na analýzu diskursu španělského republikanismu. Tento cíl, byť omezený, nepostrádá důležitost, pokud vezmeme v úvahu, že diskursivní praktiky hrají klíčovou roli v konstrukci totožnosti subjektů a v samotné konfiguraci sociálních a politických hnutí.

Španělští republikáni se obraceli především na „početné vrstvy nižších a středních tříd, městských řemeslníků, nových povolání spojených s průmyslem a zemědělských pracovníků“, které mnohdy postrádaly „jasně vymezený a autonomní prostor a sociální totožnost po zániku tradičních struktur identifikace a sociálního zařazení“ a které se v rámci stanoveném umírněným liberalismem ocitly „v podřízeném postavení, s omezenými právy nebo zkrátka bez práv“. Republikáni zprostředkovali těmto sektorům rovnostářský a inkluzivní (včetněující) model politicko-sociálního uspořádání, v němž měly zaniknout všechny druhy privilegií. Především díky tomu se dokázali proměnit v hnutí, které se těšilo „lidové podpoře, jež během 19. století jen rostla“.⁹ Jednalo se o hnutí, které výrazně ovlivnilo vývoj liberalismu a politickou praxi v 19. století a zároveň přispělo k postupnému otevření politicko-právního řádu v procesu, jenž vyvrcholil revolucí roku 1868, kdy se většina liberálních politických uskupení spojila, aby skoncovala s panováním Alžběty II. Z výše uvedených důvodů se republikánské hnutí nachází v samém srdci dějin španělské demokracie.

2. Demokracie a občanství

„Demokracie chce učinit ze všech mužů občany a ze všech občanů bratry.“
La Discusión, 4-10-1859.

Španělský republikánský diskurs se utvářel od samého začátku kolem obrany demokracie, která se obecně definovala jako lidová svrchovanost nebo jako systém, v němž lid vládne sám sobě. Demokracie se tak rovnala národní svrchovanosti a politické rovnosti zhmotněné ve „všeobecném“ mužském volebním právu a byla zcela neodlučitelná od republikánskému způsobu vlády, vzhledem k tomu, že nemohla přijmout žádnou moc, jež by nebyla dočasná, delegovaná a odpovědná. Nejvíce se však zdůrazňovalo, že demokracie by proměnila lid v jednu „velkou rodinu“ a společnost by se stala harmonickým

-
- 8 RIDOLFI, Maurizio. La politizzazione repubblicana nell'Europa meridionale (1830 – 1948). Un percorso de ricerca. In *Memoria e Ricerca. Rivista di storia contemporanea*, 2002. GALANTE GARRONE, Alessandro. *I radicali in Italia (1849 – 1925)*. Milano : Garzanti, 1973. AGULHON, Maurice. *1848 ou l'apprentissage de la République, 1848 – 1852*. Paris : Seuil, 1992. NICOLET, Claude. *L'idée républicaine en France (1789 – 1924)*. Paris : Gallimard, 1994 (1° ed. 1984). FURET, François - OZOUF, Mona. *Le siècle de l'avènement républicain*. Paris : Gallimard, 1993. CATROGA, Fernando. *O republicanismo em Portugal. Da formação ao 5 de Outubro de 1910*. Lisabon : Editorial Noticias, 2000 (1° ed. 1991). NASH, David - TAYLOR, Anthony (eds.). *Republicanism in Victorian society*. Stroud, Gloucestershire : Sutton, 2000. BELCHEM, John. *Popular radicalism in XIX Century Britain*. London : Macmillan, 1996.
- 9 CASTRO, Demetrio. Jacobinos y populistas. El republicanismo español a mediados del siglo XIX. In ALVAREZ JUNCO, José (comp.). *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*. Madrid : CIS, 1987, s. 182, 187, 199.

a soudržným společenstvím tvořeným občany, v němž měly zmizet veškeré rozdělující či vyčleňující faktory.¹⁰ Občan, ten vytoužený politický subjekt, jenž se měl zrodit v rámci demokratického zřízení, by byl nositelem občanských, politických a sociálních práv, nezávislým na jakémkoli principu mimo jeho svobodnou vůli, tedy oproštěným od vši hmotné i duchovní podřízenosti, v protikladu k hierarchickým a stavovským strukturám starého režimu a také oproti rozdílům na základě volebního cenzu, zavedeného většinovým liberalismem. Tento ideál občanství spojoval dvojí záměr, který podle P. Rosanvallo- na tkví v samotných kořenech „moderního“ konceptu samostatnění (*emancipation*): na jedné straně autonomie jednotlivců, na straně druhé podíl na výkonu moci.¹¹

Zmíněné aspirace je třeba interpretovat v kontextu poloviny 19. století, kdy převládala dichotomická vize společnosti: zatímco pro konzervativní sekory byla zmíněná dualita tvořena „bohatými“ a „chudými“ v „latentním válečném stavu“, jenž se mohl kdykoli změnit v „otevřený konflikt“, republikáni, stejně jako angličtí radikálové a char- tisté, situovali dělicí čáru v rámci společnosti na politickou půdu: mezi ty, kteří měli právo působit ve veřejné sféře a ty, jimž bylo toto právo upřeno.¹² Vzhledem k platnosti volebního cenzu byl však tento čistě politický předěl spojován s rozdíly socio-ekono- mickými, v rámci diskursu, jenž stejně jako diskurs francouzských republikánů během Červencové monarchie stavěl na stejnou úroveň vyloučení z politiky a hmotné strádání a který identifikoval vyloučené z politických práv jako sociální skupinu.¹³

Pro republikány tak existoval na jedné straně lid, „pilní muži“ obchodu, zemědělství, průmyslu, řemesel a svobodných profesí; šlo o polysémický koncept, který mohl odkazovat na „pracující i na produktivní střední třídy“ nebo pouze na třídy námezdně pracujících (*jornaleros* – pracující za denní mzdu), koncept, který však nezahrnoval tuláky, žebráky a jiné osoby na okraji společnosti.

Na druhé straně se nacházeli privilegovaní: aristokracie a nově vládnoucí vrstvy: velkostatkáři, finančníci a spekulanti. Ti tvořili „*oligarchii stojící proti lidu*“, která měla moc a jako jediná se těšila politickým právům.¹⁴ Jak jsem již poukázala, původ tohoto dělení společnosti byl ve volebním cenzu. Republikáni rozhořčeně poukazovali na to, že podle stávajícího uspořádání nebyl nositelem práv každý člověk jako takový, ale že práva byla „na prodej“ za peníze. Nebyl brán ohled na inteligenci, zásluhy ani schopnosti. „Výsady staré šlechty“ tak byly nahrazeny privilegií „moderní aristokracie peněz“, což vedlo ke vzniku společnosti složené z „utlačovatelů a utlačovaných“, v níž nebylo možné zajistit pořádek a mír.¹⁵

10 V té době existovalo výrazné úsilí o sociální jednotu, přítomné také v myšlenkovém světě francouzského a britského lidově-demokratického hnutí. Viz ROSANVALLON, ref. 7; RIOT-SARCEY, Michelle. *Le réel de l'utopie*. Paris : Albin Michel, 1998 ; JOYCE, Patrick. *Democratic Subjects. The self and the social in Nineteenth Century England*. Cambridge : CUP, 1994.

11 ROSANVALLON, Pierre. *La démocratie inachevée*. Paris : Gallimard, 2000, s. 14.

12 PÉREZ LEDESMA, Manuel. «Ricos y pobres; pueblo y oligarquía; explotadores y explotados». Las imágenes dicotómicas en el siglo XIX español. In *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, 1991, n° 10.

13 ROSANVALLON, ref. 1.

14 CASTRO, ref. 9, s. 199.

15 *El Pueblo*, 4-1-1850.

„Všeobecné“ volební právo by naopak znamenalo přenést moc z majetných vrstev na lid jako celek, na „všechny občany“, kteří by tak získali vliv na legislativní činnost a na veřejnou správu. To by umožnilo vyřešit problém nerovnosti (majetkové, právní a politické) spojené s principem censu. Bylo by možno částečně omezit hromadění bohatství prostřednictvím přerozdělovacích opatření, vycházející z představy, přítomné také v anglickém radikalismu, že ekonomické nerovnosti pramení z problémů v oblasti distribuce, a proto jejich řešení závisí na legislativě, vládě a veřejné správě.¹⁶

Rozšíření politických práv mělo naopak odstranit veškeré rozdíly na základě třídy a původu. Člověk by byl uznáván především jakožto lidská bytost, a následně pro svou inteligenci a produktivitu, v rámci skutečné meritokracie. Demokratická společnost tvořena občany by proto neuznávala „žádnou jinou nadřazenost“, než tu, založenou na „nadání a ctnostech“. Rovnost výchozích podmínek tak *a priori* nevyklučovala nerovnost vyplývající z uplatnění schopností každého jedince. Konstatování, že lidé si nejsou rovni ve svých schopnostech, však nemělo „takový vliv na jejich štěstí či neštěstí“, jako nerovnost, která vyplývala ze zákona či z institucí.

V samém základě těchto postojů byl, stejně jako v případě francouzského republikanismu, „imperativ rovnosti“, jenž činil nesnesitelným jakékoli esenciální či organické pojetí sociálna a který přistupoval k člověku abstraktně, jakožto k nositeli práv a k občanu. V případě Francie podobné myšlenkové ukotvení vedlo k neustálému hledání jednoty v protikladu k stavovské struktuře Starého režimu a znamenalo radikální antiparlamentarismus, který ztotožňoval veškerou různorodost s výsadami. Oslava zásluh tvořila v tomto schématu součást snahy o jednotu: jednalo se totiž o přísně osobní charakteristiky, které nemohly být sociologicky vyjádřeny.¹⁷

Nabytí politických práv představovalo hlavní záruku svobody, jež byla vnímána jako účast na moci a dozor nad ní, a zároveň jako „svobodný a progresivní rozvoj všech přirozených schopností“ a „právo i moc uplatňovat každou z oněch schopností na poli vymezeném právy, která náleží ostatním sdruženým“, tedy jakožto *autonomie jednotlivce*. Obě otázky byly navzájem úzce propojeny, vzhledem k předpokladu, že účast všech občanů na věcech veřejných je právě tím faktorem, jehož prostřednictvím se uskutečňuje osamostatnění (*emancipación*) vůle. Vrstvy, jimž bylo upřeno volební právo, byly vykázány pryč „z politického života“, a proto byly vlastně v postavení „poddaných“ či přímo „nevolníků“.¹⁸

Přístup vyloučeného lidu k politickým právům se z tohoto úhlu pohledu považoval za „osamostatnění“ (*emancipación*). Tento pojem ve svém nejběžnějším významu znamenal podle *Slovníku autorit (Diccionario de Autoridades)* z roku 1852, „že otec vyjme syna ze své moci, propustí ho ze svého područí a dá mu svobodu, aby sám jednal, řídil a spravoval své záležitosti“. Vyloučení z politických práv, obzvláště pak z práva volebního, nechávalo lidové vrstvy v postavení „nezletilých“ (v souladu s metaforou Kanto-

16 *La Reforma*, 27-10-1848; JOYCE, Patrick. *Visions of the People. Industrial England and the question of Class, 1840 – 1914*. Cambridge : Cambridge University Press, 1991.

17 ROSANVALLON, Pierre. *Le peuple introuvable*. Paris : Gallimard, 1998.

18 *La Soberanía Nacional*, 20-7-1855; *El Tribuno del Pueblo*, 9-9-1851; „Objeciones al sufragio universal IV“ a „El sufragio universal“, *La Discusión*, 22-5-1860 a 9-8-1860.

vou), tedy ve stavu závislosti, což znemožňovalo nastolení podmínek pro uskutečnění skutečné svobody.¹⁹

Účast na politickém životě naopak předpokládala svrchovanost jednotlivce. Až všichni jedinci, „*od největšího vidláka až po nejvzdělanějšího učence*“ nabudou práva zasahovat do tvorby zákonů, změní se v „*politické entity*“, nabudou „*vlády nad sebou samými, nad svými schopnostmi, právy a celé své osobnosti*“ a budou samostatně rotovat „*na sociální orbitě*“. Uznáním občanských práv člověk začíná „*užívat výsad svrchovaného vládce*“ korunován „*korunou své svobody*“. Politická práva tak vytvářela předpoklady pro vznik „společenství rovných“, v němž zmizí veškeré pozůstatky méněcennosti a podřízenosti jedněch společenských vrstev vůči druhým. Jednalo se bezpochyby o odkaz ke klasickému republikanismu, který se vyznačoval především bojem za sebeurčení jednotlivce, za nedělitelnost právní osoby a nezcizitelnost osobní svobody, tedy za vymýcení všech druhů podřízenosti.²⁰

Tento důraz na práva a na autonomii jedince nedala vzniknout individualisticko-atomickému diskursu. Namísto toho vykazoval demo-republikanismus vždy občanský a společenský rozměr v rámci holistického pojetí společnosti, podle něž člověk nebyl jen abstraktní racionální jedinec, ale také společenská bytost, což s sebou neslo i celou řadu povinností.²¹ Všichni občané měli respektovat práva ostatních a také institucionální postupy a byli povinni „udělat vše pro společnost“. Mezi základní povinnosti jedince patřilo „*přispívat přiměřenou částí svého bohatství k financování sociálních či veřejných výdajů*“ (v rámci berního systému na principu přímých a progresivních daní); „*v případě ohrožení hájit práva svých spoluobčanů a společnosti jako celku*“ (prostřednictvím vytvoření krajských milic); „*plnit a dodržovat spravedlivé zákony a vymáhat jejich dodržování (...), poslouchat a respektovat ty, které lid pověřil jejich vymáháním a napomáhat jim v jejich činnosti*“ a „*milovat své bližní; (...)* konat v souladu se společenskými ctnostmi“.²²

Za povinnost byla považována také účast všech občanů v politickém životě. Dokonce byla definována jako „*naprostá povinnost, jejíž neplnění by s sebou mělo nést trestní postih*“. Lid se měl na jednu stranu osamostatnit (*emanciparse*) „*od vši suverenity vyjma jeho vlastní, vládnout sám sobě*“, a zároveň „*neustále prověřovat, soudit a podněcovat*

19 PÉREZ LEDESMA, Manuel. La formación de la clase obrera: una creación cultural. In CRUZ, Rafael - PÉREZ LEDESMA, Manuel (eds.). *Cultura y movilización en la España contemporánea*. Madrid : Alianza, 1997, s. 218. *La Libertad*, 3-2-1846.

20 *El Huracán*, 9-2-1841; *El Pueblo*, 4 a 8-1-1850; *El Tribuno del Pueblo*, 14 a 15-10-1851; “Cuestión constitucional, IV”, *La Soberanía Nacional*, 11-2-1855. Ideál klasického republikanismu, viz DOMÈNECH, Antoni. *El eclipse de la fraternidad*. Barcelona : Crítica, 2004. Quentin Skinner a Philip Pettit definovali tento ideál „*svoboda jakožto ne-dominace*“. Vyznačoval se nepřítomností a nemožností arbitrárního vměšování, v protikladu k liberlismu, jenž vnímal svobodu pouze jako nevměšování (aniž by se snažil vymýtit i jeho možnost). Viz SKINNER, Quentin. *Liberty before Liberalism*. Cambridge : CUP, 1998, a PETTIT, Philip. *Republicanism*. Barcelona : Paidós, 1999.

21 O morálním rozměru liberálního diskursu viz MACEDO, Stephen. *Liberal virtues: Citizenship, Virtue and Community in Liberal Constitutionalism*. Oxford : OUP, 1990.

22 JOARIZTI, Adolfo. *Los progresistas, los demócratas y los individualistas*. Barcelona : Domenech, 1861. GARRIDO, Fernando. La república democrática, federal, universal. In TRÍAS, Juan José - ELORZA, Antonio. *Federalismo y reforma social en España (1840 – 1870)*. Madrid : Seminarios y Ediciones, 1975, s. 380.

činnost moci veřejné“. Občané se měli účastnit všech voleb, volit neúplatně, „*mít občanskou odvahu k energickému pranýřování veřejných činitelů a jiných potentátů, kteří zneužívají své moci, a hájit svá práva se zákonem v ruce až do posledního dechu*“.²³

Účast v politickém dění a dozor nad ním tvořily spolu s prací pilíře občanství v demokratickém společenském uspořádání: zatímco ze společenského hlediska se jednalo o práva, která měla být zaručena, z hlediska jednotlivce představovaly povinnosti, jež nebylo možno obejít. Politická angažovanost a bdělost však přinejmenším pro některé skupiny netvořily pouze prostředek k zajištění svobody a autonomie, ale byly zároveň vnímány jako cíl sám o sobě, jako způsob, jak z hlediska poplatného občanskému republikanismu dosáhnout seberealizace a plnohodnotného rozvoje lidského údělu, a tím i regenerace společnosti. Právě to stálo za tak náročnou koncepcí občanství, vyžadující od jedince mnoho snahy. Lhostejnost se považovala za „*rakovinný mor*“, který odlišťoval člověka a dělal z něj „*otroka*“ či „*páriu*“.²⁴

Lze tedy konstatovat, že republikáni v podstatě usilovali o restrukturalizaci vztahu mezi občanem a státem v rámci likvidace starého režimu, s cílem dosáhnout dokonalé rovnováhy mezi právy a povinnostmi příslušejícími všem členům společnosti (mužům). Rozšíření práv hrálo v tomto projektu zásadní roli, především proto, že ve volebním systému založeném na principu censu bylo vyloučení z práv spojeno s povinností platit daně a sloužit v armádě. Tím vznikala nesoulad mezi právy a povinnostmi jednotlivců, který vyvolával nepokoje, třídní rozpory a „*nenávisť, (...) pomstu a (...) smrt mezi lidmi*“;²⁵ jednalo se o nerovnováhu, která byla považována za prvotní zárodek všech střetů, a její odstranění bylo vnímáno jako okamžitý prvek harmonie a sociální soudržnosti.

3. Základy nároku na volební právo a jeho meze: vyloučení a antipluralismus

Ve snaze argumentačně ukotvit nároky na „*všeobecné*“ volební právo, demo-republikáni vycházeli především z teorii přirozeného práva. *Iusnaturalismus* umožňoval myslet zásadní rovnost mezi lidmi a přenést tento princip do politické sféry, což činilo omezené volební právo nepřirozeným a antisociálním, vzhledem k tomu, že poskytovalo jistým skupinám výsady, které byly ostatním odepřeny. Vycházejí z předpokladu, že existují jistá přirozená práva přisouzena každému člověku z prostého důvodu jeho lidství, která není přípustné omezit zákonem, bylo možno kritizovat regulaci těchto práv pozitivní legislativou. Příkladem takové argumentace je *Demokratický manifest* z roku 1849 sepsaný José Ordaxem Avecillou, Manuelem Mariá Aguilarem, Nicolásem Mariá Riverou a Anicetem Puigem. Tento Manifest vycházel z deklarace občanských, politických a sociálních práv, jež pramenily z přirozené svobody a rovnosti lidí a které měly zaručit „*byť jedince a svobodný rozvoj všech jeho schopností*“.²⁶

23 *La Asociación*, 2-3-1856. ORENSE, José María. *Treinta años de gobierno representativo en España*. Madrid : Juan A. García, 1863, s. 97. *La Democracia*, 9-4-1856. *La Discusión*, 29-1-1864. AYGUALS DE IZCO, Wenceslao. *Cartilla del pueblo. Diálogos políticos entre Guindilla y el tío Rebenque*. TRÍAS-ELORZA, ref. 22.

24 *La Discusión*, 24-12-1858.

25 *La Creencia*, 25-5-1850.

26 *Demokratický manifest*, M. ARTOLA, Miguel. *Partidos y programas políticos*. Madrid : Alianza, 1991, s. 37-45.

Na místě druhém demo-republikanismus vycházel z benthamovského utilitarismu, který nabízel konceptuální nástroje k obraně myšlenky, že zastoupení všech individuálních zájmů je nutným prostředkem k dosažení štěstí všech.²⁷

Republikánské noviny *El Huracán* například usuzovaly, že každý člověk, ať už je jeho situace jakákoli, má „zájem na své vládě, na svých zákonech“, protože všechny přijaté zákony ho nevyhnutelně mohou ovlivnit. Se zavedením volebního práva by rozhodovalo „co největší množství“, takže rozhodnutí by se „co nejvíce přizpůsobovala obecnému užitku“.²⁸

Republikáni tvrdili, že všichni, kdož jsou vlastníky přinejmenším své denní mzdy a svých schopností, především pak ti, kdož jsou hlavou rodiny, mají jisté „obecné zájmy“. I pracující a námezdní síly (*jornaleros*) měli totiž „domov, který měli bránit, zem, po níž chodí, přirozená práva, která měli hájit, lid, jemuž měli sloužit, syny, které odevzdávají armádě a čest, kterou měli chránit“.

Demo-republikáni odmítali tvrzení, že „pouze majetné třídy“ mají „přímý zájem na záchově státu“, že bohatství národa a obecné zájmy jsou tvořeny pouze rentou či kapitálem. Vědy, řemesla a práce, „všechny duševní a hmotné prostředky vytvořené společností“ byly podle jejich soudu významnými prvky prosperity.²⁹ Tato produktivita spojená s prací však byla asociována výhradně s maskulinitou: muži byli jedinými „vlastníky“ v rodině, což stavělo ženy do podřízeného postavení.³⁰

V neposlední řadě se volební právo odvíjelo od racionální podstaty člověka, což bylo nutným východiskem za předpokladu, že každý člověk má nějaký osobní „zájem“. V tomto kontextu se kladl důraz „duševní schopnosti“ každého člověka, byť by nevlastnil žádný movitý či nemovitý majetek. Ti, kdož jsou vyloučeni z volebního práva, nejenže pracují v dílnách či na poli a přispívají tak svým úsilím k blahobytu národa, ale také „umějí myslet (...) čtou, slyší, přemítají, rozvažují (...) jsou to lidé“, a každý člověk má „vlastní a nezcizitelné vědomí“, z něž se odvíjejí všechna práva. Člověk jakožto rozumná bytost, měl „pojetí spravedlivého a nespravedlivého“, nesl v sobě svůj zákon, „měřít-ko svých povinností, důvod svých činů“; odeprít mu volební právo, právo, jež „mu dal Bůh, když ho stvořil“, pod záminkou berního či majetkového kritéria by tak znamenalo

27 Demokratické myšlenky se objevují v souvislosti s Benthamovým a Millovým utilitarismem také v Anglii. Pro Benthama byl nejlepší způsob vlády ten, který umožňoval zastoupení všech preferencí jednotlivců, sloučených dohromady, a k tomu se přidával nestranný stát a existence záruk, jež by bránili vládě, vnímaným jako „potenciální zločinci“ tvořit zákony podle svých zájmů. Jeho recept tedy spočíval ve „stejně moci všech jednotlivců účastnit se na politickém dění a mechanismy kontroly nad vládci“. Viz COLOMER, Josep María. Ilustración y liberalismo en Gran Bretaña: J. Locke, D. Hume, los economistas clásicos, los utilitaristas. In VALLESPÍN, Fernando (ed.). *Historia de la teoría política 3*. Madrid : Alianza, 1995 (1° ed. 1991). Britský lidový radikalismus však také formuloval požadavek práv prostřednictvím jazyka přirozeného práva. Viz ASHCRAFT, Richard. Liberal political theory and working-class radicalism in Nineteenth-Century England. In *Political Theory*, 1993, Vol. 21, n° 2.

28 *El Huracán*, 2-11-1840 y 29-1-1841.

29 *La Libertad*, 3-2-1846. “Soberanía del pueblo. Sufragio Universal”, *El Eco del Comercio*, 2-4-1845. “El Sufragio Universal”, *La Discusión*, 26-5-1861. “Objeciones al sufragio universal, IV”, *La Discusión*, 22-5-1860.

30 Na toto téma, konkrétně pro případ britského dělnického hnutí viz SCOTT, Joan W. *Gender and the Politics of History*. New York : Columbia University Press, 1988, s. 65.

upřít mu jeho lidskou přirozenost, podřídít „*duši, věčnou emanaci Boží*“, „*vulgárním dojmům, hříčce štěstěny*“.³¹

Politická práva měla být odepřena pouze osobám, kterým chyběla nějaká schopnost z těch, jež tvořily lidskou bytost nebo těm, kteří nedosáhli plného vývoje: tedy osobám slaboduchým, dětem a ženám. Vyloučení žen se zakládalo na předpokladu, že neměly zásadní schopnost nutnou pro působení ve veřejné sféře: duševní a hmotnou nezávislost. Ženy byly pojmány jako v zásadě závislé subjekty, kterým byla od přírody přisouzena domácí sféra, prostředí, v němž měly plnit celou řadu povinností s cílem zajistit jednotu rodiny. Právě proto republikáni zároveň hájili základní vzdělání žen, jehož cílem mělo být rozvinout v ženě schopnost správně vychovávat děti a také „*učinit manželský život snesitelným*“, stejně jako uchránit ženu „*před tisícem výstředností*“, které by mohly podnitit její „*vzdor*“ vůči otcovské/manželově autoritě. G. Fraisse mluví o strachu z nezávislosti žen, ze soupeření mezi pohlavími, z *vymknutí se z kontroly*, který existoval ve Francii 19. století. Rodina se považovala za úhelný kámen stavby společnosti a byla nepředstavitelná „*bez hlavy v plném výkonu svých schopností*“.³² Tyto představy vyplývají z kulturního modelu „*neobyčejné trvanlivosti*“, přítomného v Aristotelově *Politice*, kde se rodina objevuje jakožto „*hierarchický mikrokosmos, jako komplex subjektivních postav (žena, dítě, služebník), různorodých, ale vždy závislých na otci-manželovi-pánovi. Pouze on byl plnomocným subjektem, plnohodnotným občanem de iure, zatímco osobám na něm závislým byl přímý přístup do sféry veřejné odepřen: samotná přirozenost ženu odkazuje k domáckosti a brání (přinejmenším z hlediska právního) jejímu vstupu do veřejné sféry. Její vztah k obci (civitas) je nutně zprostředkovaný otcem-manželem, který zastupuje celou rodinu (jakožto její nejvýznamnější část, podle antické idetiitární logiky)*“.³³

V tomto bodě republikanismus sdílel s ostatními směry liberalismu představy založené na „*esencializaci rozdílů mezi pohlavími*“, i když odraz těchto představ v republikánském pojetí společnosti totožný nebyl: zatímco konzervativnější směry liberalismu hájili „*úplné vyloučení*“ ženy, progresisté a republikáni dávali obecně přednost „*civilizující cestě společenské užitečnosti*“. Žena byla pojmána jakožto „*tvořitelka a nositelka společenských zvyklostí zodpovědná za regeneraci společnosti*“, a proto měla znát „*zákony, principy a morální zásady, které vymezovaly vzájemné povinnosti a vztahy jedinců obou pohlaví*“. Tímto způsobem byla na jednu stranu oddělena od sféry veřejné, ale na druhou

31 *El Huracán*, 12-2-1841. “Soberanía del Pueblo. Sufragio universal”, *El Eco del Comercio*, 2-4-1845. *La Soberanía Nacional*, 23-6-1855.

32 *El Huracán*, 30-12-1840; “La familia”, *La Discusión*, 28-9-1864; FRAISSE, Geneviève. *Musa de la razón. La democracia excluyente y la diferencia de los sexos*. Madrid : Cátedra, 1991. *El Pueblo*, 8-11-1850.

33 COSTA, Pietro. El problema de la representación política: una perspectiva histórica. In AFDUAM, 2004, n° 8, s. 30. Ve Francii se vyloučení žen od základů abstraktního univerzalizmu, který převládalo v demokratickém diskurzu. Ženy byly považovány za příliš poznamenané rysy svého pohlaví, a proto se nikdy nemohly stát „*abstraktním jednotlivcem*“, který byl od samého počátku konstruován jako muž. V tomto bodě Joan Scott zdůrazňuje protiklady přítomné v samotném feministickém diskurzu, kdy francouzské feministky hájily rovnost mezi muži a ženami a zároveň stavěly své právo na zastoupení na tělesných či společenských rozdílech mezi nimi. SCOTT, Joan W. *La citoyenne paradoxale. Les féministes françaises et les droits de l'homme*. Paris : Albin Michel, 1998.

stranu byla svázána s „*novou společností skrze své společenské poslání v soukromém životě*“.³⁴

Důraz na esenciální racionalitu všech mužů jakožto základ jejich politických práv však šel ruku v ruce s očividnou nedůvěrou ve schopnost „lidu“ vykonávat zodpovědně svá práva a stát se občany ve svobodné společnosti.³⁵ I když byl lid definován jako „*ti, kdož jakýmkoli způsobem přispívají k rozvoji veřejného bohatství*“, a s nimiž je zacházeno jako s „*párii, jako s hélóty, jak s otroky*“, vinou „*sobectvím diktovaných zákonů, které jim upírají politická práva*“, zároveň se připouštělo, že lid je „*celek tvořený občany, jež je nutno vychovat ve vědomí důležitosti politických práv, účasti na věcech veřejných a v bdělosti*“. Lid měl být „civilizován“ prostřednictvím základního vzdělání, v souladu s učením Lamennaisovým. Ne nadarmo „*nevědomý člověk může být věrným poddaným, ale nepochybně bude špatným občanem*“. Cílem bylo na jedné straně umírnění mravů (učinit člověka „*ctnostným a pilným*“, „*kultivovat jeho způsoby*“, „*napravit jeho morální výchovu*“), v obraně před hrozbou násilnického a neovladatelného lidu hnaného nikoli rozumem, ale vášní. Na straně druhé, v souladu s tradicí klasického republikanismu republikáni zamýšleli učinit z člověka dobrého občana, účastného na politice, bdělého a dbajícího na obecní blaho.³⁶ Tyto záměry podnítily rozmach vzdělávacích spolků zakládaných republikány, jejichž cílem bylo zároveň naverbovat lid do politického hnutí a připravit ho k akci, obvykle násilného charakteru.

Všeobecná účast na politickém životě, kterou hájily republikánské směry poukazující na racionalitu všech lidí či na nutnost zastoupení všech zájmů, nebyla nikdy (přinejmenším do roku 1868) pojata jako nástroj politického pluralismu, naopak byla vnímána jako prostředek legitimizace moci, dosažení harmonie a sociální soudržnosti. Volební právo znamenalo „*spoluúčast (...) všech občanů na tvorbě zákonů*“ a popření „*rozdílů rasy, třídy a původu*“. Jednalo se o jednotící princip, který měl převládat v administrativních rozhodnutích, nikoli však ve volbě mezi různými pojetími sociálního a politického uspořádání. Ve skutečnosti existovala pouze dvě pojetí uspořádání světa: jedno vyjádřené v binární opozici výsady-otroctví a druhé v termínech osamostatnění (*emancipación*). Existovaly pouze dva systémy, v jejichž rámci se artikulovala politická a sociální doktrína: systém svobody a absolutismus (do něhož byl zahrnován i doktrinářský liberalismus), dvě možnosti, které představovaly „*v politice nesmrtelné principy dobra a zla, pravdy a omylu*“, což nutilo volit mezi „*civilizací a smrtí; mezi svobodou a nevolnictvím*“.³⁷

Politika byla pojímána – obdobně jako v britském a francouzském lidovém radikalismu – nikoli jako činnost, která by zahrnovala střet protikladných zájmů a kompromis mezi nimi, ale jako reforma či jako jediný účinný úkon (který zahrnoval zničení či

34 ROMEO, María Cruz. Destinos de mujer: esfera pública y políticos liberales. In MORANT, Isabel (Dir.). *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XIX a los umbrales del XX*. Madrid : Cátedra, 2006, s. 67, 68, 69, 71.

35 GÓMEZ MARÍN, Manuel. *Explicaciones del programa democrático*. Madrid : La Discusión, 1860.

36 Viz *La Asociación*, 2-5-1856; *La Libertad*, 3-2-1846; *La Soberanía Nacional*, 30-11-1856; “Instrucción pública”, *La Europa*, 9-1-1855; *El Eco del Comercio*, 30-12-1843; *El Pueblo*, 4-5-1848; *El Siglo*, 1-1-1848; “Instrucción pública”, *El Pueblo Soberano*, 7-12-1854.

37 *El Siglo*, 20-1-1849. *La Discusión*, 3-3-1857. BARALT, Rafael - FERNÁNDEZ CUESTA, Nemesio. *Programas políticos*. Madrid : Celestino Alvarez, 1849, s. 196.

vstřebání protivníka), jenž by jednou pro vždy odstranil všechna pokřivení politicko-spoločenského uspořádání. Pokud jde o stav po provedení této reformy, systém se opíral o předpoklad, že existuje *jeden jediný lidový zájem*, který se měl vyjevit bezkonfliktně při každém hlasování, oproti partikulárním a sobeckým zájmům některých frakcí hájících vyloučení části obyvatel z politického života. Po odstranění zkreslujících faktorů (právní a politická nerovnost, závislost, podřízenost) a překážek bránících vyjádření lidové vůle, lid jako celek by přirozeně zvolil „*takový druh vlády, který mu nejlépe vyhovuje*“ a vše, co mu zajistí „*hmotný, duševní a morální blahobyt*“.

Hlas ve volbách by tak byl symbolem sounáležitosti s obcí sobě rovných a způsobem, jak vybrat správce věcí veřejných (nikoli zástupce plurální společnosti), aniž by se zvažovala možnost soutěže různých politických projektů.³⁸ Jak tvrdil Fernández Cuesta, „*všeobecné*“ volební právo se zakládalo na „*stejném zájmu*“ všech na „*osudu země*“, a vzhledem k tomu, že byl představitelný jen jediný platný projekt v tomto smyslu, mezi „*počestnými lidmi*“ nemohla existovat pluralita zájmů. Volba znamenala, že „*kolektivní vůle*“ do sebe vstřebala „*vůli jednotlivce*“, a tím se stala „*vůlí španělského lidu*“.³⁹

Stojíme před „holistickou vizí společnosti“, v níž byl referentem práv „subjekt ukotvený v obci“; z této vize vyplývalo pojetí politična jako kolektivního hledání obecného blaha, v protikladu k myšlence soupeření mezi atomickými jedinci o ovládnutí zdrojů.⁴⁰ V rámci tohoto schématu se nepočítalo s institucionálními mechanismy fungování, které by po nastolení demokratického režimu smířovaly a usměrňovaly možné rozpory. Z perspektivy, která odmítala jakoukoli myšlenku rozdělení, by tak hlas ve volbách byl především symbolem legitimizace moci, způsobem začlenění do společnosti a manifestací náležitosti do homogenní, sjednocené obce.

Dané pojetí mělo podíl na tom, že v politické praxi republikáni ke změně moci upřednostňovali revoluční prostředky. Právě jejich pomocí se mělo ustavit voličstvo dost silné na to, aby se prosadilo a zvítězilo – legálně a v rámci institucí – ve volbách. Obhajoba revolučních prostředků však také pramenila ze stávající situace, kdy volební systém založený na censu vylučoval ze svého středu většinu obyvatel, kdy volby byly korumpovány a manipulovány a kdy režim „umírněných“ liberálů vytvářel elitářské a sektářské politické prostředí.

Republikáni soudili, že k nastolení demokratického režimu bylo zapotřebí nejprve odstranit „*privilegované*“ skupiny, které odmítaly politický diskurs, jenž se ztotožňoval s lidem, a proto představovaly „*frakce*“ nebezpečné pro obecné blaho. Následně mělo být zavedeno „*všeobecné*“ volební právo, aby bez problémů a vměšování z voleb vyvstala pravá „*vůle národa*“.

38 PROTHERO, Iorwerth. *Radical artisans in England and France, 1830 – 1870*. Cambridge : CUP, 1997. *La Discusión*, 25-1-1861 a 10-8-1865. K myšlence volby společných správců viz GUIONNET, Christine. Elections et apprentissage de la politique. Les élections municipales sous la Monarchie de Juillet. In *Révue Française de Science Politique*, 1996, Vol. 46, n° 4.

39 FERNÁNDEZ CUESTA, Nemesio. *Vindicación de la democracia española*. Madrid : Manuel Morales, 1858, s. 72, 17, 50.

40 Holistická vize: SIERRA, María. La figura del elector en la cultura política del liberalismo español (1833 – 1874). In *Revista de Estudios Políticos*, 2006, n° 133, s. 135. K politice jako hledání obecného blaha viz McAFFEE, Noelle. *Habermas, Kristeva and Citizenship*. Ithaca : Cornell University Press, 2000.

4. Demokracie, reprezentace, federalismus

Již zmíněný ideál angažovaného a dohlížejícího občanství hájený republikány vycházel z konceptu „*národní svrchovanosti v akci*“, který vedle toho, že podporoval formy účasti na politickém dění mimo instituční mechanismy (jako pouliční schůze či demonstrace, spiknutí a vzpoury), také vedl k požadavkům přímé demokracie, nebo též demokracie schvalující či ratifikační podle slov P. Rosanvallon. Podobné požadavky se objevily ve Francii během Revoluce: Girardin y Brissot, mezi jinými, hájili od roku 1790 myšlenku lidového dohledu a schválení zákonodárné činnosti. Později, v letech 1850 až 1851, po neúspěchu zkušenosti s „všeobecným“ volebním právem roku 1848, se znovu objevuje obhajoba přímé vlády, zvláště v *Considérantových* novinách *La Démocratie Pacifique* a v *La Voix du Proscrit*, periodiku vydávaném v Londýně Ledru-Rollinem a dalšími vyhnanci. Ledru-Rollin prosazoval, aby lid hlasoval o zákonech ve volebních shromážděních, vykonáváje tak bez překážek svou plnou suverenitu. Zástupci měli být nahrazeni pouhými delegáty, volenými na jeden rok, jejichž úkol by se omezoval na přípravu zákonů a řešení druhořadých záležitostí prostřednictvím nařízení. Návrhy zákona měly být předkládány ke schválení lidu. Rozlišovalo se mezi návrhem zákona předloženým legislativním orgánem, a jeho schválením, jež by bylo pravomocí lidu. *Considérant* a Rittinghausen šli ještě dále: odmítali rozlišovat mezi návrhem zákona a hlasování o něm. Přímá legislace neměla být směřována s referendem; místo toho se měl lid rozdělit do sekcí po tisíci občanech, aby debatoval o obsahu zákonů a schvaloval je. Cílem bylo, jak tvrdí Rosanvallon, sladit suverenitu lidu, která vzbuzovala obavy pro případné anarchizující sklony, s principem zástupnosti potřebným ve společnostech velkých rozměrů, avšak zároveň vnímaným se znepokojením jako potenciální dvířka ke konfiskaci lidové moci, vzhledem k tomu, že rozdělení na zastupitele a zastupované se ztotožňovalo s ustavením právní odlišnosti mezi občany.⁴¹

V případě španělských republikánů, *El Huracán* hájil již v roce lidové schválení všech zákonů odhlasovaných zástupci v primárních shromážděních.⁴² O pár let později definoval demokracii jako „*formu vlády, kdy lid vykonává svou svrchovanost tak, že diktuje, nařizuje a schvaluje zákony, jež mu mají vládnout*“. Pro noviny *La Reforma* by byl zásah lidu do práce zákonodárců prospěšný, protože by usnadňoval vládnutí v souladu s obecným zájmem. Na druhé straně list připouštěl, že lid neuměl tvořit zákony, ale „cítit“, když nějaký zákon poškozoval jeho zájmy nebo jim naopak prospíval; lid byl definován jako „*jediná nezkorumpovatelná moc, jediná vždy přímá a neomylná*“, a proto měl mít vliv na činnost zástupců, pojmávaných jako držitelé mandátů či jako správci podřízení vůli lidu.⁴³ Problém liberálního zastupitelského systému spočíval v tom, že poslanci se po svém zvolení těšili značné nezávislosti a nemuseli skládat účty svým voličům, kteří se tak ocitli v situaci podobné „*těm nejdespotičtějším absolutním režimům*“. Demokracie naopak stanovila autoritu a absolutní svrchovanost lidu, svrchovanost „v akci“, jež spočívala v neustálém vlivu voličů na zákonodárnou činnost svých zástupců.⁴⁴

41 RONSANVALLON, ref. 11, s. 49-53, 173-188, 27-29.

42 *El Huracán*, 28-12-1840.

43 DOMÍNGUEZ, Ramón Joaquín. *Diccionario Nacional o gran diccionario clásico de la lengua española*. Madrid : Imp. Crespo, 1846. *La Reforma*, 15-6-49.

44 *La Reforma*, 13-6-1849.

System tohoto druhu se zakládal, jak poukazuje P. Rosanvallon, na předpokladu přirozené harmonie individuálních zájmů a existence jediné předem dané vůle.⁴⁵ V zásadě se předpokládala esenciální jednohlasnost lidu, který by vládl jako celek v souladu s „obecným zájmem“. Rozdílly by tak zmizely a zůstali by jen „španělský občané“ a „Národní poslanceká sněmovna“, jednokomorový parlament, který by bez vnějšího vměšování vykonával vůli lidu.

Tento systém znamenal také odmítnutí kvalitativního rozdělení moci na zákonodárnou, výkonnou a soudní; existovala pouze jediná legitimní moc: ta, jež schvalovala zákony, ostatní byly jen jejími „výkonnými pažemi“. Na druhé straně se však počítalo s kvantitativním rozdělením moci mezi obec, kraj a ústřední vládu, v souladu s decentralizovaným modelem územního uspořádání, nutným k zajištění svobody.

Španělský republikanismus byl tedy od svých počátků „federální“. Tento federalismus se vztahoval v prvé řadě k myšlence svobodné volby a ostražitého dohledu obyvatel vesnic a provincií na práci místních hodnostářů, kteří měli vykonávat vůli občanů a být vůči nim odpovědní za svou práci. Cílem bylo naplnit koncept přímé svrchovanosti lidu a ideál aktivního občanství ve státě o značné rozloze. Federální struktura stanovila střediska moci blízka voličům, kteří byli obeznámeni se stavem věcí veřejných, a umožňovala organizovat schůze občanů, kde by se diskutovaly politické záležitosti. Poměrně malé rozměry vesnic navíc vytvářely příznivé prostředí pro rozvoj politických dovedností jejich obyvatel v otázkách veřejné správy a výkonu moci.

Tímto způsobem se podněcoval zájem lidových vrstev o osud vlasti a snižoval se počet apatických občanů, a zároveň si tak lidé osvojovali schopnost naplňovat se cíti svá občanská práva a povinnosti. Federace tedy představovala mechanismus, jenž měl podnítit účast všech občanů v politickém životě, jejich angažovanost ve věcech veřejných a jejich stálý dohled nad autoritami. Dělbá moci mezi obce, kraje a národní vládu, kdy pravomoci každé z nich byly jasně definovány, zároveň umožňovala zjednodušit administrativní mašinérii a usnadnit tak chod přímé vlády. Občané měli schvalovat projekty svých obcí a krajů a nevměšovat se do záležitostí těch ostatních, a španělský lid jako celek se měl vyjadřovat pouze k zákonům připraveným v Národním shromáždění. Veřejná správa by tak byla „rychlá“, „jednoduchá“ a „levná“.

V těchto zásadách je zřejmá odezva debat, jejichž počátek sahá k dílu Montesquieuovu, o možnosti obnovit sdílený občanský *ethos*, který charakterizoval klasické antické republiky, v rámci velkých států a společností založených na obchodu, jež se utvářely od 17. století. V 18. století bylo všeobecně rozšířeno přesvědčení, že republika – způsob vlády spojovaný s mocí všeho lidu nebo jeho části tvořit a schvalovat zákony a s existencí sboru ctnostných občanů – mohla trvat pouze ve státě malých rozměrů.⁴⁶

Pokud by vzrostly rozměry území, režim by „se změnil v potyčku frakcí nebo by se nakonec podobil diktátoru“. Montesquieu jako první hájil „federální republiku“, jež se těšila výhodám monarchie (moc a bezpečnost), avšak byla prosta jejich nevýhod (soustředění moci) a zároveň měla klady republiky: „vnitřní svobodu, správu samotnými

45 ROSANVALLON, ref. 11, s. 190-193.

46 BOTANA, Natalio. *La tradición republicana*. Buenos Aires : Debolsillo, 2005 (1^a ed. 1984), s. 31.

občany“. Tímto způsobem bylo možno smířit účast na vládě a dozor nad ní s národní nezávislostí.⁴⁷

V pozdější době Jefferson a Hamilton přijali Montesquieovy názory na výhody federálního modelu pro „republikánské uspořádání rozsáhlého politického prostoru“. Hamilton usuzoval, že federace dovolovala „rozšířit sféru lidové vlády a sloučit výhody monarchie s výhodami republiky“, zatímco Jefferson poukazyval na schopnost federalismu rozvíjet demokratickou účast.⁴⁸ Tocqueville se také přihlásil k těmto myšlenkám a hájil správní decentralizaci jako způsob, jak povzbudit zájem jednotlivců o veřejné záležitosti celku. Obecní instituce podle něj kladly vědu „lidu na dosah“ a sídlila v nich „sila svobodných národů“.⁴⁹ Stejně tak pro Proudhona federalismus znamenal jistý druh opětovného zpolitizování společnosti, protože dovoloval místním a krajovým komunitám rozvinout vnitřní politický život. Proudhon srovnával korupci s pasivitou a závislostí, které byly v rozporu se závazkem podílet se na obecném dobru, s duchem samosprávy a s občanskou zodpovědností, jež měly charakterizovat všechny demokratické občany. Oproti tomu občanství jakožto politický život zodpovědných a angažovaných občanů se rovnalo svobodě.⁵⁰

Federace také umožňovala fungování dělby moci tak, aby byla zajištěna svoboda.⁵¹ Hamilton poukázal na schopnost federace potlačit domácí vzpoury a zabránit převládnutí některého z mocenských center: všeobecná vláda měla být vždy připravena zneškodnit uzurpátory vlád v jednotlivých státech, zatímco státy měly totéž odhodlání v případě, že by obětí byla vláda ústřední.⁵² Benjamin Constant zase odmítal revoluční centralismus, protože potlačoval místní autonomii, kterou považoval za zásadní pro její schopnost vzdorovat ústřední moci v případě, že by začala vykazovat despotické sklony. Španělští republikáni v tomto smyslu poukazovali na to, že zatímco v „jedné a nedělitelné“ republice, jako byla ta francouzská, se mohl snadno dostat k moci formou převratu jakýkoli despota, Zákon nemohl být obcházen, měla-li ústřední moc „protiváhu v místní moci“, byly-li obec a kraj „brzdou a opravným mechanismem despotismu Státu“. Nezávislost obcí a krajů bránila všem pokusům ústřední vlády rozvíjet „zneužívající, tyranickou“ autoritu a zajišťovala existenci stálých ohnisek odporu proti jakémukoli reakčnímu úsilí.⁵³

Co však bylo myšleno pojmem federace? V letech 1840 až 1868 měli španělští republikáni vždy na mysli model státu, který označovali střídavě jako federaci či decentralizaci. V současnosti se za decentralizovaný považuje politický systém, který, ač v prin-

47 VEDEL, Georges. Las grandes corrientes del pensamiento político y el federalismo. In G. BERGER, GASTÓN et alii. *Federalismo y federalismo europeo*. Madrid : Tecnos, 1965, s. 40; TRUJILLO, Gumerindo. *Introducción al federalismo*. Madrid : Edicusa, 1967, s. 57.

48 TRUJILLO, ref. 47, s. 59-60.

49 BOTANA, ref. 46, s. 165-166.

50 R. VERNON, Richard. Freedom and Corruption: Proudhon's Federal Principle. In *Canadian Journal of Political Science*, 1981, XIV:4, s. 781.

51 TRUJILLO, ref. 47, s. 55-62; BÉJAR, Helena. Alexis de Tocqueville. La democracia como destino. In VALLESPÍN, ref. 27, s. 325.

52 LEVI, Lucio. The Federalist Papers and the choices before the American People. In BOSCO, Aandrea (ed.). *The Federal Idea. The history of Federalism from Enlightenment to 1945*. London; New York : Lothian Foundation Press, 1991, vol. I., s. 33.

53 *El Huracán*, 28-12-1841; *La Europa*, 9-8-1854; *La Discusión*, 13-7-1859.

cipu jednotný, uskutečňuje územní dělbu moci. Federalismus oproti tomu předpokládá existenci několika svrchovaných celků, jinými slovy, různých státních mocí s „*vlastním ústavním zřízením*“.⁵⁴ V jednotném politickém systému, byť decentralizovaném, jsou dílčí jednotky vlády podřízeny ústřední moci, což není případ federálního státu, v němž je autorita rozdělena mezi několik středisek moci, propojených, ale nezávislých a plnomocných v otázkách zákonodárných, správních a berních.⁵⁵ Na druhé straně však někteří poukazují na to, že mnohdy „*existuje taková podobnost v uspořádání, jež znemožňuje stanovit mezi oběma pojmy rozdíl v postatě, ale nanejvýše jen v míře či v množství*“. Systém, který prosazovala naprostá většina španělských demokratů a republikánů v období do roku 1868, však byl bezpochyby správní decentralizací, vzhledem k tomu, že proces tvorby zákonů byl centralizován.⁵⁶

El Huracán v roce 1841 prosazoval, aby každá radnice a každý kraj vytvořily „*malé autonomní demokracie*“, svrchované pokud jde o jejich výlučné místní zájmy, zatímco ústřední shromáždění by rozhodovalo v obecných otázkách dotýkajících se celé unie. Všechny zmíněné organismy měly být voleny podle „*všeobecného*“ volebního práva a zvolení zástupci od starosty až po poslance měli působit dočasně, nést zodpovědnost za svá rozhodnutí a vždy záviset na vůli lidu. Z argumentace listu ovšem zcela jasně vyplývalo, že mu nešlo o vznik neurčitě množství nezávislých, byť sjednocených států. Cílem bylo zachovat španělskou národnost a centralizovat rozhodnutí, která se týkala všeobecných zájmů celé země. Místní a krajové zájmy, které měli autoři na mysli, ve skutečnosti zahrnovaly jen podíl na daních a jeho rozdělení (prostředky by byly uvolněny ze státní pokladny), veřejné práce, místní vzdělávací zařízení a jmenování a platy pověřených hodnostářů. Vše ostatní mělo být v kompetenci ústřední moci.⁵⁷

V pozdějších letech R. M. Baralt a N. Fernández Cuesta hovořili o „*federaci*“ jako „*přirozené formě vlády v demokracii*“; definovali ji však jako „*správní decentralizaci*“ a trvali na tom, že *politická vláda* měla zůstat centralizována: schopnost vydávat zákony a dohlížet na jejich dodržování byla nedělitelná, protože se „*odvíjela od jediné svrchovanosti, svrchovanosti národní*“.⁵⁸ F. Garrido zároveň žádal, aby se „*jako důsledek federace*“ ustavila také „*co nejúplnější decentralizace veřejné správy, aby obec a kraj měly úplnou nezávislost, pokud jde o jejich místní a regionální zájmy*“. Pojem „*decentralizace*“ se také objevuje v projektu „*federální*“ republikánské ústavy vypracovaném Romualdem Lafuentem v roce 1864 v jeho portugalském exilu. Lafuente poukazoval na to, že ústřední moc by měl na starosti zákony a zákoníky, veřejný rozpočet, vztahy se zahraničím, armádu a námořnictvo, výběr daní, poštu, telegrafy, váhy, míry a měnu. Lafuente předpokládal, že národní suverenita by byla zastoupena v Národním shromáždění, tvořeném zástupci všech „*federací*“, jehož úkolem měla být tvorba zákonů a „*politické*

54 BASSANI, Luigi Marco - STUART, William - VITALI, Alessandro. *I concetti del federalismo*. Milan : Giuffrè, 1995, p. 163; TRUJILLO, ref. 47, s. 34.

55 WATTS, Ronald L. Federalism. In BOGDANOR, Vernon. *The Blackwell Encyclopedia of Political Institutions*. Oxford; New York : Blackwell, 1987, s. 228-229.

56 TRUJILLO, ref. 47, s. 50 a 65.

57 *El Huracán*, 17-12-1841; 19-11-1841; 3-11-1840; 16-9-1840.

58 BARALT - FERNÁNDEZ CUESTA, ref. 37, s. 180 a 185

uspořádání“ republiky. „*Federální státy*“ by byly nezávislé jen v záležitostech týkajících se „jejich vnitřní vlády, správy a ekonomie“.⁵⁹

Když většina španělských demo-republikánů hovořila o „federaci“ a „decentralizaci“, sledovala podle mého názoru rozlišení, které zavedl jeden z nejvýznamnějších evropských federalistů Carlo Cattaneo: podle tohoto italského publicisty decentralizace znamenala progresivní delegování moci ústřední autoritou hierarchickým způsobem, zatímco federací bylo myšleno uspořádání zákonodárné moci zdola nahoru, v němž mělo každé rozhodovací centrum zajištěno odpovídající kompetence.⁶⁰ Šlo o způsob, kterým se utvářela americká federace, na základě předchozí existence plně suverénních států. Je třeba mít na paměti, že Ústava Spojených států znamenala „vynález“ federalismu jako nového nástroje vládnutí.⁶¹ Španělští republikáni většinou nepřiznávali, na rozdíl od Cattanea, obcím a krajům politickou moc na žádné úrovni. Když chtěli objasnit druh (ekonomicko-správních) pravomocí, které by měla mít každá uzemní jednotka, hovořili o „decentralizaci“, zatímco k „federaci“ odkazovali, když se zabývali otázkou, jakým způsobem by se celá mocenská struktura artikulovala, v souladu s revolučním modelem zdola nahoru, kdy by byli postupně jmenováni delegovaní zástupci od základní obecní úrovně až po nejvyšší úroveň Národního shromáždění.

Existovala navíc otázka, která nevyhnutelně vzdalovala federaci/decentralizaci španělských demo-republikánů před rokem 1868 od tehdejšího federálního modelu *par excellence*, Spojených států. Španělé hájili myšlenku demokracie založené na principech svrchovanosti a vůle lidu, jež zároveň spočívaly na konceptu lidu/národa jako jednotného a homogenního organismu. V případě Spojených států se teorie federace též odvíjela od principu svrchované a ústavní moci lidu, ale ten byl definován nikoli jako jednotné a homogenní národní společenství, ale naopak se zdůrazňoval jeho pluralitní charakter. Namísto slov o jednom a nedělitelném americkém lidu, „tvořícím jednu masu“, se odkazovalo *k lidu jednotlivých států*. Lid tedy nebyl jeden organismus, ale byl tvořen občany různých území. Následkem tohoto pojetí byl smíšený charakter ústavy Spojených států: federální smlouva se zakládala na podpoře většiny (v rámci „národní“ logiky) lidu jednotlivých států (v rámci logiky „federální“). Pravomoci, které si osobovala federální vláda (především v otázkách obrany, daňové politiky, zahraničního obchodu či diplomacie), byly kompetencemi přiřknutými ustavující mocí, tedy lidem jednotlivých států. Státy si podržely moc v záležitostech, kde pravomoci nebyly na federální úroveň přeneseny. Šlo tedy o dělbu pravomocí mezi dvěma mocenskými úrovněmi, kdy obě nad nimi měly konečnou autoritu a mezi nimiž neexistoval žádný hierarchický vztah. Státy měly plné pravomoci v záležitostech práv a svobod, vlastnictví, vnitřního pořádku, pokroku a prosperity svých území.⁶²

Španělští „federalisté“ vyhrazovali, jak již bylo řečeno, politické pravomoci ústřední vládě, a přenechávali krajům a obcím především ekonomicko-správní záležitosti. Zá-

59 VENTOSA, Evaristo (GARRIDO, Fernando). *La regeneración de España*. Barcelona : Salvador Manero, 1860, s. 192; Lafuenteho návrh v portugalském deníku *O Nacional*, 26-4-1864; 29-4-1864; 13-5-1864.

60 BASSANI - STUART - VITALI, ref. 54, s. 104.

61 LEVI, ref. 52, s. 31.

62 CHOPIN, Thierry. *La République "une et divisible". Les fondements de la Fédération américaine*. Paris : Plon, 2002, s. 210.

roveň je zřejmé hierarchické uspořádání mezi různými územními jednotkami, v němž měla navrch ústřední vláda, i když se neupřesňuje, co by se stalo v případě, že by místní nařízení odporovala vůli ústřední moci či pokud by „státy“ odmítaly respektovat příkazy z centra. Obecní a krajské autority navíc neměly pravomoci nad „lidem“ svého okrsku, působily pouze v záležitostech správy území. Existoval pouze jediný svrchovaný španělský národ, jehož zákony tvořilo Národní shromáždění. Zatímco T. Chopin tvrdí, že v roce 1787 neexistoval americký národ, španělský federalismus podle J. M. Jovera usiloval pevně zakotvit národní jednotu. Národ pojmáný jako politické a kulturní společenství byl vždy v samém středu republikánského diskursu jako všeobecný rámeček, z nějž se odvozoval smysl politické činnosti a bojů.⁶³

Závěr

Republikánský diskurs v letech 1840 až 1868 upřednostnil definici demokracie, která kladla důraz na harmonii a sociální soudržnost. Prostřednictvím zavedení „všeobecného“ mužského volebního práva a uplatnění zásady rovnosti před zákonem by se podpořila jistá homogenizace společnosti na hmotné úrovni, zatímco všichni muži by byli pojmáni abstraktně, jako občané a dosáhli by svobody, definované jako autonomie jednotlivce. Navíc však měla zmizet nerovnováha mezi právy a povinnostmi jedinců v rámci společenství; nerovnováha, jež byla považována za jednu z hlavních příčin nepokojů, bouří a násilí ve společnosti. Samotný výkon volebního práva byl vnímán jako prostředek k dosažení jednoty, nikoli jako nástroj volby mezi různými pojetími politického a společenského řádu. Panovalo přesvědčení, že existuje jediný platný projekt (ten demokratický a republikánský), po jehož nastolení by skončily všechny boje mezi soupeřícími zájmy. Lid, osvobozený od privilegovaných vrstev, které nastolily a hájily nerovnost, by volil jako jeden muž pro jedinou možnost, která symbolizovala zároveň obecný zájem. Hlas ve volbách byl tedy spíše symbolem sounáležitosti s obcí sobě rovných otevřenou všem, než nástrojem sloužícím k dosažení moci.

Ke svržení výlučných frakcí a politických protivníků vnímaných jako „nepřátelé lidu“ mělo dojít nejlépe revolučními metodami. Revoluce byla považována za nevyhnutelný prostředek politické změny, nutný k odstranění překážek uhnědřených u moci. Republikanismus se proto nevěnoval pěstování voličstva, které by ho mohlo vynést k vládě zákonným způsobem, ani podpoře běžných praktik občanské účasti. Stejně tak nepovažoval za důležité vytvářet institucionální mechanismy, které by usměrňovaly neshody po nastolení demokratického režimu, jednoduše proto, že nepřipouštěl možnost legitimní existence takových rozporů. Ve svých vzdělávacích zařízeních se omezoval na politizaci lidu a jeho přípravu k akci. To bylo klíčové vzhledem k tomu, že v režimu, za který republikáni bojovali, se měl občan neustále podílet na chodu věcí veřejných. Toto pojetí se odvíjelo od konceptu národní svrchovanosti v akci, který dával prostor pro přímou demokracii možnou díky decentralizovanému územnímu uspořádání. Občané měli schvalovat návrhy správních a ekonomických norem svých obcí a krajů a nevměšovat se do záležitostí ostatních územních celků. Tak by byli svrchovaní nejen jednotlivci, ale

63 CHOPIN, ref. 62, s. 205; JOVER, José María. *Federalismo en España: cara y cruz de una experiencia histórica*. GORTÁZAR, Guillermo (ed.). *Nación y Estado en la España liberal*. Madrid : Noesis, 1994, s. 121.

osvobodily by se i obce a kraje, pojímané jako sociální organismy, a rotovaly by autonomně, bez interferencí, ve své sféře, což by vedlo ke vzniku kýžené přirozené harmonie ve společnosti.

Analýza tohoto diskursu ukazuje především na rozdíl mezi španělskou demokracií 19. století a moderní liberální demokracií, vnímanou obecně jako systém, v němž jsou rozdílnost názorů a zájmů a politický střet vnímány jako „normální, nevyhnutelný“ či přímo „vhodný jev“⁶⁴. Demokracie v pojetí raného španělského republikanismu vykazovala skutečnou posedlost jednotou a sociální integrací, popírala pluralismus a hájila model přímé, nezprostředkované svrchovanosti, který byl vnímán jako jediný způsob, jak zajistit svobody, a jenž implikoval existenci angažovaného a bdělého občanstva. Nemám v úmyslu stanovit zde normativní a ahistorický model demokracie ani anachronicky upírat demokratický charakter analyzovanému hnutí pod záminkou, že zcela nezapadá do oné předem vytvořené normativní kategorie. Mým cílem je spíše hlubší analýza v souladu s myšlenkou P. Rossanvalona, že zdánlivě shodné či podobné pojmy a diskursy mohou v různých obdobích odpovídat radikálně odlišnému pojetí principů, které symbolicky strukturují společnost.⁶⁵ Analýza těchto principů tak může přispět k hlubšímu poznání diskursů a politických praktik minulosti a nahradit teleologické a lineární vnímání jejich vývoje pojetím, které dá prostor jejich historicitě. Studium republikánského diskursu dokazuje, že demokracie „měla různý význam pro různé lidi v různých dobách a na různých místech“; že nebyla „vynalezena jednou pro vždy“ a že její dějiny nemohou být pojaty jako *jediná* vzestupná cesta k soudobému modelu (liberální demokracie).⁶⁶ Od výchozího bodu do cíle totiž vedly různé, velmi rozličné cesty; trasy, které ve svém počátku mohly implikovat celou řadu výsledků a směrů, a které byly posety „*překážkami a nepředvídatelnými událostmi*“.⁶⁷ Tímto článkem bych chtěla alespoň částečně přispět ke studiu jedné z těchto cest.

* Ze španělského originálu přeložila *Darina Martykánová*.

TRAUM ÜBER FREIHEIT. DEMOKRATIE UND REPUBLIKANISMUS IN SPANIEN, 1840 – 1868

FLORENCIA PEYROU

Dieser Artikel befasst sich mit politischen Diskurs der spanischen Republikaner in Schlüsselperiode seit dem Jahr 1840, wenn der Republikanismus in Spanien auftaucht, bis ins Jahr 1868, als sich

64 DAHL, Robert. *La democracia y sus críticos*. Barcelona : Paidós, 1992, s. 42.

65 ROSANVALLON, Pierre. *Por una historia conceptual de lo político*. Buenos Aires; México : Fondo de Cultura Económica, 2003.

66 DAHL, Robert. *La democracia. Una guía para los ciudadanos*. Madrid : Taurus, 1999, s. 9 a 13.

67 Trasy viz McADAM, Doug - TARROW, Sydney - TILLY, Charles. *Dynamics of Contention*. Cambridge : CUP, 2001, s. 264. Nepředvídatelné události a překážky, viz. ELEY, Geoff. *Democracia, cultura de masas y ciudadanía*. In ROMEO, María Cruz - SAZ, Ismael (eds.). *El siglo XX. Historiografía e historia*. Valencia : PUV, 2002, s. 120.

die Mehrheit der liberalen politischen Parteien vereinigte, um die Monarchie von Elisabeth der II. zu stürzen. Die Republikaner propagierten ihren Diskurs mittels Presse und im Rahmen der Sozibilitätät als Bildungsgesellschaften oder Vereine. Sie wandten sich zur Volksschichten, denen durch das doktrinäre Liberalregime die politischen Rechte verweigert wurden und boten ihnen das Ideal einer harmonischen Gesellschaft gestallten aus eigenlebigen Bürgern. Es gelang ihnen eine Bewegung zu bilden, die eine bedeutende Ausbreitung im Rahmen der Gesellschaft erreichte und auch im Rahmen des Gebiets von Spanien. Analyse des Diskurses konzentriert sich auf die Schlüsselkonzepte wie Demokratie, Bürgerschaft, Freiheit, Souveränität und Föderalismus, mit Hinsicht, dass man immer Bewusst sein muss, dass identische Termine können sehr verschiedene Auffassung der Prinzipien haben, die die Gesellschaft symbolisch strukturieren. Analyse des Diskurses deutet, das die Republikaner gewisse Schwierigkeiten mit akzeptieren des Pluralismus hatten und den Wunsch eigener Volksbasis zu unterstützen, sich am öffentlichen Leben mit rechtlicher, Instutionsunterstützter Art zu beteiligen. Das hat deutlich den politischen Prozess und die politische Praxis im Beobachtungszeitraum beeinflusst, was mit Langsamkeit gekennzeichnet wurde, mit der die mehrheitlichen spanischen Liberalen die Spielregeln des Vertretungssystem aufnahmen und die Strukturen des Konsensus und Integration verschiedener politischer Ströme einführten.

NEGÁCIA UDALOSTNEJ HISTÓRIE A HISTORICKÝ OPTIMIZMUS: HISTORICKÁ IDEOLÓGIA SVETozÁRA HURBANA VAJANSKÉHO (1881 – 1897)

KAROL HOLLÝ

HOLLÝ, Karol. The negation of event history and historical optimism: the historical ideology of Svetozár Hurban Vajanský (1881 – 1897). *Historický časopis*, 2009, 57, 2, pp. 243-269, Bratislava.

By analysing selected texts by S.H. Vajanský from the period 1881 – 1897, the author points to his conception of history, in the context of his national ideology and conception of the policy of the Slovak National Party (Slovenská národná strana) at the end of the 19th century. Vajanský's historical argumentation rests on two different but inter-connected interpretations of national history. The first starts from the concept of the Slovak nobility as an elite group in the society of the Kingdom of Hungary, the only group able to represent the mass of the nation. However, instead of this, it voluntarily "broke its connection with its people", which is the cause of national poverty. Vajanský, however, did not find any cause for pessimism, but for optimism, thanks to the fact that the role of representing the mass of the nation had been taken up by the national intelligentsia. On this basis, he constructed a second interpretation of national history based on their negation. According to him, the Slovak people remembered "prehistoric times", but remained untouched by "historic times", which, in the interpretation of the author, meant event or political history. The negation of event history led to historical optimism – the Slovak nation still had its history in front of it.

History of national ideology. Ideology of the Slovak National party 1881 – 1897. Svetozár Hurban Vajanský. History as ideological argument (historical ideology).

Svetozár Hurban Vajanský¹ sa spomína v každom syntetizujúcom spracovaní dejín slovenského národného hnutia, resp. dejín národných ideológií na prelome 19. a 20. storočia² a existuje aj relatívne veľký počet štúdií zameraných špeciálne na Vajanského ná-

-
- 1 Keďže Svetozár Hurban sa koncom 19. storočia stal známym aj ako Svetozár Hurban Vajanský, resp. len Vajanský, používam aj ja tento pseudonym. Autorom tohto pseudonymu bol Viliam Pauliny-Tóth, pozri: PĚTRUS, Pavol. Realizmus, moderna a začiatky proletárskej literatúry (Od zrušenia Matice slovenskej do vzniku Československej republiky) 1875 – 1918. In PIŠŮT, Milan (ed.). *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava : Vydavateľstvo Osveta, 1962, s. 340. V citáciách používam Hurbanove meno, tak je uvedené v citovanom prameni, resp. ak nie je uvedené, tak používam variant HURBAN-VAJANSKÝ, Svetozár v hranatých zátvorkách.
 - 2 Napr.: BUTVIN, Jozef. Česko-slovenské vzťahy koncom 19. a začiatkom 20. storočia (1880 – 1914). In Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. *Historica*, 1978–79, roč. 29-30, s. 13-57; KLOBUCKÝ, Robert. *Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku*. Bratislava : Sociologický ústav SAV, 2006, 165 s.; KOVÁČ, Dušan. *Slováci & Česi. Dejiny*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1997, 137 s.; KOVÁČ, Dušan et al. *Slovensko v 20. storočí. Prvý zväzok. Slovensko na začiatku storočia 1901 – 1914*. Bratislava : Veda, 2004, 292 s.; PODRIMAVSKÝ, Milan. *Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1983, 243 s.; PODRIMAVSKÝ, Milan. Rusofilstvo ako prejav národnoobrannej ideológie slovenského národného hnutia v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch 19. storočia. In *Historické štúdie* 20, 1976, s. 101-137; PODRIMAVSKÝ, Milan. Kollárovská a štúrovská koncepcia

rodnú ideológiu.³ Doterajšia historiografia dospela ku konsenzu v hodnotení Vajanského ako hlavného ideológa konzervatívneho prúdu v slovenskom národnom hnutí, resp. programového vodcu tzv. martinského centra Slovenskej národnej strany (SNS, resp. martinské centrum SNS) v danom období. Napriek tomu monografické spracovanie Vajanského ako ideológa martinského centra SNS dosiaľ čaká na svojho autora.⁴ Takáto práca by si totiž vyžadovala precízny analytický prístup k mimoriadne rozsiahlej Vajanského publicistike.⁵ Odborná literatúra však spravidla vychádza primárne z historiografických

- národného vývinu v ideovom spore medzi hlasistami a vedením Slovenskej národnej strany. In *Historický časopis*, 1974, roč. 22, č. 4, s. 565-573; PODRIMAVSKÝ, Milan. Slovenské pohľady na Európu v druhej polovici 19. storočia. In *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica*, 1999, roč. 44, s. 111-116; POTEMRA, Michal. Rozvoj česko-slovenských vzťahov v rokoch 1901 – 1914. In *Historický časopis*, 1979, roč. 27, č. 3, s. 398-427; SOJKOVÁ, Zdenka. *Téma Štúr – problémy a návraty*. Praha : Slovensko-český klub, 2006, 86 s.
- 3 Z literatúry treba zdôrazniť predovšetkým kapitolu o Vajanskom ako historikovi v práci M. Potemru, ktorá podrobne sumarizuje Vajanského historické názory na začiatku 20. storočia. Pozri: POTEMRA, Michal. Hlavní predstavitelia slovenskej buržoáznej historiografie na začiatku 20. storočia. In POTEMRA, Michal (ed.). *Slovenská historiografia v rokoch 1901 – 1918. Tematická bibliografia v rámci Bibliografie zo slovenských novín a časopisov v rokoch 1901 – 1918*. Košice : Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1980, s. 214-237. Okrem tohto jediného spracovania z ďalšej literatúry aspoň spomeniem (hodnotenie jednotlivých štúdií presahuje rámec tohto textu): BALÁŽOVÁ, Jana. Národnoobranná koncepcia konzervatívca S. H. Vajanského. In *Filozofia*, 2002, roč. 57, č. 9, s. 613-620; KOCÁK, Michal. Vajanský a Slovenské pohľady. In *Literárny archív* 29/92, 30/93. Ed. Michal Kocák. Martin : Matica slovenská, 1994, s. 78-82; KODAJOVÁ, Daniela. Svetozár Hurban-Vajanský a Rusko. In *Literárny archív* 29/92, 30/93. Ed. Michal Kocák. Martin : Matica slovenská, 1994, s. 63-67; KOVAČKA, Miloš. Vajanský – literárny historik a kritik (Prológ k téme). In *Literárny archív* 33/96. Ed. Michal Kocák. Martin : Matica slovenská, 1998, s. 46-50; MĚSÁROŠ, Július. Moje dotyky s Vajanským a ich dobové determinácie. In *Literárny archív* 29/92, 30/93. Ed. Michal Kocák. Martin : Matica slovenská, 1994, s. 42-47; PODRIMAVSKÝ, Milan. Svetozár Hurban-Vajanský – nositeľ národnej identity. In *Literárny archív* 29/92, 30/93. Ed. Michal Kocák. Martin : Matica slovenská, 1994, s. 48-53.; PODRIMAVSKÝ, Milan. S. H. Vajanský a štúrovská koncepcia národnej svojbytnosti. In *Studia Academica Slovaca* 25, 1996, s. 170-176; PODRIMAVSKÝ, Milan. Vajanský v slovenskej politike. In *Literárny archív* 33/96. Ed. Michal Kocák. Martin : Matica slovenská, 1998, s. 38-45; POTEMRA, Michal. Vajanský ako novinár v rokoch 1901 – 1916. In *Literárny archív* 29/92, 30/93. Ed. Michal Kocák. Martin : Matica slovenská, 1994, s. 68-73. POTEMRA, Michal. Vajanského právne myslenie. In *Literárny archív* 29/92, 30/93. Ed. Michal Kocák. Martin : Matica slovenská, 1994, s. 103-105; PROFANTOVÁ, Zuzana. Svetozár Hurban-Vajanský v dejinách etnológie. In *Literárny archív* 33/96. Ed. Michal Kocák. Martin : Matica slovenská, 1998, s. 66-69.
 - 4 Pozoruhodnou výnimkou je diplomová práca o Vajanského konzervatívizme obhájená na Varšavskej univerzite, pozri: GNIAZDOWSKI, Mateusz. *Konserwatywna idea narodu słowackiego w publicystyce Svetozára Hurbana Vajanskiego*. Praca magisterska [diplomová práca]. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, Instytut Nauk Politycznych, 2000, 136 s. Tento text svojím predmetom, koncepciou a serióznou pramennou bázou nepochybne patrí medzi základné spracovania Vajanského národnej ideológie. (Ďakujem autorovi za poskytnutie práce.) O tejto téme publikoval M. Gniazdowski štúdiu aj po slovensky, pozri: GNIAZDOWSKI, Mateusz. Predstavy národa v publicistike S. H. Vajanského. In *Proglas*, 2001, roč. 12, č. 1, s. 35-40. Z knižných spracovaní treba upozorniť predovšetkým na prácu O. Nagyovej o novinárskych aktivitách Vajanského v období 1870 – 1880. Pozri: NAGYOVÁ, Oľga. *Mladý Vajanský ako novinár*. Bratislava : Obzor, 1973, 198 s. a 16 s. obrazových príloh. Populárne knižné spracovanie Vajanského života a činnosti pozri: JURÍČEK, Ján. *Vajanský. Portrét odvážneho*. Bratislava : Obzor, 1988, 176 s. a 16 s. obrazových príloh.
 - 5 Existuje viacero edícií jeho publicistiky, pozri napr.: HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár. *State o slovenskej literatúre*. Ed. Cyril Kraus. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, 580 s.; HURBAN-VAJANSKÝ, Svetozár. *Literatúra a národ (Kritiky a články I)*. Ed. Ivan Kusý. Bratislava : Tatran, 1989, 376 s.; HURBAN-VAJANSKÝ, Svetozár. *Listy z Uhorska. 40 listov uverejnených v ruských novinách „Moskovskije vedomosti“ v priebehu roku 1908*. Ed. Laptevoová, E. P. Martin : Matica slovenská

konceptov⁶ a v menšej miere z analýzy obsahu samotných Vajanského textov, resp. jeho rozsiahlej korešpondencie.⁷ Na rozdiel od historiografie, literárna veda venovala Vajanskému omnoho väčšiu pozornosť. Ivana Taranenkova však poukázala na jednostrannosť doterajších literárnovedných výskumov, ktoré analyzovali Vajanského mnohostranné aktivity izolovane.⁸ Táto literárna vedkyňa má ambíciu zrekonštruovať koncepciu Vajanského v kontexte so všetkými aspektmi jeho pôsobenia v slovenskej literatúre a kultúre. Tie pokladá za navzájom organicky prepojené a za ich jednotiacu a určujúcu platformu považuje „*ideológiu, koncepciu národa úzko prepojenú s koncepciou kultúry*“. Pri výskume Vajanského literárnych postojov je teda potrebné zohľadniť ideologický aspekt: „*estetický konzervativizmus je podmienený ideologickým konzervativizmom*“.⁹ Vyslovené názory ako aj samotné štúdie tejto autorky¹⁰ považujem za inšpiratívne pre moje interpretácie historickej ideológie¹¹ Vajanského. Prirodzene, charakter tejto štúdie neumožňuje zohľadniť načrtnuté súvislosti v dostatočnej miere. Mojim cieľom je na základe vybraných textov z obdobia 1881 – 1897¹² poukázať na Vajanského ponímanie histórie, v kontexte s jeho národnou ideológiou a koncepciou politiky SNS koncom 19. storočia. Pokúsim sa teda o textovú analýzu s dôrazom na obsah a význam Vajanského výrokov v príslušných naračných celkoch. Na tomto základe predstavím niekoľko všeobecných charakteristík jeho myslenia o národe a predovšetkým jeho koncepcie národných dejín v danom období.

Pred samotnou analýzou Vajanského textov treba uviesť niekoľko metodologických poznámok. Predmetom tohto textu sú dejiny Vajanského ideí, pričom ma nezaujímajú ich vzťah k tomu, „ako to v skutočnosti bolo“. Keď teda píšem napr. o Vajanského interpretácii **slovenskej šľachty**, ide o dejiny idey **slovenskej šľachty** vo Vajanského myslení

1977, trans. Viktória Slobodníková, 146 s.

- 6 Pri čítaní viacerých prác sa nemožno ubrániť dojmu, že ich autori poznali závery svojho výskumu už pred samotnou analýzou Vajanského textov.
- 7 Výber z Vajanského korešpondencie vyšiel v troch zväzkoch: KUSÝ, Ivan (ed.). *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského I (Výber listov z rokov 1860 – 1890)*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967, 608 s. a 1 príloha; PETRUS, Pavol (ed.). *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského II (Výber listov z rokov 1890 – 1916)*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1972, 616 s.; PETRUS, Pavol (ed.). *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského III (Výber listov z rokov 1860 – 1916)*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1978, 608 s.
- 8 Prehľad a hodnotenie literárnovednej literatúry o Vajanskom pozri: TARANENKOVÁ, Ivana. Sformovanie koncepcie: 1879 – 1881 (K literárnoestetickým názorom S. H. Vajanského). In *Slovenská literatúra*, 2006, roč. 53, č. 1, s. 24-31, najmä s. 25-26.
- 9 TARANENKOVÁ, ref. 8, s. 27.
- 10 TARANENKOVÁ, ref. 8, s. 24-48; TARANENKOVÁ, Ivana. Potvrdzovanie východísk (Názory S. H. Vajanského na kultúru, umenie a literatúru v priebehu rokov 1882 – 1890). In *Slovenská literatúra*, 2006, roč. 53, č. 2, s. 110-129.
- 11 Podrobnejšie o kategórii historická ideológia pozri: MATERNICKI, Jerzy. *Wielozształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, s. 192-218. V tomto texte rozumiem pod historickou ideológiou najmä historické elementy vo Vajanského ideologickej argumentácii, resp. jeho postoj k národným dejinám.
- 12 Rok 1881 ako chronologický medzník môjho výskumu zdôvodňujem skutočnosťou, že v tomto roku boli v obnovených *Slovenských pohľadoch* publikované Vajanského texty, ktoré považujem z hľadiska ich vplyvu na ideológiu martinského centra SNS za kľúčové. Pozri k tomu nižšie. K roku 1897 ako druhému chronologickému medzníku pozri ref. 16.

a nie o dejiny slovenskej šľachty.¹³ Vyplýva z toho programové vyhybanie sa hodnotiacim súdom v zmysle či skúmaný postoj korešpondoval s „historickou skutočnosťou“.¹⁴ Analogicky chápem ústredné pojmy Vajanského textov, teda označenia **slovenský** či **maďarský**, podobne ako pojmy **Slováci**, **slovenský národ** či **Maďari**, **maďarský národ**. Používam ich výlučne v zmysle ústredných pojmov Vajanského myslenia. Hoci Vajanský prostredníctvom nich pomenúval istú skupinu ľudí, reálna existencia tejto skupiny nie je predmetom môjho výskumu. Z uvedeného je zrejmé, že v rámci mojej analýzy nemá obsah týchto pojmov nič spoločné ani s množinou súčasného obyvateľstva Slovenskej republiky či Maďarskej republiky. Ich sémantické pole v rámci mojich interpretácií nachádzam výlučne vo Vajanského textoch¹⁵ (resp. v prípade iných textov alebo koncepcií, v myšliach ich autorov či stúpcov) a používam pri nich (podobne ako pri niektorých ďalších pojmoch či slovných spojeniach z jeho textov) zvýraznený typ písma.

V rámci týchto úvodných poznámok chcem upozorniť ešte na jeden dôležitý aspekt. Moje závery považujem len za jednu z viacerých možných interpretácií. Je zrejmé, že iný výber textov a koncepcií by umožnil odlišné interpretácie. Súvisí to na jednej strane so zmenou historickej ideológie martinského centra SNS na prelome storočí¹⁶ (čo bolo ovplyvnené najmä rozmachom historických koncepcií stúpcov ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov)¹⁷ a na všeobecnejšej úrovni to súvisí najmä s tým, že Vajanský bol primárne ideológ martinského centra SNS a nie „nestranný“ učenec. V tomto zmysle nie je takáto disproporcja zvláštna, skôr ju možno považovať za charakteristickú.¹⁸ Treba tu upozorniť aj na skutočnosť, že Vajanský bol v reflexii vtedajších národoveckých elít do veľkej miery kontroverznou osobnosťou.¹⁹

-
- 13 Prirodzene, ani samotná otázka existencie či neexistencie toho čo Vajanský označil ako **slovenská šľachta** nie je predmetom mojej analýzy.
- 14 Porovnaj k tomu zásady výskumu dejín historiografie z kulturologickej perspektívy, tak ako ich formuloval A. Radomski: RADOMSKI, Andrzej. *Perspektywa kulturoznawcza a badanie dziejów historiografii*. In MATERNICKI, Jerzy (ed.). *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej*. Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998, s. 75-76.
- 15 Zároveň však netvrdím, že by obsah Vajanského pojmov nemal žiaden vzťah k „historickej skutočnosti“. Tento problém sa jednoducho nekryje s predmetom môjho výskumu.
- 16 Zámerne neanalyzujem Vajanského texty zo začiatku 20. storočia, pretože diferenciácia slovenského národného hnutia koncom 19. storočia sa prejavila aj na charaktere Vajanského ideologického profilu. Porovnaj: ref. 106. Ohraničenie rokom 1897, keď vychádzajú *Náklady a výhlady*, je tak z hľadiska konzekventnosti mojich interpretácií nevyhnutné.
- 17 Išlo prirodzene o diferencovaný ideologický prúd, ktorého podoby sa v čase menili. Ide o českých slovakofilov, hlasistov a prúdov, teda o kruhy ovplyvnené predovšetkým Tomášom G. Masarykom, Karlom Kálalom, ale do veľkej miery aj napr. Jaroslavom Vlčkom. Z osobností slovenského národného hnutia na začiatku 20. storočia možno do tohto ideologického prúdu bez obáv zaradiť napr. Meakulpinského (Ladislava Novomestského), Vavra Šrobára či Antona Štefánka.
- 18 V tomto kontexte je výstižné tvrdenie M. Potemru: „*Azda nikto v slovenskej spoločnosti v jeho dobe nezaujímaj stanovisko k takej širokej palete historických i aktuálnych vnútro- i zahraničnopolitických, kultúrnych i hospodárskych problémov, ako Vajanský. Aj preto jeho publicistická práca je poznačená filozofickou, filozoficko-politickou literatúrou i metodológiou jednotlivých filozoficko-historických smerov v Európe koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Aj preto je ťažko zaradiť Vajanského historickú publicistiku jednoznačne do vyhradeného jediného filozoficko-historického smeru* [zvýraznenie K. H.].“ Pozri: POTEMRA, Hlavní predstavitelia, ref. 3, s. 234.
- 19 Pozoruhodné je napr. hodnotenie Vajanského Jaroslavom Vlčkom roku 1891: „*Kdo pak Hurbana blíže*

1. S. H. Vajanský ako tvorca ideológie SNS v období politickej pasivity

SNS vstupuje začiatkom osemdesiatych rokov do novej fázy svojej činnosti, čo bolo sprevádzané aj novým charakterom národnej ideológie. Nastala výmena elit, keď matičnú generáciu nahradili mladší národovci. Toto obdobie sa zásadne líši od časov Daxnera a Moysesu. Dualistický systém bol už dostatočne stabilizovaný a zároveň začínal mať čoraz evidentnejšie (popri mnohých iných štátoprávnych, zahraničnopolitických či ekonomických aspektoch) charakter boja maďarského vládnuceho nacionalizmu s jednotlivými nemaďarskými, neoficiálnymi nacionalizmami.²⁰ Okrem toho treba spomenúť, že česko-slovenské vzťahy ešte nezohrávali tak zásadnú úlohu pri formovaní národných ideológií, ako tomu bude na prelome storočí. Pokiaľ vedenie SNS bolo začiatkom osemdesiatych rokov v rukách Pavla Mudroňa, Matúša Dulu a Ambra Pietra, najexponovanejším tvorcom a hlásateľom ideologického smerovania národného hnutia bol S. H. Vajanský. Základnou charakteristikou tejto fázy pôsobenia SNS bola politická pasivita, prvýkrát oficiálne deklarovaná roku 1884. Tento aspekt sa prejavil aj v národnej ideológii. Jej piliere možno v skratke pomenovať slovami Milana Podrimavského, ako „*pridržovanie sa pasívnych foriem záchrany atribútov národnej svojbytnosti*“. Tento princíp bol v priamej súvislosti s programovým rusofilstvom.²¹ Vajanský skutočne veril, že Slo-

pozná, u toho, trvám, nezbude k nemu respektu ani za mák: on je už chër [milý, roztomilý (francúzsky), pozri: poznámka b k citovanému listu, s. 37] *literární penzista a zcela komisi ní novinárský tlučhuba, o jeho ostatní mravní podstatě ani nemluvic.*“ Pozri: list J. Vlčka T. G. Masarykovi z 24. 7. 1891. In RYCHLÍK, Jan (ed.). *Korespondence TGM. T. G. Masaryk – slovenští veřejní činitelé [do r. 1918]*. Praha : Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2008, list č. 16, s. 36. Je potrebné dodať, že toto nekompromisné hodnotenie Vlček písal iba rok po vydaní svojich *Dejín literatury slovenskej*, teda diela ktoré svojou koncepciou korešpondovalo s ideológiou martinského centra SNS (na rozdiel od Vlčkovej *Literatury na Slovensku* z roku 1880, pozri ref. 30) a Vajanský naň reagoval pozitívnu kritiku v *Národných novinách*. Odkaz na druhý diel tohto súboru článkov pozri v ref. 65. Porovnaj tiež: SOJKOVÁ, Zdenka. Spor o Ludovíta Štúra pred vystoupením hlasistů. In *Slovenská literatúra*, 2005, roč. 18, č. 6, s. 558.

20 Tento problém možno priblížiť napr. prostredníctvom dvoch aspektov. Išlo o obdobie vlády Kálmána Tiszu, ktoré bolo charakteristické, popri iných rovinách, aj kvalitatívnou premenou pôvodných ideí dualizmu, keď sa maďarizácia predovšetkým nemaďarského školstva a kultúry stala charakteristickou črtou vládnej politiky. Porovnaj napr. KONTLER, László. *A History of Hungary. Millennium in Central Europe*. New York : Palgrave Macmillan, 2002, s. 288 (v českom preklade: KONTLER, László. *Dejiny Maďarska*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2001, trans. Miloslav Korbelík, s. 264-265). Znamenalo to napr. nedodržiavanie národnostného zákona č. 44/1868 (*o rovnoprávnosti národnosti*), ako aj zákona č. 38/1868 o vyučovaní v ľudových školách (*o vyučovaní v národných školách*). Slovenský preklad týchto z hľadiska práv Nemaďarov fundamentálnych právnych noriem bol publikovaný už roku 1868, pozri: *Sbierka krajinských zákonov z roku 1868*. Budín : Uhor. kráľ. ministerstvo pravosudia, 1868, trans. Ján Alex. Gočár, s. 181-216 a 263-270. (Zaujímavá je poznámka prekladateľa J. A. Gočára, ktorý spomenul značné problémy „*s ustálením u nás ešte celkom novej terminológie*“ (s. VII)). Druhým aspektom je právny status SNS, ktorá v súlade s volebným zákonom č. 33/1874 (zákon o politických stranách neexistoval) z práneho hľadiska existovala iba ako „volebná strana“. Zasadnutia vedenia SNS v období keď sa voľby nekonali, mali teda oficiálne charakter súkromných porád. Podrobnejšie pozri: PODRIMAVSKÝ, *Slovenská národná strana*, ref. 2, s. 51-52. Spomenutý aspekt sa výrazne dotkol Rumunskej národnej strany, ktorá bola roku 1894 zrušená. Podrobnejšie pozri: HITCHINS, Keith. *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania. 1860 – 1914*. Bucharest : The Encyclopaedic publishing house, 1999, s. 147-148; Priložy. In Scotus Viator [SETON-WATSON, Robert William]. *Národnostná otázka v Uhorsku*. Bratislava : SKSI SLOVAKIA PLUS, 1995 [prvé vydanie: 1908], trans. Katarína Babinská, s. 436.

21 PODRIMAVSKÝ, *Slovenská národná strana*, ref. 2, s. 74-76.

váci sa stanú súčasťou väčšieho slovanského zväzku pod vedením Ruska.²² Ak chceme pochopiť Vajanského dôraz na „konzervovanie dosiahnutého stavu“ či „netrieštenie síl“, musíme si uvedomiť, že rusofilstvo nebolo pre Vajanského imaginárnou víziou ďalekej budúcnosti, ale reálnym očakávaním, ktorého výsledok sa mal dostať radšej prv, než neskôr. Hoci rusofilstvu nevenujem špeciálnu pozornosť, ide o faktor kľúčového významu, ktorý treba mať na pamäti pri analýze ideologickej bázy tohto prúdu v slovenskom národnom hnutí v analyzovanom období.

V ďalšom texte prejdem k samotnej textovej analýze výberu z Vajanského publicistiky. Výber jeho textov som koncipoval tak, aby som interpretoval piliere národnej ideológie martinského centra SNS vo všeobecnosti a následne prešiel k špecifickému problému, t. j. k interpretácii Vajanského chápania histórie, resp. jeho postoja k dejinám **slovenského národa**.

SNS pred voľbami roku 1881

Slovenské pohľady informovali o výsledku rokovania SNS v súvislosti s voľbami roku 1881.²³ Text reaguje na rozhodnutie zúčastniť sa na nich, teda na presadenie taktiky aktivity na úkor pasivity: „*Myslíme, že usnesenie toto vzbudí všeobecný súhlas slovenských voličov. Musíme hýbať údami, keď nechceme, aby zmeravely.*“ Ďalej sa poukazuje na nepriaznivé podmienky, v ktorých sa uskutočňujú uhorské voľby. Hoci sa priamo nespomínajú **Maďari**, je zrejme, že opis zodpovedných za volebné **lži** a **brutálne násilie**, akých v celom svete niet sa týka **Maďarov**. A tak proti skutočnej „*vôli národa a šľachtyným úmyslom jeho vodcov*“ stavia „*všetkých sedem smrteľných hriechov*“ [zvýraznenie v origináli]. Naproti tomu **slovenské požiadavky** reprezentujú Božie zábery: „*Na našej zástave skvie sa sama božia večná pravda* [zvýraznenie v origináli], *ktorá rozhodíva koncom koncov nad osudami národov!*“

Konkrétnym vyjadrením tejto **božej a večnej pravdy** nie je nič iné ako *Memorandum národa slovenského* (ďalej *Memorandum*): „*Slovenský národ rozpamätáva sa v tejto chvíli na historický fakt* [zvýraznenie K. H.] *martinského sjazdu, a na svoje právne žiadosti, vyslovené v memorandume sväto-martinskom. Tento historický fakt nesmie obľadnúť v mysliach a srdciach našich. Slovenské svedomie ozvalo sa pod lipami, a jeho hlas zatriasol mlunnou iskrou boľasťami umučenu dušu celého národa. Tento veľký otras bol počiatkom národného sebavedomia a bude východištom ďalšieho vývinu našej národnej*

22 Podrobnejšie o diferencovaných ruských koncepciách, ich vnímaní slovenskými konzervatívami, ako aj vnímaní Slovákov v ruských slovanofilských kruhoch pozri: PODRIMAVSKÝ, Milan. *Rusofilstvo*, ref. 2; ROKINA, V. Galina. Slovenská otázka v ruskej periodickej tlači poslednej tretiny 19. storočia. In *Proglas*, 2004, roč. 14-15, s. 27-32. V tomto kontexte je zaujímavý kritický postoj Vajanského voči poľským politickým koncepciám, pozri: GNIAZDOWSKI, *Konserwatywna*, ref. 4, s. 118-122.

23 Aktívna účasť vo voľbách bola jednou z ústredných koncepčných otázok SNS fakticky od jej vzniku, resp. neúspešných volieb roku 1872. Rozhodnutiu zúčastniť sa na voľbách roku 1881 predchádzala diskusia, keď zotrvať v pasivite odporúčal napr. Matúš Dula. Podrobnejšie pozri: PODRIMAVSKÝ, *Slovenská národná strana*, ref. 2, s. 63-73. Zaujímavé je, že podobné koncepčné otázky riešilo aj vedenie rumunského národného hnutia. Roku 1881, keď spojením dvoch rumunských politických strán vznikla Rumunská národná strana, zvíťazila koncepcia aktivizmu. Znamenalo to presadenie koncepcie rumunských politikov z Banátu a Uhorska na úkor pasivistického línie rumunských politikov zo Sedmohradska. Podrobnejšie pozri: BOIA, Lucian. *Relationships between Romanians, Czechs and Slovaks (1848 – 1914)*. București : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977, s. 63-64.

individuality [zvýraznenie K. H.]. “ V texte sa celkom jasne písalo aj o statuse SNS, resp. o jej vzťahu k **národnému** spoločenstvu: „*Centrálne shromaždenie národných dôverníkov je výraz toho jedinstva a individuálnosti* [zvýraznenie v origináli] *nášho národa, na ktorom zakladá sa naša politika. My sme jedno telo, a chceme mať jako také svoje orgány, ktoré by hlásaly našu vôľu. Zakiaľ naša osobnosť národná* [zvýraznenie v origináli] *nebude uznaná, musíme statočne bojovať boj za svobodu. Boj za svobodu je boj svätý!*“²⁴

Zhrnutie

V tomto agitačnom texte sú vyjadrené zásadné ideologické východiská SNS, ktoré nahladho tvorili zásadnú argumentačnú bázu martinských národovcov. Všeobecne ich možno opísať v nasledujúcich bodoch:

- Typická je argumentácia odvolávajúca sa na Boha – **slovenské požiadavky** reprezentujú Božie zámery. Protivníci **Slovákov** sú zobrazení na opačnej strane hodnotového spektra, reprezentujú zlo. Ide prirodzene o **Maďarov**, ktorí svojím počinaním fakticky bojujú proti Bohu.

- *Memorandum* sa vyhlasuje za **historický fakt** – udalosťami z júna 1861 sa v istom zmysle začínajú **slovenské dejiny**. Nie je tu dôraz na požiadavku Okolia, resp. iné žiadosti. Ide tu predovšetkým o symbolickú legitimizáciu SNS ako pokračovateľov Daxnera a Moysesu.²⁵ Nie náhodou sa tieto osobnosti budú programovo presadzovať na piedestál národného kánonu. Odkazom *Memoranda* je národná jednota a deklarovaná národná individualita. V tomto dokumente našlo výraz **národné** sebauvedomenie.

- SNS sa prostredníctvom kultu *Memoranda* vyhlasuje za výlučného reprezentanta **národa**. Neskôr to bude vyjadrené ešte presnejšie, keď sa táto strana vyhlási za **národ** ako taký (*pars pro toto*; pozri nižšie).

Vajanský tieto centrálné body ideológie konzervatívov rozvinul v nasledujúcich dvoch textoch. Prostredníctvom nich poukážem na ďalšie fundamenty ideológie martinického vedenia SNS, ktoré sa prejavili predovšetkým v programe SNS po voľbách roku 1881.

Všetkých sedem smrteľných hriechov vyhráva nad **božou večnou pravdou** – ideologické dôsledky volebnej porážky roku 1881

Voľby, ktoré boli v predchádzajúcom texte prezentované ako súboj dobra so zlom, sa skončili zdruvujúcim neúspechom SNS.²⁶ V kontexte politickej aktivity deklarovanej pred voľbami išlo o mimoriadne závažnú udalosť. Jej význam spočíval nie natoľko v praktic-

24 Volebná porada národnej strany slovenskej. In *Slovenské pohľady*, 1881, roč. 1, č. 3, s. 287.

25 V tejto veci treba dodať, že dejinný odkaz *Memoranda* sa zásadne líši od Vajanského koncepcií analyzovaných v tejto štúdií. V *Memorande* je totiž dôraz na harmonické spolunažívanie **Slovákov** a **Maďarov** na princípe rovnoprávnosti. Porovnaj s textom *Memoranda*: Memorandum národa slovenského. In ELIÁŠ, Michal (ed.). *Z prameňov národa. Na pamiatku stodvadsiateho piateho výročia vzniku Memoranda slovenského národa z roku 1861*. Martin : Matica slovenská, 1988, s. 257-262.

26 Podrobnejšie pozri: PODRIMAVSKÝ, *Slovenská národná strana*, ref. 2, s. 71-72.

kej, ale predovšetkým v koncepcnej rovine. Vajanský pri tejto príležitosti napísal zásadný text *Náš dnešný stav (Slovenské pohľady, 1881)*.²⁷

Východiskom textu je definovanie exkluzívneho statusu SNS. Jej podstata sa však nedá zachytiť prostredníctvom kategórie politiky: „*V slovenskej žurnalistike viac ráz bolo vyslovené, že sme my viacej, nežli púha politická strana.* [zvýraznenie v origináli] *Na naše šťastie* [zvýraznenie K. H.] *je tomu tak. Ktoby sa díval na nás len jako na politickú stranu (a tak hľadía naši odporníci a klebetníci), videl by smutné, neprospešno obrábané pole. K vyššie uvedenému výroku môžeme doložiť bez spáchania paradoxa: že sme my súčasne menej, nežli politická strana* [zvýraznenie v origináli].“²⁸ Vajanský následne predostiera ďalšiu charakteristickú črtu svojej ideológie, ktorou je optimizmus: „*Pisateľ týchto riadkov nikdy nevyjavil vo svojich publicistických prácach tú najmenšiu obavu, žeby slovenský národ zahynúť mal dnešným maďarismom, naopak voždy bol istý skorej, jasnejšej budúcnosti.*“ Dôvod pre takýto pozitívny postoj spočíval na esenciálnej (zrejme však nereálnej)²⁹ slabosti protivníka: „*Dľa jeho často vyslovenej mienky maďarismus vo svojej podstate je primalicherný, duchovne sterilny, v prostriedkoch chudobný [!], pre ľudský krasocit odporný, pre mravného človeka odstrašujúci, než aby mohol usmrtiť slovenský živel.*“ V nasledujúcich dvoch vetách je doslova vzorovým spôsobom aplikovaný motív civilizačnej nadradenosti **Slovákov** nad **Maďarmi**, ktorú Vajanský konkretizuje nadradenosťou slovenčiny nad maďarčinou a súčasne závislosťou maďarčiny ako jazyka vzdelancov od slovenčiny:³⁰ „*Nikdy slovenský živel neupriamí sa na maďarské zdrapy, medzitým čo maďarský užíval a uživa z prebytku slovenského ducha. Nepotrebnou veľa príkladov: sama maďarská reč bez slovenských elementov nepostačovala by poslednému kondášovi, tým menej vzdelanstvu.*“

Ďalej prechádza k jadrú problému, k interpretácii volebnej porážky. Vajanský z porážky vyvodzuje exkluzivnosť utrpenia **Slovákov** a rovnako výnimočnú krutosť a nemravnosť **Maďarov**: „*Jako politická strana utrpeli sme na celej čiare porážku, a žijeme len tým, čo je v nás a našich snahách viac jako politické stranníctvo. Naša porážka jako strany mala následky, ktoré hlásajú na jednej strane bezohľadnosť protivníka, na druhej veľkosť národného nešťastia. Niet príkladu v novšej historii, žeby víťazná strana bola takou svereposťou využila svoje víťazstvo, jako to urobila maďarská.*“ Vajanský v tomto kontexte celkom otvorene a jednoznačne vyzýva k pomste, hoci tým **Slováci** budú musieť poprieť svoju prirodzenosť: „*Ona [maďarská strana] nás na zem srazených bije surovou pästou a budí v nás cit pomsty, našej prírode neznámy. Hriech je a samoprznenie nemysleť na pomstu!* [zvýraznenie K. H.] *I červ sa kriví pod nohou svojho vraha; v nás*

27 HURBAN, Svetozár. Náš dnešný stav. In *Slovenské pohľady*, 1881, roč. 1, č. 6, s. 481-484.

28 HURBAN, ref. 27, s. 481.

29 Porovnaj nižšie citované fragmenty tohto istého textu, v ktorých Vajanský hodnotí volebnú porážku ako **národné nešťastie** a súčasne vyzýva k pomste.

30 Zaujímavé je, že jedným z pilierov ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov bola koncepcia češtiny ako jazyka slovenskej vedy, inými slovami, išlo o koncepciu nadradenosti češtiny nad slovenčinou. Táto koncepcia bola teda svojou štruktúrou podobná s citovaným fragmentom z Vajanského textu o vzťahu slovenčiny a maďarčiny. Porovnaj napr.: VLČEK, Jaroslav. *Literatura na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy. Příspěvek k dějinám písemnictva československého*. Praha : Nákladem Slavíka & Borového, 1881, [II. svázok edície: Knihovna československá (Rudolf Pokorný)], s. 58-60.

*musí byť toľko cti a ducha, aby sme aspoň pochopiť mohli predciť a sladkosť spravodlivej pomsty.*³¹

Maďari však nie sú vo svojom **nemravnom** boji sami. Významných spojencov našli v **maďarónoch**: „*Vitázná maďarská strana so svojim Sancho Pansom:*³² *maďaronstvom, neuspokojila sa umrtením politických a národnostných, zákonom fatamorganicky sľúbených práv,*³³ *ale ide na vykynoženie súkromných bytností, derie sa do posvätných kútov domácnosti, berie od hladnej perny každé sústo chlebička.*“³⁴ Idey maďarizácie samej o sebe chýba akákoľvek hodnota a rovnako sú hodnotení jej stúpenci: „*Maďarismus, ktorý, vďaka rakúskej slabosti, prišiel k moci, stal sa jediným útočiskom majetkových a duchovných nihilistov.*“ Príčinu rozmachu **maďarizmu** Vajanský nachádza v **pyšnosti** príslušníkov **strednej a menšej uhorskej šľachty**, ktorá stratila svoj spoločenský status: „*Uhorská stredná a menšia šľachta padá po desiatkach, a bývalé stĺpy Uhorska premieňajú sa na stádo hladných bedárov s pyšnými nárokami na život.*“³⁵

Spomenutí **maďaróni** teda reprezentujú **majetkový**, ako aj **duchovný** úpadok kedysi privilegovaných vrstiev schopných reprezentovať **slovenský ľud**. Vajanský konzekventne s ideologickou funkciou textu pripomína, že okrem týchto **renegátov** reprezentujú tieto najhoršie vlastnosti, namierené proti **Slovákovi**, predovšetkým samotní **Maďari**: „*Istý maďaroman vyslovil sa, že iba pre jednu vec hnevá sa na Boha, a síce že stvoril Slováka. Ten chlap vyslovil motto celej víťaznej strany. Avšak marné by sme sa kojili nádejou, že podobná zúrivosť je výlučne vlastnosťou renegátov. Nemáme príčiny ani tých pravých Maďarov za lepších považovať. Čo je od mačky, všetko myši lapá.*“ V súvislosti so **slovenskými odpadlíkmi** a ich **asiatskými** vzormi charakterizuje **náš dnešný stav**, teda situáciu po volebnom neúspechu roku 1881: „*Naši renegáti napodobňujú prirodzenú dravosť asiatskeho plemena maďarského.*³⁶ *V takomto stave nachádzame sa, čo podľahnutá politická strana.*“³⁷ Ako však v úvode poznamenal, SNS sa **na šťastie** neobmedzuje na politickú stranu: „*Avšak nepodľahnutí a nezbití sme čo živelná sila; to plus,*

31 HURBAN, ref. 27, s. 481.

32 Postava z Cervantesovho románu *Don Quijote de la Mancha*, oddaný sluha svojho pána. Vajanský tým ironicky vyjadril služobný vzťah zo strany **maďaróna** k **Maďarovi**. Toto prirovnanie žilo svojím životom, ironicky ho použil napr. Meakulpínský, pozri: MEAKULPÍNSKÝ [NOVOMESTSKÝ, Ladislav]. *Co hatí Slováky? Odpověď dáti se pokusil Meakulpínský*. Hodonín : Nakladem vlastním, [1901], s. 106.

33 Ide o zrejmú narážku na zákon č. 44/1868 o rovnoprávnosti národností.

34 Maďarizácia sa teda údajne týkala komplexne každej sféry života **Slováka**. V tomto istom texte však Vajanský tvrdí, že kultúrny rozvoj v zmysle literatúry v zásade nie je limitovaný represiami. Významové nezrovnalosti potvrdzujú ideologický charakter textu.

35 HURBAN, ref. 27, s. 482. Porovnaj s nasledovnými výroky Vajanského, ktoré predchádzajú citovanú vetu: „*Nechceme tvrdiť, žeby v hlave vodcov maďarismu bola zkrsla myšlienka infernálneho prenasledovania tohoto. Sám veľkomaďarismus, jako myšlienka absurdná a nemravná, musel zplodiť seba hodné deti. Malomocný sám v sebe, mohol veľkým nárokom vyhoveť iba dušekupectvom; lacných duší našiel dost.*“ Pozri: HURBAN, ref. 27, s. 482.

36 Zaujímavé je, že zdôrazňovanie ázijskeho pôvodu **Maďarov**, resp. inými slovami, zdôrazňovanie ich civilizáčnej zaostalosti bude typickým rysom historickej ideológie Vajanského ideologických protivníkov, ideológov národnej jednoty Čechov a Slovákov. Avšak na rozdiel od Vajanského, **Maďarov** nezobrazovali iba ako menejcenné, ale súčasne aj ako nebezpečné spoločenstvo, ktoré počas dejín Uhorska **Slovákov** utlačalo. Pozri ref. 108.

37 HURBAN, ref. 27, s. 482-483.

ktoré nás vyvyšuje nad púhu stranu, nemôže odňať nám žiadna **politická divokosť** [zvýraznenie K. H.]. *Obmedziť nás konečne môže, zahatiť zrast, ale utlumiť a zničiť nie.*³⁸ Optimisticky teda pripomenul esenciálnu slabosť a kultúrnu nevyspelosť **maďarského** protivníka.

Následne Vajanský mení nasmerovanie svojho kritického tónu od **Maďarov** a **maďarónov** k **Slovákovi**, čím sa vlastne dostáva k formulovaniu programu ďalšieho smerovania činnosti SNS. Konštatuje, že nie všetko zlé je zapríčinené **ťažkými okolnosťami**. Naopak, mnoho potrebného sa nestane z dôvodu vlastnej **ťažkosti a nedvižnosti**. Tak sa dostal k zásadnému programovému vymedzeniu martinského centra v období volebnej pasivity SNS. Bola ním orientácia na jazyk, s čím súvisela požiadavka rozvíjania literatúry v spisovnej slovenčine. Jasne pri tom vyčleňuje dve strany – tvorcov a recipientov: „*Na spisovnom poli nerobí nám priame [zvýraznenie v origináli] prekážky dnešný maďarizmus, a ďaleko by sme išli v sebaklame, keby sme tvrdili, že robíme zádosť svojej povinnosti – i tí, čo povolani sú tvorive účinkovať, i tí, čo konzumovať a starať sa majú o konsum* [zvýraznenia K. H.].“ Poukazuje na minimálne možnosti **nášho** (t. j. **slovenského**) **ľudu** čítať **svoju** (t. j. **slovenskú**) **ľudovú** spisbu. Naproti tomu „*ľud náš celé desiatky tisícov marných a daromných spisov kupuje, importovaných knižární a kramármi*“. Táto importovaná literatúra mala negatívny dopad na úroveň intelektu **slovenského ľudu**: „*(...) budínske škváry nesmiernym počtom rozširujú blbosť po kraji našom*“. Programovo teda vyzýva k písaniu poučných a zábavných diel, keďže vzdelané vrstvy v dostatočnej miere podporujú **sebe primeranú spisbu**. Táto požiadavka však vyplývala najmä z fundamentálneho ideologického dôvodu: „*Avšak my nielen pre seba píšeme a čítame, my nie pre seba vytýčili sme zástavu slovenskú, ale pre ľud svoj! (...) ten ľud, ktorý zachoval sebe i nám národnosť, reč i zvyk.*“

S tým bolo nevyhnutne spojené programové vzdanie sa zasahovania do vecí verejných: „*Obce naše nesriadené, cesty v neschodnom stave, priemysel nielen že sa neprúdi novými žlabami, no i kvetúce predtým vetve priemyselné schnú jedna po druhej. Staré sa vyžilo – dnešný maďarský prúd, hojný na frásach, prudký fanatismom, nevedel osnovať nové počiatky. Čím viac miznú pramene dôchodku, tým rýchlejšie rastú požiadavky. Týmto a podobným nerestiam nemôže predísť pozitívna národná stránka slovenská; je ona bezsilná proti mociam rozrušujúcim, ktoré diabolskou radosťou negujú a len negujú.*“

Suma summarum vecí verejné sú pre **Slovákov** mimoriadne nepriaznivé a SNS nie je schopná tento stav zmeniť. Avšak je schopná rozvíjať a udržiavať **náš dnešný stav** prostredníctvom literatúry. Cieľom tohto snaženia je byť pripravený na očakávané vykúpenie: „*Nutno vyznať bez sebaklamu, že stav náš terajší neopravňuje nás k ohnivým nádejam skorého a výdatného pokroku. Čo je však isté a načo môžeme spoľahnúť sa, náš stav dnešný je zálohom a zárukou, že sa udržíme* [zvýraznenie v origináli].“ Dôkazom mu je prirodzene existencia **slovenskej** literatúry napriek **ničiacej negácii celého nášho života**. Pokiaľ sa bude **slovenská** spisba rozvíjať, „*nemusíme sa báť*“ – ubezpečuje

38 HURBAN, ref. 27, s. 483.

Vajanský svojich **Slovákov** – „*žeby sme sa neudržali sviežimi a samobytnými po šťastnú hodinu konečného vykúpenia!*“³⁹

„*Slovenský žiak musí byť umný i pilný, chce-li udržať sa v krkavčom hajne maďarských a maďaronských mazlákov.*“ (S. H. Vajanský v texte *Slovenská mládež*)

Vajanský ako ideológ vedel, že agitácia sa musí orientovať na mládež. Jeho text *Slovenská mládež*⁴⁰ obsahuje viacero zásadných elementov jeho ideologického profilu. Text začína klasickým (t. j. klasicky expresívnym) poukázaním na **maďarské hriechy** páchané na jednotlivých vrstvách **slovenského** spoločenstva. Tým sa dostáva k mládeži – „*moderný maďarismus nehrešil*“ proti žiadnej zložke verejného života do takej miery ako „*proti slovenskej mládeži*“. Vajanský to myslel skutočne vážne – svoju myšlienku posilňuje tým najhorším osudom **maďarizátorov slovenskej mládeže**, ktorý ich čaká na Božom súde: „*Jestli Boh, odložiac shovievavosť svoju, vážiť bude hriechy zhubcov slovenského národa, vážka, obťažaná hriechami proti slovenskej mládeži spáchanými, najnižej klesne, nízko, nízko až do Hadu.*“⁴¹

Aj v tomto texte Vajanský výrazne prejavil svoj koncept kultúrnej nadradenosti **Slovákov** nad **Maďarmi**. Okrem toho popiera možnú interpretáciu jeho negatívnych postojov k **Maďarom**, podľa ktorej myslel len na vládnucich, verejne aktívnych **Maďarov**. Naopak, **Maďari** sú esenciálne menej hodnotní, ľudia menších kvalít. Poukazuje na to pri porovnávaní **slovenského** a **maďarónskeho** (ktorého vlastnosti sú analogické s **maďarskými**) žiaka: „*Mládež slovenská je čistá jako horský prameň tatránskych skál. Kto má dnes ducha povedať: ‚ja som slovenský človek‘, musí byť čistý a bezúhonný. Slovenský žiak musí byť umný i pilný, chce-li udržať sa v krkavčom hajne maďarských a maďaronských mazlákov.*“⁴² Pri tejto príležitosti formuluje ďalší ideologický fundament – jazykovú definíciu **slovenského národa**. Jazyk, reč nie je len dorozumievacím prostriedkom, jej význam treba hľadať naopak až v sakrálnej sfére: „*Komu je reč nič inšie, jako prostriedkom, ktorým vyjavuje svoje všedné myšlienky, ten nepôjde v tiché, smútkové kruhy slovenské. Lebo týmto je jazyk niečo vyššieho, posvätného, drahocenného. Ohrožený majetok nabyva ceny.*“⁴³

39 HURBAN, ref. 27, s. 483-484.

40 HURBAN, Svetozár. Slovenská mládež. In *Slovenské pohľady*, 1882, roč. 2, č. 2, s. 97-99.

41 Charakteristické je, že Vajanský na jednej strane deklaruje: „*My sa nežalujeme. V oči dnešného cynizmu bola by žaloba jednak bezplodnou, jednak by slúžila k obveseleniu mysle našim trýzniteľom.*“ Zároveň však vymenúva konkrétne prejavy **maďarskej politiky**: „*Proti slovenskému národu hreší sa v posledné časy s takou svereposťou, jako proti žiadnemu. Historia tohoto podkarpatského slavianskeho kmenu je píuhe martyrologium. Všetky ustanovizne, zákony, nariadenia, opatrenia majú u nás len vtedy platnosť, keď celielia na zničenie a celkovité vyhubenie slovenského národa.*“ Pozri: HURBAN, ref. 40, s. 97.

42 Na druhej strane toľkokrát zavrhané **maďarónstvo** predstavuje ako pochopiteľný, ba snád' až nevyhnutný fenomén: „*V takejto atmosfére dýchať musí slovenská mládež. Niet divu, že väčšina synkov slovenských podľahne, odrodí sa a stane sa vrahom vlastnej krve. Div ale a zázrak je, že ešte vôbec hovoriať môžeme o slovenskej mládeži, že v nerovnom, hroznom boji nepadol už posledný synček slovenskej matere.*“ Pozri: HURBAN, ref. 40, s. 98.

43 HURBAN, ref. 40, s. 98.

Vzdelávacím programom Vajanského sú jednoznačne slovanské jazyky a budovanie slovanského vlastenectva. Oficiálnu výuku **slovenská mládež** nepotrebuje.⁴⁴ Potrebné znalosti musí nadobudnúť v hraniciach súkromnej sféry: „*Na mládeži našej je, aby i na ďalej vernou zostala svojim ideálom, svojim otcom, svojmu národu. Aby sa obrnila pilnosťou a vytrvanlivosťou; neuspokojovala sa tou chatrnou múdrosťou katedier, ale privátne pripravovala sa pre život. Štúdium svojej reči a vôbec jazykov slavianskych nech upevňuje v mladých prsiach lásku k národu. Šťastný človek-Slavian! Na celom svete pohyb slaviansky. Na všetkých koncoch to práska, ruší sa a chystá k premenám a novému životu. Nová mluna beží žilami človečenstva. Jak velebno, jak krásno byť spoločníteľom veľkých dejov, trebars malým a nepoznaným. Pred Slavianmi svetlo, čin a deň!*“⁴⁵

Zhrnutie

- SNS ako výlučná reprezentantka celého **národa** prekračuje svojim významom politickú sféru. Tá je opanovaná **divokosťou Maďarov**.

- Použitie absolútnych protikladov bolo typické pre Vajanského ako ideológa: **Slováci** trpia najviac zo všetkých **národov** na svete, **Maďari** zase vynikajú obdobne najväčšou krutosťou.

- Napriek tomu je Vajanský *a priori* optimistom. Argumentom je kompetentnosť vedenia SNS udržať aktuálny stav dovtedy, kým nenastane očakávané vykúpenie. Za tým sa prirodzene skrývala idea rusofilstva.

- Volebný neúspech roku 1881 spôsobil, že SNS programovo rezignovala na zasahovanie do vecí verejných a nasmerovala svoju činnosť do súkromnej sféry. Táto činnosť bola primárne definovaná pestovaním spisovnej slovenčiny a konkrétne rozvojom **slovenskej ľudovej** spisby. Okrem toho je zrejмый dôraz na učenie sa slovanských jazykov, pod čím treba rozumieť najmä ruštinu.

2. Historické elementy v národnej ideológii S. H. Vajanského *Slovensko a jeho život literárny*⁴⁶

Vajanský v tomto významnom programovom článku – úvodníku prvého čísla obnovených *Slovenských pohľadov* – nadväzuje na článok svojho otca v prvom ročníku časopisu *Slovenskje pohľadi na vedi, umeňja a literatúru* (1846).⁴⁷ Ten sa stal slovami Vajanského „*symbolom vzkriesenia slovenského povedomia*“. Vajanský si dáva za cieľ kriticky sa po

44 Obdobne argumentovala napr. Elena Maróthy-Šoltéssová, pozri: SOLTÉSZOVA, Elena. Dozvyky ku poslednému valnému shromaždeniu Živeny. In *Slovenské pohľady*, 1882, roč. 2, č. 5, s. 433-437. V kontexte výskumu dejín slovenského ženského hnutia tento text dobre ilustruje nadradenosť národných požiadaviek pred požiadavkami ženskej emancipácie (hodnotou nebolo vzdelanie žien ako také, ale **slovenská** vzdelanosť, hoci aj ohraničená súkromnou sférou, porovnaj napr.: „*Pestujme v domoch našich čistý plameň lásky, nešpiňme krby svoje draho kúpenými otrokami, ktorí nám za peniaze naše nesú do rodín jed zradu! Čo vyhňali z poradných sieň, vysokých škôl, celého verejného života, nech najde sväté miesto na čistej ženskej hrudi, v tichom útulku slovenských domov!*“ Pozri: SOLTÉSZOVA, ref. 44, s. 437).

45 HURBAN, ref. 40, s. 99.

46 HURBAN, Svetozár. Slovensko a jeho život literárny. In *Slovenské pohľady*, 1881, roč. 1, č. 1, s. 1-4.

47 Pozri novšiu edíciu tohto textu: HURBAN, Miloslav Jozef. Slovensko a jeho život literárny. In HURBAN, Miloslav Jozef. *Dielo II*. Eds. Viera Bosáková, Rudolf Chmel. Bratislava : Tatran, 1983, s. 11-205.

35 rokoch vyrovnat' s optimizmom Jozefa Miloslava Hurbana. Kladie si tak otázku, či **slovenský národ** „*má právo k skutočnosti, k stávaniu a životu, či obstojí pred súdnou stolicou ducha, myšlienky a idey*“. Fundamentálny problém existencie **Slovákov** ako plnohodnotnej **národnej** entity je riešený primárne historickou argumentáciou.

Podľa Vajanského **slovenský národ** obýva svoje teritórium od nepamäti a ako taký prežil bez ujmy nájazdy **dočasných okupantov (Herulov, Rugov a Longobardov)**. **Slováci** prežili aj vpád **Maďarov**, ktorý „*nepodrezal korene, nanajvyš ak okyptil niektoré haluze*“ (čo je zrejmá narážka na **slovenské zemianstvo**, pozri nižšie). Prvé **maďarské panstvo** datuje do krátkeho obdobia 894 – 955.⁴⁸ Druhé presne nedatuje, namiesto toho ale vyslovuje pochybnosť, či je možné hovoriť o **maďarskom panstve** od roku 1031, keď sa podľa Vajanského **Slováci** pričlenili k Uhorsku. V skutočnosti o **panstve cudzej národnosti nad slovenskou** možno hovoriť iba od najnovších časov víťaznej maďarizácie.⁴⁹ **Slováci** majú rozdelené dejiny do dvoch dŕžav – kráľovstiev: veľkomoravského a uhorského. Avšak nie na tejto rozpoltenosti spočíva **naša bieda** (teda **bieda slovenského národa**), ale na vnútornej **rozpoltenosti** na **latinisovanú šľachtu** a **massu národa**, teda **ľud**. Vajanský sa tak stotožňuje s aristokratickým definovaním **slovenského národa**. Základná diferenciacia medzi **ľudom** a **šľachtou** bola podľa neho bežná aj pri iných **národoch**. Na rozdiel od **Slovákov** „*šľachta poľská, španielska, ruská zostávala predsa na tej istej pôde národnej, jako jej ľud, (...)*“. Na druhej strane **massa národa** „*môže byť zachovávateľkou národnosti, ale nikdy nie nositeľkou veľkých národných podaní*“.

Teda ani feudálna spoločenská diferenciácia nebola pravou príčinou **našej biedy**. Tento stav pramení z odcudzenia sa šľachty svojej **národnej** podstate, keď stratila **spojivo s massou národa**: „*Divným osudom utvoril sa u nás medzi ľuďom a zemanstvom nielen rozdiel feudálny, ale i rozdiel postati, tak že slovenská naša aristokracia, utrativšia pod nohami karpatskú žulu, vznášala sa v povetrí a vznáša sa až doteraz!*“ Toto odcudzenie sa svojej podstate, strata pevnej pôdy pod nohami, má korene v dávnej minulosti: „*Tratenie a zabúdanie národnej pravdy datuje sa od najstarších dôb.*“ Odklon od tohto vývoja vidí v Matúšovi Čákoví, „*ktorý počal spojovať, čo veky rozdvajili*“. Martinské centrum neskôr nebude budovať obraz Matúša Čáka ako **slovenského hrdinu**. Začiatkom osemdesiatych rokov nemali ideológovia SNS tento element domyslený. V tomto prípade to však vypovedá o Vajanského dôraze na politickú samostatnosť, resp. autonómiu **Slovenska**.

V celom spomínanom procese odcudzenia šľachty **Maďari** nezohrávali **žiadnu úlohu**: „*Po moháčskej bitke utratili Maďari i ten chatrný vplyv, ktorý snád' mali na život slovenský; za 145 rokov boli nullou.*“⁵⁰ **Slováci** si totiž zachovali svoju **nezávislosť** a **meno štátu uhorského** voči vonkajším držiteľom moci, **Turkom** i **Habsburgom**. Napriek tomu „*utratili samých seba, jasný pochop o svojstve, povedomie samobytného jestvovania!*“. Príčinu tohto stavu vidí jednoznačne v **slovenskom zemianstve**, pretože podľa neho ani mešťania, tvorení do veľkej miery nemeckými prisťahovalcami, ani sed-

48 Vajanský nedefinuje jeho teritórium, ale je zaujímavé, že ho datuje od roku 894, teda od smrti Svätopluka.

49 HURBAN, ref. 46, s. 1.

50 Vajanský už skôr definuje maďarskú kultúru fakticky ako „ne-kultúru“. Pozri: TARANENKOVÁ, Potvrzovanie, ref. 10, s. 118.

liaci, neboli schopní reprezentovať **národ**. To mohli výlučne **zeman**a, ktorí však tento potenciál nevyužili. Príčinu tejto neschopnosti Vajanský nachádza v **latinisme**, ktorý túto vrstvu odtrhol od **národnej pravdy**.⁵¹ Táto „svobodná a majetná trieda hodila sa na jazyk mŕtvý“. S tým súvisel psychologický fenomén **odcudzenia**, ktorý sa prejavil v čase nástupu maďarizácie (ktorá súvisela s bojom proti germanizácii Jozefa II.). **Slovenská šľachta**, navyknutá na **cudzotu**, nemala problém nahradiť **jednu cudzotu druhou**. Na rozdiel od **maďarskej šľachty** sa reprezentanti **slovenského národa** v období úpadku latinčiny nevrátili k svojej **pôvodnej reči**, ale naopak, začali prijímať maďarčinu.⁵²

Návrat k **národnému povedomiu** či **do lona slovenskej matky** uskutočnila inteligencia. Vajanský týchto popredných predstaviteľov národného hnutia (Ján Kollár, Pavol Jozef Šafárik, Ľudovít Štúr, Ján Hollý, Andrej Sládkovič, Samo Chalupka, Jonáš Záborský, Ján Botto, Ľudovít Žello, Viliam Pauliny, Karol Kuzmány) nazýva **veľkými duchmi, slovenskými apoštolmi**. Ich vystúpenie považuje v daných podmienkach za **historický div** a ich dielo za doklad práva **Slovákov** na existenciu. Môže tak pozitívne zodpovedať otázku nastolenú v úvode textu – toto spoločenstvo „*obstojí pred súdnou stolicou ducha, myšlienky a idey*“. Z toho vyplýva aj základný odkaz tohto článku. Smerovanie programu slovenského národného hnutia má nasledovať rozvoj literatúry a duchovných schopností. Takto definovaný program je striktne politický.⁵³ Poukazuje na to záverečná myšlienka: „*Nech sa stane skutkom Slovensko Slovenskom a jeho život literárny nech pripravá širokú cestu slavnému životu politickému, ktorý nám kynie v blízkej budúcnosti.*“⁵⁴

*Slovenské zemanstvo*⁵⁵

Nahlavnú ideu tohto článku – odcudzenia sa **slovenských zemanov** **massenára** – odnávaže text *Slovenské zemanstvo*, uverejnený v nasledujúcom čísle *Slovenských pohľadov*. Vajanský vysvetľuje, že nepíše znovu o **zemanoch** kvôli snahe o ich prinavrátenie do **národného** spoločenstva: „*My aj nevraciame sa k tematú tomuto z príčin agitacionálnych; ani slová naše neznejú na adresu zemanstva; duch slovenský našiel si nádoby mimo neho, a možno, že na jeho konečnom rozrúnení postaví si svoj chrám.*“ Záujem o **zemianstvo** plynie z jeho **slovenského** pôvodu – túto vrstvu treba skúmať hoci len zo záujmu o dejiny. A to aj vtedy, „*trebárs by sme o ňom hovoriť museli jako archeolog o mumii, alebo zpytateľ Culm-flory o útvaroch dávno vyhynutých rastlín*“.

Vajanský opakuje už v predchádzajúcom článku vyslovenú tézu, že „*Nešťastie slovenského národa súvisí veľmi úzko s nešťastím slovenskej šľachty.*“ Vychádza z presvedčenia, že „*zemanstvo bolo kvetom nášho národa*“,⁵⁶ čo neznamená nič iné, ako vysoké postavenie **slovenských zemanov** v uhorskej spoločenskej štruktúre: „*(...) naše rýdzo slovenské zemanstvo neantišambriovalo v predsieňach mocných, ale malo voľný prístup*

51 HURBAN, ref. 46, s. 2.

52 HURBAN, ref. 46, s. 3.

53 Upozornila na to už I. Taranenková, pozri: TARANENKOVÁ, ref. 8, s. 42.

54 HURBAN, ref. 46, s. 4.

55 HURBAN, Svetozár. Slovenské zemanstvo. In *Slovenské pohľady*, 1881, roč. 1, č. 2, s. 97-101.

56 HURBAN, ref. 55, s. 97.

až k najvyšším hodnotám. Je to vec známa a vyčerpaná. “⁵⁷ Vajanský túto svoju dejinnú axiómu hypoteticky aktualizuje do obdobia dualizmu: „Zemanstvo naše, zorganizované v národnú slovenskú stranu na sneme i mimo neho, nemuselo by sa uspokojovať s almužnami sinekúr (...) Váha tejto strany bola by o mnoho väčšia, než je váha dnešnej horvatskej delegácie na uhorskom sneme.“⁵⁸

Dnešní **zeman**ia v skutočnosti zaujímajú omnoho nižšie postavenie na spoločenskom rebríčku, sú **šľachetní lokaji** alebo **kandidáti tých biednejších sinekúr**. Následne zdôrazňuje, že si za to môžu **slovenskí zeman**ia sami: „Renegátstvo zvrhlo ho z prestolu samostatného bytu, (...)“ Eventuálny vplyv maďarizácie na **zemianstvo** vylučuje („je rovný nulle“).⁵⁹ Naopak, **slovenskí renegáti** tvoria podstatný element **Maďarov**: „Nema Turaka bez poturica, hovorí Srbi, u nás nieto Maďara bez pomadžarčenca. (...) V tom väzí istá záhuba slovenského zemanského stavu.“ Vajanský sumarizuje svoje úvahy konštatovaním, že **Slováci** sa musia zaobísť bez **zemianstva**, musia sa vyvíjať, ak už nie pre samých seba, tak aspoň z dôvodu ich príslušnosti k **väčšiemu telesu**, teda **svetu slavianskemu**. V tomto zmysle **zeman**ia nie sú potrební. Vajanský v mene **Slovákov** uzaviera: „My sme veľmi pokojní nad svojim budúcim životom, avšak srdce stíska sa bóľom nad ztrátou toľkých síl, ktoré nám predsa budú chýbať, a tomu, ku komu sa pripojili, nesú zárodok istého rozkladu.“⁶⁰

Zhrnutie

- Vo Vajanského interpretácii boli **Slováci** v Uhorsku nielen autochtóni, ale aj **národ** s mimoriadnymi kvalitami. **Slovenská šľachta** patrila medzi elitu. Napriek tomu sa **zlatinizovala** a odnárodnila. **Slovenský národ** si teda za svoj zlý stav môže sám.

- Postavenie **ľudu** v jeho národnej koncepcii nezohrávalo primárnu úlohu. **Národ** totiž delí na **massu** a jeho reprezentantov. **Massa** môže plniť iba funkciu zachovávanania **národnosti**, nikdy nemôže **národ** reprezentovať.

- Vajanský v týchto textoch neinklinuje ku klasickej udalostnej histórii; pracuje s dost' všeobecne poňatou chronológiou.

- Absentuje klasickej motív Veľkej Moravy ako „zlatého veku“. Zánik Veľkej Moravy a vznik Uhorska nebol pre **slovenský národ** osudným. Uhorsko ako feudálny štát, v ktorom reprezentanti jednotlivých **národov** komunikovali **mŕtvym jazykom** – latinčinou, Vajanský vníma z hľadiska rozvoja **národa** skôr negatívne, tieto faktory, ale nepokladá za zásadný problém. Ten definoval ako dlhodobé **tratenie spojiva** medzi **slovenskou šľachtou** a **ľudom**, v dôsledku čoho sa **slovenské** privilegované vrstvy neujali úlohy reprezentovať **svoj národ**. Prijatím latinčiny a neskôr maďarčiny dali prednosť **cudzemu** pred **svojím**. Treba podotknúť, že Vajanský nepripúšťa, že by na tento proces mali vplyv **cudzí národy** a rozhodne nie **Maďari**, ktorí až do konca 18. storočia ostávali na okraji spoločenského diania.

57 HURBAN, ref. 55, s. 98.

58 HURBAN, ref. 55, s. 100.

59 HURBAN, ref. 55, s. 98.

60 HURBAN, ref. 55, s. 101.

- V kontexte vtedajšieho historického myslenia treba spomenúť Vajanského tendenciu vidieť v Matúšovi Čákoví spojivo medzi **šľachtou** a **massou národa**. Nešlo však o ústredný argument. Onedlho sa v rámci historickej ideológie martinského centra SNS Matúš Čák ako **slovenský** vládár úplne vytratí.⁶¹

- Úlohu reprezentanta **národa** prebrala od odcudzenej šľachty **národná inteligencia**.

- **Slovenský národný** život je preto definovaný prostredníctvom **národnej literatúry**.

- **Slovenský národ** nie je len samostatnou entitou, ale aj príslušníkom slovanského celku. Nie je zodpovedný len sám za seba, ale musí brať ohľad aj na **slovanské teleso**. Z toho vyplýva záväzok inteligencie ako reprezentantky **národa** rozvíjať **život literárny**.

Negácia udalostnej histórie a programové odmietanie výskumu **časov historických**

„(...) ja neviem predstaviť si konnex medzi dnešným slovenským národom a medzi národom Svätopluka.“ (S. H. Vajanský v texte *Živá starina*)

Vajanský roku 1885 v článku *Slovenská kultúra* vyslovil myšlienky, ktoré budia dojem kritického historika, brojaceho proti etymologizovaniu⁶² a romantickému hľadaniu slávnej minulosti: „*Pravda, fantázia naše, ‚praslavianske‘, trebárs vrúčne mienené kuriozity, vymysleniny bez pevnej osnovy, hračka so slovami a ich zvukom alebo podobnosťou, teórie bez životnej ceny, poézia vo vede, próza v poézii – to všetko zostalo nespozorovaným a nám samým neprinieslo osuhu, najviac rozduło slamený oheň, vzbudilo v bezkritických ľuďoch bucharónske chuťky. My musíme prejsť k pragmatickej, reálnej metóde. Nakoľko je možné, treba zbierať a zachovávať materiály, povzbudzovať, oduševňovať ľudí k práci v tomto smere.*“⁶³ Z citovaného fragmentu je zrejmé, že Vajanský si uvedomil zmenu diskurzu v porovnaní so štúrovským a matičným obdobím. V osemdesiatych rokoch bolo nekritické odvolávanie sa na slávne dejiny z hľadiska národnej agitácie čoraz viac kontraproduktívne.

Avšak ani v neskorších textoch Vajanský nemal problém odvolať sa na ničím nedokladovanú autochtónnosť. Hlavný zmysel citovaných myšlienok preto treba hľadať inde. Domnievam sa, že výzvou k **reálnej** či **pragmatickej** metóde Vajanský naznačoval tendenciu k úplnej negácii (udalostnej) histórie ako výskumného programu v prospech pestovania etnografie.⁶⁴ To sa naplno prejavilo v textoch *Živá starina* a *Nálady a výhla-*

61 Matúš Čák bol, naopak, v súvislosti s konceptom samostatného **Slovenska**, integrálnou súčasťou historickej ideológie stúpcov národnej jednoty Čechov a Slovákov. Pozri: ref. 108.

62 Porovnaj napr.: OTČENÁŠ, Michal. *František Vítězoslav Sasínek (Príspevok k jeho životu a dielu)*. Košice: Slovo, 1995, s. 53.

63 HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár. *Slovenská kultúra*. In HURBAN VAJANSKÝ, *State*, ref. 5 [pôvodne v *Národných novinách*, 1885, č. 68-71], s. 23-24.

64 Už roku 1883 sa v tejto veci vyjadril celkom jasne: „*Nepotrebné dokazovať potrebu etnografických štúdií. Etnografia v našom veku silno zaujíma najlepšie hlavy, ona má svoj význam nielen čo osobitná disciplína, ale siahne silno do iných vied, ba i do krásneho umenia. Verte – nie historické haraburdie – ethnologia i ethnografia zachová a oslobodí národy. Historia je konečne predsa len mumia, a ethnografia je živé telo. Zachovajme živé telo, budeme žiť.* [zvýraznenie K. H.].“ Citované podľa: PROFANTOVÁ, Zuzana. *Tendencie v slovenskej folkloristike na prelome storočí*. In PODRIMAVSKÝ, Milan - KOVÁČ, Dušan

dy. V nich predostiera svoje špecifické ponímanie slovenských dejín, keď štandardný obsah historických narácií (napr. politické dejiny) považuje za nepotrebný.⁶⁵

*Živá starina*⁶⁶

Tento text pokladám za základný prameň k Vajanského historickej ideológii. Okrem teoretickej roviny v ňom treba vidieť aj súvislosť s formulovaním programu a koncepcie pre práve vzniknuté múzeum pri „Dome“.⁶⁷ Ďalším rozmerom tohto textu je programové odmietnutie idey vedeckého spolku presadzovanej Andrejom Kmeťom.⁶⁸ Krátko po tejto publikácii bol v *Národných novinách* publikovaný text *Návrh plánu pri sbieraní etnografických dát pre Museum „Domu“ (dľa programu geografického spolku v Petrohrade)*.⁶⁹ Oba texty treba vnímať vo vzájomnej súvislosti. Program petrohradských etnografov formuloval **čisto etnografické požiadavky**, ktorými sa vymedzovali podstatné predmety výskumu. Konkrétne išlo o štyri oblasti: „I. *Fysické vlastnosti, zovnútorosti*; II. *Rozumové a mravné rozvitie*; III. *Jazyk, národné podania a pamätníky*; IV. *Domáci byt*.“ Podľa Vajanského by takýto výskum umožnil vytvoriť **verný obraz ľudu nášho**. Tento dôležitý cieľ by nebol nedosiahnuteľný pri vhodnej organizácii. Pod podmienkou **zaujatosťi v našom obcencstve** „*by sme [Slováci] ľahko mohli prísť k vážnej časti našej živej stariny*“.⁷⁰

(eds.) *Slovensko na začiatku 20. storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby)*. Zborník štúdií. Bratislava : Historický ústav SAV; Polygrafia SAV, 1999 [pôvodne v *Národných novinách* 1883, č. 32], s. 252; pozri tiež: PROFANTOVÁ, ref. 3, s. 69.

- 65 Túto tendenciu prejavil aj v recenzii Vlčkových *Dejín literatúry slovenskej*. O žiadanej formálnej stránke historického textu sa vyjadril: „(...) *my nechceme vidieť rárohy a opačné strany kuliseň, ale hotový obraz, hotovú perspektívu! Chceme históriu ideí a nie nomenklatúru, ducha a nie massu litier (...) treba mať látku pohromade, objasť ju celú, vedieť už pri alfe jak vyzerať bude omega (...) treba dokázať potrebu literatúry, kategorický imperatív jej jestvovania, dokázať, že je ona taký fakt, jako slnečné teplo a svetlo, jako pevnost zeme a príuľoživoasť telies!*“ Pozri: HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár. *Obraz slovenskej spisby II*. Spôsob a rozvrh. In *Národné noviny*, 6. 9. 1890, roč. 21, č. 104, s. 2.
- 66 HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár. *Živá starina I*. In *Národné noviny*, 27. 11. 1890, roč. 21, č. 139, s. 1; HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár. *Živá starina II*. In *Národné noviny*, 29. 11. 1890, roč. 21, č. 140, s. 1.
- 67 Pozri najnovšie spracovanie tejto inštitúcie v zborníku: KUNOVSKÁ, Vlasta (ed.). *Načo je národu Dom... Význam Národného domu v kultúrno-spoločenských dejinách Slovenska (Odborný seminár pri príležitosti 110. výročia otvorenia Národného domu)*. Martin : Divadlo Slovenského národného povstania, 2002, 126 s.
- 68 Podrobnejšie o tejto problematike pozri: HANAKOVIČ, Štefan. *Muzeálna slovenská spoločnosť. Rozbor publikačnej činnosti v Sborníku a v Časopise MSS*. Bratislava : Muzeologický kabinet pri Slovenskom národnom múzeu; Martin : Matica slovenská, 1969, s. 166-171; MLYNARČÍK, Josef. Príspevok k formovaniu slovenských kultúrnych spolkov v 19. storočí. In *Kmetianum*, 1971, roč. 2, Martin : Vydavateľstvo Osveta, s. 36-37; RYBECKÝ, Milan. *Muzeálna slovenská spoločnosť a jej miesto v národnej kultúre (Príspevok k dejinám slovenského múzejníctva)*. Martin : Osveta, 1983, s. 50-66. Možno ešte dodať, že obraz Kmeťovej idey vedeckého spolku v období 1908 – 1914 bol charakteristický veľkou mierou mystifikácie, čím sa sledovala snaha zmeniť koncepčné smerovanie Muzeálnej slovenskej spoločnosti v období krátko po smrti A. Kmeťa, podrobnejšie pozri: HOLLÝ, Karol. Formovania historickej pamäti o Andrejovi Kmeťovi (1908 – 1914). In *Forum Historiae* 1/2008, internetový časopis www.forumhistoriae.sk, s. 5-7 a 35-47.
- 69 V[ajanský]. *Návrh plánu pri sbieraní etnografických dát pre Museum „Domu“ (dľa programu geografického spolku v Petrohrade)*. In *Národné noviny*, 6. 12. 1890, roč. 21, č. 143, s. 1-2.
- 70 V[ajanský]. ref. 69, s. 2.

V texte je každá oblasť programu podrobne rozpísaná. Zbieranie materiálu dokladujúceho národné dejiny je zjavne obmedzené. V rámci bádateľských úloh dominovalo zisťovanie informácií typu „*forma nosa (...), či nie sú ruky a nohy pridlhé alebo krátke*“, resp. „*či [skúmaní ľudia] ľahko prijímajú dojmy a v jakých prípadoch*“ atď. Úlohy vzťahujúce sa k dejinám som našiel len dve. Prvá je v rámci prvej oblasti: „*Či sú obyvatelia starožilí (autochtoni) a či prišli do kraja. V tom druhom prípade, či sú písomné svedectvá alebo ústne podania, kedy, odkiaľ a jakými okolnosťami prišli?*“ Vajanský v zátvorke k tejto úlohe dodal, že to by bolo dôležité pri **Slovákoch** na Dolnej zemi a pri **Nemcoch** v Turci a Nitre. Tým nepriamo vyjadril presvedčenie o autochtónnosti **Slovákov**.

Druhá úloha vzťahujúca sa na dejiny je v rámci tretej oblasti programu: „*Opis národných pamätínikov: hradíšť, mohýl, starých opustených bydlíšť, cintorínov, jaskýň, o ktorých sú isté povesti. Či boly také miesta rozkopávané, čo našlo sa a kde nachádza sa?*“⁷¹ Ani tu sa však nepíše priamo o zbere archeologického materiálu – postačí zaznamenanie stavu týchto pamiatok a ich reflexie v ľudových povestiach.

Tomuto konkrétnemu programu teda predchádzali dva Vajanského úvodníky v *Národných novinách*, v ktorých ozrejmoval význam kľúčového pojmu **živá starina** pre **slovenskú** spoločnosť. Išlo o aplikovanie ideí Vladimíra I. Lamanského (1833 – 1914),⁷² obsiahnutých v úvodnom článku periodika spomínanej petrohradskej inštitúcie, *Živaja starina*. Fakt, že Lamanskij písal pre Rusov, neoslabuje, ale skôr posilňuje význam jeho textu pre **Slovákov**: „*Do politikánskeho prázdneho nášho obdobia zavial svieži závan; a jestli Lamanský hovorí v prvom rade o potrebách svojho národa, mutatis mutandis hovorí i o nás. Už i sám titul vydania, ním redigovaného, jako by vyrastal nám Slovákom z duše.*“

Živá starina je fundamentom, na ktorom „*musíme zakladať stavbu nášho národného chrámu*“. Vajanský svoj výklad začína negáciou stôp po minulosti: „*U nás temer niet mŕtvej stariny.*“ Túto myšlienku rozvíja do úplnej negácie významu štúdia dejin. Na bádateľov slovenskej minulosti hľadá sice s rešpektom, ale význam tejto práce pre **národ** nenachádza: „*(...) ja neviem predstaviť si konnex medzi dnešným slovenským národom a medzi národom Svätopluka*“. Tieto dva **národy** totiž delí **trhlina**, ktorú dosiaľ **nepreklenul** žiadny výskum **mŕtvej stariny**, teda **historických časov**. **Slovenský ľud** bol nedotknutý dejinami: „*(...) z historických dôb nepodržal [Ľud náš] v duši a pamäti svojej ničoho. To jest: jemu mŕtva starina bola ničím, deje, jestli aké boly, prešly ponad ním ako oblaky, ale nedotkly sa jeho.*“ **Slovenský ľud** si teda nič nepamätá z **časov historických**, o ktorých píše kroniky; pamätá si len na **časy predhistorické**. **Slovenský ľud** teda má prístup k exkluzívnemu vedeniu o dobách, o ktorých kroniky mlčia. „*On urobil divný skok z vekov pradávnych až do našich dní, čo leží medzi pravekom a dnešným dňom, nemá pražadného vnútorného sväzku s národom a jeho terajším životom.*“ Načrtnuté myšlienky majú z hľadiska Vajanského historickej ideológie závažný dôsledok: „*Na*

71 V[ajanský], ref. 69, s. 1.

72 V. I. Lamanskij bol významným predstaviteľom petrohradských slovanofilov, ktorý svoje mnohostranné aktivity orientoval aj na spoluprácu s predstaviteľmi slovenského národného hnutia. Bol taktiež tajomníkom a neskôr predsedom etnografického oddelenia Ruskej geografickej spoločnosti. Pozri: MATULA, Vladimír. V. I. Lamanskij a Slovensko. In *Slovenské štúdie IX*, Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967, s. 138 a 142, podrobnejšie o Lamanského aktivitách s. 138-147.

koniec, náš dnešný stav, smýšľania nášho ľudu, jeho rozpomienky, vlastne jeho spôsob rozpomínania sa, neoprávňuje nás robiť konsekvencie zo starých dôb na nové [zvýraznenie K. H.].“

V rámci podanej filozofie dejín je teda **slovenský národ** bez minulosti, z čoho prirodzene vyplýva nepotrebnosť skúmania „mŕtvej stariny“, resp. dôb historických. **Slovák**om tieto výskumy nemôžu nič poskytnúť. Toto absolútne odcudzenie minulosti vyplýva z ďalšieho elementu jeho filozofie dejín. Stopy z minulosti delí na absolútne nepotrebné, pre **Slovákov** dokonca nebezpečné („*to iba zabíja našu národnosť*“), teda na stopy **nefantastické, reálne** (t. j. **mená a dáta**) a ich opak, teda poézii. **Slováci** však historické obdobie **preskočili**, a ani „*poesia nemohla v nás obživiť našu mŕtvu starinu, trebárs vrhly sa na ňu takí veľikí duchovia, ako Hollý*“.

Absencia dejín však neznamená ani najmenší dôvod k pesimizmu.⁷³ **Slováci** nie sú **národom historicky zostarilým**, ktorý „*vlečie sa trasúcimi sa údami ku hrobu alebo do archeologického musea*“. Následne vyjadruje uspokojenie nad tým, že takýto osud **Slovákom** nehrozí, keďže im nikto nebude môcť dokázať, že mali takú minulosť. Absencia dejín je omnoho výhodnejšia: „*My o mnoho viac vidíme v tom, že sme ešte neprežili svoj vek*.“ Stav **zabudnutia** je u **Slovákov** „*prirodzeným zjavom veku veľmi mladistvého*“. Z toho vyplýva zásadný praktický dôsledok: „*Nám kynie nie museum, ale život, naša historia je pred nami, ako u mladíka biografía*.“ A v záujme čo najlepšej podoby tejto biografie treba, okrem iného, študovať **slovenskú živú starinu**.⁷⁴

Vajanský je v druhej časti svojej programovej state konkrétnejší. A. Kmeť na svoje výzvy k založeniu vedeckého spolku a prírodovedného časopisu dostával zo strany martinských národovcov zväčša štandardnú odpoveď: „*nie je na čase*“. Vajanský v nasledovnom fragmente rozvíja a konkretizuje túto všeobecnú odpoveď: „*Boly hlasy o ,vede', o ,vedeckom časopise'! To byly hlasy úprimné, ale bol to filius ante patrem. Kde aká veda, keď nemáme ešte materiálu pohromade, aký dom, keď nenanosili sme skála? Nie, to čo my želáme, študium živej stariny, ešte není veda. U nás sa robí nezdoha týmto slovom. Úprimne reknúć, my ešte, hynúć, vedy v prísnom smysle slova nepotřebujeme. (...) Veda je zralé ovocie a my sme ešte ani jamy nevykopali pre strom*.“ Vedca v úlohe klasifikátora zozbieraného materiálu momentálne nepokladá za nevyhnutnosť a ani neočakáva, že by v danom stave mohol vedec dospieť k nejakému uspokojivému výsledku. Akútna úloha zbierať **živú starinu** tak vylučuje vedecké snaženia: „*Čin stojí niečo, nie vzdychanie po jakomsi Thule vedeckom*.“ Konzekventne s vyslovenými postojmi sa dožaduje **človeka nevedeckého**: „*To, čo želáme, môže vyplniť člověk nevedecký, len duchovne čulý, majúci pravý smysel, pilný a akurátny*.“⁷⁵

Zhrnutie

- Vajanský tu pracuje s preňho typickou základnou opozíciou **svoj a cudzí**. Z hľadiska dejín **cudzotu** reprezentujú zachované stopy o minulosti, teda **mŕtva starina**. Celé

73 Túto ideu Vajanský rozobral v samostatnom úvodníku. Pozri: HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár. Prečo my nie sme pessimisti. In *Národné noviny*, 4. 3. 1890, roč. 21, č. 26, s. 1.

74 HURBAN VAJANSKÝ, Živá starina I., ref. 66.

75 HURBAN VAJANSKÝ, Živá starina II., ref. 66.

dejiny, ktoré možno vyčítať z historických písomností, sú tak svojím charakterom **Slovákom** cudzie a ich bádanie je nepotrebné či dokonca nežiaduce.

- **Massa národa**, teda **ľud**, je charakterizovaná podobne ako v predchádzajúcich textoch. V *Živej starine* je však jeho funkcia **zachovávateľky národnosti** konkretizovaná prostredníctvom pamätania si **národných** kvalít z najdávnejšej minulosti.

- Vajanský tu predstavuje špecifickú formu diskontinuitnej koncepcie **slovenských** dejín, keď **massa slovenského národa** po prežití počiatočného ideálneho stavu upadá do spánku a nedotknutá dejinami a s plným potenciálom pre ďalší život sa budí do nového veku. Nepriamo tým Vajanský vyjadruje nadradenosť **Slovákov** nad inými **národmi**, ktorých **ľud** si nezachoval také pôvodné kvality a bol doslova poznačený dejinami.

- Dôležitá je zmienka o **národe Svätopluka**. Veľká Morava je v tomto koncepte pre **slovenský národ** rovnako **cudzia** ako každé iné obdobie. Odkazovanie na ňu je len márnym hľadaním **mŕtvej stariny**.

- **Ľud** si teda zachoval pôvodnú **slovenskú svojskosť**, a preto predstavuje jediný potrebný smer **slovenských** výskumných aktivít. Vajanský jasne deklaruje, že tento výskum nemá prekračovať hranice **čistej etnografie**, a teda apriórne odmieta vedecký výskum, klasifikovanie alebo triedenie. Jediným cieľom je zozbierať a konzervovať vzácny materiál o pôvodnom **slovenskom svojstve**.

*Nálady a výhľady*⁷⁶

V tomto súbore článkov z *Národných novín* z roku 1897, ktoré vyšli v samostatnej brožúre, Vajanský predstavil v najkompaktnejšej forme svoju ideológiu národného hnutia.⁷⁷ Vzhľadom na jeho pozíciu popredného ideológa išlo aj o ideologický manifest celého martinského centra.⁷⁸ Z hľadiska výskumu historickej ideológie je dôležité, že je tu rozvinutá a sprecizovaná koncepcia dejín zo *Živej stariny*.

Vajanský si dáva za cieľ predstaviť svoju dobu. Pokladá to za **národnú povinnosť**, ktorú si **naši starí** neplnili.⁷⁹ Títo totiž „*vydávali vo foliantovom formáte vojnu božského Tita proti Židom, opísanú po grécky píšucim Židom Josephom Flaviom (r. 37. po Kristu), písali bachanty o Amerike a Palestýne, historie o Krakúsoch, leviatanoch a morských pannách, ale nezanechali nám temer nič o sebe a svojom čase, menovite nezanechali svoje názory a náhľady, takže my nešťastní potomci stojíme pred temným kútom, o kto-*

76 [HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár]. *Nálady a výhľady. Pokus znázorniť terajší slovenský myšlienkový obzor s rozpomienkami na minulosť*. (Odtisk z »Národných novín«). Turčiansky Sv. Martin : Knihtlačiar-sky-účastinársky spolok, 1897, 72 s.

77 Vajanský týmto textom zrejme reagoval na vplyvnú brožúru J. Smetanaya, ktorá predznamenávala neskorší vplyv stúpenčov národnej jednoty Čechov a Slovákov v slovenskom národnom hnutí. Porovnaj: SMETANAY, J[an]. *Slovensko* (Sborník časových úvah o věcech veřejných II.). Praha : Nákladem studentského sborníku strany neodvislé. Vydavatel Jan Vaníček, 1896, 40 s.

78 Porovnaj: PODRIMAVSKÝ, Kollárovská, ref. 2, s. 565-566.

79 „(...) *povinnosťou spisovateľov je nebáť sa blízkosti dejov a neľakať sa primalej perspektívy, ale čestne a pravdive líčiť nálady a duchovné vlastnosti veku svojho* [zvýraznenie K. H.]. (...) *Naši starí v tomto ohľade silno hrešili*.“ Pozri: [HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár], ref. 76, s. 5. Nemožno preto súhlasiť s hodnotením *Nálad a výhľadov* zo strany R. Klobuckého, ktorý píše, že Vajanský v tomto diele radil mladým konzervatívcom „*aby zanechali pátranie za prítomnými otázkami a problémami a zaoberali sa históriou*“. Pozri: KLOBUCKÝ, ref. 2, s. 61.

rom vieme, že v ňom dýchal, pracoval, trpel, krvácal, hrešil, dobré skutky robil, sváril sa i svorne sdužoval, nenávidel i miloval náš národ.“⁸⁰ Z toho vyplýva zásadné hodnotenie **slovenských** dejín ako esenciálne hodnotnejších v porovnaní s dejinami svetovými: „*Jestli hrozné boly muky Titom obliehaných jerusalemítov, o ktorých nás poučujú folianty v jazyku našom prv, než Nemcov v ich jazyku – a jestli zaujímavo je znat', ako Kolumbus vynášiel Ameriku a Kortež vyničil krotký národ Aztekov,*⁸¹ *pre nás bližšia bola by kronika utrpenia národa nášho* [zvýraznenie K. H.],⁸² *a zaujímavejšie vedieť, ako mysliače hlavy slovenské ponímaly svet a to, čo dialo sa okolo nich.*“ V dôsledku orientácie na **neslovenské** problémy „*starinu našu zakrýva nepreniknuteľná tma*“. Skúmanie minulosti nemá zmysel práve z dôvodu zanedbania evidencie **slovenských nálad** v minulosti: „*To je už ztratené a na tej ztrate trpíme i my, preto tak ťažko škriabeme sa z jamy historickej ničoty, odkopávaní surovým utlačiteľom. (...) Ničoho nemáme v rukách, nešťastní potomci lenivých otcov!*“⁸³

Vajanský teda chce podať **náladu národa nášho**. Opis minulosti chce obmedziť na nevyhnutnú mieru, „*nakoľko je to nevyhnutne potrebné k porozumeniu veci i pre tých, ktorí čítajú náš časopis a nie sú versovaní v našich, tak málo a chatrno opísaných dejinách posledných rokov*“.⁸⁴ Programovo sa orientuje na novšie dejiny, pretože **ďaleká história** je „*spotvorená lžou a posteriori, tak na druhej strane je neobrozená vedecky, a fantasmami plátaná bona fide*“. Pred samotným jadrom textu Vajanský nezabuda pripomenúť, že jeho rozprava nemá vedecký charakter; cieľom textu je interpretovať **ducha a charakter doby našej**, ako aj „*toho obdobia pred nami, ktoré je zistené a dátami podporeté*“.⁸⁵

Ústrednú časť textu Vajanský začína definíciou **slovenského národa**: „*Slovenský národ je prastará, do predhistorickosti siahajúca individualita etnografická* [zvýraznenie v origináli], *so svojím territoriumom dosť ostro načrtaným, ale svojou etnografickou farbou na okrajách poznenáhla prechádzajúca a bližiac sa k susedným, pravda, len*

80 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 5-6.

81 Aktualizačný význam tohto príkladu v zmysle dobyvačného **maďarského národa a krotkých Slovákov** je zřejmý.

82 Denník Júliusa Bottu je presným naplnením tohto, podľa Vajanského v dejinách slovenskej spisby absentujúceho, elementu. Pozri: [BOTTO, Julius.]. *Dejiny utrpenia národa Slovenského alebo: Pamätné udalosti zo života národa Slovenského. Denník vedie Julius Botto od 2ho februára roku 1876*. Slovenská národná knižnica – Archív literatúry a umenia, sign. 33 E 4. Prostredníctvom druhého dielu jeho diela *Slováci. Vývin ich národného povedomia dostali „dejiny utrpenia národa slovenského“* aj formálny a verejný výraz. Pozri: BOTTO, Julius. *Slováci. Vývin ich národného povedomia. Dejeписný náskres. Sväzok II*. Turčiansky Sv. Martin : Knižtlačiarsky účastinársky spolok, 1923 [II. nezmenené vydanie; I. vydanie: 1910], 259 s. Pozri tiež: PIETOR, Ambro. *Nápor – Odpor. Ako postupovala maďarisácia v Uhorsku a čo s tým súvisí*. Turčiansky Sv. Martin : Nákladom vlastným, 1905, 111 s.

83 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 6.

84 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 7.

85 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 8. Tu treba ešte dodať, že Vajanský už na začiatku priznal, že pôjde o subjektívne podanie. Na objektivitu rezignuje, pretože: „*celkom meravej objektivnosti nebude, ani nebolo*“. Vychádzajúc z tohto predpokladu predkladá alternatívnu definíciu objektivnosti spisovateľa, ktorá spočíva na vylúčení tendenčnosti: „*Objektívnosť bude záležať len v tom, že spisovateľ (...) hľadá povedať pravdu dľa svojej mysle, ako on ju vidí, ako on jej rozumie, a nemať pri tom tendenciu* [zvýraznenie v origináli], *to jest popredku vytýčený cieľ jednou vecou druhú podporet alebo rúcať. Tendencnosť má krátky dych.*“ Pozri: [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 3.

slavianskym individualitám etnografickým. “⁸⁶ V dobovom historickom myslení klasický argument starobylosti je teda prítomný aj tu. Vajanského špecifikum, ale spočíva na zdôraznení **slovanskej** etnografickej individuality. Motív slovanstva rozvinul až do tej podoby, že nad prípadným splynutím **Slovákov** obývajúcich okrajové časti svojho územia s inými slovanskými národmi sa možno v **najkrajnejšom prípade** aj potešiť, keďže „(...) i tak zostanú oddišputovaní bratia naši v jednej rodine“.⁸⁷

Zhodne so *Živou starinou* je presvedčený, že **slovenský národ** zachoval svoj jazyk, povesť, pieseň, mrav a napokon aj **rozpomienku na prehistorický byt**. To všetko svedčí o jeho **húževnatosti**. Zároveň však bol „zábudlivý a netečný stavať historické pamätníky svojho života“. Inými slovami, zachoval teda **essenciu**, resp. **materiu národnosti**, ale týmto kvalitám nedal „umeleckú formu, viditeľnú formu“.⁸⁸ Rovnako ako v *Živej starine* pokladá za jedinú hodnotu v **národných** dejinách stopy po umení. Absencia umenia sa rovná absencii dejín. Neznamená to však nehistorickosť: „Teda nie nehistorickosť, ako sme mysleli (ved’ on všade bol pri tom, kde sa čosi dialo, všade krvácal, robotil, tvoril), ale umeleckého citu, umeleckej tvorivosti nebolo, ktorá by prešla fixovala, vryla do kameňa, do pilierov, do hradov, do literatúry, do poesie, do sóch, do domov, do chrámov a do miest.“

Absencia dejín nevyplýva ani zo slabej intelligenčnej úrovne **Slovákov** v minulosti – „Primitívnejší náš národ nebol ani o kvapku, než bol Bavorák alebo Sasík, naše horné kraje boli v Uhorsku najvzdelanejšie, najnóblejšie“ – ani z nižšieho právneho statusu: „Ani zotročenejší nebol, než iné národy. Ba naopak, hora a vrchy sú vždy hradby iste, pomerne väčšej svobody, než rovina.“ Práve v tejto slobode, vyplývajúcej z charakteru prírodného prostredia, vidí príčinu absencie umenia a teda aj dejín: „Príroda u nás nahradzovala umenie.“⁸⁹ Vajanský následne rozvíja vzťah prírody a **národa**, pričom formuluje jednu zo svojich najlepších charakteristík **svojstva**: „Ale ona [príroda] celou krásou svojou nemôže byť pomníkom etnografickým, slúži jednako každému. Ona podporuje istú bezstarosť o budúce dni!“⁹⁰

V každom prípade „národ náš nevypracoval sám v sebe povedomú národnosť, ale zachovajúc k tomu všetky prvky, čakal, až národnosť prijde k nemu z vne, až mu bude všiepená učením, slovom alebo faktom vnešným“. Tu sa dostáva ku kľúčovému momentu svojej filozofie **národných** dejín. Tento nevedomelý **národ** „sám zo seba stvoril si ľudí, ktorí postavili sa proti nemu v tom smysle, že oddelili sa sice od jeho massy (...)“. To je jasná narážka na známy motív odcudzenia sa **šľachty masse národa**. Vajanský následne

86 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 8.

87 Vajanský mal v tomto texte na mysli aj **kmen česko-moravský**. Zakrátko sa v súvislosti so vznikom *Hlasu* a rozvíjaním ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov situácia v tomto ohľade zásadne mení. Vajanský z citovanej bezstarostnosti o prípadné splynutie Slovákov s inými Slovanmi vylúčil Čechov a jednoznačnejšie sa orientoval na východ. Vyjadril sa napr. v tom zmysle, že „keby už nemohol byť Slovákom, tak by sa radšej rozplynul v ruskom mori než v českej kaluži“. Pozri: GNIAZDOWSKI, Predstavy, ref. 4, s. 35. Na druhej strane Vajanský podporoval alternatívny variant česko-slovenskej, resp. skôr moravsko-slovenskej spolupráce a v tej súvislosti aj národnej ideológie. Pozri jeho referát zo VII. sjazdu slovanských novinárov (1906) v *Národných novinách* v septembri 1906, č. 108-115.

88 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 9.

89 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 10.

90 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 10-11.

definuje fakticky šľachtický rodokmeň **národných** buditeľov. Vyplýva to z pokračovania citovanej myšlienky: „(...) *ale vrátili sa k nemu, aby doňho liali olej povedomia, aby to, čo on je, i povedali, národnému bytu dali formu a výraz*“.⁹¹

Zmena tretej osoby na prvú a minulého času na prítomný jasne hovorí o tom, že Vajanský považuje martinských národovcov pod jeho ideologickým vedením za priamych pokračovateľov týchto buditeľov: „*My sme obetovanci ducha. Vniesť do massy vlastnosti, ktorých ona nemá, bolo by bláznovské počínanie, ale zobudiť, vyvinúť tie vlastnosti, ktoré tá rodná massa má, ale len latentne, je smrteľnou povinnosťou. Áno, smrteľnou! My, keby sme i chceli, nemôžeme zase pripojiť sa k nedvižnému konglomerátu ľudovému a s ním ďalej spať.*“ Zakončenie tejto časti textu ide ešte ďalej a stotožňuje martinské centrum SNS (v ponímaní Vajanského samozrejme žiadne iné centrum neexistovalo) so **slovenským národom** ako takým: „*My sme v národe našom novotvorbou, no z neho vyšlou. My nie sme politickou stránkou, my sme národom, pars pro toto, tak ako sa povie hlava, miesto celý človek.*“⁹² Základný cieľ týchto výlučných reprezentantov **národa** nebol primárne definovaný buditeľskou činnosťou, ale konzerváciou, resp. už len **krášením** vypracovaného diela.⁹³

Rozsahovo najväčšia časť tejto práce sa zaoberá najnovšími dejinami **slovenského národa**, od čias prvých **skutočných** buditeľov. V nej je jasne viditeľná selekcia tradície a fakticky jej kanonizovanie.⁹⁴ Postavou, ktorá stojí bezpochyby na čele rebrička národovcov, je Ján Hollý.⁹⁵ Ďalej sa ako jeho pokračovatelia zdôrazňujú štúrovci (teda nie bernolákovci)⁹⁶ a viditeľný dôraz kladie Vajanský aj na Štefana Moysesu, ktorému venoval aj samostatnú monografiu (1897).⁹⁷ Opatrne, ale napokon celkom jasne Vajan-

91 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 11.

92 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 12.

93 „*Ala vydržať, to nutno požadujeme, požadovať musíme. Hlavnú, hrubú, surovú, najťažšiu prácu prekonali sme už i my, hodiť rukou a prestať dopracúvať, prestať ciselovať, k jemnosti prívádzať, krášliť dielo už podhotovené, bolo by strašným pomýlením, bolo by ‚moral insanity‘. Lebo, ačkoľvek by ani takéto strašné pomýlenie nezmarilo veľiké dielo národné, ale my by sme zanechali nevedomým potomkom desnú úlohu: počínať všetko od začiatku a všetko to popremáhať ešte raz, čo už bolo čestne premožené nami a otcami našimi! Tak nepracujú, nežijú národy čestné, tak žijú iba Indiáni z pokolenia Sioux, alebo drievnym osudom uničení Indusi, ale nie šľachetné plemeno z arijsko-europejskej rasy, tak nežije a žiť nesmie: ‚gordij vnuk Slavian‘!*“ Pozri: [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 57.

94 Tvorenie národného kánonu prostredníctvom „selekcie klasikov“, t. j. prostredníctvom kreovania spoločnej pamäte a spoločného „zabúdania“ je charakteristickým prejavom nacionalistických ideológií. Podrobnejšie pozri: HUTCHEON, Linda. Nový pohľad na národný model. In *Slovenská literatúra*, 2004, roč. 51, č. 2, s. 143.

95 Pozri podrobnejšie: FORDINÁLOVÁ, Eva. *Ján Hollý v slovenskom národno-kultúrnom vedomí*. Bratislava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, vydavateľstvo Trnavskej univerzity; Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2007, s. 131-133.

96 „*Škola prešporská sblížila sa už s národom bez frásy. (...) Tón bol iný, ale kontinuita nepretržená. Príklad Hollého, bernolákovskou školou nenasledovaný, našiel si tu učedníkov.*“ Pozri: [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 20-21.

97 HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár. Život Štefana Moysesu. In *Storočná pamiatka narodenia Štefana Moysesu, biskupa baňsko-bystrického, Jeho veličenstva skutočného tajného radcu, doktora filosofie, predsedu Matice Slovenskej atď. atď.* Turčiansky Sv. Martin : Kníhkupecko-nakladateľský spolok, 1897, s. 5-126. V úvodnej časti tejto biografie je v skratke vyjadrená ústredná časť Vajanského filozofie dejín, podobná ideovému odkazu *Nálad a výhľadov*: „*Ľud náš z nesmiešaného, čisto slavianskeho plemena, autochton*

ský selektuje aj „negatívnych klasikov“: „*Silné bolo ,vyhadzovanie oblokom‘ slovenčiny silnými rukami. Historia tohoto vyhadzovania Kollárom, Šafárikom, Lichardom, Palárikom, dr. Radlinským, ba ešte i Kuzmánym, tedy celým temer štábom literárnym, mala politické príčiny, a síce viedeňsko-politické. Krásne sľuby boli podmienené zahatením literárnej slovenčiny.*“ Poukázaním na zásadný postoj svojho otca a okolo neho zoskupených štúrovcov získava spomenuté **vyhadzovanie oblokom** zrejmy charakter morálnej slabosti: „*Dr. Hurban jediný s malým hľúčkom skromných ľudí zostal pri zástave.*“⁹⁸

Ján Hollý slúži Vajanskému ako najlepší príklad jeho tézy o latentnom nadaní **slovenského ľudu**. Poukazuje na to prostredníctvom protikladu jeho plebejského pôvodu a ústrednej funkcie pre **národný** život: „*Hollý bol nie výkvet kultúrnej doby, ale syn bezgramotného, spiaceho, samého seba neznajúceho, primitívneho ľudu, on bol pramienkom, z ktorého mala povstať rieka kultúry a národného života.*“⁹⁹ Hollého hodnota je priamo spojená s tým, že bol umelec, básnik. Ako prvý teda skutočne prelomil základný problém prítomný v celej histórii **slovenského národa** – absenciu umenia: „*On prvý povedome počal v sebe i v dielach umelecky znázorňovať Slovákov* [zvýraznenie v origináli], *slovenský byt, slovenskú národnosť, slovenskú históriu i slovenský ľud, i slovenskú fantáziu.*“ Hollého dielo esenciálne prekračuje „bežnosť“, pozemskosť. Hollý je reprezentantom Božieho zámeru: „*Čo premeškaly veky. On schytil. To nie čin politika, nie diplomata, ani nie poeta a filozofa: to je intuícia; on tak narástol z milosti Božej.*“¹⁰⁰ Vajanského súčasníci mohli Hollého zavrhnúť, čo však nič nemenilo na skutočnosti, že ním boli ovplyvnení: „*Jeho [Hollého] spisy nečíta terajšie pokolenie, ale, nevediac samo, z neho žije, a nebyť jeho, cele ináč by žilo duchovne. Lebo tie prvé pramene rieky sú vždy v úkryte hôr, a preda sú ony počiatkom rieky.*“¹⁰¹

Vajanského historická ideológia: zhrnutie

Z podaných pohľadov Vajanského možno vysublimovať jeho všeobecnú filozofiu dejín **slovenského národa**, resp. charakterizovať dejinnú argumentáciu v jeho národnej ideológii v danom období. Ústredným motívom Vajanského ideológie je jeho koncept **svojstva**, ktorý definoval ako **slovenskosť** a súčasne aj ako **slovanskosť**. Všetko, čo bolo **neslovanské**, odporovalo tomuto konceptu. Ďalej pracuje s konceptom **národa** ako

a držiteľ pôdy, obyvateľ krajov hornatých a vrškovatých, náklonný k premýšľaniu i fantasovaniu, od vekov produkoval talenty vo všetkých oboroch ľudského vedenia a zamestnania.“ Pozri: HURBAN VAJANSKÝ, ref. 97, s. 5.

98 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 39.

99 Motív esenciálne, avšak len latentne nadaného **ľudu**, ktorý ako primitívny môže splodiť kultúrnych veličanov typu Hollého, má v myslení Vajanského už dlhšiu tradíciu. Roku 1890 vyjadril v zásade tú istú myšlienku prostredníctvom príkladu úspechov Slovákov v Amerike, napriek tomu, že pochádzali z kultúrne zaostalých a národne neuvedomelých regiónov: „*Pristaňovalci do Ameriky rekrutujú sa z najtemnejších, najubitejších, najohlúpanejších krajov Slovenska – zo Šariša, Zemplína, Spiša a susedstva. Ta nepreniklo svetlo Hollého, svetlo Štúrovo, svetlo Moysesovo, tam hovoria odchodným dialektom, o spisovnej slovenčine sotva počuli. Ale jich slovenská príroda, jakonáhle dostala voľný vzduch, ukázala sa byť schopnou vývinu a napredovania.*“ Pozri: HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár. Slovenský ľud. In *Národné noviny*, 18. 2. 1890, roč. 21, č. 20, s. 1. V citáte je dobre viditeľná Vajanského koncepcia národného kánonu, jeho „selekcii klasikov“, keď reprezentantmi národného uvedomenia je trojica Hollý, Štúr a Moyses.

100 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 14.

101 [HURBAN VAJANSKÝ], ref. 76, s. 13.

Ľudu a jeho reprezentantov, a nie ako súhrnu jednotlivcov. Vajanského dejinná argumentácia spočíva na dvoch odlišných, ale zároveň navzájom súvisiacich interpretáciách **národných** dejín. Prvá vychádza z konceptu **slovenskej šľachty** ako elitnej vrstvy uhorskej spoločnosti, ktorá ako jediná mohla reprezentovať **massu národa**. Namiesto toho však dobrovoľne „*pretrhla spojivo so svojim ľudom*“, čo je príčinou **národnej biedy**.¹⁰² Dejiny odcudzenej **slovenskej šľachty** nezodpovedajú jeho koncepcii **svojstva**, a jedno-ducho nie sú súčasťou **národných** dejín. Vajanský v tejto skutočnosti nenachádza nijaký dôvod k pesimizmu. Naopak, vďaka tomu, že rolu reprezentácie **massy národa** prevzala na seba **národná** inteligencia (reprezentovaná najmä Jánom Hollým a neskôr samotným martinským vedením SNS), je z princípu optimistom. Na tomto základe buduje druhú interpretáciu **národných** dejín založenú na ich negácií. Vajanský tak predostrel koncepciu, podľa ktorej si **slovenský ľud** pamätá na „časy predhistorické“, ale zostal nedotknutý „časmi historickými“, t. j. udalostnou či politickou históriou („*to, o čom sa píše v kronikách*“). Rozlišuje tiež medzi **národom Svätopluka** a dnešným **slovenským národom** v tom zmysle, že nenachádza medzi nimi žiadnu súvislosť. Z negácie udalostnej histórie mu vyplýva historický optimizmus – **slovenský národ** má svoje dejiny ešte len pred sebou. S tým súvisí programová preferencia etnografického výskumu pred bádáním minulosti – vyjadrené slovníkom Vajanského – preferencia výskumu **živej stariny** pred neužitočným bádáním **mŕtvej stariny**.

Na záver chcem stručne upozorniť na ideologické dôsledky zásadných zmien v slovenskom národnom hnutí na konci 19. a najmä začiatkom 20. storočia. Na rozmach ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov v slovenskom národnom hnutí totiž reagovala časť uhorsko-maďarskej provládnej inteligencie prostredníctvom nových koncepcií **slovenskej otázky**. Keďže aktivity ideológov národnej jednoty Čechov a Slovákov boli v rámci oficiálnych uhorských kruhov vnímané z hľadiska integrity Uhorska ako mimoriadne nebezpečné,¹⁰³ časť uhorsko-maďarských ideológov zvolila taktiku boja prostredníctvom podpory koncepcií martinského centra SNS ako prirodzeného oponenta stúpencom ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov. Kládli dôraz na slovenčinu ako jazyk zásadne odlišný od češtiny. Tieto uhorsko-maďarské koncepcie tak prijímali existenciu samostatného **slovenského národa**, resp. v súlade s dobovým uhorsko-maďarským dis-

102 V istom zmysle analogický koncept možno vidieť v koncepcii predstaviteľa krakovskej školy W. Kalinku, ktorý vo svojom diele *Posledné roky vládnutia Stanislava Augusta* videl hlavné príčiny rozdelenia Rzeczypospolitej v samotných Poliakoch a nie v mocnostiach, ktoré túto šľachtickú republiku rozdelili. Postoje Kalinku a krakovskej školy boli vnímané ako historický pesimizmus (na rozdiel od koncepcie predstaviteľov varšavskej školy). Zaujímavé je, že tento argument Kalinku bol kritizovaný nie z pozícií pravdivosti či nepravdivosti jeho téz, ale z obavy z možných negatívnych politických dôsledkov publikovania tejto práce. Pozri: WIERZBICKI, Andrzej. Argument z polityki w historii. In CHŁOPECKA, Wiesława (ed.). *Metodologiczne problemy badań nad dziejami myśli historycznej*. Warszawa : Uniwersytet Warszawski. Zakład historii historiografii i dydaktyki historii, 1990, s. 87-94. Medzi Kalinkom a Vajanským je, ale jeden zásadný rozdiel. Vajanský síce podobne ako Kalinka vidí základnú príčinu **národnej biedy** v samotnom národe, z čoho však nevyplýva pesimizmus. Vajanský naopak predstavuje optimistickú víziu „národa-mladíka“, ktorého reprezentuje obetavá a nadaná inteligencia a ochraňuje mocný **ruský národ**.

103 Porovnaj napr. SZARKA, László. *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867 – 1918/ Slovenský národný vývin – národnostná politika v Uhorsku 1867 – 1918*. Bratislava/Pozsony : Kaligram; Magyar Köztárság Kulturális Intézete/Kultúrny inštitút Maďarskej republiky, 1998/1999, s. 257-258.

kurzom – samostatnej **slovenskej národnosti**, v rámci Uhorska. Ústrednými postavami tu boli Samuel Czambel¹⁰⁴ a Lajos Steier. Na tomto mieste postačí pripomenúť, že L. Steier sa vo svojom diele *A tót kérdés I. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története* v súvislosti s interpretáciou Jána Hollého stotožnil s Vajanského interpretáciou vyjadrenou v *Náladách a výhľadoch*.¹⁰⁵ Na druhej strane u Vajanského možno v tomto období sledovať tendencie k deklaráciám uhorského vlastenectva.¹⁰⁶ Prirodzene postoje Steiera, rovnako ako Vajanského, treba chápať primárne ako pragmatické vyrovnávanie sa s aktuálnou politickou situáciou a s argumentmi ich ideologického protivníka.¹⁰⁷ Ideológovia národnej jednoty Čechov a Slovákov kládli vo svojich historických koncepciách okrem iného dôraz na politické dejiny (hľadanie obdobia politickej nezávislosti **Slovenska**) a **Maďarov** zobrazovali zjavne podobným štýlom, ako Vajanský na začiatku osemdesiatych rokov.¹⁰⁸ Fakt, že Vajanský sa s týmito koncepciami vyrovnával modifikáciou svojej národnej ideológie, resp. aj historickej ideológie vyplýva jednoducho z logiky ideologického boja na vtedajšej politickej scéne. To je však súčasť komplexnej problematiky, ktorá si vyžaduje samostatnú štúdiu.

104 V tomto zmysle je výpovedná predovšetkým Czambelova práca *A cseh-tót nemzetegység multja, jelene és jövője* z roku 1902. Práca vyšla v českom preklade roku 1904. Toto vydanie je doplnené aj o reakcie dobovej tlače na túto prácu, pozri: CZAMBEL, Samo. *Minulost, přítomnost a budoucnost česko-slovenské národní jednoty. Kulturní a politická studie*. Praha : Nákladem Knihitiskárny Alberta Malíře na Král. Vinohradech, 1904, (45), trans. Edvard Guller, 128 s.

105 Pozri: STEIER, Lajos. *A tót kérdés I. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története*. Liptószentmiklós : Nyomatott Steier Izidor könyvnyomdájában, 1912, s. 19.

106 Napr. pri príležitosti päťdesiatročnice *Memoranda* roku 1911 sa prejavil celkom otvorene ako uhorský vlastenec, keď vkladal nádeje na riešenie **slovenskej otázky** do vodcu bývalej Strany nezávislosti, Ferenc Kossutha, pozri: „*I na terajšom sneme počuli sme slovo z úst Fraňa Kossutha, vodcu neodvislých, že Uhorsko by sa malo stať východným Švajčiarskom. Vo Švajčiarsku žijú vo svornosti a príkladnej shode tri národy: nemecký, taliansky a francúzsky, a pri úplnej národnej rovnoprávnosti tvoria jeden nerozdeliteľný švajčiarsky štát. Tak by to malo byť i u nás, a vtedy by bolo Uhorsko mocné a odporu schopné proti každému vonkajšiemu nápadu. Pravda, na terajšom sneme napadli Fraňa Kossutha, preto, že by z Uhorska chcel vytvoriť východné Švajčiarsko; ale je to predsa znakom času, že ľady, rovnoprávnosti národov v Uhorsku oproti sa stavajúce, začínajú sa pomaly topiť. Preto verme pevne, že žiadosti nášho Memoranduma prv-neskôr predsa sa splnia. Nech žije rovnoprávnosť národov uhorských!*“ Pozri: [HURBAN, Svetozár]. *50-ročná pamiatka [upravená verzia Vajanského článku v Národných novinách 3. 6. 1911 nazvaná Vôľa k celku. Polvekové jubileum Memoranda]*. In ŠKULTÉTY, Jozef. *Slovenské Memorandum roku 1861. Na 50-ročnú rozpomienku*. S prílohou memoranduma. Turčiansky Sv. Martin : Knih tlačiarňsky účastinársky spolok, 1911, s. 37. Táto verejná deklarácia Vajanského – akokoľvek mohla byť motivovaná politickým pragmatizmom a nie ideologickou konzekventnosťou – je svojím obsahom natoľko závažná, že jednoducho nemôže byť historiografiou ignorovaná. Na tomto mieste sa obmedzím len na citát zo štúdie Michala Potemru o charaktere Vajanského publicistiky na začiatku Veľkej vojny. Považujem ho totiž za vhodné doplnenie vyššie napísaného: „(...) *uverejnil [Vajanský] v tom čase dost príspevkov na podporu vojnových opatrení uhorskej vlády a vrchností na Slovensku. Žiadal pochopenie svojich čitateľov pre tieto opatrenia i pochopenie vrchností pre ťažké polozenie slovenského obyvateľstva. Jeho osvedčenie zo 17. 7. 1915 proti československému odboju v zahraničí slovenská historiografia dodnes jednoznačne neosvetlila.*“ Pozri: POTEMRA, Michal. Vajanský ako novinár, ref. 3, s. 72.

107 Netreba zvlášť zdôrazňovať, že vyrovnávanie sa s ideologickým protivníkom a s aktuálnymi politickými pomermi stanovili kľúčové faktory aj v čase písania textov analyzovaných v tejto štúdiu.

108 Tieto závery vyplývajú z môjho širšie koncipovaného výskumu, pozri: HOLLÝ, Karol. *Historická ideológia a slovenské národné hnutie na prelome 19. a 20. storočia*. Dizertačná práca. Školiteľ: Dušan Kováč. Bratislava : Historický ústav SAV, 2008, 512 s.

Štúdiá vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/7180/27 *Spoločenské predpoklady a dôsledky vývoja vedy a techniky na Slovensku pred rokom 1918*.

NEGATION DER EREIGNISHISTORIE UND HISTORISCHER OPTIMISMUS:
HISTORISCHE IDEOLOGIE VON S. H. VAJANSKÝ (1881 – 1897)

KAROL HOLLÝ

Der Autor mittels Analyse der ausgewählten Texte von S. H. Vajanský aus 1881 – 1897 deutet auf seine Auffassung der Historie, im Kontext mit seiner Volksideologie und politischen Konzeption der Slowakischen Nationalpartei zum Ende des 19. Jahrhunderts. Aus der methodologischen Hinsicht ist wichtig, dass der Autor die Ideehistorie von Vajanský beobachtet und gewiss der Bewertung ausweicht, ob die beobachteten Stellungnahmen im Sinne mit „historischer Tatsache“ übereinstimmen. Zentrales Motiv der Ideologie von Vajanský war sein Konzept des Wesenseigen, das er als Slowakisch und gleichzeitig als Slawisch definiert. Weiter Arbeitet er mit Konzept der Nation als Volk und seiner Vertreter, und nicht als Gesamtheit von Einzelpersonen. Die Argumentation der Geschichte von Vajanský beruht auf zwei unterschiedlichen, aber zugleich einander abhängigen Interpretationen der Nationalgeschichte. Die erste geht aus dem Konzept des slowakischen Adels als Elitestufe der ungarischen Gesellschaft hervor, der als einziger die Volksmasse repräsentieren konnte. Statt dessen „riss sie freiwillig die Bindung zu seinem Volk“, was der Grund für die Armut des Volkes ist. Vajanský findet aber keinen Grund für Pessimismus, im Gegenteil, dank dessen, dass die Rolle der Vertretung der Volksmasse die nationale Intelligenz übernommen hat (repräsentiert insbesondere durch Ján Hollý und später durch die eigentliche Führung der Slowakischen Nationalpartei aus Martin), ist er aus Prinzip Optimist. Auf dieser Grundlage bildet er die zweite Interpretation der Nationalgeschichte hinterlegt auf ihrer Negation. Historie des entfremdeten slowakischen Adels entsprächen nicht seiner Konzeption des Wesenseigen, sind deshalb nicht Teil der Nationalgeschichte. Vajanský vorzog somit die Konzeption, nach dessen sich das slowakische Volk auf die „vorhistorischen Zeiten“ erinnert, aber bleibt unberührt von „historischen Zeiten“, das heißt in der Interpretation des Autors von Ereignishistorie bzw. politischer Historie („das, was in Chroniken geschrieben wird“). Von Negation der Ereignishistorie ergibt sich historischer Optimismus – das slowakische Volk hat seine Historie erst vor sich. Er unterscheidet auch zwischen dem Volk von Svätopluk und dem heutigen slowakischen Volk in dem Sinne, dass er keine Beziehung zwischen diesen findet. Damit hängt die Präferenz der Ethnographie vor Historie zusammen. Im Abschluss der Studie deutet der Autor auf Modifikationen dieser Konzeptionen von Vajanský am Anfang des 20. Jahrhunderts, was mit dem Aufstieg der Ideologie der nationalen Einigkeit der Tschechen und Slowaken in der Slowakischen Nationalbewegung zusammenhängt.

F

FRANCÚZSKO a slovenská otázka 1789–1989

Bohumila Ferenčuhová

VEDA,
vychovateľstvo SAV

PLÁNY SLOVENSKEJ AUTONÓMIE V POLITIKE MAĎARSKA 1918 – 1920

MIROSLAV MICHELA

MICHELA, Miroslav. Plans for Slovak autonomy in Hungarian politics 1918–1920. *Historický časopis*, 2009, 57, 2, pp. 271-297, Bratislava.

The study is devoted to the plans of the former Hungarian political elites for the inclusion of „new born“ Slovakia in Hungary. Several such plans arose immediately in the period 1918 – 1920, when the „Slovak question“ was regarded primarily as a solvable task on the way to renewal of the integrity of the historic Hungarian state. This fact was also reflected in the activities of the Budapest government circles, which established their own irredentist organizations and supported movements, which tried to undermine the idea of Czecho-Slovak statehood. Especially the groups of emigrants, who had voluntarily or involuntarily left the territory of the emerging Czechoslovak Republic, became substantially engaged in this direction.

History of Slovakia 1918 – 1920. Autonomy. Trianon. Hungarian foreign policy. Irredentism. Revisionism. František Jehlička. Andrej Hlinka. Viktor Dvorčák. Slovak – Hungarian relations.

Revolučné vlády v Maďarsku a ich koncepcie riešenia slovenskej otázky

Dlhodobo udržiavanú a prezentovanú lojalitu obyvateľstva k monarchii vážne poznačili podmienky vojny. Zhoršujúca sa vojenská, vnútropolitická aj hospodárska situácia pri spela k tomu, že na jej sklonku zosilnel aj medzi slovenskými elitami prúd, podporujúci vytvorenie spoločného česko-slovenského štátu. Známých štrnásť bodov amerického prezidenta Wilsona vyhlásených 8. januára 1918 deklarovalo najslobodnejšiu možnosť autonómneho vývoja všetkých národov monarchie. Toto stanovisko zaviedlo do medzinárodného práva nový – významný princíp. Avšak k ozajstnému zvratu situácie došlo až na jar roku 1918. Po prezradení tajných rokovaní mladého rakúsko-uhorského cisára Karola s Dohodou, bola monarchia prinútená deklarovat' vernosť Nemecku a nádeje na separátny mier sa rozplynuli. V tom čase, ale už mal česko-slovenský zahraničný odboj v rukách dôležitý tromf – légie bojujúce na frontoch 1. svetovej vojny. Dňa 29. júna 1918 uznalo Francúzsko Československú národnú radu ako politický orgán zastupujúci budúce Československo. Predstavitelia Francúzska novému štátu prisľúbili nezávislosť v jeho „historických hraniciach“. Dňa 9. augusta 1918 to isté urobila Veľká Británia a 2. septembra 1918 Spojené štáty americké. Tak bol nový štát uznaný skôr, ako vlastne vznikol.¹ Snaha viedenského dvora zachrániť situáciu federalizáciou prišla neskoro. Ma-

1 KLIMEK, Antonín - KUBŮ, Eduard. *Československá zahraniční politika 1918 – 1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*. Praha : Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1995, s. 15-17; HRONSKÝ, Marián. *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920*. Bratislava : Národné literárne centrum, 1998, s. 9-51; *Vznik Československa 1918. Dokumenty československé zahraniční politiky (DČZP)*. Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1994, 439 s. Veľmocenským koncepciám sa vo veci povojnového usporiadania strednej Európy podrobne venuje: ROMSICS, Ignác. *Helyünk és sorsunk a Dunmedencében*. Budapest : Osiris, 2005.

d'arská vláda tento návrh neprijala a federalizácia platila len pre rakúsku časť monarchie. O tento fakt sa vo svojej reči na Uhorskom sneme 19. októbra 1918 oprel slovenský poslanec Ferdinand Juriga: „Právo si žiadame na prirodzenom a historickom základe, aby sme, ako to aj kráľ Karol chce, ako osobitný národ svoju vlastnú a osobitnú štátnu pospolitosť tvorili na území, na ktorom sme usídlení.“² V tomto čase sa už aj politické kalkulácie elit združených v Slovenskej národnej rade (SNR) niesli v očakávaní zmien. Došlo k dohode o rezervovanom postoji, ktorého hlavným cieľom bolo, podľa možností, vyhýbať sa priamym rokovaniam s maďarskou stranou.³ To bolo charakteristické aj pre neskorší postoj československej diplomacie voči Maďarsku.⁴

Dňa 28. októbra 1918 minister zahraničia Rakúsko-Uhorska Gyula Andrassy prijal Wilsonove podmienky a požiadal o mier. V ten istý deň bol v Prahe deklarovaný vznik Československej republiky (ČSR). O dva dni neskôr sa Martinskou deklaráciou aj zástupcovia Slovákov, organizovaní v SNR, prihlásili k česko-slovenskému štátu. Ponúknutú spoluprácu z rúk nového predsedu budapeštianskej vlády grófa Mihálya Károlyiho vnímali len ako značne oneskorený pokus o záchranu integrity Uhorska.⁵ Voči meritórnej zmene kurzu budapeštianskej vládnej politiky nemali predstavitelia SNR veľkú dôveru a neustále upozorňovali na predchádzajúcu netolerantnú menšinovú politiku uhorských vlád. Z ich pohľadu bolo dôležité ako deklarované politické zmeny previesť do reálneho života Slovenska.

Následkom svetovej vojny došlo k zmene dovtedajšej mocenskej rovnováhy v regióne. Tú výrazne narušil zánik, resp. oslabenie dvoch veľmocí európskeho rangu – Rakúsko-Uhorska a Nemecka. Popritom došlo v Rusku k nastoleniu úplne nového režimu boľševického typu. Na ruinách bývalej monarchie vzniklo niekoľko menších štátnych útvarov, čo posilnilo diverzitu regiónu a v konečnom dôsledku aj skomplikovalo možnosti „predvídať“ nasledujúci vývoj a zabezpečiť jeho stabilitu. Nová uhorská/maďarská vláda grófa Mihálya Károlyiho, ktorá vznikla 31. októbra 1918, vyhlásila republiku a odtrhnutie od Predlitavska, t. j. od rakúskej časti dualistickej monarchie. Károlyi, ako bývalý opozičný politik, dúfal v lepšie východiskové postavenie pri nadchádzajúcich rokovaniach s víťaznými mocnosťami a snažil sa zvrátiť proces rozpadu Uhorska. Z tohto dôvodu poslal telegram aj zhromaždeniu slovenských elit zvolanému do Turčianskeho Sv. Martina. Tam zhromaždení zástupcovia Slovákov však už nepočítali s udržaním celistvosti Uhorska ani v nových podmienkach.⁶ Károlyi a jeho spolupracovníci považovali Uhorsko z geografického aj hospodárskeho hľadiska za dokonale štátny útvar, v ktorom sú jeho jednotlivé časti na seba vzájomne odkázané. Vychádzali z predpokladu, že svojím negatívnym postojom k predchádzajúcej vládnej politike, demokratizáciou,

2 *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. Bratislava : Národné literárne centrum-Dom slovenskej kultúry, 1998, dok. 157; JURIGA, Ferdinand. *Blahozvest' kriesenia slovenského národa a slovenskej krajiny*. 2. diel, Trnava : Urbánek a spol., 1937, s. 46.

3 Slovenská národná knižnica Archív literatúry a umenia (SNK ALU), sign. 94 J 27.

4 DČZP-Československo na parížské mirové konferenci 1918 – 1920, diel prvý (1918 – 1920 A), Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 2001, dok. 18; Archiv Ministerstva zahraničních věcí Praha (AMZV), f. PZ Budapešť 1919, dok. 81.

5 DČZP-1918, dok. 181-183.

6 KRAJČOVIČ, Milan. Károlyiho vláda v Maďarsku a osudy Slovenska v strednej Európe. In *Historické štúdie* 1995, 36, Bratislava, s. 5-48.

podporou určitých národno-emancipačných snáh Nemaďarov a zmiernením sociálneho napätia v krajine, budú schopní udržať jeho celistvosť. Predpokladali, že Dohoda ocení ich politiku a deklarovanej postoj podvoliť sa rozhodnutiam mierovej konferencie. Tieto rozsiahle politické zmeny pomenovali budapeštianske, vládne lojálne *Slovenské noviny* (hlavným redaktorom bol Adolf Pechány) výrazom „*preporodenie Uhorska*“.⁷

Prvé komplikácie, ale nastali už v súvislosti s interpretáciou prímeria podpísaného v Belehrade 13. novembra 1918. Československo, Rumunsko, a v konečnom dôsledku ani veľmoci toto prímerie neakceptovali s odôvodnením, že jeho zavedenie do praxe narúša suverenitu nástupníckych štátov, pričom ČSR a Rumunsko ako dotknuté strany ani neparticipovali na podpísaní tejto konvencie. Predstavitelia Maďarska argumentovali platnosťou Belehradského prímeria s cieľom udržať kontrolu nad územím celého Uhorska, čo mohlo výrazne ovplyvniť rozhodovanie o budúcnosti daných území. S takýmto stavom vecí sa však ostatné nástupnícke štáty neboli ochotné stotožniť, keďže to vnímali ako zásadné zásahy do ich záujmovej sféry.⁸

Károlyiho režim, aby posilnil svoje pozície doma aj v zahraničí, kládol zvýšený dôraz aj na propagandu. Tú okrem zvlášť vytvoreného ministerstva, šírili aj rôzne vlastenecké spolky – spoločenské organizácie, ktoré spontánne vznikali na území bývalého Uhorska s cieľom boja za zachovanie integrity krajiny.⁹ Veľké úlohy, ktoré stáli pred propagandistami, potvrdzujú aj slová obsiahnuté v Károlyiho manifeste k národnostiam. Vyslovil v ňom očakávanie, že odpoveď menším Rumunom, Čechom, Ukrajincom a južným Slovanom bude znieť: „*Neubližujte Uhorsku, veď to už nie je Uhorsko, ktoré nám ubližovalo (...)*“.¹⁰ Avšak ani táto propaganda neprekryla vzráhajúce sa obavy časti maďarských elít, ktoré vyhlasovali, že Károlyiovcami svojimi aktivitami – alebo tiež pasivitou – vlastne iba napomáhajú rozpadu Uhorska. Táto kritika prevažne zo strany bývalých vládnych kruhov neustále silnela. V priebehu nasledujúcich rokov sa v Maďarsku presadili názory, ktoré medzi hlavných vinníkov zániku Uhorska zaradili Károlyiho.

V novembri 1918 bola na budapeštianskom Ministerstve pre národnostné menšiny, ktoré viedol známy liberálny intelektuál Oszkár Jászi, vypracovaná koncepcia riešenia menšinovej otázky známa ako *Keleti Svájc* (Východné Švajčiarsko). Už jej pomenovanie odráža kľúčovú myšlienku – kantónálne usporiadanie krajiny, ktoré by zahŕňalo aj menšie regionálne autonómie. Z predpokladaných štrnástich kantónov by slovenské obyvateľstvo dominovalo v troch, v severozápadnom, severnom a východo-slovenskom. Táto koncepcia, prezentovaná ako určité provizorium, mala oficiálne pretrvať do rozhodnutia mierovej konferencie v Paríži, na ktorú sa maďarská strana pripravovala už od októbra 1918. Ako však upozorňuje historik László Szarka, fakt, že táto koncepcia bola

7 *Slovenské noviny*, 5. 11. 1918, s. 2. Tieto noviny sa držali (podobne ako v minulosti) vládnej línie, propagovali Jásziho národnostnú koncepciu a v otázke určenia hraníc sa odvolávali na nastávajúce rozhodnutie Spoločnosti národov.

8 K tomu bližšie HORNYÁK, Árpád. *Magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918 – 1927*. Újvidék : Fórum, 2004, s. 15-22.

9 Pozri KOVÁCS-BERTRAND, Anikó. *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg*. München : R. Oldenburg Verlag, 1997, s. 39-74.

10 *Slovenské noviny*, 26. 11. 1918, s. 1-2. Pozri aj dobové práce k menšinovej otázke: DOMONKOS, László. *Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról*. Budapest 1919.

už 2. decembra 1918 odložená *ad acta* poukazuje na to, že nepostihla požiadavky doby.¹¹ Riešenie komplikovanej situácie nepriniesli ani rokovania s budapeštianskym splnomocnencom československej vlády pre otázky delimitácie Milanom Hodžom (25. – 30. novembra 1918) vo veci dočasnej administrácie Slovenska. Napriek tomu, že Hodža rokovoval s ministrom vojny Albertom Barthom aj o predbežnej demarkačnej čiare, ktorá do určitej miery zohľadňovala aj etnické pomery Slovenska, pod tlakom československej diplomacie boli tieto rokovania prerušené. Následne, už v januári 1919, Hodža svoje budapeštianske pôsobisko opustil.¹²

Predstavitelia ČSR nedôverovali zmenám, ktoré sa v maďarskej politike udiali a citlivo vnímali neutíchajúcu propagandistickú kampaň nasmerovanú proti republike.¹³ Koncom novembra 1918 dala francúzska diplomacia jasne najavo, že maďarská interpretácia 17. paragrafu Belehradského príméria, od ktorého Károlyiojci odvodzovali právo kontrolovať územie Slovenska, je nepresná. Potvrdili tak právo Československa na zabranie Slovenska. Maďarská strana aj naďalej interpretovala tieto snahy ako nelegitímne a odvolávala sa na definitívne rozhodnutie, ktoré malo padnúť na mierovej konferencii v Paríži.¹⁴ Popri snahách o rokovania so zástupcami národných hnutí maďarská politika podporovala aj rôzne parciálne menšinové hnutia s cieľom poukázať, že nemaďarské obyvateľstvo nemá záujem o zánik Uhorska. Už v novembri vznikol Zväz bratských národov Uhorska, ku ktorému sa pripojila aj Východoslovenská národná rada (*Keleti Tótok Tanácsa*) a iné podobne orientované organizácie. Východoslovenská národná rada vlastne pôsobila ako protipól SNR. Na jej čele stál bývalý prešovský župný úradník, archivár a novinár Viktor Dvorčák (Dvortsák, Dvorcsák). Okrem toho, že sa aktívne angažoval vo vydávaní maďarsko-jazyčných periodík, v šarišskom nárečí redigoval periodikum *Naša zastava*, ktoré hlásalo tzv. slovjacku koncepciu. *Naša zastava* písala v promaďarskom duchu a propagovala rozdielnosť východných a západných Slovákov. Dňa 11. decembra 1918 spoločne so svojimi stúpcami vyhlásil v Košiciach Východoslovenskú republiku. Na tejto platforme sa výraznejšie angažoval napr. advokát Karol Bulissa a taktiež evanjelický farár Lajos Liptay (Liptai).¹⁵ Dlhšej existencii tohto útvaru, ale zabránil príchod československého vojska, ktoré v tom čase postupne zaberalo územie formujúcej

11 Bližšie: SZARKA, László. *Duna-táji dilemmák*. Budapest : Ister, 1998, s. 113-125, 281-284.

12 K tomu bližšie pozri: Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) V. Šrobár, kartón (k.) 23, inventárne číslo 1 008; HODŽA, Milan. *Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918*. Bratislava : Slovenský denník, 1929; HRONSKÝ, Marián. Budapeštianske rokovania Milana Hodžu a prvá demarkačná čiara medzi Slovenskom a Maďarskom. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava : VEDA, 2002, s. 157-181; KRAJČOVIČ, ref. 6, s. 19-34. V dňoch 13. – 15. 11. 1918 prebehli aj rumunsko-maďarské rokovania, počas ktorých, podobne ako v československom prípade, nedošlo k dohode.

13 Magyar Országos Levéltár Budapest (MOL) Prágai Magyar Követség (K 96) 1918/1919-2 I; IRMANOVÁ, Eva. *Maďarsko a versailleský mírový systém*. Praha : Albis international, 2002, s. 106.

14 ÁDÁM, Magda - ORMOS, Mária (eds.). *Francia diplomáciai iratok a Kárpátmedence történetéről 1918 – 1919*. (FDI I.). Budapest : Akadémiai Kiadó, 1999, dok. 25; 28; *Slovenské noviny*, 7. 12. 1918, s. 1.

15 Podrobne: TAJTÁK, Ladislav. Dvortšákovo separatistické hnutie a maďarská ireidenta. In *Príspevky k dejinám východného Slovenska*. Bratislava 1964, s. 218-269; ŠVORC, Peter. Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na konci r. 1918. In *Historický časopis*, 1999, roč. 17, č. 1, s. 44-54. Dvorčák sa v tomto čase pokúsil nadviazať kontakt aj so zástupcami ČSR v Budapešti, ale tí jeho ponuku odmietli. AMZV, PZ Budapešť 1921, č. 310.

sa republiky. Iným neúspešným pokusom zvrátiť situáciu na Slovensku bolo plánované povstanie v oblasti Žitného ostrova zorganizované posledným bratislavským županom Györgyom Szmrecsányim. Zmarila ho okolnosť, že do povstania sa zapojilo len málo ľudí a maďarská regulárna armáda v tom čase už ustupovala, čo samo o sebe nedávalo veľkú šancu na úspech.¹⁶

Po udalostiach, ktoré sa udiali koncom roku 1918 sa Jászi, ktorý nedisponoval ani dostatočnou politickou podporou, vzdal ministerskej funkcii (19. 1. 1919), čím sa skončilo aj obdobie dvojitého vedenia zahraničnopolitických záležitostí (Károlyi – Jászi). V tomto období Károlyiho zahraničnopolitické názory prešli určitými zmenami. Po neúspešných pokusoch orientovať sa na Francúzsko a následne na Taliansko, sa jeho zrak obrátil na východ, k Rusku. Neschopnosť zastaviť rozpad krajiny sa odrazila aj v radikalizácii jeho vyjadrení k mierovej konferencii. Vyhlásoval, že počká na jej rozhodnutie, ale už si bol vedomí aj toho, že o osude strednej Európy sa nerozhodne na rokovaniach v Paríži. Z tohto dôvodu začal podporovať opätovné vybudovanie armády.¹⁷

Jednou z mnohých zahraničnopolitických eventualít, ktorú maďarské elity rozvíjali, bolo zblížovanie s Poľskom. Károlyi sa pred poľskými predstaviteľmi viackrát vyjadril o možnostiach vzájomnej spolupráce proti spoločnému nepriateľovi – Čechom. Z poľskej strany v prospech tejto spolupráce hovorila obava z československo-ruského koridoru, ale aj vzájomné spory pri definovaní spoločnej československo-poľskej hranice, predovšetkým v otázke Tešínska. Slovákov pritom považovali za polonofilsky orientovaných. Práve slovenskú otázku dávala do pozornosti poľských kruhov aj maďarská vláda, ktorá zorganizovala cestu slovenskej delegácie do Varšavy. Túto misiu, ktorá sa uskutočnila niekedy okolo 17. marca 1919, podnikol Karol Bulissa. V mene „Slovenskej republiky“ odovzdal poľskej vláde memorandum, v ktorom sa okrem iného písalo, že Slováci chcú žiť v spoločnom štáte s Maďarmi, pričom ich vzájomné vzťahy upravuje zákon č. XXX o Slovenskej krajine vyhlásený 12. marca.¹⁸ Koncom marca 1919 poľské ministerstvo zahraničia odporučilo, aby poľskí agenti na Slovensku podporovali všetky formy slovenského separatizmu, či už pod heslom samostatnosti, alebo spojenia s Maďarskom, alebo s Poľskom.¹⁹

Z hľadiska riešenia slovenskej otázky je dôležité spomenúť memorandum Jásziho spolupracovníka Miksu Stróbla *O Slovákoch ktorí sa nechcú odtrhnúť od Uhorska* napísané ešte v duchu koncepcie *Keleti Svájc*. Jeho návrh zahŕňal dvanásť nemaďarských, osem maďarských a šesť veľkomestských kantónov. Brožúra o Slovákoch bola zverejnená pri príležitosti návštevy amerického profesora, v tom čase vedúceho viedenskej americkej diplomatickej misie, Archibalda C. Coolidgea v Maďarsku. Stróbl uviedol, že ideálnym riešením slovenskej otázky by bolo vytvorenie autonómie – tzv. Slovenskej krajiny, v rámci Uhorska, ktorá by vznikla na základe sebaurčovacieho práva. Zdôrazňoval najmä historické a hospodárske determinanty, ale poukázal aj na nezájem Slovákov

16 ROMSICS, Ignác. *A Trianoni békeszerződés*. Budapest : Osiris Kiadó, 2001, s. 99.

17 HORNYÁK, ref. 8, s. 32.

18 Archiwum Akt Nowych Warszawa (ďalej AAN), Archiwum I. Jana Paderewskiego, Komitet Narodowy Polski w Paryżu 1917 – 1919, mikr. 20 824.

19 GROMADA, V. Thaddeus. Pilsudski and the Slovak Autonomists. In *Slavic Review*, 1969, 28, no. 3, s. 449.

o spolužitie s Čechmi a na jazykové rozdiely medzi samotnými Slovákmi. Kompetencie slovenskej autonómie mali byť podobné tým, ktoré získalo Chorvátsko po rakúsko-maďarskom vyrovnaní (vlastné teritórium, parlament, atď.). Slovensko malo byť rozdelené do troch kantónov. Tomu mala predchádzať dohoda, na základe ktorej by bola demarkačná čiara posunutá na západ. Pod právomoc slovenskej administratívy by sa tak dostal východný a stredný kantón, kde podľa Stróbla žilo najviac Slovákov. Definitívne rozhodnutie mala vyniesť mierová konferencia, pričom zmyslom jeho návrhu bolo udržať maďarskú administratívu na čo najrozsiahlejšom území Slovenska. To potvrdzuje aj navrhnutá demarkačná čiara, ktorá začínala na hranici s Haličou – vrch Volovec a smerovala by po Ďumbier, potom po chrbte Nízkych Tatier, na západ na hranice Turčianskej župy, až po hranicu Nitrianskej župy. Odtiaľ v juhozápadnom smere cez Vtáčnik, Tribeč, po Nitru, odkiaľ by rovnobežne smerovala k západným hraniciam Bratislavy (cez Pezínok, južne od Malých Karpát). Tieto kroky mali v konečnom dôsledku napomôcť k čím menším územným stratám. Česi by tak podľa neho získali len Malé Karpaty a územie medzi riekou Moravou spolu s Devínom.²⁰ Toto memorandum nenadobudlo výraznejší zahraničnopolitický význam, ale ponúka pomerne podrobný pohľad na predstavy a argumenty, ktoré v tom čase propagandisti považovali za vhodné predostrieť pred „svetovú verejnosť“.

Radikálnu rétoriku Károlyiho sprevádzalo začiatkom marca 1919 plánovanie ozbrojenej akcie na Slovensku, o ktorej zástupcovia vlády rokovali s Hornozemskou ligou (*Felvidéki liga*) a Viktorom Dvorčákom.²¹ Žiaľ o týchto plánoch nemáme veľa konkrétnych informácií. Významné miesto má aj zákon č. XXX *Tótország – Zákon o vyhlásení autonómie Slovenskej krajiny* z 12. marca 1919, ktorého potrebu po zániku Východoslovenskej republiky zdôrazňoval aj Dvorčák. Táto oneskorená právna norma vlastne kopírovala znenie už na Vianoce prijatého zákona č. X. o autonómii Podkarpatskej Rusi. Na základe neho bolo Slovensko rozdelené na tri časti a okrem územnej autonómie malo získať aj vlastnú vládu, ktorá by mala právo zasahovať do právomocí vnútorných, súdnych, náboženských a školstva. Zákon hovoril o slovenskom parlamente, o pomernom zastúpení poslancov v budapeštianskom parlamente a o jednom slovenskom ministri v centrálnej vláde.²² Vyhlásenie takejto normy v čase, keď bola krajina v permanentnej kríze, na celom území Slovenska už pôsobili československé orgány a na rokovaníach v Paríži sa rozhodovalo o hraniciach, vyznieva dosť anachronicky. Z hľadiska budapeštianskej politiky išlo do veľkej miery o politické gesto smerom k spriazneným silám. Mohlo sa využiť predovšetkým v propagande, ktorej cieľom bolo posilňovať lojalitu k Uhorsku. Zákon ponúkal novú alternatívu pre rokovania v Paríži, na ktorých však Maďarsko v tom čase ani neparticipovalo. *Slovenské noviny* zdôrazňovali, že zákon vznikol na základe sťažností maďarskej vláde voči správaniu sa Čechov na Slovensku a že vláda sleduje ten istý cieľ ako u predchádzajúcich autonómií.²³ V tom čase naozaj

20 STRÓBL, Miksa. *Tótok, akik nem akarnak elszakadni Magyarországtól*. Budapest : Kultúra, 1919, 14 s.

21 SZVIEZSÉNYI, Zoltán. *Hogyan vezett el a Felvidék*. Budapest : Franklin Társulat, 1921, s. 93.

22 *Slovenské noviny*, 11. 3. 1919, s. 1. O tom tiež: KRAJČOVIČOVÁ, Natália. Koncepcia autonómie Slovenska v maďarskej politike v rokoch 1918 – 1920. In DEÁK, Ladislav (ed.). *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918 – 1920*. Martin : Matica slovenská, 1995, s. 46-55.

23 *Slovenské noviny*, 11. 3. 1919, s. 1.

zo všetkých strán prichádzali informácie o situácii na „obsadených územiach“, ktoré poukazovali na nespokojnosť obyvateľstva s československým režimom. Dňa 19. marca sa uskutočnilo rokovanie medzi premiérom Dénesom Berinkeym, Dvorčákovým blízkym spolupracovníkom Štefanom Margorinom a vedúcim Hornozemskej ligy Pavlom Oberschallom o obsadení miesta ministra pre Slovenskú krajinu. Ako možný kandidát bol predstavený Viktor Dvorčák. Margorin a Oberschall vyzvali vládu, aby začala s akciou za oslobodenie Slovenska/Hornej zeme, k čomu sa pozitívne vyjadril aj Berinkey. Kritizujúci prístup veľmocí vyhlásil, že je ochotný hájiť integritu aj so zbraňou v ruke. Po následnom odovzdaní vlády do rúk socialistov sa všeobecne argumentovalo, že boj o integritu pokračuje, iba pod inou zásterkou, že otázku integrity je možné vnímať aj ako vec sociálnu.²⁴

Rozhodnutie Mierovej konferencie z 26. februára 1919 o demarkačnej čiare, ktoré odovzdal vedúci francúzskej vojenskej misie v Budapešti plukovník Ferdinand Vix Károlyimu v nóte 20. marca 1919, vyvolalo radikálne zmeny v maďarskej politike. Táto nóta vytyčovala budúcu maďarsko-rumunskú hranicu. Károlyi sa už v predstihu vyjadril, že z jeho pohľadu sú podobné rozhodnutia neprijateľné a rozhodol sa odovzdať vládu socialistom. Pre seba si ešte udržal prezidentský post. Následne sa však socialisti spojili s komunistami a 21. marca 1919 prevzali vládu. K moci sa dostal povereník pre zahraničné veci novej Revolučnej vládnej rady Béla Kun. Napriek tomu, že Kun uznal kroky minulej vlády a vyjadril ochotu rokovať o územných ústupkoch na základe sebaurčovacího práva, politická situácia v regióne už nabrala úplne nové dimenzie.²⁵ Vznik Maďarskej republiky rád jej predstavitelia odôvodňovali imperializmom dohodových štátov, ktoré chceli zabratím území okradnúť Maďarsko/Uhorsko o jeho hospodárske zdroje. Ďalekosiahla vízia budúceho usporiadania regiónu spočívala podľa Kuna vo federatívnom usporiadaní národnostných autonómií, ktoré by zabezpečovali čo najširšie národné a kultúrne práva. Tie by okrem ideologickej spriaznenosti tvorili aj hospodársku jednotu. Kun predpokladal, že onedlho v regióne vznikne a zvíťazí socialistická „svetová revolúcia“. Z toho dôvodu naťahoval čas aj pri rokovaníach s Dohodou a upokojoval zahraničie zdôrazňujúc svoje mierové úmysly. Vyhlásil, že Maďarsko nenástojí na podmienke nedeliteľnosti územnej integrity. Zároveň však nezabudol zdôrazniť aj sebaurčovací právo. Nástup boľševickej vlády, ku ktorému došlo len deväť dní po vyhlásení zákona o autonómii Slovenska, znamenal v zásade aj koniec predchádzajúcej národnostnej politiky. A to aj napriek faktu, že dvorčákovci sa v novej situácii rýchlo zorientovali a už 23. marca pod menom Slovenského vládneho výboru zdôraznili potrebu uvedenia zákona č. XXX do praxe. Noví reprezentanti Maďarska – aj keď nesúhlasili so vzniknutým *status quo* – si však túto požiadavku neosvojili.²⁶ V čase keď bolo celé územie Slovenska už pod zvrchovanosťou československej vlády problematiku slovenskej autonómie nepovažovali za aktuálnu. Menšinovú otázku dočasne riešili proporčným delegovaním ich zástupcov do jednotlivých štátnych inštitúcií. Dvorčák sa následne podieľal na vykradnutí Úradu československého delegáta v Budapešti a získané financie využil v pro-

24 K týmto rokovaniam pozri: SZVIEZSÉNYI, ref. 21; *Slovenské noviny*, 20. 3. 1919, s. 1.

25 Pozri viacero francúzskych dokumentov k tejto problematike: FDI I, dok. 113.

26 KÖVÁGÓ, László. *A Magyarországi Tanácsköztársaság és nemzeti kérdés*. Budapest : Kossuth, 1979, s. 68.

pagande proti republike. Jeho koketovanie s bolševikmi nemalo dlhé trvanie. Odcestoval z Maďarska a nadviazal spoluprácu s formujúcimi sa kontrarevolučnými silami.²⁷

Významná politická zmena v Maďarsku, ktorá nastala nástupom Bélu Kuna k moci, posilnila na západe obavy z povojnovej radikalizácie spoločnosti, ktorú – v duchu ideí zahraničnej politiky triedneho boja – vnímali ako cestu k rozpútaniu bolševickej revolúcie v celej Európe. Túto situáciu vnímali ako akútnu aj nástupnícke štáty. Namiesto očakávanej intervencie veľmoci začiatkom apríla zaujali vyčkávaciu taktiku. Dňa 4. apríla 1919 pricestovala do Budapešti misia juhoafrického generála Jana Ch. Smutsa.²⁸ Kunovci tento fakt vnímali ako posilnenie vlastného zahraničnopolitického postavenia a záruku, že Dohoda sa vzdala myšlienky na intervenciu. Obzvlášť pozitívne bol vnímaný fakt, že v misii nefiguroval zástupca Francúzska. Napriek tomu, že generál Smuts ponúkol určité ústupky, ktoré by Károlyimu pravdepodobne predstavitelia veľmocí nikdy neponúkli, nakoniec k žiadnej meritórnej dohode nedošlo. Maďarská strana trvala na platnosti Belehradského príméria, čím vlastne potvrdila, že neuznáva územné zisky Rumunska a ČSR. Neuznala ani Vixovu nótu, ako východiskový dokument k rokovaniam, a žiadala čo najskôr zvolat rokovania nástupníckych štátov (s vylúčením veľmocí) o konečnom rozhraničení, pričom prisľúbila, že počas nich by Maďarsko netrvalo na zachovaní celistvosti Uhorska.²⁹ Týmto sľubom však len málokto veril. Boli považované skôr za taktické vyhlásenia, stojace v ostrom protiklade so silne nacionalistickou atmosférou v krajine.³⁰ Očakávania Kuna súvisiace s misiou Smutsa sa však ukázali ako prehnané, podobne ako aj snahy o zblíženie s Kráľovstvom Srbov, Chorvátov a Slovincov (SHS), ktoré smerom k Maďarsku neprejavovalo až taký negatívny postoj ako ČSR a Rumunsko.

Po neúspechu týchto rokovaní začala v noci z 15. na 16. apríla 1919 rumunská armáda vojenské operácie voči Maďarsku. Ich deklarovaným cieľom bol postup na územia určenej Vixovou nótou. Od 27. apríla 1919 sa k tejto akcii pripojila aj československá armáda, ktorá, využijúc ústup maďarských vojsk, obsadila Podkarpatskú Rus a Slovenské Nové Mesto.³¹ Zároveň však vzniklo napätie medzi ČSR a Rumunskom, kvôli určitým zabraným územiám na Podkarpatskej Rusi, ktoré rozriešil až zásah Francúzska. Po úspešnom ťažení voči Maďarskej republike rád sa rumunská armáda zastavila pri rieke Tise. Kunova Červená armáda (ČA) využijúc tento fakt, 30. mája 1919 podnikla na severe silnú protiofenzívu. Pod jej úspechy sa pripísal aj chaos, zlá bojová morálka československej armády, ale neraz aj podpora, ktorej sa dostávalo ČA zo strany domáceho obyvateľstva. Časť obyvateľstva vítala príchod maďarskej armády, keďže v nich v prvom rade videli maďarskú/uhorskú armádu. V ČA slúžilo množstvo ľudí (aj v najvyšších funkciách), ktorých oveľa viac ako Kunova socialistická rétorika motivovali vlastenecké pohnútky. Úspechy bolševikov na Slovensku vyvolali akútnu potrebu zásahu zo strany veľmo-

27 AMZV, PZ Budapešť 1921, č. 310.

28 FDI I, dok. 127, 128; NAGY, Zsuzsa. The Mission of General Smuts to Budapest. In *Acta Historica*, 1965, 11, s. 163-185.

29 *A Magyar Munkásmozgalm Története Válogatott Dokumentumai*. Budapest : Szikra, 1956, 5, 6/A, 6/B.

30 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár Budapest (PIL), f. 508, 6/1.

31 K problematike konfliktu ČSR a Maďarska bližšie pozri: HRONSKÝ, ref. 1, s. 163-189; ORMOS, Mária. *Padovátol Trianonig*. Budapest : Kossuth, 1984, s. 238-258; DEÁK, ref. 22, s. 56-148.

ci. Dohodové mocnosti, ale nedisponovali dostatočne silným vojskom v regióne. Prehodnocovali preto aj možnosť využitia maďarských kontrarevolučných síl pôsobiacich vo Viedni a v Szegede. Predseda mierovej konferencie a francúzsky premiér Georges Benjamin Clemenceau následne 7. júna 1919 vyzval Maďarsko na ukončenie vojny s ČSR a nástupnícke štáty, aby taktiež ukončili vojenské operácie.³² Nestalo sa tak. Boje pokračovali ďalej a 7. júna podnikla československá armáda protiofenzívu.

Dňa 13. júna oznámil Clemenceau predstaviteľom Maďarska, Rumunska, Kráľovstva SHS a ČSR definitívne určenie hraníc. Následne po odchode ČA z československého územia sa mal začať aj odsun rumunskej armády, ktorá prenikla hlboko do Maďarska. Napriek tomu, že Kun vo svojom tajnom liste Clemenceauovi prisľúbil zastavenie bojov, rozhraničenie označil za nespravodlivé a o jeho úpravu sa chcel uchádzať na Mierovej konferencii v Paríži, alebo na spoločnom rokovaní nástupníckych štátov.³³ V ten istý deň, keď Kun v liste informoval o svojich neagresívnych zámeroch, dištancoval sa od myšlienky integrity, pričom do úzadia posunul aj etnický princíp, došlo aj za jeho pomoci k vyhláseniu Slovenskej republiky rád.³⁴ Jej vodcovia sa odvolávali na Belehradské prímerie, vyhlásili, že Slovensko patrí iba Slovákom a že chcú žiť v spoločnom zväzku s českým proletariátom. Do čela republiky sa dostal revolucionár českého pôvodu Antonín Janoušek. V jeho vláde figurovali mená ako Viliam Baján či Jozef Varecha, osoby ktoré boli aktívne už aj v Dvorčákovej východoslovenskej vláde. Komunistická historiografia v tomto kontexte poukazovala, že cieľom predstaviteľov republiky rád bola boľševizácia Československa. Obsadenie Slovenska malo byť len prvým krokom v tomto smere. Naproti tomu, v súčasnej slovenskej historiografii sa presadil názor, že išlo len o inú formu maďarského revizionistického hnutia, čo vyplýva najmä z toho, že veľmi významným mobilizačným prvkom, ktorý sa ujal aj za vlády boľševikov, bola práve myšlienka obnovy integrity.³⁵ Maďarská republika rád, ani jej slovenský „klon“, ale neexistovali dostatočne dlho na to, aby nám na túto otázku zanechali jasnejšiu odpoveď. Naproti tomu, ako skonštatoval Tomáš Garrigue Masaryk, maďarský boľševizmus posilnil pozície česko-slovenskej štátnosti, aj zo zahraničného aj z vnútorného hľadiska.³⁶

Niekoľko dní po podpísaní prímeria s predstaviteľmi republiky rád (24. júna 1919) ČA opustila územie Slovenska. V tom čase sa už v Maďarsku systém nastolený kunovcami vnútorne rozkladal a o slovo sa čoraz silnejšie hlásili kontrarevolučné sily, ktoré boli počas boľševickej vlády nútené uchýliť sa do defenzívy.³⁷

Politika národno-kresťanského kurzu

Po páde Bélu Kuna nastalo v Maďarsku krátke chaotické obdobie striedania vlád. Prvá, tzv. odborárska vláda na čele s Gyulom Peidlom, nastúpila 1. augusta 1919. Bola

32 FDI I, dok. 145, 146.

33 Ref. 32, dok. 151, 152.

34 Problematike Slovenskej republiky rád sa venujú viaceré texty v zborníku DEÁK, ref. 22, s. 56-147.

35 CAMBEL, Samuel et al. *Dejiny Slovenska V*. Bratislava : VEDA, 1985, s. 43-49; KÖVÁGÓ, ref. 26, s. 88-99. Porovnaj s: HRONSKÝ, ref. 26, s. 174; DEÁK, ref. 22, s. 56-148.

36 ŠOLLE, Zdeněk (ed.). *Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby Pařížských mírových jednání v roce 1919. 2. díl*. Praha : Archiv AV ČR, 1994, s. 206; PIL, f. 508, 6/1.

37 Pozri bližšie: ABLONCZY, Balázs. *Teleki Pál*. Budapest : Osiris, 2005, s. 136-150.

zostavená z osobností, ktoré sa v období diktatúry proletariátu závažnejšie neskompromitovali. O šesť dní nato, po kontrarevolučnom prevrate, ich nahradila vláda Istvána Friedricha vymenovaná arcivojvodom Jozefom Habsburským. Fakt, že v krajine boli opätovne posilnené pozície Habsburgovcov, vnímali susedné štáty ako vážnu hrozbu. Z tohto dôvodu Edvard Beneš už 12. augusta 1919 zaslal do Paríža protestnú nótu. Následne, vplyvom rozhodnutia veľmocí, Jozef odstúpil z funkcie.³⁸

Potom, ako 19. augusta 1919 paralelná, kontrarevolučná vláda v Szegede abdikovala v prospech Friedricha, v krajine sa začali rysovať krivky nových politických pomerov. V tom čase však ešte veľká časť Maďarska nebola pod kontrolou novej vlády. Územia na východ od rieky Tisy mala pod kontrolou rumunská armáda. Inde zas rôzne polovojsenské jednotky „čistili“ krajinu od boľševikov. Tieto akcie boli nazvané *bielym terorom*.³⁹ Friedrichovu vládu, ale neuznali veľmocí. Rozriešiť zložitú situáciu mala misia britského diplomata Sira George R. Clerka vyslaná v októbri 1919. Jeho úlohou bolo vyriešiť otázku odsunu rumunských vojsk a rokovať o vytvorení akceptovateľnej vlády, ktorá by zastupovala Maďarsko na Mierovej konferencii v Paríži. Výsledkom Clerkovej misie bolo, že dňa 24. novembra 1919 vznikol kabinet Károly Huszára, ktorý následne uznali aj dohodové mocnosti.⁴⁰

Nastupujúci Friedrichov kurz jasne naznačil a Huszárova vláda to potvrdila, že predchádzajúce neúspešné snahy o záchranu integrity krajiny nahradia nové. Staronové elity, ktoré sa dostali po páde Kuna k moci, svoju politiku definovali ako národno-kresťanskú a za najlepšie riešenie situácie považovali obnovenie celistvosti Uhorska. Na vybudovaní lepšieho kreditu Maďarska pred rokovaniami v Paríži sa mala podieľať zahraničná propaganda, ktorá – napriek jasným cieľom – pôsobila v tomto období dosť chaoticky. Z toho dôvodu sa ju jej staronoví koordinátori hneď po nástupe kontrarevolúcie snažili zjednotiť a zefektívniť. Už 21. októbra 1919 sa uskutočnila na *Dísz tér* porada, ktorej predsedal gróf István Bethlen. Zúčastnení zástupcovia ministerstiev a významných spoločenských organizácií sa dohodli na vzniku centrálného orgánu v rámci ministerstva zahraničia, ktorý mal na túto prácu dohliadať.⁴¹ Ako sa však neskôr ukázalo, tento pokus nepriniesol očakávané výsledky, keďže sa nepodarilo skoordinať a zladiť požiadavky vlády s aktivitami niektorých spoločenských organizácií. Významným katalyzátorom tohto „neporiadku“ bolo aj permanentné politické a ideologické súperenie v maďarskej politike. Za propagandisticky škodlivé označil Bethlen už na pohľad nepravdivé informácie, produkované rôznymi vlasteneckými spolkami a inštitúciami. Takéto informácie posilňovali v zahraničí nedôveru voči Maďarsku a napomáhali propagande nástupníckych štátov. Tlačový odbor ministerstva zahraničia inštruoval v decembri 1919 tlač, aby

38 MÉSZÁROS, Károly. *Horthy és Teleki: 1919 – 1921. Kormánypolitika és Trianon*. Budapest : Nesztor, 1992, s. 26-27.

39 K tomu pozri: *Magyar pokol. A magyarországi fehérterror betiltott és üldözött kiadványok tükrében*. Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1964; *A határban a halál kaszál... fejezetek Prónay Pál naplójából*. Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 1963.

40 RÁNKI, György. A Clerk-misszió történetéhez. In *Történeti Szemle*, 1967, č. 2, s. 156-187. MÉSZÁROS, ref. 38, s. 69-82.

41 BERNÁT, B. István. *TESZK a revíziós propaganda egységéért*. Rukopis – Teleki László Alapítvány Könyvtára (591/1987/c.), s. 2.

neuvverejňovala neobjektívne útoky voči susedom a namiesto štvavých článkov hájila integritu vedeckou argumentáciou. Nosnou ideou mala byť informácia, že kto chce Uhorsko rozkúskovať, smeruje k vojne, kto chráni jeho jednotu, pracuje v záujme pokojného vývoja regiónu a celého sveta. V národnostnej otázke sa mala akcentovať potreba plebiscitu pod dozorom neutrálnych pozorovateľov, čo malo navonok zdôrazňovať seba dôveru maďarskej strany v tejto otázke.⁴² Najaktívnejšou spomedzi organizácií, ktoré sa v tomto období venovali iredentistickej propagande, bola Liga na ochranu teritória (*Területvédő Liga*). Liga sa nevenovala len zahraničnej propagande, ale aktívne vystupovala aj v Maďarsku. Snažila sa ovplyvniť verejnú mienku v pohľade na problematiku integrity, menšinovú otázku, atď. Liga vznikla 2. decembri 1918 a začala vyvíjať aktívnu činnosť v prospech záchrany integrity. Svojimi propagandistickými aktivitami sa obzvlášť zviditeľnila v prvej polovici roku 1920, t. j. v čase rokovaní o mierovej zmluve s Maďarskom.⁴³

Napriek tomu, že nastupujúce kontrarevolučné elity ideologicky aj personálne nadväzovali na politiku bývalého uhorského režimu, v snahe obnoviť, resp. zachovať integritu krajiny, prišli k záveru, že bez určitých zmien nie je možné tento cieľ uskutočniť. Dôležitú úlohu hrala práve reflexia národnostnej politiky, ktorú do veľkej miery navodila vtedajšia situácia. Maďarské elity na ceste k obnoveniu integrity akceptovali potrebu vyrovnania sa s problémom vzťahu s bývalými menšinami. Na oficiálnych miestach sa začalo hovoriť, že liberálny uhorský národnostný zákon č. XLIV z roku 1868 nebol dostatočne uvedený do praxe, že na Nemaďaroch sa v minulosti diali určité neprávosti. Revidovali sa základné tézy národnostnej politiky, v čom hralo dôležitú úlohu Ministerstvo pre národnostné menšiny, v čele s politikom nemeckého pôvodu Jacobom Bleyerom. Vznik ministerstva ohlásila už krátko Peidlova vláda a od 15. augusta 1919 vo Friedrichovej vláde figuroval aj Bleyer. Hlavným cieľom tejto inštitúcie bola ochrana práv nemaďarských menšín spojená s ambíciou obnoviť integritu. Prostredníctvom uznania a podpory určitých kultúrnych a jazykových práv Nemaďarov, sa snažilo podporovať lojalitu obyvateľstva k myšlienke jednoty Uhorska. Jeho pozitívny postoj sa mal stať zábezpekou toho, že k obnoveniu integrity dôjde na reformovaných trvácných základoch, ktoré by v budúcnosti zabránili „protimaďarskému menšinovému iredentizmu“.⁴⁴ Už z definícií základných úloh a cieľov tohto ministerstva vyplýva, že jeho „akčný rádius“ zasahoval aj na územia susedných štátov.

Prvým pokusom „zaplátať diery“ dovtedajšej národnostnej politiky predstavuje vládne nariadenie č. 4 044/1919, z augusta tohto roku. K jeho oficiálnemu vyhláseniu však došlo až 19. novembra 1919, po odchode rumunských intervenčných vojsk z Budapešti.

42 Archiv ústavu T. G. Masaryka Praha (AÚTGM), f. E. Beneš I, k. 175, Fascikel 314/2 Maďarsko 1919.

43 Liga na ochranu teritória bola v tom čase vplyvnou iredentistickou/spoločenskou organizáciou, pričom roku 1920 mala okolo 18-tisíc registrovaných členov. Svoju propagandistickú činnosť vyvíjala v Maďarsku i v zahraničí. Prostredníctvom špecializovaných líg, napr. Hornozemskej lígy, distribuovala tlačoviny v jazykoch menšín. Len roku 1920 vydala skoro 300-tisíc kusov propagandistických materiálov v cudzích jazykoch a podieľala sa aj na distribúcii materiálov iných organizácií. Reálne roz distribuovala okolo 400-tisíc kníh. Tieto materiály zasielala významným zahraničným politikom, novinárom a organizáciám. MOL. ME. K 26 1921-XXXVIII-3.

44 Bližšie pozri: BELLÉR, Béla. *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest : Akadémia Kiadó, 1975, s. 29-38.

Obsahovalo zásadné záväzky týkajúce sa menšinovej administratívy a jazykových práv.⁴⁵ Maďarská vláda tak oficiálne deklarovala svoju ambíciu dohodnúť sa s nemaďarskými menšinami a ochotu vzdať sa dovtedajšej národnostnej praxe. Tento smer prezentovaný najmä ministrom Bleyerom predstavuje tzv. kresťansko-národný kurz maďarskej menšinovej politiky, ktorý sa niesol v duchu tézy: „*Prebudenie národného cítania a jeho stupňovanie s radosťou prijímame, ak toto prebudenie kultúrnych a národných záujmov danej menšiny nie je nasmerované škodlivým smerom.*“⁴⁶ Bleyer v období 1918 – 1919 ešte nebol zástancom územných autonómií. Po zmene názoru požadoval naplnenie daných sľubov, čo sa mu nakoniec nepodarilo presadiť. Ministerstvo sa od svojho vzniku stretávalo s neustálym denuncovaním a odporom, čo bolo najviac citeľné na nižších stupňoch úradnej hierarchie, v školách, ale aj v cirkevných inštitúciách. Ich aktivity v prospech zabezpečenia práv menšín sa vnímali ako protimaďarská, vlastizradná činnosť, či dokonca snaha o narušenie jednoty krajiny. Paralelne sa kritizovali výsledky maďarskej/uhorskej národnostnej politiky. Zdôrazňovala sa veľká miera zodpovednosti predstaviteľov bývalých menšín za rozpad Uhorska, čo podopierala argumentáciou, že Nemaďari mali v minulosti dostatok priestoru na sebarealizáciu, čoho dôkazom mali byť ich zachované tradície a jazyk. Za túto politiku sa však Maďarom odmenili tým, že zneužili ich dôveru a zradili tisícročnú uhorskú štátnosť (mýtus dýky vrazenej do chrbta). Rezultátom úvah v tomto duchu bolo, že ďalšie ústupky v prospech rozširovania menšinových práv len zvyšujú možnosť rozkúskovania krajiny, t. j. ju ohrozujú.⁴⁷

Snahy maďarských elit o riešenie národnostnej otázky mali vplyvom blížiacich sa mierových rokovani aj významný zahraničnopolitický rozmer. Budapeštianske vlády nevnímali menšinovú politiku výlučne ako vnútroštátnu záležitosť „okypťeného Maďarska“, ako problém národnostných menšín žijúcich v povojnovom Maďarsku. Vnímali ju v širšom rámci, zahrňujúc do nej otázky jednotlivých etník žijúcich na celom území historického Uhorska. Z tohto dôvodu mali prejavy lojality Slovákov žijúcich v Maďarsku za úlohu nielen oslovovať, ale aj hovoriť za „bratov“ na „obsadených územiach“. Po zániku režimu Bélu Kuna sa zaktivizovalo a vzniklo viacero centier „slovenskej akcie“, ktoré cielene šíрили propagandu na Slovensku. V zápisnici z Ministerskej rady z 20. septembra 1919 sa uvádza, že jednotlivé národnosti (presnejšie niektorí ich predstavitelia) sa vyjadrili, že by chceli vyslať svojho zástupcu na mierovú konferenciu, kde by zdôrazňovali tézu o práve národov na sebaurčenie. Na túto činnosť a na vnútroštátne organizovanie žiadali financie, ktoré Ministerská rada aj odsúhlasila.⁴⁸

Predpokladom k úspešnému naplneniu všetkých revízných koncepcií, ktoré sa objavili v Maďarsku bola vnútorná nestabilita nástupníckych štátov. Tú sa snažili podpo-

45 Bližšie pozri ref. 44, s. 38-50.

46 MOL. Miniszterelnökség. (ME). Minisztertanács jegyzőkönyvek (K 27). 20. 9. 1919. - 7; MOL. ME. Miniszterelnökség levéltára (K 26) 1920 XLIII a-d t. Medzi iným sa tu zdôrazňuje, že potrebujú informácie z „obsadených území“, aby vedeli, ako sa majú v budúcnosti správať (keď Česi odídu).

47 Pozri napríklad: SZENTIRMAY, Ödön. *A Magyar nemzetegységértan*. Budapest : Kilián Frigyes tudomány-Egyetemi könyvárús bizománya, 1920, 128 s.; GALÓCSY, Árpád. *A népek önrendelkezési joga*. Budapest 1919.

48 Rusíni dostali už predtým 1 milión. Nemci a Slováci po 500-tisíc korún. Chorvátom, Srbom, Slovincom poskytla vláda spolu 500-tisíc. MOL. ME. K 27. 20. 9. 1919. - 11.

rovať priamymi akciami a propagandistickou agitáciou. Okrem čisto nacionalistického separatizmu, Budapešť podporovala aj určité formy boľševickej agitácie so súčasným akcentom na komunistické, nacionalistické a revizionistické heslá. Podľa československých zdrojov týchto agitátorov vysielalo maďarské Ministerstvo vojny. Sľúbili im, že ak pôjdu agitovať na Slovensko, ich predchádzajúce „previnenia“ (to, že sa v minulosti angažovali v boľševickom hnutí) im budú odpustené. Tieto až fantasticky alebo príliš konšpiratívne znejúce tvrdenia sú v zásadnom rozpore s ideologickými princípmi, na ktorých stál maďarský kontrarevolučný režim. Na ich realnosť však odkazujú viaceré archívne údaje a pochybná minulosť mnohých osôb – prevažne politických agitátorov a vojakov, ktoré sa angažovali aj za boľševikov aj za kontrarevolúcie.⁴⁹ Princípiálne išlo o to, akýmkoľvek spôsobom vnútorne aj zvonka oslabiť Československo, ktoré bolo vnímané ako najvhodnejší cieľ pre budúcu revíznú akciu.

Snaha o využitie slovenského separatizmu v prospech obnovenia integrity Uhorska bola významnou súčasťou plánov maďarských elít. Aj na základe množstva povzbudivých správ pochádzajúcich zo Slovenska, v maďarskej spoločnosti pretrvali predstavy o „tradičnej“ lojalite Slovákov. Počítalo sa s dezilúziou Slovákov z nových pomerov, ktorá nastala po spojení s Čechmi. Cieľom prouhorskej propagandy bolo podporovať nespokojnosť medzi obyvateľstvom Slovenska a zároveň sa prezentovať ako vhodná platforma pre naplnenie požiadaviek bývalých menšín. Dôležitú úlohu zohrali rôzni emigranti z územia súdobého Slovenska a prouhorsky orientovaní Slováci, ktorí sa v spolupráci so štátnymi inštitúciami aktívne angažovali na plánoch obnovenia Uhorska. V auguste 1919 došlo k zásadnému oživeniu kampane v prospech odtrhnutia sa Slovenska od českých krajín. Objavili sa správy o ponúkaní autonómii z Maďarska, ktoré rozširoval Viktor Dvorčák.⁵⁰ Dvorčák už v júni rokoval vo Viedni s predstaviteľmi kontrarevolučného Antiboľševického komitétu, ktorého duchovným vodcom bol gróf István Bethlen. Tu sa stretol aj s poľským diplomatom grófom Janom Szembekom. Deklarujúci sa za zástupcu Slovákov uviedol, že ich politickým ideálom je nezávislosť a to najmä v oblasti kultúry a administratívy. V hospodárskych, zahraničnopolitických a vojenských otázkach si však musia udržať zväzok s Maďarskom. Záujem o dobré vzťahy s Poľskom, v ktorých by Slováci mali hrať úlohu mediátora, podporil vyjadrením, že jedna z vedúcich osobností kontrarevolučných síl – gróf István Bethlen – vyjadril pochopenie pre poľské nároky v oblasti Spiša a Oravy. Zároveň Szembekovi oznámil, že Slováci chcú vyslať deputáciu do Varšavy, ktorá by potom s poľskou pomocou vycestovala do Paríža. Na mierovej konferencii by deklarovali antagonistický postoj voči „Čechom“ a predstavili svoje požiadavky. Je zaujímavé, že v plánovanej delegácii vedľa mien ako Zoltán Szvieszényi (Sviežeň) a Lipták (pravdepodobne Lajos Liptay) figurovalo aj meno Andre-

49 Napríklad: SNA, f. V. Šrobár, k. 11, inv. č. 644, 296/15/3; AÚTGM, f. E. Beneš I, k. 175, fascikel 314/3 Maďarsko 1920. V hlásení z 8. 1. 1920 sa uvádza, že ani československé úrady pôvodne nechceli tomu veriť (čo vypovedali uväznení agitátori) „Ale v poslední době dostalo se nám nezvratného důkazu, že výpovědi boľševických agitátorů jsou správné.“ Aj v samotnom pláne „oslobodenia Hornej zeme“ sa nachádza zmienka hovoriaca o možnej podpore boľševizmu v ČSR. Pozri: Hadtörténeti levéltár Budapest (HL), Magyar király honvéd vezérkari főnökségnek iratai (VKF) mikrofilm B/157, 2743. K tejto otázke najnovšie: HERTEL, Maroš. Komunisti, ľudáci a maďarská iredenta. In ŠUCHOVÁ, Xénia (ed.). *Ľudáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?* Prešov : Universum, 2006, s. 53-60.

50 AMZV, PZ Varšava 1919, č. 177, 209.

ja Hlinku.⁵¹ Aj významný maďarský legitimistický politik, barón Aladár Boroviczény, vo svojich spomienkach uviedol, že slovenskí vodcovia Viktor Dvorčák, František Jehlička (Jehlicska) a Andrej Hlinka rokovali s maďarskou stranou v čase Maďarskej republiky rád, najprv vo Viedni, a neskôr, po jej páde aj s vládou v Budapešti. Podľa jeho informácií bolo cieľom týchto ľudí odtrhnutie sa od Čechov.⁵²

Onedlho na to, dobrodružná Hlinkova cesta do Paríža (august – október 1919) naozaj zviditeľnila slovenskú otázku v rámci strednej Európy. Známe memorandum *Pre mier v strednej Európe – Memorandum Slovákov mierovej konferencii*, ktoré Hlinka a jeho spoločníci v Paríži rozdistribovali, obsahovalo ostré výhrady voči „českej politike“, akcentovalo naplnenie litery Pittsburskej dohody (o obsahu ktorej sa Hlinka dozvedel na jar 1919) a nastolilo požiadavku plebiscitu. Štylistika tohto dokumentu je nápadne podobná argumentácii, ktorá v tej dobe zaznievala najmä z Maďarska. Známe sú aj fakty o podpore ktorú tomuto podujatiu poskytli niektorí vysokí poľskí politici (napr. József Piłsudski). Hlinkova parížska cesta však vplyvom promptného zásahu československej diplomacie nepriniesla výraznejší úspech. Následne, 12. októbra 1919, bol Hlinka zbavený poslaneckého mandátu a uväznený. Jeho spoločníci sa rozhodli pre emigráciu.⁵³ Výraznú a zároveň aj veľmi kontroverznú úlohu v celej tejto akcii zohral univerzitný profesor František Jehlička.⁵⁴

Jehlička nepatril medzi nové tváre v slovenskej politike. Už roku 1906 bol za obvod Pezinok zvolený za poslanca uhorského snemu za Slovenskú ľudovú stranu a mnohí jeho ideologickí súputníci v ňom videli mladú nádej slovenskej politiky. Následne sa však Jehlička svojho parlamentného mandátu vzdal. Za toto rozhodnutie si vyslúžil zásadnú kritiku v slovenskej národoveckej komunite. Obviňovali ho, že zapredal národné záujmy za univerzitnú kariéru. Na jeseň 1918 sa Jehlička začal opätovne angažovať v politike. Verejne sa ospravedlnil a vyjadril lojalitu k spoločnému štátu Čechov a Slovákov. Po boku Andreja Hlinku začal budovať Slovenskú ľudovú stranu, ktorú pôvodne zakladal aj v časoch monarchie. Stal sa poslancom dočasne vytvoreného československého parlamentu a vládnyim zmocnencom Alžbetínskej univerzity v Bratislave. Jehlička sa politicky angažoval predovšetkým v otázkach súvisiacich s katolíckou cirkvou a politickým katolicizmom. Podobne ako Hlinka, ale aj iní predstavitelia ľudovej strany, otvorene kritizovali situáciu v republike. Ich zásadne konfesijnálne ladená kritika však súvisela aj s osobnou nespokojnosťou nad krokmi československej vlády, resp. ministra pre správu Slovenska Vavra Šrobára a s nenaplním určitých osobných ambícií, týchto v slovenských pomeroch pomerne vplyvných politikov.

Práve vysokovzdelaný a ambiciózny kňaz Jehlička je považovaný za – *spiritus rec-tora* – inšpirátora Hlinkovej cesty, za medzičlánok, ktorý mal pôsobiť na radikalizáciu

51 AAN, f. KNP, mikrofilm 2 084, Hlásenie Szembeka z Viedne 7. 6. 1919.

52 BOROVIČÉNY, Aladár. *A király és kormányzója*. Budapest : Európa Könyvkiadó, 1993, s. 30.

53 K tejto akcii bližšie pozri: DEÁK, Ladislav. Cesta A. Hlinku do Paríža v roku 1919. In BIELIK, František - BOROVSÝ, Štefan (eds.). *Andrej Hlinka a jeho miesto v slovenských dejinách*. Bratislava : DaVel, 1991, s. 68-84; PEROUTKA, Ferdinand. *Budování státu. 1-2*. Praha : Academia, 2003, s. 782-792; HRONSKÝ, ref. 1, s. 220-227.

54 MICHELA, Miroslav. Frantisek Jehlicka politikai pálfordulatai 1918 – 1920-ban. In *Pro Minoritate*, 2005/Tél, s. 32-33.

ľudákov a nasmerovať ich na prouhorskú platformu. Aj naďalej však ostáva nezodpovedaná otázka, kedy došlo u Jehličku k tomuto ďalšiemu politickému obratu. Je možné, že na opätovné presedlanie na prouhorskú platformu sa rozhodol už pred parížskou cestou. Jedna z významných postáv slovenskej komunity v Maďarsku, profesor budapeštianskej univerzity Michal Kmoško (Kmoskó), sa vyjadril, že práve Jehlička ho nabádal, aby presviedčal maďarskú vládu, že Slováci majú záujem o návrat do Uhorska v prípade, že by im bola sľúbená autonómia.⁵⁵ Jehličkove názory, resp. kritický pohľad na situáciu v ČSR, zdieľal aj Hlinka. Podľa spomienok plukovníka Stephena Bonsala, tlmočníka amerického prezidenta Wilsona, sa slovenský politik vyjadroval veľmi negatívne o krátkom spoložití s Čechmi. Zdôraznil význam hospodárskych a náboženských (mravných väzieb) s Maďarmi voči ktorým postavil české „voľnomyšlienkarstvo“ a „bezbožnosť“.⁵⁶ Samozrejme to apriórne neznamená, že by Hlinka hľadal cestu k opätovnému spojeniu s Maďarskom, pravdepodobne chcel len zabezpečiť podporu myšlienke slovenskej autonómie v zahraničí. Práve autonomistickú platformu považovali maďarské kontrarevolučné elity za jeden z najvýznamnejších politických smerov, ktorého vhodné využitie by mohlo v základoch naštrbiť ideu česko-slovenskej spolupráce a tým aj samotnú republiku.

Význam tejto koncepcie vzrástol najmä otvoreným vstupom Jehličku na pôdu prouhorskej politiky. Prechod známeho slovenského politika a Hlinkovho blízkeho spolupracovníka na maďarské pozície bol v Budapešti vnímaný ako významná skutočnosť. Je známe, že Jehlička sa tešil podpore uhorského primasa Jánosa Csernocha (Černocho), s ktorým ho okrem názorov spájali slovenský pôvod a rodné mesto Skalica. V novembri 1919 Jehlička verejne vyhlásil, že má poverenie od Hlinku, aby bojoval aj naďalej za slovenskú vec (autonómiu) za hranicami. Argumentoval, že nový, kresťanský, režim v Budapešti poskytne viac priestoru pre emancipáciu Slovákov ako Československo, ktoré opísal ako krajinu v ktorej vládne český ateizmus a boľševizmus.⁵⁷ Neskôr, následkom negatívnych reakcií zo Slovenska, vzniklo ešte niekoľko poopravených verzií Jehličkovej cesty do Budapešti, ktoré skôr akcentovali dodatočný Hlinkov súhlas s jeho aktivitami. Ako dokazujú vyjadrenia aktérov parížskej cesty, jej interpretácie boli vplyvom vzniknutých okolností (Jehličkova prouhorská platforma, Hlinkova pročeskoslovenská platforma) dodatočne prispôbované konkrétnym politickým potrebám. Okrem toho, s podobnou argumentáciou sa ocitol v Poľsku ďalší účastník cesty Štefan Mnoheľ, ktorý tam začal vydávať *Slováka* a propagoval propoľskú koncepciu riešenia slovenskej otázky. Tak došlo k zaujímavému úkazu. V danom období vychádzali až tri periodiká pod názvom *Slovák*: v Zakopanom, v Ružomberku a v Budapešti, a všetky sa vyhlasovali za tlačové orgány slovenských katolíkov a autonomistov.

55 TILKOVŠZKY, Lóránt. Viták a TÉVEL nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában. In *Baranyai Helytörténetírás*, 1987/1988, s. 438. Aktivity poľskej a maďarskej diplomacie v tomto smere približuje VALENTA, Jaroslav. Poľská politika a Slovensko v roce 1919. In *Historický časopis*, 1965, roč. 13, č. 3, s. 403-406.

56 BONSALE, Stephen. *Suitors and Suppliants. The Little Nations and Versailles*. New York 1946, s. 156-164.

57 *Slovák Zahraničný*, 22. 11. 1919, s. 1-2.

Hlinka bol veľmi dobre informovaný o snahách maďarskej vlády, ktorá sa s ním chcela dohodnúť na autonómii. Otvorenou otázkou však naďalej ostáva, do akej miery bol v danej situácii takejto dohode prístupný. Jej rozuzlenie komplikoval aj fakt, že Hlinka bol až do 18. apríla 1920 uväznený v Mírove. Napriek tomu, že neskôr tvrdenia o spolupráci s maďarskými iredentistami verejne odmietal, predstavitelia slovenskej (prouhorskej) emigrácie naďalej vyhlasovali, že ich aktivity sú koordinované s ľudákmi. Že reprezentujú záujmy Slovákov v zahraničí. Aj neskôr fungovala akási „horúca linka“ medzi predstaviteľmi ľudovej strany na Slovensku a Jehličkom a Františkom Ungerom. Otvorene to však ľudáci nemohli priznať, keďže títo exulanti boli v Československu považovaní za vlastizradcov. Napriek rozdielnym koncepciám riešenia slovenskej otázky v medzivojnovom období, si však tieto dve platformy ani v budúcnosti nezavadzali. Do určitej miery sa dá povedať, že v rôznych politických hrách, boli z času na čas jedna druhej na osoh.

Slovenské organizácie pracujúce v prospech obnovenia integrity

Na „slovenskej akcii“ pracovalo na území Maďarska a Slovenska viacero špecializovaných organizácií a líg. Niektoré vznikli spontánne na obranu záujmov určitých skupín, iné takpovediac na objednávku vládnych kruhov. Popritom sa prejavovala permanentná snaha maďarských vlád o úplnú kontrolu nad aktivitami iredentistických organizácií, ktorých predstavy, ciele a metódy neboli vždy totožné s koncepciami jednotlivých vlád. Je pritom známe, väčšina maďarských politikov a elit sa angažovala v iredentistických/spoločenských organizáciách, lebo to považovali za svoju vlasteneckú povinnosť. Už aj z tohto faktu vyplýva, že nešlo o homogénne a úplne jednoliate hnutie. Významnú úlohu v pôsobení týchto subjektov hrala aj vzájomná rivalita.⁵⁸ Stávalo sa aj to, že jedna osoba sa angažovala vo viacerých organizáciách, alebo dokonca, že tá istá skupina, pravdepodobne kvôli vyhliadke lepšieho finančného zabezpečenia, založila paralelnú organizáciu, ako napr. strana spišských Nemcov v Maďarsku.⁵⁹ Aká bola motivácia aktivizovať sa v daných hnutiach? Okrem tradičnej lojality, vlastenectva a viery v skoré obnovenie „historických hraníc“, hrali významnú úlohu aj osobné skúsenosti a zištné pohánky zapríčinené napríklad emigráciou, stratou zamestnania, majetku a bývalých istôt, vidinou zárobku, či nadobudnutia nového spoločenského statusu. V kontexte československo-maďarských vzťahov je nutné poukázať na to, že československé úrady vnímali veľkú časť bývalých uhorských úradníkov a štátnych zamestnancov ako nelojálnych a snažila sa ich zo štátnej služby vynechať. Čo však nebolo ani z praktických dôvodov možné. Podľa správy z októbra 1920, väčšina z týchto úradníkov, ktorí aj naďalej vykonávali štátnu službu v československo-maďarskom pohraničí, bola považovaná za súčasť maďarskej iredenty.⁶⁰

Na základe súhrnných hlásení Vojtecha Tuku a Hornozemskej ligy v období medzi rokmi 1919 – 1921 vyvíjali na území Slovenska intenzívnu činnosť tieto iredentistické

58 V kontexte „Slovenskej akcie“ pozri napríklad elaborát o minulých akciách a ich fungovaní. MOL. Külügyminisztériumi levéltár. Politikai Osztály rezervált iratai (Küm. K 64) 1920-7-34.

59 MOL. ME. K 26. 1921-XXXVIII-8848. Úrad ministerského predsedu túto žiadosť zamietol.

60 Iná súhrnná správa (z apríla 1921) však už tieto tvrdenia popiera. SNA, f. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS), k. 321, č. 154.

organizácie: Uhorsko-slovenská ľudová strana, Slovenská strana nezávislosti, Slovenská centrálna kancelária, Uhorsko-rusínska politická strana, Spišský zväz, Zväz Nemcov z Hornej zeme, Hornozemská liga, organizácia Ivána Héjjasa, Kürthyho organizácia, Utečenecká kancelária, Hornouhorský komitét. Okrem týchto špecializovaných útvarov sa na propagandistickej činnosti podieľali aj ďalšie organizácie, o činnosti ktorých sa však nezachoval dostatok prameňov a zdá sa, že v skúmanom kontexte nemajú až taký veľký význam.⁶¹

V rámci „slovenskej akcie“ pôsobili v rokoch 1919 – 1921 dve významné politické platformy so širokým zameraním – od špiónážnej činnosti až po propagandu – s cieľom čo najskôr pripojiť Slovensko k Maďarsku.⁶² Prvú zastrešovala Slovenská centrálna kancelária (*Tót Központi Iroda*) v čele ktorej stál bývalý prešovský advokát Karol Bulissa. Korene tejto organizácie treba hľadať niekedy v čase vyhlásenia Východoslovenskej republiky roku 1918. Významnú úlohu v pozadí tohto hnutia zohral historik a odborník na slovenskú otázku Lajos Steier. Slovenskú centrálnu kanceláriu podporovali najmä vojenské kruhy a do jej činnosti boli zapojení aj aktívni dôstojníci, ktorí z oblastných vojenských veliteľstiev pašovali letáky na slovenské územie. Kancelária dostávala štedré dotácie od ministerstva zahraničia. Na svoju činnosť od 1. októbra 1919 do 12. apríla 1920, predovšetkým na prípravu povstania na Slovensku, získala až 5,8 mil. korún.⁶³ Takto dobre finančne zabezpečená inštitúcia si mohla vydržiavať početný aparát spolupracovníkov. Podľa zachovaných správ Bulissova konšpiračná práca našla odozvu najmä na východe Slovenska, kde pôsobilo 800 platených agitátorov a mnoho dôverníkov. Vydávali nielen propagandistické letáky, ale aj noviny *Slovenský národ* v 50-tisícovom náklade. Organizácia sa opierala najmä o bývalých funkcionárov uhorského režimu, dôstojníkov a inteligenciu. Prostredníctvom nich a platených agitátorov predstavitelia kancelárie posilňovali a zviditeľňovali protičeské nálady na Slovensku. Na začiatku zámerne nechceli odкрыť svoj hlavný cieľ. Základom ich propagandy boli protičeské výpady, zdôrazňujúce „krivdy na Slovákoch“ (hospodárske, jazykové a náboženské). Potierali ideu jednotného československého národa a kritizovali šírenie bolševizmu v republike. Z taktických dôvodov zdôrazňovali požiadavku plebiscitu a heslo: „*Slovensko Slovákom!*“. Avšak v ich propagačných materiáloch sa od začiatku objavovali aj prouhorské vyhlásenia. Napríklad: „*Slovenský ľud ešte pred svetovou vojnou v tichosti nažíval v dobrom priateľstve s Maďarmi a len jedna maličká čiastka štvaná Čechmi a podplatenými agitátormi preukazovala nepokoj, ktorý ale povstal tiež len z okamžitej nálady.*“⁶⁴ Takéto tvrdenia zvyčajne končili vetami odkazujúcimi na „*božskú prozreteľnosť*“ a nutnosť neodvratnej zmeny. Vyhlásenia neraz obsahovali aj vyhrážky o revolučnom riešení, v prípade ak

61 MOL. Küm. Politikai Osztály iratai (K 63) 1921-80-105; MOL. ME. K 26 1920-XL-3389; SNA, f. V. Šrobár, k. 10 a 23. K otázke ich činnosti aj ŠROBÁR, Vavro. *Oslobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918 – 1920*. Bratislava : AEP, 2004, s. 152-171; SNK ALU, Anton Štefánek, 42 XIV 132, Maďarská ireidenta.

62 Podrobne o nich píše KRAMER, Juraj. *Iredenta a separatizmus v slovenskej politike (1919 – 1938)*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957.

63 Podrobnejšie k otázke finančných tokov z Maďarska pozri: ANGYAL, Béla. A csehszlovákiai magyarság anyaországai támogatása a két világháború között. In *Régió*, 2000, č. 3, s. 131-177.

64 *Slovenský národ*, 14. 12. 1919, s. 3.

nedôjde urýchlene k náprave vzniknutého stavu. Východisko nachádzali v spolupráci s Maďarmi, ktorí mali Slovákom zabezpečiť podmienky potrebné k národnému vývinu.

Karol Bulissa sa ako vedúca osobnosť prouhorského slovenského hnutia zviditeľnil tým, že predložil britskému diplomatovi Georgovi R. Clerkovmu memorandum, ktoré sa nieslo v protičeskom duchu (zdôrazňoval sa „politický aj hospodársky útlak“, „falošnosť československého nacionalizmu“, „počešťovanie“), a v ktorom prirovnal situáciu v republike k pomerom v bývalej monarchii.⁶⁵ Túto ideovú platformu na maďarskej politickej scéne mala reprezentovať Slovenská strana nezávislosti (*Tót Függetlenségi Párt*). Jej program bol pod predsedníctvom novinára Ľudovíta Janovca zhrnutý do 30-tich bodov a odsúhlasený 8. januára 1920 v Budapešti. Žiadala jasné zedefinovanie slovenského územia a v rámci neho plebiscit a autonómiu. Dovtedy malo byť Slovensko pod kontrolou medzinárodných síl a na zabezpečenie poriadku mala vzniknúť slovenská branná moc. Taktiež požadovala všeobecné a demokratické voľby, právo slobodne sa zhromažďovať, úplnú právnu ochranu národnostných menšín, slobodu náboženského vyznania, ochranu a rozvoj slovenského poľnohospodárstva, progresívnu majetkovú politiku, slovenské školstvo aj na najvyššom stupni, vyučovanie v slovenskom duchu a podporu slovenskej kultúry. Chudobnejšie vrstvy chceli osloviť podporou zdravotníctva a zákonnou ochranou práv priemyselného robotníctva podľa vzoru západných krajín. Uplatnenie demokratického, kresťanského a národného ducha označili za zásadné princípy zdravého fungovania spoločnosti.⁶⁶ Potom ako maďarské Ministerstvo vnútra potvrdilo stanoviny strany, bolo 9. mája 1920 usporiadané jej valné zhromaždenie. Zišlo sa na ňom niekoľko stoviek ľudí, vo veľkej miere emigranti zo Slovenska. Okrem obligátnej kritiky *statu quo* a požiadavky plebiscitu, odsúhlasili na tomto stretnutí memorandum odsudzujúce rozhodnutie mocností o podmienkach mierovej zmluvy s Maďarskom. Predseda Janovec sa vyslovil, že: „(...) slovenský národ nedá sa utlačiť a radšej si zvolí krutý zápas, ba aj smrť, ako český imperializmus!“⁶⁷ Nakoniec však aktivity tejto strany nemali okrem momentálneho, krátkodobého propagandistického rozmeru väčší význam. Pomerne rýchlo sa skompromitoval aj samotný Bulissa. Na Slovensku bol jednoznačne považovaný za maďaróna, čo ho do veľkej miery diskvalifikovalo v očiach Slovákov.

Paralelne s bulisovcami sa v Budapešti vyprofilovala aj iná, taktiež významná, prouhorsky orientovaná skupina Slovákov. Zastrešovalo ju Slovenské hlavné oddelenie (*Tót főosztály*), ktoré vzniklo pri Ministerstve pre národnostné menšiny 22. septembra 1919.⁶⁸ Mimočodom v ten istý deň rozhodla vláda aj o urýchlenom vzniku Katedry slovenského jazyka a literatúry na univerzite v Budapešti. Do čela Slovenského hlavného oddelenia bol vymenovaný Zoltán Szviezsényi. Jeho inštitúcia, ako informatívny orgán maďarskej vlády, mala podobne ako ostatné časti ministerstva pracovať v prospech obnovenia integrity. Jej úlohou bolo zosúladiť požiadavky Slovákov so záujmami vlády. Szviezsényi

65 Ref. 64, 8. 12. 1919, s. 2. Časti memoranda publikovala aj denná tlač v Maďarsku (*Pesti Napló, Szózat, Magyarországi*). S Clerkom sa stretol 30. 10. 1919 aj Jehlička. AMZV, PZ Budapešť 1919, č. 77. Na tomto stretnutí bol spolu s Kmoškom a Clerk mu prisľúbil, že o problémoch Slovákov bude informovať britského premiéra Davida Lloyd Georgea.

66 *Slovenský národ*, 9. 5. 1920, s. 1-2.

67 Ref. 66, 14. 5. 1920, s. 1-3.

68 MOL. ME. K 27 Mj. 22. 9. 1919 - 10.

zdôrazňoval „vytvorenie potrebných morálnych predpokladov pre opätovné pripojenie Slovenska“, keďže podľa neho: „Otázka Horného Uhorska je predovšetkým slovenskou otázkou (...)“.⁶⁹ Podobne ako bulissovci, aj táto platforma si vydržiavala vlastnú sieť agitátorov a informátorov na území celého Slovenska. Snažili sa nadviazať kontakty aj s politickými stranami na Slovensku. Medzi významnejšie osoby aktivizujúce sa na tejto platforme patrili: Viktor Dvorčák, ktorý bol neskôr za pomoci tohto oddelenia delegovaný do budapeštianskeho parlamentu, univerzitný profesor Michal Kmoško, ale aj František Jehlička. Svoje názory prezentovali prostredníctvom rôznych letákov a periodika *Slovák Zahraničný*, ktoré vydávalo Szvieszésényiho oddelenie. Jehlička na stránkach *Slováka Zahraničného* vyhlasoval, že túžby slovenského národa na svojbytnosť neboli vyplnené. Poukazoval na „neudržateľne zlú situáciu“ na Slovensku. Za vinníkov tohto stavu označil Čechov a „hrstkú luteránskych zapredancov“. Negatívny obraz ČSR pravidelne umocňoval aj urážlivými pomenovaniami, ako napríklad „pepíci“, „české svine“, „zlodeji“, „husiti“, „čechúni“, atď. Jeho protičeská argumentácia mala silné konfesijné pozadie. Neustále upozorňoval na konflikt „luteránstva“ a „husitizmu Čechov“ so slovenským katolicizmom. V prospech plebiscitu zas argumentoval tým, že v Turčianskom sv. Martine sa nevyсловili všetci predstavitelia národných síl. Oproti negatívnejmu obrazu slovenskej reality propagoval obraz novej, tolerantnej, kresťanskej Budapešti.⁷⁰ Pod jeho vedením vznikla v Budapešti Uhorsko-slovenská ľudová strana (*Magyarbarát Tót Néppárt*). Tento politický subjekt, ktorý oficiálne vznikol 10. decembra 1919, si za svoj hlavný cieľ určil zabezpečenie práv Slovákov v spoločnom štáte s Maďarmi.⁷¹ Na rozdiel od bulissovcov, ktorí sa spoliehali najmä na vojenské riešenie, sa na hlavnom oddelení presadil názor, že reálne riešenie prinesie v prvom rade určitá forma konsenzu s predstaviteľmi Slovákov. Zároveň však nevlúčili ani vojenskú akciu, na organizácii ktorej sa aktívne podieľali. Popri veľkej podobnosti v propagandistickej argumentácii, existovali aj rozdiely medzi koncepciami Bulissovej a Szvieszésényiho skupiny. Bulissa a jeho spolupracovníci vnímali menšinovú problematiku len ako prostriedok k obnoveniu integrity, záležitosť správne skoncipovanej propagandy. Naproti tomu, spolupracovníci Bleyerovho ministerstva, ktorí sa poväčšine k svojmu nemaďarskému pôvodu dlhodobo hlásili, mali v tomto smere úplne inú východiskovú pozíciu. Očakávali reálne zmeny. Szvieszésényiho skupinu však maďarská vláda až tak nepodporovala. Oddelenie malo oficiálne len jedného pracovníka – vedúceho. Ostatné sily tvorili vyslaní/prepožičaní úradníci z iných ministerstiev, poväčšine utečenci zo Slovenska.⁷² Konkurenčný boj týchto dvoch významných skupín, v snahe získať absolútnu dôveru a podporu maďarskej vlády, nepriniesol víťazstvo ani jednej. Na jar 1920 sa na pokyn zhora zreorganizovali.

Okrem vyššie spomenutých dvoch skupín na území Slovenska pôsobila Hornozemská liga (*Felvidéki liga*). Aj v nej, podobne ako v iných organizáciách tohto typu, sa aktivizovali dobrovoľníci, bývalí štátni zamestnanci a dôstojníci, t. j. ľudia, ktorí museli pre svoje presvedčenie opustiť dovtedajšie pôsobiská a mali očividný záujem na zmene

69 MOL. Küm. K 64 1920-7-34.

70 *Slovák Zahraničný*, 22. 11. 1919, s. 1.

71 Ref. 70, 25. 1. 1920, s. 1.

72 MOL. Küm. K 64 1920-7-505.

pomerov. Liga vznikla začiatkom roku 1919. Nebola to však typická „slovenská organizácia“. Aktivizovali sa v nej poväčšine ľudia maďarskej národnosti. Politicky boli jej aktivity zviazané predovšetkým s Krajinskou kresťansko-socialistickou stranou na Slovensku. Tak ako ostatné organizácie podobného typu, aj Hornozemská liga si kládla za cieľ prinavrátanie integrity Uhorska. Upozornili sme už na jej aktivity v marci 1919. Zo začiatku jej činnosť spočívala v starostlivosti o utečencov zo Slovenska a informovaní o náladách v republike.⁷³ V tomto čase väčšinou využívala propagandistické materiály vytvorené inými organizáciami. Neskôr sa lige podarilo vybudovať na území Slovenska tajnú podzemnú sieť, ktorá sa mala priamo angažovať v plánovanej vojenskej akcii proti republike. Jej agenti uskutočňovali vyzvedačskú činnosť a liga podávala pravidelné správy maďarským štátnym orgánom o situácii na Slovensku, šírila propagandu, atď.⁷⁴ Význam a aktivity ligy opätovne vzrástli po nástupe kontrarevolúcie, keď sa obnovili aj jej úlohy organizovať akcie vojenského charakteru, s dôrazom na spravodajskú činnosť. V období od októbra 1919 po október nasledujúceho roka rozdistribovala vyše 2,3 milióna kusov propagačných materiálov, väčšinou vlastnej výroby a počet jej aktívnych špiónov dosiahol číslo dvestopäťdesiat.⁷⁵ Od januára do júna 1920 dostávala liga na svoje aktivity pravidelnú finančnú podporu od maďarskej vlády. Politická situácia po ratifikovaní Trianonu, ekonomické opatrenia vlády (znižovania výdavkov na štátny aparát a irendentu), ale aj ťažkosti s maďarskou menou spôsobili jej postupný zánik.⁷⁶

Distribúciou propagandistických materiálov na Slovensko sa v období rokov 1919 – 1920 zaoberala zvláštna expozitúra Ministerstva propagandy v Győri, ktorú viedol bývalý právnik Ede Ernyey. Zástupcu pre vojenské otázky mu robil kapitán Ágoston Nusser, ktorého pre jeho aktívnu účasť v maďarskej ČA podozrievali jeho nadriadení z náklonnosti k boľševizmu. Po zániku Ministerstva propagandy (23. decembra 1919) expozitúru nezrušili. Dostala sa pod kontrolu druhého oddelenia Úradu predsedu vlády (Miniszterelnökség). Expozitúra rozvinula úzku spoluprácu s významnými iredentistickými organizáciami v Maďarsku a udržiavala čulé kontakty aj s obyvateľstvom na Slovensku (napr. s maďarským kresťansko-socialistickým politikom Jánosom Toblerom). V období od januára do mája 1920 rozdistribovala na Slovensku 100-tisíc propagandistických zošitov a 200-tisíc letákov. Na územie Slovenska dopravila 25-tisíc kusov *Slováka Zahranličného*, 10-tisíc kusov letáku *Radostná novina*, 25-tisíc Jehličkových proklamácií, pričom tieto materiály boli rozširované na celom území Slovenska. Časť poštou, časť kuriérami, a to najmä do regiónu západného Slovenska. Okrem už vyššie spomenutého počtu distribuovanej „jehličkovskej propagandy“ v období od januára do mája 1920, na Slovensko dopravila aj 5-tisíc maďarských letákov. Propagandistické materiály sa pašovali v menších balíčkoch a v listoch. Noviny sa dostávali do obehu na Slovensku aj prostredníctvom slovenských vojakov, pričom častou odmenou za tieto služby bol tabak.⁷⁷ Najmä v okolí Dunaja sa pracovníci expozitúry, okrem šírenia tlačovín, zapájali aj

73 MOL. Küm. Elnöki osztály (K 59) 1919-3; SNA, f. Policajné riaditeľstvo Bratislava, k. 771, 475/43.

74 ANGYAL, Béla. *Érdekvédelem és önszerveződé*s. Galanta : Lilium Aurum; Dunajská Streda : Forum Institute, 2002, s. 45.

75 MOL. ME. K 26 1922-IVbiz-2154.

76 Ref. 75, 1922-IVbiz-96.

77 Ref. 75, 1920-XLII-2684. Ref. 75, 1921-XXXVIII-Hlásenie Dr. Ede Ernyeioho.

do osvetovej činnosti. Propagandu šírili aj v Maďarsku, pričom zdôrazňovali predovšetkým „lásku k vlasti“, „tisícročnú jednotu“ a „hospodársku previazanosť“ Maďarska so Slovenskom. Spolupracovníci kancelárie podporovali cezhraničné styky, čo prirodzene vyplývalo z jej úloh. V rámci nich mali usporadúvať schôdze (najmenej 1x týždenne), distribuovať zaslané letáky, vysvetľovať ich význam, bojovať proti činnosti socialistov a židov, organizovať prechody pre pašovanie letákov na Slovensko, zabezpečovať kontakt so Slovenskom a so svojimi spolupracovníkmi.⁷⁸ Od 9. mája 1920 sa dostala expozitúra pod kontrolu Hornozemskej ligy, ktorá získala aj jej majetok. Vedúcim expozitúry sa stal Imre Hávor. Po tomto kroku bola bývalá expozitúra závislá od osudu Hornozemskej ligy, ktorá o rok neskôr oficiálne zanikla.⁷⁹

Projekt autonómie Slovenska

Myšlienka slovenskej autonómie zarezovala v maďarskej politike hneď od zániku monarchie. Plány Károlyiho a Jásziho sa však nenaplnili. Napriek tomu, že roku 1919 došlo k viacerým zásadným politickým zmenám, myšlienka určitej formy slovenskej autonómie v rámci budúceho Uhorska/Maďarska sa z nich nikdy úplne nevytratila. Rozdielne boli len predstavy o jej reálnej forme a o právnom prostredí v ktorom mala existovať. Po páde boľševického režimu sa v auguste 1919 obnovili rokovania slovenských emigrantov s najvyššími predstaviteľmi kontrarevolučného režimu (Horthy, Friedrich, arciknieža Jozef) o podobe slovensko-maďarského spoložitia. Ich aktivity sa v tomto smere ukázali ako úspešné. Získali prísľub, že maďarská vláda im v otázke autonómie ponecháva „voľné ruky“. Od októbra 1919 stál v čele hnutia Karol Bulissa, ktorému maďarská vláda poukazovala vysoké finančné obnosy na organizovanie „slovenskej akcie“. Výsledkom týchto aktivít bol návrh autonómie, ktorý predložením na Ministerskú radu prediskutovali v budapeštianskom sídle ostrihomského arcibiskupa. Na tomto stretnutí sa zúčastnili aj Jehlička, Kmoško, Pechány, Szviezsényi, Kutkafalvy a Bleyer. Boli vypracované predbežné požiadavky zhrnuté do osemnástich bodov, ktoré mal Bleyer – ako vládou poverený minister – predostrieť na prerokovanie.⁸⁰ Už v tomto období existovali rozpory medzi dvoma výraznými prúdmi prouhorskej slovenskej emigrácie. Napriek tomu články podporujúce Jehličku – ktorý mal v danej situácii veľmi silnú pozíciu – uverejňoval aj Bulissov *Slovenský národ*. Je zaujímavé, že informácia o tom, že Slováci majú získať od maďarskej vlády autonómiu – ktorej sa od českej strany nedočkali – vyšla na verejnosť oveľa skôr, ako sa samotný problém dostal na tajné rokovanie Ministerskej rady.

To, že sa politici v Budapešti intenzívne zaoberali menšinovou otázkou do veľkej miery súviselo aj so zahraničnopolitickým postavením Maďarska, ktoré stálo pred rokovami o mierovej zmluve. V tomto čase sa zintenzívnila aj aktivita Uhorsku lojálnych predstaviteľov nemaďarských menšín. Ich deklaratívne akcie mali predovšetkým podporiť argumentáciu zástupcov Maďarska v Paríži.

78 Ref. 75, 1920-XLII-229.

79 Ref. 75, 1920-XLII-List pre Perényiho z 20. 1. 1921.

80 AMZV, PZ Budapešť 1920, č. 140; MOL. ME. K 26 1921-XXXVIII-13; TILKOVSKY, Lóránt. Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920-évi felvidéki szlovák autonómia-terve. In *Századok*, 2000, č. 3, s. 566-567.

Onedlho po vzniku Jehličkovej Uhorsko-slovenskej strany, vznikol aj Zväz zástupcov nemaďarských národností Uhorska, ktorý združoval zástupcov Slovákov, Rumunov, Rusínov, Nemcov, Chorvátov a Slovincov. Pod hlavičkou tejto organizácie bola 30. decembra 1919 v Budapešti usporiadaná veľká demonštrácia lojality k Maďarsku a jeho vláde. Zúčastnení – za Slovákov vystúpil predseda zväzu Jehlička a Kmoško – deklarovali svoje politické ciele: pomôcť vybudovať Uhorsko v jeho historických hraniciach a zabezpečiť Nemaďarom všetky práva na národný rozvoj. V rezolúcii odoslanej ministerskému predsedovi Károlyovi Huszárovi žiadali solidaritu vo veci integrity krajiny postavenej na princípoch demokracie – v národnom a kresťanskom duchu a garantovanie práv nemaďarských národností.⁸¹ Onedlho po tom, ako Apponyi odovzdal v Paríži predbežné memorandá, sa 15. januára 1920 v Budapešti uskutočnilo aj zhromaždenie Uhorsko-slovenskej ľudovej strany. Účastníci žiadali odtrhnutie Slovenska od Čiech s heslom: „Čechoslovakia nebola a nebude, ale Hungária bola a bude.“ Ako rečníci vystúpili Jehlička, Dvorčák, Kmoško, Szvieszényi, Gašpar Baluška-Mészáros a Mária Sliacka. Prijali program strany, postavený na myšlienke integrity a slovenskej autonómie. Zhromaždení aktivisti odsúhlasili aj memorandum adresované mierovej konferencii.⁸²

V Maďarsku neverili v dlhodobú existenciu Československa, ktoré označovali pre výrazné percento etnických menšín za „umelý štátny útvar“, za obdobu habsburskej monarchie. Slovákov v ČSR považovali skôr za utláčanú menšinu ako za štátotvorný element. Práve v tomto kontexte ponuka slovenskej autonómie mala byť významným aktom, ktorý by smerom do zahraničia vysielal signál, že Maďarsko má záujem doriešiť národnostnú otázku v regióne. Minister Bleyer navrhol prijatie predbežného plánu autonómie na rokovaní Ministerskej rady 7. januára 1920. Vychádzal z predpokladu, že slovenská otázka sa už nedá vyriešiť len na základe menšinových vyhlások vlády. Uzákonenie autonómie by podľa neho malo vplyv aj na ostatné menšiny. Návrh slovenskej autonómie mal v tomto čase pomerne veľkú politickú podporu. Podporili ho aj také vplyvné osobnosti akými boli gróf Albert Apponyi, barón Gyula Wlassics a Miklós Horty. Druhé, zásadné rokovanie prebehlo už na nasledujúcej schôdzi Ministerskej rady, dňa 9. januára 1920. Došlo na ňom k odsúhlaseniu predbežného plánu autonómie, aj napriek tomu, že minister financií Frigyes Korányi zastával zamietavé stanovisko a kategoricky vyhlásil, že prijatie takéhoto plánu by doľahlo na samotný základ tisícročnej uhorskej štátnosti. Nakoniec však pripustil, že vzhľadom na rokovania v Paríži je ochotný urobiť aj tento ústupok.⁸³ Predložený návrh autonómie bol postavený na dvoch zásadných princípoch: na ambícií ponúknuť menšinám všetky práva potrebné k plnohodnotnému rozvoju a snahe uchovať jednotný ráz maďarského/uhorského štátu. Sklíbiť sa mala požiadavka slovenských politikov na vytvorenie územnej autonómie, s koncepciou ktorá nebola v rámci krajiny ochotná akceptovať žiadnu formu *corpus separatum*. Na toto nadväzoval návrh na vytvorenie župných autonómnych útvarov, ktoré by zároveň pojali myšlienku menšinovej samosprávy a kultúrnych práv. Župy, v ktorých malo väčšinu obyvateľstvo slovenskej národnosti, by tvorili menšinový obvod pod názvom Slovensko. Jednalo sa

81 MOL. ME. K 27. Mtj. 3. 1. 1920. - 35; *Slovák Zahraničný*, 3. 1. 1920, s. 1.

82 *Slovák Zahraničný*, 25. 1. 1920, s. 1.

83 TILKOVSZKY, ref. 79, s. 584-585.

o slovenské etnické územie definované na základe údajov posledného uhorského štatistického zisťovania z roku 1910. Toto územie malo následne získať autonómiu vo väčšine oblastí administratívy, školstva, kultúry, náboženstva a súdnictva. Malo by svoj parlament, s právomocou vydávať nariadenia platné na autonómnom území, vládu, ktorej predseda by bol volený parlamentom a aj právo používať vlastné národné farby. Práva Slovákov v centrálnej vláde mal zabezpečovať osobitný minister, v parlamente mali pôsobiť ich volení zástupcovia a utvoriť sa mali aj zvláštne slovenské jednotky v armáde.⁸⁴ Predložený plán slovenskej autonómie znamenal zásadné rozšírenie dovtedajších menšinových práv Slovákov v Maďarsku/Uhorsku, čo bolo zdôvodnené posilneným národným sebavedomím slovenského obyvateľstva. Tento návrh však len ťažko mohol konkurovať reálnym politickým výdobytkom, ktoré získali Slováci v Československej republike. Ako neskôr pod tlakom udalostí vysvitlo, tento návrh nebol maďarskou stranou považovaný za fixný sľub, ale práve naopak, za nutné maximum, ktorého dosiahnutie záležalo od schopnosti presadiť sa v reálnych podmienkach krajiny. Naproti tomu, napríklad Jehlička ho v danej situácii považoval za nutné minimum, pričom kritizoval fakt, že maďarské kruhy požadovali, aby sa tieto predbežné dohody naďalej utajovali.

Určítym úspechom bleyerovskej menšinovej politiky bolo, že po voľbách do maďarského parlamentu, ktoré sa uskutočnili 25. – 26. januára 1920, sa podarilo získať politikom zoskupeným pod hlavičkou Zväzu zástupcov nemaďarských národností Uhorska štyri kreslá pre nemeckých poslancov. V lete, po odchode rumunských intervenčných vojsk, sa k tejto skupine pripojili Kutkafalvy a Dvorčák.

V čase, keď sa podpisovala mierová zmluva s Maďarskom, bola menšinová otázka neustále v popredí politických diskusií. V situácii, keď deklarované pozície vlády či samotných predstaviteľov menšín prestali byť vo vzťahu k zahraničiu aktuálne, postupne sa táto téma marginalizovala. Pritom aktivity Ministerstva pre národné menšiny dlhodobo nerešpektovali nižší vykonávatelia štátnej moci. Išlo o akúsi pasívnu rezistenciu zo strany úradov, vládnych poverencov, školských kontrolórov, hlavných slúžnych a notárov, ale aj predstaviteľov armády a cirkvi.

Následkom týchto zmien, už v deň nástupu novej maďarskej vlády grófa Sándora Simonyi-Semadama (15. marca 1920), minister Bleyer vyzval svojich kolegov, aby sa vyjadrili k otázke návrhu slovenskej autonómie, čím chcel pravdepodobne vyvrátiť skeptické názory niektorých menšinových politikov. Mal v pláne pripraviť podobné vyhlásenie aj pre územie Burgenlandu, ktoré bolo ešte stále pod kontrolou Maďarska. Urgoval tiež nominovanie dvoch poslancov, ako zástupcov Slovákov, do budapeštianskeho parlamentu. Ako známe osobnosti odporučil Jehličku a Dvorčáka.⁸⁵ Maďarskí ministri 25. marca prijali slávnostnú deklaráciu, v ktorej vyhlásili, že v januári odsúhlasený plán autonómie upravia do formy zákona, že autonómia slovenského ľudu sa stane súčasťou ústavy.⁸⁶ Ani táto však nemohla byť zverejnená, pričom na predmetnej schôdzi sa objavili námietky voči používaniu národných farieb a slovenského jazyka v armáde.

84 Ref. 83, s. 589-594.

85 MOL. ME. K 27. Mtj. 15. 3. 1920 – 7.

86 Ref. 85, 25. 3. 1920 - 44.

Koncom apríla 1920 Bleyer opätovne intervenoval. Tentoraz v prospech dodržiavania nariadenia č. 4 044/1919. Vláde vytkol, že nevykonala ani jeden krok na zabezpečenie práv národnostných menšín, a to napriek vyhláseniam, že národnostnú otázku je možné riešiť len vo vzájomnom pochopení. Prijatý plán autonómie Slovenska označil za maximum, ktoré môže maďarský štát Slovákom ponúknuť, pričom bez takejto ponuky bola podľa neho ohrozená myšlienka integrity. Upozornil tiež, že takáto dohoda do budúcnosti neprejudikuje určité zmeny a možnosť úpravy vzájomného pomeru. Minister zahraničia, gróf Teleki, v tomto kontexte upozornil, že o slovenskej autonómii nemožno hovoriť tak, že ide o nejaké maximum pre Slovákov, lebo takéto ústupky si zas iná strana môže vysvetľovať ako minimum. Zdôraznil, že slovenskú autonómiu nemožno považovať za nejakú šablónu, keďže na každom území sú iné požiadavky. Vyzdvihol staré uhorské územné členenie, ktorého zmenu označil za nevhodnú. Následne, s menšími výhradami, vyjadrila Ministerská rada dôveru Bleyerovej menšinovej politike.⁸⁷

Na základe vyhlásení zodpovedných maďarských politikov možno konštatovať, že otázka naplnenia odsúhlaseného plánu autonómie mala už v tomto čase ďalšie politické mantinely. Predstava o možných ústupkoch sa zúžila na základné kultúrne a administratívne (najmä jazykové) práva v župách, kde dominovali podľa sčítania z roku 1910 Slováci. Popritom kvalita participácie na deklarovaných právach do veľkej miery závisela aj od schopnosti jednotlivých zástupcov menšín presadiť svoje požiadavky. Slovenská komunita v Maďarsku bola v tom čase už v pomerne pokročilom štádiu asimilácie, neobývala rozsiahlejšie homogénne územia a čo je tiež dôležité, nedisponovala etablovanou a vplyvnou inštitucionálnou základňou. Takéto východiská sa ani len nepribližovali možnostiam, ktoré Slovákom ponúkala postupne sa etablujúca Československá republika. Aj František Jehlička považoval sľúbený návrh autonómie za nedostatočný a na jar 1920 – počas svojho pobytu v Poľsku – sa začal orientovať na spoluprácu s Poliakmi. Kritizoval časté ataky predstaviteľov vplyvných iredentistických spolkov, na čele s predsedom Ligy na ochranu teritória Árpádom Galócsym, ktorí aktivity podporujúce práva menšín vnímali ako ďalšie útoky voči „tisícročnej integrite“. Ich permanentné útoky voči „menšinovej mafii“ – ako hanlivo nazývali nemaďarských politikov, boli súčasťou súperenia už vyššie spomínaných pohľadov na charakter menšinovej politiky Maďarska a Uhorska.

V lete 1920 nastal v politike maďarskej vlády odklon od dovtedajšieho oficiálneho bleyerovského kurzu. Začala sa čoraz viac akcentovať liberálnosť a pokrokovosť starého uhorského národnostného zákona z roku 1868. Predstavy a plány zmeniť alebo napraviť nedostatky minulej menšinovej politiky sa obmedzili len na určité jazykové a kultúrne koncesie, pričom za hlavný motív týchto zmien bola aj naďalej označovaná snaha zabezpečiť životaschopnosť myšlienky uhorskej integrity.

V druhej polovici roku 1920 naďalej silneli útoky proti Ministerstvu pre národné menšiny. Pritom aj zo zahraničnopolitického hľadiska bola jeho existencia označovaná ako nevhodná, čo vyplynulo z podpísania a ratifikácie Trianonskej mierovej zmluvy. Plánované povstanie na Slovensku, v príprave ktorého sa ministerstvo angažovalo, bolo

87 Ref. 85, 30. 4. 1920 - 3.

odložené na neurčito.⁸⁸ Z vnútropolitických dôvodov jeho pozíciu podkopávali obvinenia, že jeho činnosť ohrozuje celistvosť krajiny a vyvoláva menšinové nepokoje tým, že mobilizuje menšiny voči Maďarom, resp. zbytočne posilňuje ich národné povedomie a narúša tým proces ich prirodzenej asimilácie.

Dlhodobo sa proti činnosti ministerstva angažovali aj najvyšší predstavitelia jednotlivých žúp v krajine. Poukazovali na to, že v Maďarsku ostalo minimum menšín a ani tým neboli ochotní tolerovať rozvíjanie vlastnej kultúry, keďže to vnímali ako ohrozenie existencie maďarského štátu.⁸⁹ Tento prúd smerovali najmä vplyvné spoločenské organizácie Maďarský národný zväz a Liga na ochranu teritória. Radikalizmus, ktorý sa v tomto čase v Maďarsku presadil, súvisel aj so sklamaním širokých vrstiev obyvateľstva so vzniknutým stavom. V politike sa presadil kurz, ktorý zánik Uhorska dával do súvisu oveľa viac s príliš liberálnou menšinovou politikou a propagandistickou činnosťou (iredentou) susedov ako s dezilúziou nemaďarských predstaviteľov z uhorskej menšinovej politiky. Proti týmto obvineniam sa Bleyer bránil zdôrazňovaním významu svojej činnosti práve z propagandistického hľadiska.

Koncom októbra 1920 pre Ministerskú radu sformuloval memorandum v prospech poctivej politiky voči menšinám. Význam (aktuálnosť) takejto politiky zdôraznil najmä s poukazom na nedoriešený stav otázky Burgenlandu, keďže Maďarsko toto územie veľmocami pridelené Rakúsku ešte stále nevyprázdnilo. To, ako ďaleko by sa malo v sľuboch ísť, dal do súvisu s konkrétnymi podmienkami, napr. s tým, ako je daný národ rozvinutý, aké má aspirácie, aký je jeho záujem navrátiť sa do starej vlasti. Upozornil tiež, že sľuby majú byť dodržané. Ako vhodný príklad spomenul slovenskú autonómiu, pričom poukázal, že doteraz sa k ničomu nezaviazal a všetky sľuby sú ešte stále vo všeobecnej rovine. Pre menšiny žiadal aspoň minimum pozostávajúce z jazykových práv, na základe ktorých bude aj oveľa ľahšie budovať ich pozitívny vzťah k vlasti.⁹⁰

Tento návrh však zodpovední predstavitelia krajiny, ako premiér a jeho poradcovia, nepovažovali za opodstatnený. Upozorňovali na jeho nekompatibilitu s maďarským zákonodarstvom a administratívnym zriadením. Ich postoj jasne naznačil, že v Budapešti už nie je záujem o pokračovanie Bleyerom propagovaného kurzu menšinovej politiky. Praktické (zákonné) doriešenie menšinovej otázky bolo odložené na príhodnejšiu chvíľu.⁹¹ Bleyerove snahy, ktoré sa dlhodobo stretávali s nezájmom a podozrievaním, nepodporovali ani jeho kolegovia vo vláde. Na základe tejto situácie a faktu, že sa ho nezastal ani sám premiér Teleki, sa preto koncom novembra rozhodol podať demisiu. Nakoniec svoju funkciu nezložil, no v novej Telekiho vláde, vymenovanej 16. decembra 1920, jeho meno už nefiguruje. Zásadnej kritike bolo vystavené aj nariadenie č. 4 044/1919, o ktorom sa po ratifikovaní Trianonskej mierovej zmluvy v maďarskom parlamente hovorilo, že „*ohrozuje myšlienku maďarského národného štátu a jeho jednotu*“. Nová menšinová politika sa mala opierať o stále platný zákon z roku 1868, pričom jej konkrétnu podobu zatiaľ nechali otvorenú. V tom zohral dôležitú úlohu najmä veľký

88 Podrobne pozri MICHELA, Miroslav. Maďarská politika a plány ozbrojenej akcie na Slovensku v rokoch 1919 – 1920. In *Vojenská história*, 2008, roč. 12, č. 2, s. 64-83.

89 Tieto memorandá sa nachádzajú v MOL. ME. K 26 1920-XLIII.

90 Ref. 89, 1920-XLIII-8634.

91 Ref. 89.

zahraničnopolitický význam tejto otázky. Z hľadiska vnútornej politiky považovali za potrebné presadzovať najmä používanie maďarského jazyka.⁹² Tento trend podporoval aj nasledujúci ministerský predseda gróf István Bethlen (do úradu nastúpil 14. apríla 1921), ktorý deklaroval uskutočňovanie tzv. maďarskej národnej politiky. Konsolidácia hospodárstva a vnútorných záležitostí krajiny sa mala stať dôležitým predpokladom k aktívnej zahraničnej politike. Bethlen obhajoval predchádzajúcu, uhorskú menšinovú politiku a o prípadných menšinových koncesiách sa vyjadroval veľmi opatrne. Všetko odkladal na riešenie v konkrétnom čase a situácii. Akési „menšinové optimum“ videl v posilnení práv na poli kultúry a štátnej správy pri zachovaní princípu nenarušiteľnosti „jednoty krajiny“.⁹³ Dňa 22. apríla 1921 bolo zrušené Slovenské a Rusínske hlavné oddelenie pri Ministerstve pre národné menšiny. Ich úlohy prebrali politické oddelenia ministerstva zahraničia a Úradu predsedníctva vlády, ktoré aj naďalej pracovali na akciách smerujúcich k obnoveniu integrity. Osoby a obsadenie sa zásadne nezmenili, ale prípadné návrhy o usporiadaní vzťahu „Slovenska“ v obnovenom Uhorsku nemali v daných podmienkach reálny politický priestor. Na vážnosti získali až roku 1938, keď sa opätovne rozhodovalo o budúcom usporiadaní regiónu.

* Štúdiá vznikla v rámci projektu APVV č. 51-017 105 *Slovensko v 20. storočí*.

PLÄNE DER SLOWAKISCHEN AUTONOMIE IN DER POLITIK VON UNGARN IN DEN JAHREN 1918 – 1920

MIROSLAV MICHELA

Die Studie deutet vorwiegend auf konkrete Pläne der Autonomie hin, die in den Jahren 1918 – 1920 in Ungarn entstanden sind. Analysiert den Prozess ihrer Entstehung, ihrer Aktualität und Inhalt. In Folge verschiedener außenpolitischer, innenpolitischer, aber auch anderer Determinanten, ist es nach und nach zu Abänderungen der Pläne gekommen, Ziel dessen es war mittel bestimmter Konzessionen für Nicht-Ungaren die früheren Landesgrenzen zu sichern. An ihrer Gestaltung haben sich außer Staatsorganen und Gesellschaftsorganisationen grundsätzlich auch proungarisch orientierten Slowaken beteiligt. Dieser nicht zahlreicher Teil der slowakischen Elite hat sich entschieden mit den ungarischen Regierungen zu verhandeln und stellte sich kritisch zur Existenz der Tschechoslowakischen Republik. Gleichzeitig waren ihre Motivationen, konkrete Vorstellungen,

92 Ako dôvod pre revíziu nariadenia 4 044/1919 sa uvádzalo, že jeho vznik bol ovplyvnený danou situáciou, pričom národnosti ani niektoré výhody nežiadali, ani mierová zmluva nezaväzuje Maďarsko k takým koncesiám. Nariadenie je nekompatibilné s dovtedajším právnym poriadkom a spôsobuje z administratívneho hľadiska problémy. Ako sa však v tomto memorande ďalej upozorňuje, národnosti ešte jasne nezadefinovali svoj postoj k obnoveniu integrity a z toho dôvodu sa nemôžu uzamknúť pred určitým liberálnejším poňatím tejto otázky, ktoré by však neznamenalo záväzok do budúcnosti. MOL. ME. K 26 1920-XLIII-8634.

93 BELLÉR, ref. 44, s. 151-152.

weder die Unterstützung von Seite der Slowaken oder der ungarischen Regierungen nicht identisch. Studie deutet auch auf die innere Spannung in der slowakischen proungarischen Regierung und auf Schritte der ungarischen Behörden in Richtung Reorganisation des ganzen „slowakischen Vorgehens“. Der Autor bringt ihre Aktivitäten und Argumentation näher, wobei er sich auch Gedanken über einige Determinanten ihres Vorgehens macht. Neben Bedeutung der außenpolitischen Realität, deutet er auch auf die Situation in der Slowakei, Bemühungen zur Destabilisierung der Republik, aber zugleich auch auf ihre fortschreitende Konsolidation.

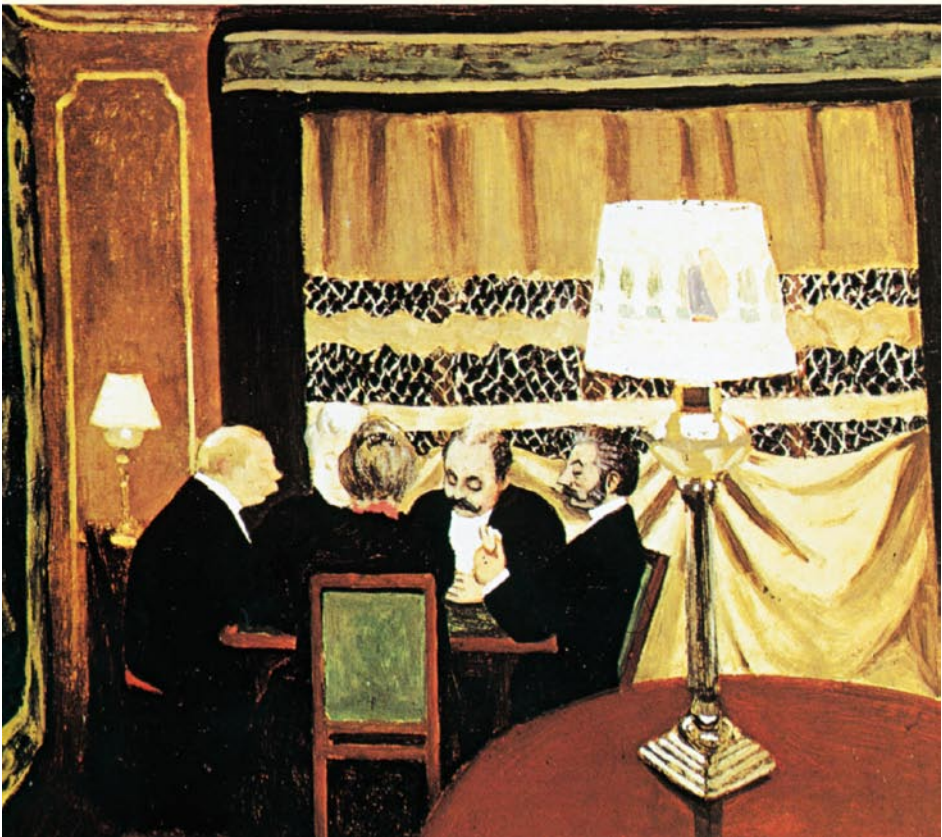
Chronologisch konzentriert er sich vor allem auf die Epoche seit Antritt der Károly Regierung nach Unterzeichnung des Trianon Friedensvertrages (4. Juni 1920). Gerade in dieser Zeit waren die Aktivitäten der proungarischen Kräfte am intensivsten und die Frage der Wiedervereinigung der Slowakei mit Ungarn zeigte sich als sehr aktuell. Im Jahr 1920 kam es allerdings langsam zu Abweichung vom bislang sgn. nationalchristlichen Kurs der Minderheitspolitik, was sich auch in der institutionellen Reorganisation widerspiegelte, die sich auch in Wendung der Beziehungen im Rahmen der proungarischen irredentistischen Bewegung widerspiegelte. Im Hinblick der Vorstellungen über eventuelle Gestaltung der slowakisch-ungarischen Beziehungen ist es von Gebietsautonomie und später vor allem kulturellen Autonomie zum Gedanke des einheitlichen Staates gekommen. Innerhalb dessen hielt man für notwendig nur die Littera des alten nationalen Gesetzes aus dem Jahr 1868 zu erfüllen und bei Bedarf (sollte es zu Gebietsrevision kommen) könnte es zu Erweiterung dieser Konzessionen kommen.

Ungarn verfügte in der gegebenen Situation nicht über den notwendigen Militär-, Wirtschafts- oder Bündnispotential, ohne das sich alle revisionistischen Pläne als höchstens gefährlich zeigten. Aus diesen Gründen stellten alle Pläne der Autonomie nur als bestimmte Möglichkeit, die sich aber in den gegebenen Bedingungen der politischen Realität in der Region entzieht.

STOROČIE

ŠKANDÁLOV

Aféry v moderných dejinách Slovenska

PRÍBEH SLOVENSKÉHO INTELEKTUÁLA AKO SPOLUTVORCU, NÁSTROJ I OBEŤ AUTORITATÍVNEHO REŽIMU VOJNOVÉHO SLOVENSKÉHO ŠTÁTU

VLASTA JAKSICSOVÁ

JAKSICSOVÁ, Vlasta. The Slovak intellectual as co-creator, instrument and victim of the authoritarian regime of the wartime Slovak state. *Historický časopis*, 2009, 57, 2, pp. 299-327, Bratislava.

The study analyses an interesting problem from the point of view of knowledge of the position and direct political engagement of the Slovak cultural elites not only in general, but especially in the conditions of the authoritarian regime of the Slovak Republic of 1939 – 1945. The author does not perceive the cultural-historical reflection of this phenomenon in isolation in the relatively short period of modern Slovak history, but in continuity with the development of the post-revolution period of the First Czechoslovak Republic (1918 – 1939), that is from the period of the establishment of the modern Slovak nation. She also expresses a view on the unteachable repetition of this phenomenon in the subsequent post-war totalitarian communist regime. She also observes that this phenomenon, namely the direct entry of the cultural elites into politics, is characteristic especially of undemocratic or totalitarian regimes, where it usually acquires negative features, by which the participants are placed in insoluble intellectual and moral dilemmas. This usually marks not only their creative work, but also their destiny in life. This gives the problem not only a historiographic character, but also a timeless dimension.

Modern Slovak culture. The post-revolution Slovak intelligentsia and its generation starting point. The collision of culture with authoritarian power. The Slovak intellectual as *Homo politicus*. Intellectual failure?

„Každá kultúra vychádza z duchovnej slobody, ktorú predpokladá ako nevyhnutnú a hlavnú podmienku, aby vôbec mohla vzniknúť; a smeruje zas k nej, pretože vrcholom kultúry je rozšírenie a naplnenie duchovnej slobody v zákone; pretože kultúra je vlastne postupné a vytrvalé uskutočňovanie tých možností, ktoré sú už vopred dané v zákone a v slobode. Vyrovnávať zákon so slobodou a slobodu so zákonom, ich napätie prekonávať tvorbou, to sú eminentné úlohy kultúry.“

Jozef Kúttnik-Šmálov, *Kultúra*, 1941

Hoci si moderná slovenská kultúra v duchu európskych tradícií zakladala na prísnom oddeľovaní moci duchovnej od moci svetskej, pokiaľ ide o jej vývoj a osud v druhej polovici minulého storočia, nemožno obísť predovšetkým ideovo-politické súvislosti (prinajmenšom európskeho charakteru) a historické udalosti spojené s dvoma diktatúrami – fašistickou a komunistickou. Práve ony slovenskú kultúru v konečnom dôsledku vo sfére jej autonómneho života, ale i praktického napĺňania determinovali – nielen napájali, ale aj „usmerňovali“, ba aj lámali.

Keď hovoríme o slovenskej kultúre v polovici minulého storočia v kultúrnohistorickom zmysle, musíme hovoriť predovšetkým o jej protagonistoch, ktorí ju tvorili a reprezentovali. Tí zasa žili a tvorili v historickom období, ktoré sa z hľadiska civilizačnokultúrneho európskeho vývoja vo všeobecnosti vníma a pomenúva ako obdobie medzi *modernou a avantgardou*. Práve moderna (posledná tretina 19. a začiatok 20. storočia) zrodila *pojem intelektuála* – nezávislého hľadača pravdy, ktorý si vo večnom napätí medzi poznanými či živelne sledovanými cieľmi a možnosťami ich uskutočnenia uvedomuje, že hlavným hýbateľom ľudských dejín je človek.

V slovenských dejinách 20. storočia túto civilizačno-kultúrnu etapu reprezentovala poprevratová slovenská inteligencia, vtlačajúca svoj nacionálny kolorit mnohým mestám, najmä Bratislave, ktoré poslovenčovala, a vôbec vytvárala celkové kultúrne *milieu* dvadsaťročného prvorepublikového obdobia. A práve väčšina tejto poprevratovej inteligencie spolu s časťou nastupujúcej mladšej generácie, ktorá už vyrástla v nových demokratických pomeroch, spojila svoj osud s nedemokratickým režimom vojnového Slovenského štátu a prevzala tak zodpovednosť za jeho kultúrnu politiku a neraz aj za ideológiu.

V súvislosti so slovenskou kultúrou v sledovanom období treba hovoriť aj o jej inštitucionálnom rámci, t. j. kultúrnych ustanovizniach, ktoré boli základným východiskom praktického pôsobenia jej protagonistov. Keďže sa v ich rámci formálne pohybovali, ba neraz v nich priamo pôsobili ako zamestnanci so svojím civilným povoláním, reprezentovali a tlmočili tak nielen svoje individuálne, ale aj širšie stavovské či skupinové postoje a názory.

Fašizmus a komunizmus – sú dva historické javy, dve ideológie, ktoré sa v 20. storočí zrodili, no spolu s ním nezanikli. Ich rezíduá prežívajú v pokolení generácií aj v 21. storočí. S týmito dvoma fenoménmi mala bezprostrednú historickú skúsenosť slovenská spoločnosť a v jej rámci predovšetkým slovenská kultúra. Išlo o skúsenosť bytostnú, doslova existenciálnu, keďže zasiahla priamo do jej organického vývinu.

Prvý stret kultúry s autoritatívnou mocou v rokoch 1939 – 1945 bol silný s nedozernými individuálnymi morálnymi následkami, keďže sa odohrával na netolerantnom, nacionálno-štátnom či konfesijnom pozadí. No moderná slovenská kultúra, ktorá sa zrodila z demokratických tradícií, mala v rámci „deravej totality“ v sebe ešte dosť obranných i opravných prostriedkov, aby si v zápase s ňou uchovala vlastnú autonómnosť, aj keď morálne značne pošramotenú. Bolo to však len na krátko.

Skončením druhej svetovej vojny sa sociálna a duchovná kríza moderného sveta neodstránila, ba ešte viac sa prehĺbila. Hoci víťaz i porazený mali vôľu uskutočniť lepší život, v povojnových zhrubnutých časoch im na to chýbali vnútorné etické predpoklady. Navyše, povedané slovami Ladislava Novomeského: „*Porazení si ešte nezvykli na porážku a mnohí víťazi ešte nevedeli, kde sú hranice ich víťazstva.*“¹ V konečnom dôsledku víťazná moc, ktorá sa zrodila z túžby po slobode, „*sa veľmi rýchlo rozhodla konať podľa vlastnej logiky a radšej sa vzdala myšlienky ako vlastnej moci.*“² Pre slovenskú kultúru a jej kontinuálny vývoj ďalší zásah reprezentantov moci (tentoraz v mene triednej

1 Cit. podľa HAMADA, Milan. *Sizyfovský údel*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, a. s., 1994, s. 135.

2 HAMADA, ref. 1.

ideológie a ruka v ruke s tým i triednej nenávisti) znamenal úplnú deštrukciu a pre jej protagonistov – prisluhujúcich i odvrhnutých – mal katastrofálne dôsledky. Navyše sa spochybnila nielen časť kultúry, ale tým aj kultúra celá. Chýbala jej nevyhnutná kontinuita, vzťahy a súvislosti, ba aj rovnováha ako taká, čo je pre kultúru (a nielen pre ňu) nepredstaviteľné.

Podľa Pavla Vilikovského slovenský poprevratový spisovateľ (pravdepodobne tým myslel nacionálno-kresťanský) intelektuálne zlyhal, lebo napriek dvadsaťročnej skúsenosti s demokraciou sa v rozhodujúcej chvíli obrátil k tradovanému stereotypu správania, orientovanému na prežitie.³

Podľa Petra Zajaca a Milana Hamadu zlyhal aj ľavicovo orientovaný intelektuál. Zajac je konkrétny a menuje príslušníkov generačnej skupiny tzv. otrávenej generácie.⁴ Mnohí z nich sa po roku 1945 a najmä po roku 1948 priklonili ku komunistickému hnutiu. A práve toto obdobie, keď šli „*nie proti moci, ale s mocou*“⁵ im nastavilo zrkadlo, do akej miery ostali verní pravde a nakoľko mali mravnú odvahu. Hamada je abstraktnejší, hovorí o novej „moci“ komunistickej ideológie, ktorá sa identifikovala s vlastnou podstatou, a pôvodná idea slobody, ktorá túto moc zrodila, ostala bezmocnou.⁶ Kultúra „*svojou účasťou na moci síce získala mocenské postavenie, ale stratila svoju podstatu – kultúrnosť*“.⁷

V štúdiu sa pokúsim analyzovať príbeh slovenského intelektuála ako spolutvorcu, nástroj i obeť politickej moci v období totalitného režimu Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945.

* * *

Spracovanie dejín slovenskej spoločnosti a v rámci nej jej jednotlivých vrstiev, v našom prípade kultúrnych elít, je v slovenskej historiografii zatiaľ veľmi vzácne a sporadické. Oveľa viac v tomto smere priniesla za posledné roky literárna história, ale i memoárová či beletristická spisba, resp. dramatická a filmová tvorba. Navyše, pokiaľ si túto problematiku slovenská historiografia vôbec všimla, reflektovala ju cez prizmu anonymnej zovšeobecňujúcej politickej angažovanosti kultúrnych predstaviteľov, ich ideologickej, prevažne ľavicovej orientácie, najmä však odbojovej činnosti.

Zložitú problematiku vývoja slovenskej spoločnosti v tomto období nemožno vnímať len optikou oficiálnej vnútornej či zahraničnej politiky samovládnej HSLS, či na úrovni vlády, prezidenta, snemu a redukovať tak historickú reflexiu tohto zložitého obdobia na budovanie totalitného režimu a jeho kolaboráciu s nacistickým Nemeckom s následným zatiahnutím Slovenska do vojnových konfliktov, ani s tzv. riešením židovskej otázky

3 Cit. podľa ZAJAC, Peter. Slovenský intelektuál 20. storočia. In *Slovenská otázka dnes*. Bratislava : Kalligram, 2007, s. 84.

4 Išlo o skupinu bývalých pražských slovenských vysokoškolákov známu ako R – 10 (Ročník 1910), pôsobiacu v rokoch 1932 – 1935, ktorú okrem generačnej blízkosti spájali ideový nonkonformizmus a ľavicová politická orientácia. Patrili k nej Michal Chorváth, Dobroslav Chrobák, Ján Kostra, Kazimír Bezek či Alexander Matuška

5 ZAJAC, ref. 3, s. 88.

6 HAMADA, ref. 1, s. 7.

7 HAMADA, ref. 1, s. 7.

alebo s prenasledovaním skutočných či fiktívnych nepriateľov režimu. Takáto rigorózna reflexia doterajšej vedeckej historickej spisby napokon viedla k nesprávnym zovšeobecňujúcim záverom, že celý národ vrátane jeho inteligencie sa spontánne postavil za Slovenský štát a jeho reprezentantov, alebo naopak, zaujal voči nemu zásadné odmietavé stanovisko a jednoznačne podporoval protifašistickú rezistenciu. Povrchné je aj konštatovanie, že išlo o záležitosť politických elít, ktorých rozhodnutia národ trpne a odovzdane prijímal.

Pri takejto zjednodušenej čierno-bielej historickej reflexii sa celkom rezignovalo na fakt heterogénnej štruktúry slovenskej spoločnosti ako takej a na jej zložité vnútorné protirečenia a napätia. Slovenský historický, spoločenský, ale i kultúrny vývin v tomto období treba vnímať v jeho výraznej špecifickosti, v hraniciach vlastného vývinového horizontu, ale i v medzinárodnom európskom kontexte.

V pohnutých jesenných dňoch roku 1938 sa Slovensko po dvadsaťročnom úsilí dočkalo vytúženej autonómie. Oslavovalo síce svoje politické víťazstvo, no čo je pod tlakom a v núdzi, to už obyčajne býva neskoro. Nasledujúce udalosti sa už písali na vojnovom liste našich a európskych osudov. Slovenská vládna a politická reprezentácia sa v marcových dňoch roku 1939 ocitla v zložitej situácii. Hoci prinajmenšom jej radikálne špičky sa neuspokojili s autonómiou Slovenskej krajiny,⁸ predsa len taký zásadný akt, ako je vyhlásenie samostatného slovenského štátu si za daných okolností predstavovala prinajmenšom inak a za iných okolností. Bola si vedomá toho, že dostala krajinu spod českého vplyvu a uchránila ju pred ďalším rozdelením medzi okolité štáty a zrazu rokmi vybojovanú či vyvzdorovanú „národnú slobodu“ mala korunovať štátna samostatnosť, pričom jej garantom sa mala stať veľmoc – agresor, s ktorým sa vnútorne nemohla stotožniť. Nemohlo ju uspokojiť ani to, že išlo o rešpektovanú európsku veľmoc s historickou a kultúrnou tradíciou. Nešlo pritom len o nevkusnú a nedôstojnú formu veľmocenskej hry, odohrávajúcej sa za rinčania zbrani, navyše s istou formou národnej štátnosti, ktorej slovenská väčšinová spoločnosť prikladala v tom čase veľký význam. Napokon ani prevažne katolícka slovenská spoločnosť s dominanciou katolíckeho kléru vo vládnucim etablamente nemohla súhlasiť s prejavmi nemeckého nacistického režimu, ktorý útočil na rímskokatolícku cirkev a proti Rímu o. i. aj tým, že sa snažil vytvoriť osobitnú národnú cirkev. Z pozícií kresťanského a vôbec univerzálneho ľudského humanizmu sa proti totalitným praktikám garanta slovenskej „samostatnosti“ spojili i obe, inak „rozhádané“ náboženské konfesie a literáti bez rozdielu svetonázoru a umeleckej orientácie.

Čo môže v tomto spoločenskom otrase urobiť politik? Nanajvýš to, že uplatní svoju individuálnu vieru a že sa spoľahne na spoločenský mechanizmus, ktorý istý čas funguje samočinne. No aby sa stroj nezastavil, potrebuje mať za sebou dôveru v prirodzený cieľ, solidaritu, vedomie povinnosti a trpezlivosť spoločenstva.

A čo môže urobiť „malý“ slovenský intelektuál, napr. básnik, bezmocne zmietaný vlnobitím európskych dejín, osamotený medzi brehmi vzdoru a zúfania? Zdalo by sa, že je predsa len málo disponovaný na to, aby bol vodcom v pohnutých časoch. Môže dávať on, „rozvratník“ a „hazardér“ konkrétny zmysel pojmom najvšeobecnejším, akými sú vlast', národ, štát, samostatnosť, sloboda atď.? Zdá sa, že slovenský básnik v pravú chvíľu po-

8 „Mat' svoj štát znamená život, nemá ho znamená smrť“ – z Machovho prejavu na politickom mítingu v Rišňovciach 5. februára 1939. In *Slovák*, 7. februára 1939.

chopil, „že jeho povinnosťou už nie je rozkladať veci ... lebo to urobila zaňho dynamika života“.⁹

Presvedčivým dokumentom o jeho vysokej mravnej cene a národnom uvedomení bolo vydanie básnickej Antológie poézie pohnutých časov s názvom *Pred ohnivým drakom* (1939).¹⁰ Literárny kritik Michal Chorváth s radosťou v *Eláne* konštatoval: „*Stali sa v tomto období v slovenskej poézii... veci podivné: ‚lavi‘ básnici vyznali svoju lásku k zemi a k duchu, ktorý doteraz bičovali svojou láskou, zmenenou až v nenávisť; ‚pravi‘ básnici naopak objavili v národnej tragike motívy sociálne alebo intímne. Čo to značí? Azda zmätené qui pro quo? Alebo... sa zmenili o stoosemdesiat stupňov? Ani jedno, ani druhé, lebo to by bolo problematické víťazstvo..., ale zostáva víťazstvom fakt, že sme v najhorších chvíľach obnovili dôveru v slovenské spoločenstvo, obhájili nárok na národnú kultúru a samostatný život.*“¹¹

Podľa Chorvátha slovenský básnik za všetkých „vykrikol“ do sveta, že na tomto mieste existuje spoločenstvo, ktoré si stavia za cieľ urobiť človeka človekom, ktorý akokoľvek nie je ideálny, predsa by len bolo hriechom zničiť ho. K tomu možno už len dopovedať, že skeptické a defetistické konštatovanie, že opäť, tak ako neraz v minulosti, údelom malých národov je byť objektom hry mocných, pričom sa zachráni iba ten, „ *kto prijme pravidlá hry a bude sa nimi riadiť, t. j. ten, kto sa z vlastnej vôle prispôsobí moci*“¹² je konštatovaním *sui generis* posledným možným.

Pri historickej reflexii tohto relatívne krátkeho obdobia necelých siedmich rokov (1938 – 1945) treba brať do úvahy aj istú časovú postupnosť. Je totiž potrebné si uvedomiť, že udalosti, ktoré sa v týchto rokoch prehrali Európou, mali rýchly a dramatický spád, pričom politická mapa „Európy na prelome čias“ sa menila v rámci dní, týždňov či mesiacov. V prípade slovenskej spoločnosti a jej kultúrnej elity to znamenalo, že iné problémy riešila v rokoch ohrozenia existencie ešte spoločného československého štátu v čase Mníchovskej dohody a následného strachu o osud samotného slovenského národa na prelome rokov 1938 – 1939. A s celkom novými problémami, ale zdanlivo zjednotená princípom prežitia, sa musela vyrovnávať v rokoch vojny, v čase etablovania sa Slovenského štátu¹³ na mape Európy, ktorý uznalo dvadsaťsedem krajín sveta. Protifašistické povstanie v auguste

9 CHORVÁTH, Michal. Antológia poézie pohnutých časov. In *Elán*, 1939, roč. 10, č. 1-2, september – október.

10 LUKÁČ, Emil Boleslav (ed.). *Pred ohnivým drakom*. Bratislava : Miestny odbor Matice slovenskej, 1939, s. 122.

11 CHORVÁTH, ref. 9.

12 HAMADA, ref. 1, s. 6.

13 Podľa sčítania obyvateľstva z decembra 1940 na Slovensku žilo 2 650 000 obyvateľov. Z nich sa 2 200 000 (asi 83 %) hlásilo k slovenskej národnosti. Žilo tu aj 130-tisíc Nemcov, 90-tisíc Židov, ktorí sa nespeli hlásiť k inej národnosti iba k židovskej, pričom dve tretiny z tohto počtu sa stali obeťou násilných deportácií, ďalej 65-tisíc Maďarov, 30-tisíc Rómov (Cigánov), 80-tisíc Rusinov (Ukrajincov) a 80-tisíc Čechov. 57 % obyvateľstva sa živilo poľnohospodárstvom, pričom v priemysle a živnostiach pracovalo 20 % obyvateľov, v obchode, peňažníctve a doprave 10 %, vo verejných službách a v slobodnom a inom povolani 13 % obyvateľov. Okrem 120-tisícovej Bratislavy bolo na Slovensku iba 16 miest, ktoré mali najviac 25-tisíc obyvateľov. Slovenská spoločnosť bola silne religiózna. Prevažovalo rímskokatolícke náboženstvo (takmer dva milióny osôb), k protestantizmu sa hlásilo 400-tisíc obyvateľov a k izraelitom 90-tisíc. Údaje som prevzala z KAMENEC, Ivan. Slovenská spoločnosť v rokoch 1939 – 1945. In *Československá historická ročenka*, Brno 2004, s. 89.

1944 s následnou vojenskou okupáciou krajiny a vojnovými útrapami obyvateľstva, súvisiacimi s prechodom frontu, znásobovali jeho dezorientáciu, pričom strach o zajtrajšok a budúcnosť rozdeľoval celú spoločnosť, nielen jej politické a kultúrne elity. Tie sa, na rozdiel od obyvateľstva, vedeli pomerne rýchlo, tak ako neraz v minulosti zorientovať.

Napokon aj v rámci spomenutej etapy existencie Slovenskej republiky boli zásadné medzníky, ktoré súviseli so zapojením sa štátu do vojny či s vnútropolitickými problémami a z toho vyplývajúcimi krokmi vládneho establishmentu. Mám na mysli najmä rok 1940, keď Hitler rázne ukončil pokusy slovenskej vlády robiť akúsi „samostatnú“ slovenskú zahraničnú politiku a vynútenými zmenami na dôležitých vládnych postoch otvoril cestu slovenským radikálom.

Pokiaľ ide o slovenskú kultúrnu elitu v súvislosti so spomínanými časovými medzníkmi a ich obsahovými dejmi, možno rozlíšiť dve dobrovoľné fázy toho povestného slovenského „triedenia duchov“ – po roku 1938 a roku 1944. Pritom je žiaduce, aby sme sa aj pri tomto posudzovaní kultúrnych protagonistov v utilitarizujúcom sa svete pokúsili odlíšiť človeka v jeho ľudskej tvárnosti a mnohorakosti od človeka ako nositeľa istej myšlienky, idey či ideológie.

* * *

Je celkom prirodzené, že dobové vnútorné protirečenia a napätia v slovenskej spoločnosti sa najsignifikantnejšie prejavili najmä u jej kultúrnej reprezentácie, ktorá sa, prinajmenšom od obdobia národného obrodovania vnímala, ale aj deklarovala ako svedomie národa, z čoho vyplývalo, že kultúra, najmä literatúra, bola veľmi blízko politike, ba neraz suplovala úlohy absentujúcej politiky, alebo naopak, bola jej akýmsi antipódom. Kultúrni pracovníci a spisovatelia, ktorí v minulosti zastupovali často neexistujúce národné inštitúcie, boli nielen svojimi dielami, ale aj osobnou zainteresovanosťou súčasťou národných zápasov. Nad týmto večitým syndrómom či dedičnou zaťaženosťou slovenského intelektuála si básnik Ladislav Novomeský roku 1940 povzdychol v úvodníku *Elánu*: „*Národný život, dusený a podviazaný na všetkých poliach, jednoznačne určoval umelcovi program i výraz, námet i tón, a slovenský umelec, začasto totožný s politickým tribúnom a národným buditeľom bol takmer vždy bojovníkom Pravdy, Práva, Spravodlivosti, Slobody, či Mravu, ako služobníkom Umenia. Prízvuk v označení slovenský umelec bol na prívlastku a tento prízvuk bol manifestačný tým väčším, čím viac to bola len oblasť umenia, kde šliapaná a umierajúca národná existencia mohla ešte prejavovať známky života.*“¹⁴ Zdalo by sa, že po naplnení slovenskej štátnosti roku 1939, ktorej limitovanosť a nesuverénnosť si rovnako uvedomovala vláda, ako i slovenská kultúra, a po zbavení sa hrozby hungarizmu a čechoslovakizmu sa slovenský umelec konečne vzdá svojho „bremena“ politickej zainteresovanosti v prospech politických elit a doménou jeho činnosti bude už len umenie. Napokon opatrnú nádej v tomto smere vyslovil aj sám Novomeský v spomínanom úvodníku, „*nastal čas, keď slovenský umelec kladie dôraz na podstatné meno svojho epíteta... tak, že svoju tvorbu podriadiuje umeniu samotnému... bez povinností mimoumeleckých a navracanie sa umenia k svojmu najvladnejšiemu poslaniu*“.¹⁵ Nestalo sa tak. Sprievodné znaky totalitnej politickej praxe Slovenského štátu, hoci podľa

14 *Elán*, december 1940, roč. 11, č. 4.

15 Ref. 14.

Clementisa „deravej“, nemohli nechať oblasť tzv. vysokej kultúry ľahostajnou. Preto aj v ťažkých rokoch vojny, keď „na brehu krvavej rieky“,¹⁶ napriek podmienkam, chrániacim holú existenciu, ktoré umožňoval Slovenský štát, významná časť kultúrnej obce bola v sústavnej duchovnej rezistencii voči implantovaniu a prenikaniu fašistickej ideológie a „gleichšaltovaniu“ tradičnej slovenskej,¹⁷ ale aj na dvadsaťročných demokratických skúsenostiach budovanej kultúry a literatúry.

Možno povedať, že ona jediná, hoci mnohorako diferencovaná podľa politického postoja, konfesionalnej príslušnosti, stupňa nesúhlasu, ale i súhlasu, otvorenej či skrytej rezistencie, do dôsledkov spĺňala požiadavku svojbytnosti, vedomá si pritom zodpovednosti za zachovanie „odkazu otcov“.

Aj v tomto období, i keď na inej úrovni, sa teda napíňal už tradičný scenár slovenskej umeleckej tvorby, keď sa autor cez svoje dielo prejavil ako *homo politicus*. To by však nebolo až také prekvapujúce, ani kontraproduktívne, lebo vnímavý a citlivý umelec, v našom prípade slovenský literát – spisovateľ či básnik – ako silný autorský subjekt bol celkom pochopiteľne rozrušovaný vonkajšími, najmä politickými udalosťami, čo mu však pritom nebránilo tvoriť „umenie vnútorne autentické, ľudsky univerzálne a zároveň v istých typov autorov aj výsostne kreatívne“.¹⁸ Pravda, ako to už v totalitných, ale napokon i v demokratických režimoch býva, neraz to bolo aj umenie na objednávku, keď „básnici básnili na agitačných tribúnach a reč agitačných tribún sa vydávala za básne“ – eufemisticky povedané príležitostné, ku ktorému sa málokto umelec schopný vlastnej sebareflexie rád hlásil. Podľa Valentína Beniaka sa básnik síce „cítiteľ vytrhnutým z orchestra, ktorý hral variácie na vox humana, ale keď časy chceli inak, poddal sa ich hlasu a hovoril a glosoval poctivo a bez pretvácky, ako svedok dôveryhodný pre pokolenia budúce“.¹⁹

No príznačné pre slovenskú kultúru tohto obdobia, na rozdiel od minulosti (myslím pred prevratom roku 1918) je, že pribudol ďalší symptóm – akási stála rozdvojenosť či podvojnosť kultúrnej scény, v podstate až odióznosť neoficiálneho prúdu voči oficiálnemu a naopak. Možno povedať, že i tento jav je v zásade legitímny, veď vlastnosťou európskeho intelektuála je skepticizmus, nechť zaraďovať sa do jednotného prúdu a akási stála vnútorná i vonkajšia opozícia nielen voči moci, ale i voči vlastnej doméne – kultúre. Táto permanentná rozdvojenosť slovenskej kultúry v polovici 20. storočia mala však svoje osobité korene a príčiny, spočívajúce v slovenskej minulosti. Bola latentne prítomná vždy, ale v prelomových časoch sa vyplavovala a nadobúdala dojem nezmieriteľného nepriateľstva. A keďže sa tento zápas odohrával v jednom štáte a národe mal podľa Ladislava Hanusa, všeobecne uznávaného predstaviteľa slovenskej kultúrnosti a duchovnosti, podobu takmer občianskej vojny. Hanusov súčasník, kultúrny historik Anton Augustín Baník tieto príčiny pomenoval a špecifikoval ako „*sedem dedičných hriechov slovenského národného života a sedem hlavných prameňov slovenského kolektívneho*

16 Rovnomenný názov románového spracovania spomienok Mila Urbana na obdobie Slovenského štátu, ktorý vyšiel roku 1994. Cit. podľa BĀTOROVÁ, Mária. *Roky úzkosti a vzopätia*. Bratislava : Causa Editio, 1992, s. 35.

17 Katolicizmus, luteránsky konzervativizmus, ale i slovenské ľavičiarstvo (pozn. – V. J.).

18 BĀTOROVÁ, ref. 16, s. 10.

19 BENIAK, Valentín. *Sebe i Vám*. Ružomberok : Obroda, nakladateľská spol. s. r. o., 1943, s. 9.

nešťastia“.²⁰ Išlo o *konfesionalizmus* – obojstrannú, evanjelicko-katolícku nedôveru, spoločenskú uzavretosť a kultúrno-historickú žiarlivosť na národné zásluhy; *čechoslovakizmus* – prílišnú, až devótnu ústupčivosť Slovákov pred česko-nacionálnymi názormi, ako i nesebavedomú závislosť od česko-protestantských či česko-katolíckych kultúrnych tradícií; *politicizmus* – bojovnú politicko-mocenskú zaangažovanosť v záujme osobných výhod aj za cenu morálnych zásad a charakterových hodnôt; *demoralizáciu, pauperizáciu a depopuláciu* – národnej pospolitosti, ktorá sa stala obeťou prvých troch „hriechov“ a napokon *denacionalizáciu* ako posledný stupeň národného odcudzenia sa.²¹

Podľa Baníka sa konfesionalizmu, či skôr konfesiónálnemu nacionalizmu, ktorý po prevrate roku 1918 nadobudol podobu politicko-mocenského konfesiónálneho rozporu, musí venovať pozornosť už len z toho dôvodu, že takýto problém tu jednoducho jestvuje. Pritom Anton A. Baník sformuloval svoje tézy bezprostredne po skončení druhej svetovej vojny, takrečeno v hektickom období (a opäť prelomovom!) „*keď sa jedni nádejali na ideálnejšie časy, iní však tušili osudové nebezpečenstvá budúceho vývoja*“.²² Jeho úvahy teda nevznikli vo vzduchoprázdne, ani neboli výplodom kabinetného filozofovania, ale boli inšpirované konkrétnou, kultúrnou a spoločenskou atmosférou predvojnového, vojnového i povojnového Slovenska.

Problém dvoch konfesií, ktorý už za prvej ČSR a následne v rokoch vojnovej Slovenskej republiky nadobudol azda najvýraznejšiu politicko-mocenskú podobu, a z toho vyplývajúca otázka jednoty národa teda znepokojovala a napokon i rozdeľovala slovenského intelektuála. Každý, čo i len literárny počín sa z druhej strany, „tamej strany“ (typický slovenský výraz) vnímal ako konfesiónálna záujmová taktika. „Čo zasa zamýšľajú?“ „S akým ľahom zasa vyrukujú?“. Podľa spomínaného Hanusa habituálnym postojom bolo striehnutie na prípadné taktické chyby, aby sa ihneď využili, čoho logickým následkom bolo zasa zanedbávanie seba a z toho vyplývajúca povrchnosť a periférnosť.

Z katolíckej strany to nebol len Hanus, čo upozorňoval na škodlivosť pretrvávajúceho konfesiónálneho triedenia nielen pre národ, ale aj pre obe cirkvi. Podobne spisovatelia Milo Urban, Tido J. Gašpar či angažovaný nacionálny básnik Andrej Žarnov už začiatkom 30. rokov z pozícií kresťanského univerzalizmu zastávali ideu národného celku, pričom v tomto spore oveľa kritickejšie vystupovali voči katolíkom než evanjelikom. „*Je to treba rozdeľovať spisovateľov na katolíkov a evanjelikov, ba rozdeľovať tak duchovných pracovníkov vôbec?*“ pýta sa Žarnov v článku *Zbytočné triedenie duchov*²³ a pokračuje „*Dobre, del'me sa, ale netrpnime zúfalosťou, keď potiahneme za kratší koniec!*“²⁴ Anton A. Baník v súvislosti s otázkou „národných zásluh“ oboch cirkví vyslovil akúsi evolučnú poučku o tom, že v minulosti slovenského národa sa očividne uplatňuje istá dialektika

20 BANÍK, Anton Augustín. *O dialektickej podstate slovenského konfesionalizmu*. Martin : Vydavateľstvo Maticy slovenskej, 2000, s. 8.

21 BANÍK, ref. 20, s. 7-8.

22 BANÍK, ref. 20, s. 72.

23 ŽARNOV, Andrej. *Zbytočné triedenie duchov*. In *Pero*, 1933, roč. 2, č. 1, s. 5-6. Cit. podľa PAŠTEKA, Július. *Žarnovove reflexie o literatúre a národe*. In RYDLO, Jozef M. (ed.). *Andrej Žarnov (1903 – 1982), zborník o živote a diele univerzitného profesora MUDr. Františka Šubíka*. Libri historiae, o. z. 2008, s. 169.

24 ŽARNOV, ref. 23.

konfesionálnej funkcie, ktorá sa prejavuje pravidelným striedaním katolíckej ideovej iniciatívy s evanjelickým elánom a vytrvalosťou v kultúrnej práci. A škriepky o tom, čo je pre národný pokrok významnejšie či osožnejšie, alebo ktoré vierovyznanie sa zaslúžilo o slovenskú kultúru viac a ktoré menej, podľa neho skĺzavajú na úroveň prostoduchej „apologetiky“ o tom, či je krajšia a osožnejšia ihličnatá hora alebo listnatý les.²⁵

* * *

Keď k spomínanému konfesionálnemu rozporu a z neho vyplývajúcejmu problému národnej jednoty priradíme rozpor generačný či ideový (v zmysle nacionálno-autoritatívnej orientácie verzus komunisticko-sociálnodemokraticko-liberálnej, teda v dnešnom ponímaní občianskej opozície), nadobudneme presvedčenie, že práve v identifikácii slovenskej kultúrnej obce sa v zhutnenej podobe skoncentrovala zložitosť vtedajšieho duchovného, ale aj politického života spoločnosti. Jej stav veľmi lapidárne vyjadril súčasník Hanus: „*Ono sa to triedilo, diferencovalo, zoskupovalo do svojich záujmových skupín podľa príslušnosti národnej, podľa svojej konfesie a príslušnosti triednej... Vedelo sa, tam sú katolíci, tam je bašta luteránov, tam klub komunistov... Oni sa medzi sebou vadili, polemizovali, až stoličky hádzali... Slovenský štát, možno povedať, bol stav všeobecnej rozvadenosti.*“²⁶ Jednoznačne z toho vyplýva, že nešlo o nejakú jednoliatu a monolitnú skupinu, práve naopak. Uvedomoval si to aj vládnúci establishment, ktorý sa usiloval aspoň o jej ideovo-národné usmernenie. I v tomto ohľade sa však slovenský intelektuál, podotýkam, že za tichého či bezmocného sa prizerania režimu, vynašiel.

Pojem „usmernená kultúra“ je *leitmotívom* slovenského kultúrneho života tohto obdobia a patrí do dobovej terminologickej výbavy. Nachádzame ho na stránkach súdobej tlače, vo verejných vystúpeniach. Ide ruka v ruke spolu s autoritatívnymi praktikami režimu aj (ale najmä) preto, lebo hodnoty demokracie spojené so zlyhaním liberálnych ideí principiálne proklamujúcich slobodu individua predovšetkým v duchovnej oblasti (a teda hlavne v umení!) sa v 30. a 40. rokoch 20. storočia devalvovali. „*Demokracia v tom čase nebola iba v ilegalite, ale ani v úcte a v móde.*“²⁷

Sami autori rôzneho ideového zamerania sa s pojmom „usmernená kultúra“ a s jeho praktickým napĺňaním vyrovnávali každý po svojom. Buď sa s ním identifikovali a svojským spôsobom sa ho usilovali naplniť, opodstatniť jeho obsah v zmysle „*čas veľí držať sa nám pohromade a netrieštiť svoje sily*“, alebo naopak s ním polemizovali, prinajmenšom vnímali ho ako okolnosťami vynútenú nevyhnutnosť v zmysle skoncentrovania národných kultúrnych síl na jeden cieľ, a tým bolo prežiť „*malému slovenskému korábu, kolísajúcemu sa na vodách svetových zmätkov*“.²⁸ Lebo podľa slov básnika Valentína Beniaka „*Splendid isolation už nejestvuje, až padne národ, padneš i ty... naša pravda nemá nádej zvíťaziť v rúchu barančom. Mosty vzdychov vyleteli do povetria a je len priepasť a skala a na tejto skale zakrvavený ľudský pazúr v strašnej svojej zaťatosti: žiť*

25 BANÍK, ref. 20, s. 78.

26 HANUS, Ladislav. *Jozef Kúttnik-Šmálov; život, činnosť, tvorba*. Spišský kňazský seminár 1992, s. 81.

27 Z nepublikovaného rukopisu Ľubomíra Liptáka. Cit. podľa KAMENEC, Ivan. *Slovenská spoločnosť v rokoch 1939 – 1945*. In *Československá historická ročenka 2004*, Brno : Masarykova univerzita v Brne, 2004, s. 92.

28 BENIAK, Valentín. *Malý slovenský koráb*. In *Elán*, december 1939, roč. 10, č. 4.

a predsa žiť.“²⁹ A básnik (pre niekoho tzv. režimový) Beniak, vtedajší predseda Spolku slovenských spisovateľov, zaväzuje seba i svojich umeleckých druhov apelom „*musíš nasadiť tempo, vyorať svoju brázdú a zasiasť kvety, ktoré majú okrášľovať slovenskú záhradku. Čo tá potom, že záhradníci dneška majú radšej kapustu a myslia si, že superfosfát je užitočnejším slnečného prachu... Až si národ vychová politikov rovnako vzdelaných v štátnych vedách a v umení... ocení sa náležite i umelecká tvorba.*“³⁰

V tejto súvislosti možno konštatovať, že „otázka prežitia“, „echo sebaobraného postoja“ je popri otázke „väčšieho či menšieho zla“ imanentnou súčasťou slovenského politického a kultúrneho myslenia v polovici 20. storočia.

Napriek spomínanej duchovnej rezistencii väčšiny slovenskej kultúrnej obce sa v období vojnovjej Slovenskej republiky azda prvýkrát v moderných slovenských dejinách objavuje zaujímavý fenomén – slovenský intelektuál sa dobrovoľne, niektorí viac z pragmatických, konjunktúrnych, iní principiálne z duchovných či ideologických pohnútok, – dáva do služieb totalitného režimu. To však neznamenalo, že mu vždy posluhoval. Robil tak napriek vedomiu, že bol nositeľom či dedičom historickej skúsenosti, ktorá hovorila, že politizujúci slovenský inteligent vždy platil za svoje presvedčenie krutú daň. Pokiaľ ide o nami sledovaných literátov, mám na mysli najmä spomenutého básnika Valentína Beniaka, ktorý okrem funkcie predsedu Spolku slovenských spisovateľov bol aj tajomníkom sekretariátu ministra vnútra Alexandra Macha, spisovateľa Mila Urbana, šéfredaktora tlačového orgánu Hlinkovej gardy (HG) *Gardistu*, Tida J. Gašpara, šéfa Úradu propagandy, ale i básnika Emila Boleslava Lukáča, poslanca snemu, či básnika Andreja Žarnova, člena Štátnej rady, akejsi druhej komory snemu. Napokon na Gašparovom úrade bol zamestnaný i Ján Smrek. Pritom ani jeden zo spomenutých špičkových literátov nebol členom samovládnucej HSES a azda s výnimkou Gašpara, ktorý v tomto období už nebol literárne činný, boli všetci na vrchole svojich umeleckých síl, uznávaní spoločnosťou i kultúrnou obcou, teda neboli to materiálne živoriaci začínajúci umelci, ktorí si potrebovali riešiť „chlebovú otázku“.

Pochopiteľne, že spomínaná historická skúsenosť sa svojou neúprosnou zákonitosťou potvrdila aj v prípade týchto osobností, čoho dokladom sú ich životné a profesionálne osudy, keď sa z výslnia jednej totality ocitli v zatratení druhej. Tá sa navyše veľmi rýchlo pousilovala nielen o ich osobnú diskreditáciu, ale aj o spochybnenie či účelovú interpretáciu ich diela.

Aby sme pochopili miesto a účinkovanie poprevratovej generácie v našich novodobých dejinách, musíme si uvedomiť jej generačné východisko, „*keď tvoja vlastná mladosť ťa na každom kroku presvedčovala, že si sa narodil za nulu, za nič*“³¹ pričom bola konfrontovaná poznaním, že etnická príslušnosť znamená súčasne i kvalifikáciu sociálnu. Svoju národnú i ľudskú dôstojnosť si musela vydobýjať plebejským, „nemoderným“ nacionalizmom, hrdiacim sa chotármi, sedliactvom, zbožnosťou ľudu, považujúcim všetko „panské“ a „mestské“ za cudzie. A práve podceňovanie toho, čo bolo pre ňu sväté a z čoho sama vzišla – spojenie s vedomím pospolitosti – znamenalo pre ňu celoživotnú

29 Ref. 28.

30 Ref. 28.

31 SMREK, Ján. Básnenie kedysi a dnes. In *Elán*, december 1943, roč. 14, č. 4, s. 2.

traumu. Lebo, konfrontovaná s modernou Európou, sama si uvedomovala, že tento duchovný arzenál i sebaobranný postoj patrili skôr do 19. storočia. Historik Ľubomír Lipták to formuloval nasledovne, keďže silnú zbraň dejín každého národa – historické právo – si osvojili Maďari, kultúrne prebudeným Slovákom ostalo iba právo prirodzené a objektom ich dejín národné povedomie a tradícia. Smrekove *Cválajúce dni* boli „výkrikom“ básnika tejto generácie, ktorého národ vystúpil z tmy do svetla. Podľa Michala Chorvátha poprevratová generácia bola nútená vyrovnáť sa s novými myšlienkami, s ktorými slovenská spoločnosť pred prevratom 1918 stratila súvislosť. Keďže *Fin de siècle* sa na Slovensku prežíval len individuálne – teraz ho bolo treba prekonať jedným razom a za celú národnú kultúru. Na nešťastie Česi, ktorí si vyriešili tieto otázky v 19. storočí, nemali pre ne pochopenie, nezbadali, že Slováci sú zaujatí celkom inými problémami a zahľadení do svojich štátnopolitických záujmov nevideli, že tu ide o dôležitú mravnú otázku národného sebauvedomenia. A tak republika, ktorá mala hladko fungovať ako spoločný štátny útvar Čechov a Slovákov, nemohla prežiť. „Z kultúrneho hľadiska bola ešte iba tvorivou dielňou, v ktorej sa mali obidva nehotové národy dotvoriť a dopĺňať sa komplementárne. Ani jeden z nich na to nestačil; ukomplexovaná idea čechoslovakizmu prenechala túto osudovú kultúrnu hru manipuláciám politických dravcov.“³²

Pritom práve slovenská poprevratová inteligencia si bola vedomá svojej roly – tvorca i nositeľa, ale aj praktického vykonávateľa národnej idey, ktorý mal na etnicko-jazykovom základe napĺňať osudovú vôľu slovenského (nehistorického) spoločenstva po vlastnej národno-štátnej emancipovanosti. Jej intelektuálne zlyhanie, na rozdiel od Pavla Vilikovského, nevidím v tom, že v historicky prelomových, národ ohrozujúcich nepriaznivých časoch všetku svoju energiu vložila do nacionálneho obranného postoja v zmysle prežitia. Ale v tom, že pri tomto stereotype správania jej „neostal“ priestor ani odvaha na napĺňanie všeobecných atribútov zolovsky či masarykovsky ponímaného intelektuála – uprednostňujúceho humanitu pred nacionalitou, pravdu pred bezprávím. Tento „luxus“ prenechávala iným, väčším, silnejším, lebo ona sama sa cítila ohrozená a len trpe prijmala rolu obeť cudzích záujmov a získavala čas, lebo kto má čas, má život. Bolo to správne?, pýta sa hlavný redaktor *Gardistu*, a odpovedá si: „Možno nie, ale komu ide o existenciu, kto nemá dost' sil... musí sa obracať.“³³ Až tak usilovne, že mu je „ľahostajný“ osud slovenských židovských spoluobčanov. Nacionalitu a intelektuálny rozmer poprevratovej slovenskej inteligencie nemilosrdne pravdivo, ba až kruto vystihol ľavicový intelektuál nastupujúcej mladšej generácie, literárny kritik a esejista Alexander Matuška: „Slovenský inteligent bol vždy viac slovenský, ako inteligent. Odlúčil sa od ľudu svojím odevom, vzdelancom v pravom slova zmysle sa však nestal.“³⁴ To, že sa ním nestal ani komunistický intelektuál, už tento stúpenec nových časov nemal odvahu dopovedať.

32 KOVÁČ, Bohuš. Básnik na karnevale smutných masiek. In RYDLO, Jozef M. (ed.). *Andrej Žarnov (1903 – 1982), zborník o živote a diele univerzitného prof. MUDr. Františka Šubíka*. Libri Historiae, o. z. 2008, s. 255.

33 URBAN, Milo. *Na brehu krvavej rieky – spomienky novinára*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1994, s. 78.

34 MATUŠKA, Alexander. Za a proti. In *Národná obroda* z 29. augusta 1946, roč. 2.

Jedno však národnej poprevratovej inteligencii nemožno uprieť, a to, že z ideových dôvodov principiálne a treba povedať predvídavo odmietala bolševizmus ako režim praktizovaný v Sovietskom Rusku. Nie azda preto, že by jej protagonisti boli vizionári či naslovovzatí demokrati, ale paradoxne, práve pre tradicionalizmus, vieru v stáročiami overené hodnoty európskeho kresťanského univerzalizmu a niektorí azda i pre nedávnu osobnú skúsenosť s totalitou. Áno, odmietali aj liberalizmus v jeho predvojnovnej podobe, ale *a priori* nedôverovali ani novej viere v socialistickú premenu sveta a spoločnosti tak, ako ju realizovali sovietski komunisti. Svojich ľavicových spisovateľských druhov, ktorí vkladali nádeje do sovietskeho komunizmu, nazývali priliehavo „salónnymi komunistami“, a varovali ich pred bolševickým nebezpečenstvom a praktickým naplnením jeho ideí o beztriednej a sociálne spravodlivej spoločnosti. Tí však boli presvedčení, že revolučnou sociálnou prestavbou „zhnitého“ kapitalizmu podľa spôsobu sovietskych súdruhov sa vyrieši i tradičná slovenská otázka. O tom, že sa tak nestalo – tu si dovoľím historickú skratku – svedčí tragický príbeh slovenských komunistických intelektuálov v 50. rokoch 20. storočia, obvinených komunistickou totalitnou mocou na základe triedneho nepriateľstva z buržoázneho nacionalizmu. Slovenský národ a jeho intelektuál, ktorý ním bol v časech komunistického internacionalizmu podľa Matušku „na čierno“, musel prežiť vyše štyridsať rokov komunistickej diktatúry, aby sa po jej páde na sklonku 20. storočia dočkal nielen návratu demokracie, ale i naplnenia historického osudu slovenskej štátnosti. To už však bola iná kapitola dejín, nielen slovenských.

* * *

Spomínaní protagonisti, v nami sledovanom čase zreli muži päťdesiatnici, tvorili reprezentatívnu špičku poprevratovej literárnej generácie. Generácia „národných“ intelektuálov, ktorá svoj život prežila v štyroch štátnych útvaroch a režimoch: v monarchii, v parlamentnej demokracii Československej republiky, v autoritatívnom režime vojnovjej Slovenskej republiky a napokon v obnovenom povojnovom Československu, ktoré sa po troch rokoch tzv. riadenej demokracie stalo súčasťou sovietskeho bloku európskych totalitných komunistických režimov bipolárne rozdeleného sveta. Prežila dve svetové vojnové kataklizmy, ktoré okrem nesmierneho ľudského utrpenia v rozpätí jednej generácie dvakrát od základu zmenili politickú mapu Európy a teda aj miesto Slovenska v nej. A práve v účinkovaní, v nesporných prínosoch, ale i v osudových zlyhaniach tejto objektívne tragickej, no fascinujúco zmysluplnej a tréfalej generácie, sa odrazila celá zložitost' jednej etapy moderných slovenských dejín 20. storočia.

Politická kariéra Tida J. Gašpara (vlastným menom Jozefa Gašpara, 1893 – 1972),³⁵ bývalého námorníka s dobrodružnými sklonmi sa začala už po prevrate, keď sa ako mladý, začínajúci literát a najznámejší slovenský bohém angažoval, síce nie vo vysokej, ale len v komunálnej politike najprv ako tlačový tajomník turčianskeho župana Igora

35 100. výročiu narodenia Tida J. Gašpara je venované monotematické dvojčíslo *Literárneho archívu MS* č. 29 – 30, 1993. Roku 1998 vydal Spolok slovenských spisovateľov autorove *Pamäti I. a II.* Časť z rukopisných pamätí Gašpara k obdobiu jeho pôsobenia za Slovenského štátu publikovali roku 1968 i *Slovenské pohľady*. Podľa môjho názoru sú oveľa autentickejšie a výpovednejšie než neskôr vydané knižné pamäte.

Dulu, potom ministra s plnou mocou pre správu Slovenska Dr. Martina Mičuru (vedúcej osobnosti Československej strany lidovej) a neskôr ako komisár tlačového odboru Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska. Temperamentného a činorodého Gašpara, *enfant terrible* slovenského kultúrneho a spoločenského života však neuspokojila ani funkcia dramaturga SND. Časy sa však zmenili a „svet Zlatej fantázie“³⁶, „*keď nerušene sme užívali svet... a poznali len krásu*“, vybledol. V rokoch, keď sa lámali dejiny, sa tento nepokojný duch cítil povolaný zasiahnuť do nich, pričom svoju politickú angažovanosť neskôr v pamätiach odôvodňoval „svätou povinnosťou“ slúžiť národu: „*Mohli sme byť politicky primitívni, ale cesta, ktorú sme nastúpili, nezdala sa nám byť cestou do záhuby. Ba práve preto usilovali sme sa na nej obstať, aby sme preukázali našu životaschopnosť a zaistili sme si právo žiť.*“³⁷ A resumuje: „*Chyby môžu byť. Ba môže byť i tragický omyl... ale poctivosť našich snáh, alebo bonitu našich úmyslov ťažko nám možno na dobro upierať.*“³⁸ História však neposudzuje úmysly, ale dôsledky týchto, aj keď dobre mienených úmyslov. Jedno však Gašparovi naozaj nemožno uprieť, a to, že ako jeden z mála zaujal po mnohých rokoch, strávených vo väzení, otvorený a nesentimentálny postoj k svojmu politickému účinkovaniu za Slovenského štátu. „*Dve veci sa nedajú a ani ich nechceme nijako rehabilitovať. Po prvé, že sme sa dostali do vleku fašizmu, do protislovenského frontu, a po druhé, že sme asistovali pri protizidovských výčinoch. Preto nenachádzam absolúcie.*“³⁹

Milo Urban (1904 – 1982)⁴⁰, autor prvého slovenského „bestselleru“, románu *Živý bič*⁴¹, ako aj novely *Za vyšším mlynom*, ktorá sa stala libretom k slovenskej národnej opere *Krútnava*. „Pán“ spisovateľ, malý vzrastom, ale veľký odvahou, ktorý prekročil pomyselnú hranicu o tom, ako sa má o slovenskom človeku písať. Jeho romány rozčuľovali nielen skostnatených cirkevných hodnostárov, ale po roku 1945 aj nových komunistických mocipánov a spisovateľových generačných druhov – „*vylicených ľudákov*“, ktorým pripomínal neprijemné fakty. Človek nepolitický – „*politických ambícií som nikdy nemal*“⁴² a predsa „*utopený*“ v politike až po uši – súcitiaci skôr so živými ľuďmi než s ideologickými abstrakciami. Podľa Milana Hamadu „*posadnutosť problémom sociálnej spravodlivosti a pocit jeho neriešiteľnosti*“ bolo konštitutívnym prvkom Urbanovho

36 Rovnomenný názov malej krčmičky na okraji Bratislavy, kdesi medzi Karlovou Vsou a Lafranconi, kde sa v 20. rokoch minulého storočia chodilo fiakrom, a pôvabných memoárových spomienok Tida J. Gašpara, približujúcich galantné avantúry a príbehy z nočného života poprevratovej Bratislavy i Turčianskeho Sv. Martina. Túto čarovnú reminiscenciu na časy, keď elegancia a noblesa duše určovali tón zábavy i celkového prístupu k životu, možno vnímať aj ako sentimentálne filtrovanie autorových spomienok na mladosť.

37 GAŠPAR, Tido Jozef. Z pamäti. In *Slovenské pohľady*, 1968, roč. 84, č. 11, s. 105.

38 Ref. 37, č. 7, s. 64.

39 Ref. 37, č. 7, s. 61.

40 Roku 1994 sa uskutočnila konferencia k 90. výročiu narodenia spisovateľa. Príspevky a referáty z konferencie vyšli v 22. č. *Biografických štúdií*, ktoré boli obsahovo a tematicky venované životu a dielu Mila Urbana. Z literárnych kritikov medzivojnového obdobia sa jeho dielu najviac venoval Jozef Kútňik-Šmálov, ktorý o ňom vydal roku 1939 knižnú rozpravu *Život v slove*.

41 Prvej časti románovej trilógie, historickej ságy (1927), ktorej pokračovaním sú *Hmlý na úsvite* (1930) a *V osidlach* (1940). Počas štyroch rokov vyšiel Urbanov *Živý bič* v náklade 16 – 20-tisíc exemplárov, čo bolo na slovenské pomery v tých časoch veľký úspech, aký nedosiahol nijaký autor.

42 URBAN, Milo. *Kade-tade po Halinde*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, a. s., s. 192.

svetonázoru.⁴³ Keď sa Urbanova zázračná a milovaná krajina „Halinda“⁴⁴ zmenila na „krvavú rieku“⁴⁵, strhla do svojho víru i samotného autora. „*Bolo to tupé živorenie na brehu krvavej rieky, lacné, nezmyselné poslušovanie vojnovkej propagandy, ktorá sa skrz-naskrz priečila mojej povahe, mojim ideálom... Poslušovanie nám nepomohlo. Tanky nakoniec predsa prišli, lež i tak dačo sme získali...Darmo! Kto má čas, má život.*“⁴⁶ Takto sa po rokoch vyznal vo svojich „spomienkach novinára“ málovravný, uzavretý a plachý trémista Urban.

Valentín Beniak (1894 – 1973),⁴⁷ autor monumentálnych básnických skladieb *Vigília*, *Žofia*, *Popolec*, *Igric* bol podľa Jozefa Kútника-Šmálova, najprenikavejšieho medzivojnového vykladača Beniakovkej poézie, „básnikom nadosobným“.⁴⁸ A podľa Milana Hamada, ktorý tohto básnika „vrátil“ po dvadsiatich rokoch do národnej kultúry a literatúry, bol najnárodnejší a najslovenskejší básnik. To, čo znamenal Urban v próze, predstavoval Beniak v poézii – zhodujú sa obaja literárni historici a Hamada ešte dodáva „*príbuzné poňatie sociálnej vzbury, jej živelný pôvod*“.⁴⁹ Beniakova cesta (občianskym povolaním notára) k básnickej sláve bola dlhá a trnistá. Do poézie neprichádzal s generáciou, ale sám. Hoci bol od väčšiny básnických druhov oveľa starší, básne začal uverejňovať ako posledný.⁵⁰ Jeho čas prišiel až roku 1936 so zbierkou *Pošťový holub*. Dociel málo docenený básnik notár sa v marci 1939 v dôsledku politických udalostí dostal z periférie Novej Bane nielen do centra diania Bratislavy, ale dočkal sa i ďalšej satisfakcie. Vo funkcii tajomníka Spolku slovenských spisovateľov vystriedal dlhoročného básnického rivala Emila B. Lukáča a po odstúpení Janka Jesenského z predsedníckej funkcie sa roku

-
- 43 HAMADA, Milan. K svetonázoru Mila Urbana. In *Biografické štúdie*, 1995, č. 22. Martin : Matica slovenská, s. 123.
- 44 *Kade-tade po Halinde*, názov druhej zo štyroch spomienkových kníh Mila Urbana, ktoré napísal ako prozaickú fikciu. Prvá, pod názvom *Zelená krv*, vyšla roku 1970, ostatné tri, spomínaná *Kade-tade po Halinde*, *Na brehu krvavej rieky* a *Sloboda nie je špás* až po roku 1989. Pritom Urbanova „Halinda“ mala zaujímavý, priamo samizdatový osud. Keďže autor písal osobné spomienky, nemohol obísť svoje vzťahy k desiatkam rôznych ľudí. Mnohé mená boli však pre normalizačný režim nežiaduce, preto Urbanova „Halinda“ bola na dve desaťročia „odložená“, žila však v rukopise, ktorý koloval z rúk do rúk.
- 45 *Na brehu krvavej rieky*, Urbanov spomienkový román z obdobia Slovenského štátu.
- 46 URBAN, Milo. *Na brehu krvavej rieky – spomienky novinára*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1994, s. 95.
- 47 Ludské a básnické osudy V. Beniaka v medzivojnovom období približujú dve monografie: Jozef Kútnik-Šmálov *Valentín Beniak – Básnik nadosobný* (1942) a Ján Gregorec (1970) *Básnický svet Valentína Beniaka*. V 60. rokoch 20. storočia ho „začal vyhrabávať“ spod *dvadsaťročného zabudnutia*“ Milan Hamada, ktorý sa k nemu stále vracal aj v 90. rokoch. Biografickú koláž o živote a tvorbe básnika vydal roku Štefan Drug pod názvom *Trnistá cesta k básnickej sláve* (2001), v ktorej je cenný výber z Beniakovkej korešpondencie so spisovateľmi a redaktormi. Na jej základe Štefan Drug zrekonštruoval neopakovateľnú atmosféru slovenského literárneho života v 20. a 30. rokoch minulého storočia. K 100. výročiu narodenia básnika vyšla kolektívna brožúra *Básnik Valentín Beniak* (1994).
- 48 Podľa Kútника-Šmálova to neznamená „neosobný“, ale osobný v tom zmysle, že je viazaný s nadosobnými skutočnosťami, ako sú národ, ľudstvo, spoločenstvo krvi, zeme, času, religióznej tradície.
- 49 HAMADA, Milan. Básnik Valentín Beniak. In Marian Škotka (ed.). *Básnik Valentín Beniak*. Topoľčany 1994, s. 7.
- 50 Prvá básnická zbierka *Tiahnime ďalej oblaky* mu vyšla až roku 1928.

1940 stal i jeho predsedom. Začala sa druhá, najvýznamnejšia, ale i najkratšia etapa jeho života, nielen v občianskom, ale i v umeleckom zmysle.⁵¹

Beniak privítal (v zbierke *Vigília*) slovenskú samostatnosť ako spásonosné uvoľnenie neznesiteľného napätia. Podľa básnikových slov, ktorý si „trúfal“ hovoriť za mnohých, z „lásky k svojeti“ vyplývala naša: „*obrana duchovnej postate, tradície otcov a výdobytkov nových čias, ktoré sa k nám prihrnuli, i keď nie po vôli všetkých, ale pre ich osudovosť záväzná pre všetkých. Taká slovenská štátnosť nebola na zahodenie, jej problémy, narábanie a gazdovanie s ňou, nemohlo nám byť ľahostajným... V rozpútaných časoch už len pre samu sebazáchranu hľadali sme a volali po jednote srdc... hlásali sme znášanlivosť, najmä však čistotu rúk a svedomia.*“⁵² Posledne menované zásady však asi nehlásali dostatočne hlasno a presvedčivo, alebo sa ich misijné poslanie končilo pri jednej skupine slovenského obyvateľstva – židovského? Na rozdiel od Gašpara a čiastočne aj Urbana nenachádzam u tohto veľkého humanistu čo i len zmienku o tejto boľavej kapitole slovenských dejín.

Tak ako každý veľký umelec, aj básnik Beniak si napokon uvedomil absurdnosť „dvojpólového“ života, keď „dvom pánom slúžil“ a vracia sa k starej láske poézii, lebo ona jediná „*bude žiť a musí žiť i na rumoch sveta. S nami i po nás, i bez nás*“.⁵³

Beniak na rozdiel od Žarnova nebol typom ideového bojovníka. Kedysi tichý, kontemplatívny lyrik, bol strhnutý vojnovým vrením a postupne zatiahnutý do dobovej problematiky. Jeho verše odzrkadľovali napätie dní, ktoré sa menilo v úzkosť z budúcnosti a túžbu po mieri: „*Blahoslavenstvo tichých zemou vládne, hľa, syn tvoj sedí u riek strieborných a pokoj prerastá cez múry hradné.*“⁵⁴

Roku 1964, v súvislosti s návratom Beniakovej poézie do slovenskej literatúry po vyše dvadsiatich rokoch, poskytol básnik redakcii *Slovenských pohľadov* rozhovor, ktorý však komunistickí cenzori zakázali. Vyšiel až roku 1968. Na otázku redaktora (Júliusa Vanoviča), aby sa vyjadril k svojmu pôsobeniu tzv. oficiálneho básnika a k vtedajšej tvorbe, starý a chorý básnik sa nezvyčajne úprimne a obsiahlo vyznal: „*Mňa nedvíhal režim, ale národ, ako každý kultúrny národ si dviha svojho básnika, a neslúžil som režimu, ale národu, i keď aj na mne si chcel vtedajší režim prihriať svoju polievočku. Bol som svedkom čias (a ľudí v ňom) a vydával som svedectvá. To nebolo však to hlavné, to boli len vedľajšie produkty mojej práce. Mal som široký kontakt s národom a keď bolo zle, neutekal som od neho. Že som sa pritom i potkol, nuž nech hodí kameňom... Preto, oficiálnym básnikom som nebol. K oficiálnosti treba aj oficium, titul, hodnosť, sinekúru, poslanectvo, členstvo v štátnej rade, zbytkový statok, členstvo v správnych radách bánk a veľkopodnikov – ja som z toho všetkého nič nemal. Bol som úradníkom ministerstva vnútra s hodnosťou radcu v IV. platovej stupnici, čo bolo menej, než mali redaktori na Úrade propagandy, kam som odmietol ísť. Bol som teda úradník a nie politik... iba som*

51 Po odstúpení Janka Jesenského z funkcie predsedu Spolku slovenských spisovateľov roku 1939 viedol spolok jeho podpredseda Andrej Žarnov. 2. marca 1940 Valné zhromaždenie spolku (ktorý mal dovtedy 78 riadnych, štyroch čestných a 13 nových členov) zvolilo za jeho predsedu básnika Valentína Beniaka.

52 BENIAK, ref. 19.

53 BENIAK, ref. 19.

54 Z básnickej skladby *Žofia*. PIŠŤÚT, Milan. Beniakovo posolstvo mieru. In *Elán*, marec 1941, roč. 11, č. 7, s. 13.

sem-tam čo-to komentoval, tak básnický dobre-nedobre, a veru aj ostro kriticky... Neviem, prečo ma nezavreli, mal som básnický kredit... Myslel som vtedy totiž, že básnik má v národe určité poslanie, skoro ako tribún, len hlas má hlbší a tichší a ľudskejší..."⁵⁵

Za mnohých obdivovateľov Beniakovkej poézie zacitujem excelentnú charakteristiku Kamila Peteraja: „*Táto poézia je zimničná a horúčkovitá, valí sa dopredu ako búrka a tichne, orátora strieda civil, mága igríc... Sú v nej slovenské púte, kalvárie, kliatby a mizérie, apokalyptickí Gabrielovia i večná Žofia... Siahla až kamsi do siedmeho kolena našich slovenských bied, depresii, mýtov i pohanstva... je v nej archaické Slovensko a neskôr zhoreniská dvoch vojen. A je v nej najmä to naše pomalé a bolestné otváranie očí... syntetik par excellence ... je to poézia, ktorá – paradoxne – pôsobí vzrušujúco a súčasne.*“⁵⁶

Emil Boleslav Lukáč (1900 – 1979),⁵⁷ vyštudovaný teológ bol označovaný za básnika „satanického senzualizmu“, básnika konfliktu medzi zmyslami a rozumom, introverta a spiritualistu, ktorý sa postupne stával viac meditatívnym kazateľom moralizátorom. Na rozdiel od svojich vrstovníkov Smreka, Novomeského či Beniaka, ktorí tlmočili aj širšie kolektivistické city, bol tvorivo odlišný typ, vyslovený samotár, sám so svojim tragickým životným pocitom.

Lukáč však nebol len meditujúci básnik, ale aj človek praktický a muž činu. Azda práve ten protestantský element – analyticko-kritická stránka jeho povahy so zmyslom pre realitu ovplyvnila Lukáčove životné osudy. Zmysel pre praktickú stránku života prejavil nielen ako organizátor kultúrnych podujatí (trenčiansko-teplický zjazd slovenských spisovateľov, 1936), editor knižných vydání či redaktor viacerých periodík, napr. *Mladého Slovenska*, *Slovenských smerov* a, samozrejme, *Tvorby*, ale aj politickou angažo-

55 Oneskorený rozhovor s Valentinom Beniakom. In *Slovenské pohľady*, 1968, roč. 84, č. 8, s. 58-61. Na záver rozhovoru básnik urobil aj akési osobné vyznanie: „*Čakal som otázky viac osobné a bol som na ne pripravený. Iste, brali ste ohľad na môj zdravotný stav a vysoký vek, ďakujem vám. Ale ja mám rád veci jasné, preto vám poviem: nebol som vo svojej tvorbe i vôbec ako človek bez omylov a bez chýb. Mával som chvíľky poetickej hravosti a nekontrolovanej uvoľnenosti fantázie, ktoré mohli vzbudiť dojem dobovej zaangažovanosti, nesprávnej a neskôr dezavovanej. Cítil som sa však viazaný iba vlastným svedomím, a preto dobré (podľa vlastných predstáv) som chválil a zlé hanil. A poznával postupne, čo bola nepravda a faloš. Tak ako človek má svoje nedostatky, chyby a omyly, ani jeho dielo nie je dokonalé a bez kazu. Teda ako sám život.*“

56 PETERAJ, Kamil. Z doslovu reedície zbierky *Plačúci Amor*, 1982. In *Básnik Valentin Beniak* (pamätníka k 100. výročiu narodenia). Ed. Marian Šotka. Topoľčany 1994, s. 27.

57 Jeho medzivojnovú poéziu najviac ocenili Česi (napr. Josef Hora, ktorý ho nazval „*kulturné nejmezinárodnejším poetom Slovenska*“) a zo Slovákov Jozef Felix, ktorý nemal rád onoho „*harlekýna skloneného nad vodou*“ (narážka na jednostranné estetizujúce hľadisko nášho poetizmu a surrealizmu). Cit. podľa VANOVIČ, Július. Čo zostalo z básnika?. In PETRÍK, Vladimír - VANOVIČ, Július (eds.). *Čo zostalo z básnika?*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2000, s. 15.

Lukáčov životný príbeh a jeho postoj po auguste 1968 vyrazil dych mnohým. Literárne a občiansky rehabilitovaný básnik začal spolupracovať s husákovským normalizačným režimom, stáva sa predĺženou rukou Váľkovou a vôbec strany a vlády, chce sa stať národným umelcom, v *Lude* publikuje servilné články s „*tážko skrývanou stareckou citlivosťou: dostať to, čo doteraz dostať mal a nedostal*“. Azda si „*starec, ktorý nezabudol na nemanželský pôvod, na ponižovanie v detstve, na ľahostajnosť priateľov a okolia roku 1945 i 1948... na pätnásťročné vyhnanstvo v literatúre, na chlad a pokrytectvo vedenia vlastnej cirkvi... povedal: ‚Kto mi konečne pomôže, keď nie ja sám...‘ A spôsob, aký si vybral... popieral všetko to, čo kultúrne, humanistické a ušľachtilé dovtedy v živote urobil.*“ Cit. podľa VANOVIČ, J. - PETRÍK, V. (eds.). *Čo zostalo z básnika?*, s. 24.

vanosťou. Roku 1936 sa stal poslancom Národného zhromaždenia za Československú stranu národnosocialistickú, keď nahradil v tejto funkcii odstúpivšieho poslanca Igora Hrušovského. Ako bývalý poslanec za národných socialistov sa dostal na jednotnú kandidátku pre voľby do Snemu Slovenskej krajiny a 18. decembra 1938 sa stal jeho poslancom. O Lukáčovej poslaneckej praxi toho veľa nevieme, hlasoval však za známy protizidovský zákon. Začiatkom sedemdesiatych rokov sa Lukáč v redakcii maďarského mesačníka *Irodalmi Szemle* k svojej politickej činnosti v období Slovenského štátu údajne vyjadril, že „*vtedy išlo o bytie a nebytie národa*“ a dodal, že „*v takých prípadoch je ochotný aj s čertom sa spojiť*“.⁵⁸ Pravdou však je, že Lukáčove básnické zbierky z tohto obdobia (*Elixír*, 1934, *Moloch*, 1938, *Bábel*, 1944) sú autorovou zašifrovanou polemikou s projektantmi „novej Európy“ z humanistických pozícií. A podľa Vladimíra Petríka sa skôr v týchto básniach ako v snemových vystúpeniach prejavil jeho autentický občiansky postoj. V tomto duchu sa niesli aj jeho úvahy nad svetom a človekom v ním založenom časopise *Tvorba* (1940) a v knihe esejí *Kam ho položili?* (1943).⁵⁹ Lukáčov osobný dialóg s dobou a s novou nastupujúcou „mocou“ pokračoval aj po roku 1945 v *Stĺpe hanby* (1940 – 1957), ktorý je akousi básnikovou biografiou na pozadí historických udalostí polovice minulého storočia: „*Zažltlé listy, mŕtve zápisy // svedčia o tebe, tvojom jestvovaní. // Nezmažú lieky, lúhy, lápis, minulosť tvoja v prítomnosti hani... Zunovani už tokom rytmickým, // chceme skok spupný nad svoje nudné fátum. // Časť dobyť radom aritmetickým, // tak spravíme si nový fixný dátum. // Oh, koľkokrát sme takto začali // vždy nanovo s novými pochodňami, // a krvavým sme potom máčali kolotoč moci nocami a dňami.*“⁶⁰

Andrej Žarnov (vlastným menom MUDr. František Šubík, 1903 – 1982),⁶¹ básnik milovaný i nenávidený, zveľebovaný i zatracovaný. Politické národné zápasy prežíval básnicky tak, ako azda žiaden iný jeho súčasník. Apelatívne bojové a protičesky ladené verše mladého básniaceho medika, svoradovčana, funkcionára Ústredia slovenského katolíckeho študentstva a nepísaného vodcu autonomistickej mládeže (*Stráž pri Morave*, 1925) nazval univerzitný prof. Albert Pražák „žarnovčinou“. Tá bola podľa neho „*plod Hlinkovy politiky*“, podobne ako „*rázusovština plod martinskej, odjakživa kverulantskej politiky*“.⁶² Mladý básnik revolučných ideálov, citlivo vnímajúci národné a sedliacke podceňovanie svojho národa v spomínanej zbierke (inak v prvom vydaní scenzurovanej) v prehnane štylizovanej podobe stavia fantazmagorickú stráž medzi „historické země“ a nehistorickú krajinu dejinných niemandov: „*Ja, mrzká príšera, ohavný Cerberos, syn*

58 KONCSOL, László. „Nebojte sa pán kolega...“. In *Čo zostalo z básnika?*, ref. 57, s. 70. Autor v príspevku tiež spomína, že Lukáč mu vraj „*medzi štyrmi očami prezradil, že ako člen Slovenského snemu bol prítomný v Katyni, keď nacisti narazili na hromadné hroby poľských dôstojníkov zabitých sovietskymi a došlo k exhumácii obetí medzinárodnou komisiou, ktorá dokázala, že páchatelmi boli naozaj soviety.*“

59 PETRÍK, Vladimír. Dvaja z generácie. In *Čo zostalo z básnika?*, ref. 57, s. 30.

60 LUKÁČ, Emil Boleslav. *Stĺp Hanby*. In *Čo zostalo z básnika?*, ref. 57, s. 103, 107.

61 O Žarnovom živote a diele po jeho „návrate“ do slovenskej literatúry vyšli tieto práce: BÁTOROVÁ, ref. 16, HVIŠČ, Jozef - MARČOK, Viliam - BÁTOROVÁ, Mária - PETRÍK, Vladimír. *Biele miesta v slovenskej literatúre*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1991, PAŠTEKA, Július - RYDLO, Jozef - PETROVSKÝ, Karol. *Andrej Žarnov – vyberová personálna bibiografía*. Bratislava : Univerzitná knižnica v Bratislave, 2000; RYDLO, ref. 23.

62 ČULEN, Konštantín. *Cesta s básnikom*. In RYDLO, ref. 23, s. 51.

nízkeho rodu a prekiatej vlasti... oteraz pri rieke Morave zastanem na bdelú stráž. “⁶³ Žarnov neskôr sám priznal, že „*spieval Slovákom do revolučného pochodu, aby zobudil najmä inteligenciu*“ a pripustil, že táto poézia nemá básnickú hodnotu, „*mal to byť len zvon na poplach*“.⁶⁴ V druhej polovici 20. rokov sa básnik fanatickej národnej viery a ešte väčšej politickej nenávisti upokojil a z protičeskej nacionálnej polohy prešiel do apelatívno-kritickej v zmysle vyburcovania Krčméryho mátožne „*spiaceho*“ Slovenska. „*Ó Bože, jak bojím sa chodiť touto zemou... nad ktorou visí ako prápor lenivosť a netečnosť*“.⁶⁵ (*Brázda cez úhory*, 1929). Ani túto zbierku si Žarnov veľmi necenil a „*túžil po požehnané krásnej a sladkej poézii v budúcich časoch zrelosti a plnosti slovenského života!*“. V nasledujúcom *Hlase krvi* (1932) je však ešte stále poslom svojho ľudu ako „*sedliacky trubadúr*“. Od roku 1934 sa datuje Žarnovova publicistická spolupráca so Smrekovým *Elánom* a Mrázovými, podľa neho, trizvymi *Slovenskými pohľadmi*. Žarnov požaduje od slovenského literáta humanitu a aktivitu, nacionálnosť i internacionalizmus, kresťanský svetonázor i ekumenizmus, ale predovšetkým charakter, lebo „*chrbtové kosti sú u nás (spisovateľov) priveľmi slabé... Cesta je jasná, povinnosti sú známe. Kolo času sa krúti. Kto nepôjde, odletí ako kus blata od kolies*.“⁶⁶

Vo vrcholnom básnickom období v druhej polovici 30. rokov je už meditatívnym lyrikom, vyjadrujúcim metafyzický údes človeka konfrontovaného s dialektikou ničoty a života (zbierka *Štít* vydaná roku 1940 a odmenená prvou štátnou cenou za literatúru). Žarnovov ambivalentný postoj k slovenskej štátnosti vystihol literárny kritik Bohuš Kováč v článku *Básnik na karnevale smutných masiek*,⁶⁷ ktorý postrehol, že velebenie slovenskej štátnosti básnik situoval „*nie do dajakého izolovaného hejslováckeho rojčenia, ale rovno do skrvavenej stoky Európy*“, kde „*chvejú sa hnilé tróny, na burze bomby bijú menu krvi, pod cenu kleslo mäso ľudské s duchom, a nový boh má meno Smrť a Oceľ*.“⁶⁸ Smrť však neúprosne zasiahla i do básnikovho súkromného života. Po úmrtí jeho prvorodeného osemročného syna mu Ján Smrek vydáva „*úchvatné otcovské rekviem*“, ⁶⁹ útlý zväzok intímnej poézie pod názvom *Mŕtvy*.⁷⁰ Občianskym povoláním lekár–patológ stojí ako básnik a milujúci otec pred desivým osudom osamotený, no nezlorečí, „*v márnom ľudskom volaní do prázdna, zostáva aspoň spomienka na to, čo bolo krásne a radostné*“⁷¹ a napokon „*d’akuje i za bolesť, lebo i tá je viac ako to hrozné nič*“.⁷² Podľa Chorvátha Žarnov touto príležitostnou zbierkou básní vniesol do našej poézie motivicky nový prvok, otcovskú lásku.

63 KOVÁČ, Bohuš. Básnik na karnevale smutných masiek. In RYDLO, ref. 23, s. 255.

64 KRUŽLIAK, Imrich. Návrat Andreja Žarnova. In RYDLO, ref. 23, s. 31.

65 KOVÁČ, ref. 63, s. 256.

66 ŽARNOV, Andrej. Fantómy a skutočnosť. In *Elán*, december 1934, roč. 5, č. 4, s. 1.

67 KOVÁČ, ref. 63, s. 259.

68 Ref. 67.

69 Ref. 67, s. 260.

70 Žarnovova zbierka *Mŕtvy* vyšla v bibliofilskej úprave s obrázkom posmrtného portrétu básnikovho syna od akad. maliara Jána Mudrocha ako 2. zv. Komornej knižnice vydavateľstva *Elánu*.

71 Ref. 69.

72 CHORVÁTH, Michal. *Elán*, apríl 1941, roč. 11, č. 8, s. 13.

V týchto, ale najmä v nasledujúcich rokoch prekrýva osud básnika Žarnova spoločensky a politicky angažovaný život lekára Františka Šubíka.⁷³ Ako prominentná osobnosť verejného a kultúrneho života vojnovnej Slovenskej republiky poskytol 2. apríla 1940 interview bratislavskému rozhlasu, ktorý vzápätí prevzal aj časopis *Elán*. V rozhovore s literárnym vedcom Milanom Pišútom⁷⁴ sa čerstvý laureát ceny za literatúru takto vyznal k svojmu nacionalizmu: „*Pre mňa nacionalizmus nie je heslo alebo politický plagát. Chápem ho vo vyrovnanom pomere k všetkým atribútom tejto zeme, ale i k dobe. Ide o život – sociálne vyrovnaný, spravodlivý a ľudský, z ktorého je vylúčená triedna nevráživosť, snobizmus a programový šovinizmus. Obsahuje vieru v slovenského génia – smer, ktorý doma viaže disciplínu k národnej svornosti a navonok sleduje lásku a mier.*“⁷⁵ Áno, Žarnov bol angažovaným, nacionalisticky usmerneným básnikom. Bezo zvyšku spľňal tú najkrajnejšiu polohu už toľkokrát spomínaného trpkého a sebaobetujúceho imidžu mnohých pokolení slovenských básnikov. Pričom tragédia tejto jednostrannosti spočívala podľa Bohuslava Kováča najmä v tom „*že v čase nádherných dobrodružstiev umeleckých avantgárd a modernej vedy sa musel konfrontovať s tristne práchnivými sociálnymi a ideologickými maskami, hrdúsiacimi slovenskú kultúru*“.⁷⁶

Udelenie štátnej ceny vyzdvihlo Žarnova v očiach verejnosti, no jeho meno oveľa viac frekventovalo roku 1943 v súvislosti s odhalením masových hrobov v Katyńskom lese,⁷⁷ ktoré sa stalo pre jeho nasledujúci občiansky život doslova osudným. „*Z vlčieho hniezda stalinského mieru, z ostnatej hrôzy jej obrancov, oponou hraníc prevrátil som*

73 František Šubík po promócií na Lekárskej fakulte UK roku 1931, na ktorej sa zúčastnil aj Andrej Hlinka, nastúpil ako asistent do Ústavu patologickej anatómie LFUK v Bratislave. Roku 1937 sa habilitoval u prof. Jana Lukeša (prednostu ústavu) na docenta špeciálnej patológie. Keď po 6. októbri 1938 prof. Lukeš odišiel zo Slovenska (na Masarykovu univerzitu v Brne), doc. Šubík bol poverený jeho zastupovaním. V máji 1939 ho predseda vlády Jozef Tiso menoval za profesora a súčasne prednostu ústavu. Roku 1942 sa prof. Šubík stal prednostom zdravotného odboru Ministerstva vnútra Slovenskej republiky. Roku 1943 sa ako lekár-patológ zúčastnil na odbornej expertíze pri exhumácii zavraždených poľských dôstojníkov v Katyńskom lese. Expertíza komisie lekárov z 12 krajín pod záštitou Medzinárodného Červeného kríža potvrdila, že tisícky poľských dôstojníkov v masových hroboch boli zavraždené začiatkom roka 1940, t. j. v čase, keď túto oblasť okupovala Červená armáda.

74 Tým istým Pišútom, ktorý vo svojich *Dejinách slovenskej literatúry* (1984) Žarnova stručne „odbil“ ako „režimistického básnika“ tzv. slovenského štátu.

75 *Elán*, apríl 1940, roč. 10, č. 8, s. 3.

76 KOVÁČ, ref. 63, s. 257.

77 O objasnení tragédie v Katyňi a súvislostiach s ňou vo vzťahu k Žarnovovi sa už napísalo veľa. Preto iba stručne resumujem, že Žarnovova angažovanosť v tejto kauze spočívala v jeho referáte *Pravda o Katyńskom lese*, ktorý 9. mája 1943 predniesol vo veľkej sále Reduty, a odvysielal ho aj bratislavský rozhlas. Časť prednášky publikoval i denník *Slovák* a *Gardista* ju uverejnil v plnom znení. Bolo celkom pochopiteľné, že medializovanie celej záležitosti poslúžilo najmä nemeckej propagande, a to nevedeli Žarnovovi odpustiť nielen budúci mocipáni, ale ani jeho blízki priatelia spisovatelia, ako L. Novomeský, J. Poničan či J. Smrek. Odvetdy jeho občiansky osud dostával nebezpečný spád. Príchod Červenej armády a koniec vojny chápal ako výmenu okupačných mocností. V apríli 1945 z pocitu osobného ohrozenia opustil prof. Šubík s rodinou Slovensko a ušiel do Rakúska. Po zaistení americkými orgánmi a vydaní do obnoveného Československa bol 30 mesiacov väznený a ako člen Štátnej rady odsúdený Národným súdom v Bratislave za kolaboráciu s fašizmom. Po prepustení z väzenia a zbavení profesúry krátko pracoval v trnavskej nemocnici. Neustále sledovaný štátnou bezpečnosťou neuniesol tlak režimu a roku 1952 za dramatických okolností emigroval spolu s rodinou do USA.

dieru za tvrdou kôrkou rodných vyhnancov...“⁷⁸ Predstava milovaného Slovenska ako krajiny, ktorá kedysi „mala azda iné meno, no dnes je iba slúžkou v dome vlastnom, pojedajúcou kyslý osúch vdovský a nemajúcou ani vdovin peniaz...“⁷⁹ emigranta básnika Žarnova i lekára Šubíka už neopustila.

Ján Smrek (vlastným menom Ján Čietek, 1898 – 1982).⁸⁰ Ak existenciálnym východiskom slovenského básnika, posla svojho ľudu, bolo predovšetkým plnenie praktických úloh, a preto sa mohol, povedané slovami starnúceho Hviezdoslava, iba zriedka uchvacovať objektívnou krásou bytia, v prípade básnika, vydavateľa, redaktora, editora, prekladateľa, autora poézie pre deti Jána Smreka išlo o zázračnú symbiózu oboch poslaní. Azda pri žiadnej inej kultúrnej osobnosti prvej polovice 20. storočia sa dvojpolovosť jej duchovných aktivít tak vzácné nedoplňala. Básnik životnej radosti, bytostný lyrik a obdivuhodne zanietený organizátor kultúrno-literárneho života, ktorý po Krčmérym zdedil nadanie objavovať talenty, a uvádzať ich tam, kam patria. Smrek ako organizátor slovenského diania či ako majiteľ a vydavateľ *Elánu* alebo redaktor Edície mladých slovenských autorov (EMSA) v Mazáčovom vydavateľstve bol jednoducho nezastupiteľný. Jeho *Elán* – pražský (1930 – 1939) i bratislavský (1939 – 1944, 1946 – 1947) – zohral v slovenskom kultúrnom živote integrujúcu úlohu práve preto, že sám Smrek bol konciliantnou a stmelujúcou osobnosťou, nepolitickárčil, nedelil ľudí podľa stranického trička či konfesie, ale „nepateticky kopal základy pre novodobý slovenský Panteón“.⁸¹ Na stránky svojho *Elánu* priťahoval okrem básnikov, prozaikov, literárnych kritikov a historikov aj výtvarníkov viacerých generácií a smerov. Manifestom tejto kultúrnej revue bol pracovný program v zmysle zblížovania autora s obecnosťou i systematického sledovania denných otázok. *Elán* chcel byť „verným zrkadlom funkcie, akú zastupuje v duchovnom živote národa naša generácia literárne-umelecká“.⁸² A tento program sa Smrekovi podarilo naplňať aj po jeho presťahovaní i redakcie časopisu do Bratislavy na jeseň roku 1939, keď sa *Elán* stal tlačovým orgánom Spolku slovenských spisovateľov. V čase česko-slovenskej krízy koncom roku 1938 bol Smrek jednoznačne za udržanie spoločného štátu, za slovensko-českú rovnoprávnosť, za múdre politické vyrovnanie. Ľutoval, že sa pretrhli kultúrne styky s Prahou,⁸³ lebo to bola naša cesta do Európy a sveta. Autonómiu Slovenska však privítal, podobne ako Novomeský či Poničan a mnohí iní.⁸⁴ Na otázku,

78 Úvodná báseň zbierky *Presievač piesku*, vydaná v Ríme roku 1978. Cit. podľa KOVÁČ, ref. 63, s. 261.

79 Ref. 78.

80 K 100. výročiu narodenia Jána Smreka vyšiel výber z jeho rozsiahlej publicistickej činnosti v rôznych slovenských periodikách: SMREK, Ján. *Sme živý národ, I. zv. (1920 – 1934) a II. zv. (1935 – 1947)*. Bratislava : Literárne centrum, 1999. Smrekovej básnickej tvorbe sa venoval KOVÁČ, Bohuš. *Poézia Jána Smreka, alchýmia zázračného* (1962); FELIX, Jozef. *Harlekýn sklonený nad vodou* (1965); PETRÍK, Vladimír. *Smrekova poézia v prúdoch času a Život ako súhrn aktivít*. In SMREK, Ján. *Moje najmilšie*, 1997. Zaujímavým svedectvom doby sú Smrekove dvojdielne spomienky *Poézia moja láska (1920 – 1930)*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1968 a druhá kniha spomienok s rovnomenným názvom. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989.

81 RÚFUS, Milan. Spomienka na vzácného. In SMREK, Ján. *Sme živý národ I. zv. (1920 – 1934)*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 1999, s. 5.

82 SMREK, Ján. Úvodné slovo. In *Elán*, september 1931, roč. 1, č. 1, s. 2.

83 Zo súkromného hľadiska aj preto, že mal českú manželku, p. Blanku Koutskú.

84 KRUŽLIAK, ref. 64, s. 26.

kam Smrek politicky patrilo, stačilo ukázať, kde pracoval: *Národné noviny*, Matica slovenská, Hodžov *Slovenský denník*, *Slovenské smery literárne a kritické*, ktoré vydával Spolok Slovenských spisovateľov a redigoval E. B. Lukáč, pričom s posledne menovanými viedol „vojnu“ pre ich „ľahostajnosť“ k slovenským veciam. Duchovne stál medzi Hodžom a Rázusom, ktorého si veľmi vážil.

Aj keď sa zo slovenskej samostatnosti napokon radoval, ostro vnímal i problémové miesta politického vývoja v novom štáte. Ako človek tolerantný nemohol vnútorne súhlasiť s ostrakizovaním najmä ľavicovoorientovaných spisovateľov (napr. L. Novomeského, J. Poničana a i.), ktorí sa pre svoje politické postoje stali pre režim nežiaduci a len ťažko nachádzali publikačné možnosti. Práve Smrek im vo svojom *Eláne* umožnil písať, za čo si od mnohých vyslúžil preň prívlastok opozičný. Keď vypuklo povstanie, *Elán* bol úradne zastavený na podnet šéfa Úradu propagandy Tida J. Gašpara. Sám J. Smrek o celej veci v čase, keď časopis s problémami roku 1945 obnovoval, napísal: „*Nebol som ani prekvapený, ani dotknutý... A vtedajším vládnym novinám tiež som nemohol mať za zlé, keď vo svojich nekrológoch o Eláne písali, že už bolo načase ho zastaviť, lebo tento časopis za celých šesť rokov nevedel prísť na meno slovenskému štátu a väčšina jeho spolupracovníkov je aktívne účastná v povstaní, ba niektorí z nich sú v samotnej povstaleckej Národnej rade. Áno, bolo to všetko tak, a preto zakázanie bolo logické.*“⁸⁵ Paradoxne, ako sa to už neraz stalo v našich dejinách, najväčšie prekážky s obnovením povojnového *Elánu* robili práve komunisti.⁸⁶ Tak či onak, zo slovenskej kultúrnej scény sa slobodymilovný *Elán* vytratil roku 1947 v dôsledku generálnej línie komunistickej strany a po roku 1948 i jeho zakladateľ Ján Smrek, ktorý sa ocitol na čiernej listine nespoľahlivého. Zánik *Elánu* – Smrekovho sna, reality i ilúzie – bola rana, s ktorou sa nevedel vyrovnáť a zároveň zlý symptóm nastávajúcích čias. Keď mu zobrali *Elán*, nemal už čo stratiť, len svojich generačných druhov, ktorí sa jeden druhému strácali z dohľadu, a vieru v ľudského človeka. Rezignovaný a zatrpknutý básnik reaguje na „zlobu“ dňa a mobilizuje v sebe vnútorné sily aj týmito veršami: „*V noci píšem básne, vo dne prózu. // Sú to užitočné okamžiky? // Nevieam. Zaháňam tak nimi hrôzu, // ktorá ide na mňa z politiky.*“⁸⁷

Bez Smreka a Lukáča – týchto dvoch antipódov – si nemožno predstaviť slovenský poprevratový literárny vývin. Štefan Krčméry, ktorý oboch mladých básnikov podporoval, hovoril o „represenzatívnej dvojici poprevratovej lýry slovenskej“. Oba študovali

85 SMREK, Ján. Obnovovanie *Elánu*. In *Elán*, január 1946, roč. 15, č. 1, s. 1-2.

Podľa spomienok Imricha Kružliaka, keď sa Smreka „raz v bratislavskej redakcii Národných novín... spýtal, či mu naozaj Šaňo Mach na jeseň 1944 zakázal *Elán*, vyslovene to poprel. Povedal, že to bola dohoda s Beniakom i Machom, lebo po príchode nemeckej armády nasadenej proti povstalcom *Elán* už nemohol zostať *Elánom*. „*Jeho zastavenie bolo protestom, ale nie politickým zásahom proti *Elánu* a proti mne*“, hovoril sám Smrek, aj keď sa to vysvetľovalo inak.“ Cit. podľa KRUŽLIAK, Imrich. Ľudská tvár Jána Smreka. In SMREK, Ján. *Sme živý národ, I. zv. (1920 – 1934)*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 1999, s. 166.

86 Nie však spomínaný Novomeský, ten mu naopak finančne pomáhal ako mohol, napokon tak ako i Urbanovi, Beniakovi či Žarnovovi, na rozdiel od Poničana, ktorý sa veľmi rýchlo zorientoval v nových časoch. Smrek, napriek tomu, že mal priateľov na strane komunistov, nikdy ním nebol a nikto sa ho ani neopovážil nahovárať, aby vstúpil do strany, lebo veľmi dobre poznali jeho presvedčenie.

87 SMREK, Ján. Február 1948. In *Proti noci – básne vnútorného exilu*. Ed. Vladimír Petrik. Liptovský Sv. Mikuláš : Transoscius, a. s., 1993, s. 6.

evanjelickú teológiu, no dokončil ju len Lukáč, Smrek po niekoľkých semestroch odišiel a stal sa novinárom. „*Napokon som si musel vybrať: poézia – alebo diplom? Diplom by mi zaručil pozíciu... harmonický, šťastný život na dedine, blaženej vo svojej nenáročnosti a svätej prostote... ale môj osud to naražičil inak... idem tam, kam patrí – idem za novinára.*“⁸⁸ Bola medzi nimi aj istá osobná súťaživosť, akési pretekánie sa na poli poézie i na poli duchovných aktivít.

Smrek, tvorca novodobej básnickej reči, ktorú scivilnil, vitalisticky vyspieval radosť svojej generácie, ktorej sa podarilo prežiť vojnu a dožiť sa národného oslobodenia. Proti smrti ohrozujúcej ľudstvo, národ (i samého autora) v krvavej vojnovnej dráme, postavil vitálnu silu života a oslávil ho v jeho základných polohách: láska, ženská krása, mladosť, túžba po ďalekých svetoch a zároveň potešenie z drobných vecí života. To všetko bolo v slovenskej poprevratovej poézii novum, čím získal najmä mladé pokolenie. V tomto duchu sa niesli jeho zbierky *Cválajúce dni* (1925), *Božské uzly* (1929), *Iba oči* (1933), skladba *Básnik a žena* (1934), *Zrno* (1935) medzivojnového desaťročia. Roku 1943 píše Smrek v *Eláne*: „*Dvadsať rokov medzi Cválajúcimi dňami a dneskom to je oblúk historický nielen pre mňa osobne, ale pre celý náš národ aj pre celé ľudstvo... Žart stratil svoje miesto... Nežijeme časy, v ktorých má miesto esprit... Proste nemôžeme písať symfónie v dur, keď celý svet hučí symfóniou v moll.*“⁸⁹

Zrelý muž a básnik sa pod dojomom hrôz druhej svetovej vojny, valiacej sa Európou, z vychutnávača krás života stáva vášnivým obhajcom ľudskosti v neľudskej dobe, ktorých sa dopustil odľudštený človek. Taká je jeho poézia v zbierkach *Hostina* (1944) a *Studňa* (1945), v ktorej odsúdil novoveké barbarstvo. „*Pre Smrekovu poéziu z čias vojny platí, že krása, ktorú celý život hľadal, a ktorej holdoval, sa mu vietila do čírej ľudskosti.*“⁹⁰

Ján Smrek nepokladal komunistický režim za svoj, radikálnu februárovú zmenu pochopil ako zánik demokracie, koniec slobody a bol z tejto zmeny ľudsky zhrozený. Otrásený básnik sa odvrátil od človeka, znásilňujúceho iného človeka a do svojho diára si zapisuje verše „vnútorného exilu“: „*Nehľadám človeka, ni priateľa. Čo je to človek? Nemám ho už rád.*“⁹¹

Smrek je jedným z mála básnikov, ktorý sa nepoddal ani jednej z totalít 20. storočia. „*Nie kvôli inej ideológii – ako to bolo u niektorých príslušníkov katolickej moderny... – ale kvôli svojmu presvedčeniu občana demokrata a slobodného človeka.*“⁹²

Ak nám práve tento rozmer chýbal u predchádzajúcich spomínaných osobností poprevratovej generácie, Smrek, azda jediný, jej humanistické poslanstvo rehabilitoval, lebo zostať sám sebou v tomto storočí a pritakávať falošnej dobe, nebolo iba planým hrdinstvom.

S pojmom intelektuála sa obyčajne spája i pojem manifest, ktorý môže byť vo vzťahu k politickej moci v obojstrannom pomere. Buď je to program sformulovaný skupinou

88 SMREK, *Poézia moja láska*, ref. 80, s. 125.

89 SMREK, Ján. Básnenie kedysi a dnes. In *Elán*, december 1943, roč. 14, č. 4, s. 1-2.

90 PETRÍK, Vladimír. Básnik, ktorý sa nepoddal. In *Tvorba*, 4/2007, s. 26.

91 SMREK, ref. 87, s. 5-6.

92 PETRÍK, ref. 90, s. 27.

intelektuálov, ktorým sa hlásia k nejakej konkrétnej ideí (alebo ju odsudzujú), a manifestujú tak svoj občiansky postoj, politickú nezávislosť či nesúhlas s vládou mocou. Alebo naopak, politická moc využije spoločenskú autoritu intelektuálov na sformulovanie a deklarovanie jej vlastného programu. Pričom títo signatári neraz vo svojej nadpráci potom skĺzavajú na úroveň vykladačov, propagátorov či obhajcov politických programov vládnucej moci. Naše dejiny totalitných režimov majú bohatú skúsenosť najmä s druhým typom manifestov. Tie sa zvyčajne navonok tvária veľmi revolučne a nekompromisne, no ako potvrdzuje história, ich životnosť je spravidla veľmi krátka a vplyv zanedbateľný.⁹³ Tak to bolo aj v prípade tzv. lomnického a protipovstaleckého manifestu.

Manipulátorským praktikám vládnucej moci v období vojnového Slovenského štátu sa nevyhli ani kultúrni pracovníci, predovšetkým literáti. Pritom nešlo o umelcov z periferie slovenského kultúrneho sveta, naopak, boli medzi nimi aj spomínaní prominentní spisovatelia, ktorí sa svojim spoločenským pôsobením spolupodieľali na moci. A táto od nich celkom oprávnené v rozhodujúcich momentoch požadovala verejnú proklamáciu, takpovediac vystúpenie z anonymity.

Stojaté vody slovenského verejného života v lete 1940 rozvírili ideové a mocenské zápasy súvisiace s personálnymi výmenami na najvyšších vládnych postoch, ale i s presadzovaním novej ideológie národnej a štátnej politiky podľa nemeckého vzoru. Tak prívrženci umierneného krídla HSLS, reprezentovaného prezidentom Jozefom Tisom, ako aj stúpenci radikálneho krídla na čele s novým predsedom vlády a ministrom zahraničia Vojtechom Tukom, sa snažili interpretovať pojem slovenský národný socializmus ako novú štátnu ideológiu slovenskej politiky. Stáli však pred problémom, ako túto ideológiu opodstatniť v našich podmienkach. Možnosti však boli iba dve: buď nemecký nacionálny socializmus vtesnať do kresťanského svetonázoru, alebo kresťanským názorom naplniť, či modifikovať jeho politický program. Keďže v slovenskom, tradične kresťanskom prostredí, národný socializmus predsa len pôsobil strašidelne a nesympaticky, bolo ho treba zbaviť tohto neprijemného odéru a vylúčiť tiež paralelu s nemeckým variantom. Na túto úlohu sa okrem Tuku⁹⁴ podujal i mladý filozof a teológ Štefan Polakovič, ktorý novú ideológiu predstavil slovenskej kultúrnej verejnosti ako syntézu slovenských kresťanských tradícií a „nového ducha“ Európy. Vo svojej práci *Slovenský národný socializmus* (1941) vyratúva akési špecificky slovenské princípy, ktoré sú vo svojej podstate univerzálne, pričom v slovenskom variante ide o princíp: vodcovský, ľudovosti štátu, skutkovosti, obetavosti a všeobecného dobra, tradície, práce a kolektívnej cti. A tak tento ideologický apologet režimu zrazu „objavuje“ posledne menované princípy slovenskej národnej a štátnej ideológie a nasilu ich vtesnáva do akejsi novej ideológie. „*Slovom, pokus o nastolenie začiatku nových slovenských dejín tým, že rohy kopytá a chvost z čer-*

93 KAMENEC, Ivan. Od manifestu k manifestu. In *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 57.

94 „*Čo je to národný socializmus? ... Národný socializmus znamená jednotnosť, znamená disciplínu, znamená radosť z práce...*“, vyhlásil o. i. Vojtech Tuka na manifestácii slovensko-nemeckého partnerstva v Bratislave 30. 7. 1940. Túto veľmi efemérnu a všeobecnú charakteristiku postupne pri svojich ďalších verejných vystúpeniach, napr. 24. 8. 1940 v Nitre na župnom zjazde HSLS či 15. 9. 1940 v Trnave pri príležitosti založenia Katolíckej akadémie pri SSV, upresňoval, dopĺňal až sa stal súčasťou jeho 14-bodového národnosocialistického programu. Pozri bližšie ZACHAR, Ludo. *Katolicizmus a slovenský národný socializmus*. Bratislava : Slovensko-nemecká spoločnosť, 1940.

ta nemeckého národného socializmu nechá Nemcom a tomu, čo zostane dá svätožiariu slovenských národných tradícií ... sa“ podľa Polakovičovho súčasníka, sociológa a matičného pracovníka Alexandra Hirnera „ani literárne nepodaril. Anjelovi slovenského národného socializmu rástli rohy, kopytá i chvost ďalej a on nevedel, či sa má hanbiť za to, že mu toto všetko narástlo, alebo za to, že má svätožiariu a krídla. Podľa radikálov sa mal hanbiť za svätoškársku svätožiariu a krídla a podľa umiernených za nemecké rohy a kopytá.“⁹⁵

Iný Polakovičov súčasník, spisovateľ a redaktor *Gardistu* Milo Urban vo svojich spomienkach na tieto udalosti píše: „Po Salzburgu začalo sa u nás vo veľkom rečniť i písať o akomsi slovenskom národnom socializme. Pravdaže, len tak po našom – naširoko. Preto som sprvu nevedel ani čo to má byť“⁹⁶ – zaznamenáva po rokoch Urban, jeden zo signatárov *Ohlasu slovenských kultúrnych pracovníkov* v Tatranskej Lomnici z 31. augusta 1940. Urbanovi, autorovi hlavného referátu (*Stanovisko kultúrnych pracovníkov k dnešnej politickej skutočnosti*), prihovárajúcejmu sa za socializáciu kultúrnych hodnôt, sa zdalo, že práve na kultúrnom poli tu u nás zaváňalo „plesňou a starinou. A tak čo? Keď je už o socializme reč... nebude od vecí chytiť to za tento koniec.“⁹⁷

Na lomnickom rokovaní spisovateľov, ktoré viedol Tido J. Gašpar, vystúpili s referátmi okrem Urbana i matiční pracovníci František Hrušovský (*O úlohách slovenskej vedy*), Stanislav Mečiar (*O poslaní a význame literárnej tvorby*), Jozef Cincik (*O usmernení výtvarného umenia*) a Juraj Ččetka (*O problémoch školstva a národnej výchovy*). Ideovú réžiu celého podujatia mal na starosti veliteľ HG a nový minister vnútra Alexander Mach. Tento bývalý žurnalista a politický radikál sa rád pohyboval v blízkosti umelcov a vydával sa za ich liberálneho priaznivca a kultúrneho mecenáša. Ako to už na Slovensku bolo (a stále ešte je) dobrým zvykom, tento paradoxný partnerský vzťah politika s umelcami využívali obe strany vo svoj prospech.⁹⁸ Mach bol však aj veľkým manipulátorom politicky naivných umelcov. Svedčí o tom nielen príbeh Mila Urbana ako hlavného redaktora *Gardistu*, či Valentína Beniaka, ktorého Mach z prezidentskej kancelárie, kde nebol spokojný, menoval za tajomníka svojho sekretariátu. Napokon Machovým propagačným ťahom bolo i slávnostné menovanie už skoro 90-ročného správcu Matice slovenskej Jozefa Škultétyho za čestného člena HG. A podobne z titulu akéhosi terorizmu priateľstva menoval i tajomníkov Matice slovenskej Jána Martáka a Stanislava Mečiara za kultúrnych referentov Hlavného veliteľstva HG. Aj keď menovaní túto funkciu nikdy nevykonávali, v atmosfére zostrojujúceho sa mocenského zápasu – aj o Maticu –, poskytlo Machovo „tútorstvo“ matičným pracovníkom isté manévrovacie možnosti a Machovi zasa pocit víťazstva nad „svätoškárskym“ politickým protivníkom.⁹⁹

V prijatom manifeste sa účastníci lomnického rokovania prihlásili k zásadám národného socializmu, ktorý vraj „znamená organické pokračovanie v rozvíjaní slovenských národných síl v duchu našich tradícií. Je to sústava, ktorá najlepšie vyhovuje potrebám

95 HIRNER, Alexander. *Matičná myšlienka*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1992, s. 87.

96 URBAN, ref. 33, s. 64.

97 URBAN, ref. 33, s. 65.

98 Napríklad L. Novomeský pri intervenovaní za prepustenie svojich komunistických priateľov z Ilavy, ktorú odporcovia režimu nazývali „Machovo“.

99 HIRNER, ref. 95, s. 84.

slovenského života, lebo umožňuje plné riešenie všetkých problémov politických, hospodárskych a kultúrnych. Týmto systémom sa vymaňuje slovenský národ zo sféry liberalisticko-kapitalistickej, v ktorej bol násilne a proti svojmu duchu udržovaný cudzími režimami a včleňuje sa do nového hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho poriadku, na ktorom sa buduje nová Európa.¹⁰⁰ Na záver ohlasu jeho zostavovateľa dôrazne žiadali, „aby tento systém bol zodpovednými činiteľmi vo všetkých oblastiach národného života dôsledne, nekompromisne a bezodkladne uskutočnený... aj na poli školskom a kultúrnom.“¹⁰¹ Pod lomnický manifest sa podpísali štrnásť signatári, ale pravdepodobne to neboli všetci prítomní: Andrej Žarnov, Ján Smrek, Tido J. Gašpar, Henrich Bartek, Juraj Čečetka, Frico Motoška, Stanislav Mečiar, František Hrušovský, Jozef Cincík, Milo Urban, Valentín Beniak, Jozef Kúttnik-Šmálov, Vladimír Rolko, Alojz Miškovič.

Podľa Urbanových slov „nezrodilo sa tam nič svetoborné“, hoci pripúšťa, že chybou azda bolo, že sa vo svojom referáte odvolával na Nemecko ako podnetný vzor. Ved' aj keď popálili knihy (medzi nimi i jeho *Živý bič*) a kultúru zapriahli do služieb ideológie, nemuseli sme ich chyby opakovať, ale naopak, mali sme sa z nich poučiť. Takto s „nadhľadom“ a bagatelizujúco vnímal celú udalosť po rokoch, pričom v danom čase mal v *Slováku* agresívne a intolerantné výpady voči inteligencii, ktorá síce privítala Slovenský štát, no podľa neho ustrnula, lebo odmieta ďalej rozvíjať revolúciu a prijať národný socializmus.¹⁰²

Aj Beniak v *Eláne* požaduje socializáciu kultúrnych hodnôt a rekriminuje ducha stretnutia v Tatranskej Lomnici v rozmazanom a frázoovitom článku, ktorému azda ani on sám nerozumel. Volá po „rozvírení stojatých vôd, vyvetraní úzkoprsoosti a nedôvery, apeluje na pomoc budovateľom štátu, lebo niet návratov do minulosti v nástupe nových vekov...“¹⁰³ Večne ukrivdený bratislavskými literátmi šéfredaktor *Slovenských pohľadov* Stanislav Mečiar očakával od nacionálneho socializmu „očistné dielo, aby sa u nás skrachované náhľady už netrpeli... pričom národnosocialistické usmernenie nemá byť diktát tvorcovi, ale usmernenie jeho tvorby do národného prúdu“.¹⁰⁴ Možno iba súhlasiť s Ivanom Kamencom, že tieto a podobné prostoduché vyhlásenia slovenských nacionálnych inteligentov až nápadne pripomínali pseudorevolučné a rovnako intelektuálne chudobné proklamácie ich komunistických nasledovníkov o desaťročie neskôr.

Popri všetkých „problémoch“, ktoré slovenských kultúrnych pracovníkov čakali pri zavádzaní slovenského národného socializmu do oblasti kultúry, bol aspoň jeden „svetlý“ bod, a to, že nemuseli eliminovať židovských umelcov z nášho literárneho a kultúrneho života, lebo „do tejto svätyně nám nezasiahli“ – prípad Gejzu Vámoša bol totiž ojedinelý.¹⁰⁵

V čase, keď Hitler bol skoro neobmedzeným pánom „novej Európy“ a pakt medzi ním a Stalinom platil, bolo podľa Urbana potrebné aspoň rozvíriť stojaté vody v kultúre

100 *Slovák*, 3. septembra 1940.

101 Ref. 100.

102 Ref. 100, 5. septembra 1940, cit. podľa KAMENEC, Ivan. Od manifestu k manifestu. In *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava : Kalligram, s. 58.

103 *Elán*, september 1940, roč. 11, č. 1, s. 1.

104 *Gardista*, 10. novembra. 1940, cit. podľa KAMENEC, ref. 102.

105 SNK – Archív literatúry a umenia, sig. 131 AH 29, Spolok slovenských spisovateľov. Zápisnica.

na malom Slovensku. Tento spisovateľ akoby zabudol, že demagogickými manifestami a pseudorevolučnými náladami sa takéto ciele nikdy nedosiahnu. Ako ukázal čas, naozaj sa v Tatranskej Lomnici „nezrodilo nič svetoborné“. Konštantín Čulen si rok po tejto udalosti v *Kultúre* v príliahavo nazvanom článku *Na kultúrnej plytčine* kladie otázku, ako si stojíme s naším kultúrnym, literárnym a umeleckým životom? A bojí sa odpovedať, lebo i keď sa v periodikách veľa písalo o problémoch, o ktorých skupina intelektuálov v Tatranskej Lomnici diskutovala – veď už len nadpisy článkov hovoria za seba: *Naši spisovatelia a národný socializmus* (J. E. Bor), *Organizácia literárneho života* (S. Mečiar), *Naša prítomnosť očami kultúrnych pracovníkov* (J. Kúttnik-Šmálov), *Slovenská literatúra na nových cestách* (J. Sedlák) atď. – výsledok je podľa neho neuspokojivý. A uvádza príklady z edičnej politiky, ktoré hovoria smutnou rečou, lebo čísla vydaných titulov nestúpajú, ale naopak, klesajú. Pokiaľ ide o popularizačnú literatúru, o potrebe ktorej sa v Lomnici tiež veľa hovorilo, vykazuje biedny stav. Síce „*knižnice sme vyčistili, odstránili sa české, také i onakvé knihy*“,¹⁰⁶ ale ničím sme ich nenahradili. Túto vec za nás nikto neurobí, „*tú si budeme musieť urobiť my, a to nie nejakým manifestom, ale statočnou, drobnou a usilovnou prácou*“.¹⁰⁷ Podobná situácia je podľa Čulena i v absentujúcej biografickej literatúre našich veľkých osobností (Hlinka, Vajanský, Štúr, Hurban, Radlinský), na ktoré sa toľko odvolávame, pričom „*väčšina našej inteligencie vie o Štúrovi, toľko, koľko by sa vmestilo na pol strany*“.¹⁰⁸

Nič sa neurobilo ani v hmotnom zabezpečení našej inteligencie, ktorá by len z literatúry či vedy nevyžila, ale ani po stránke organizačnej, teoretickej, praktickej, konsolidačnej či sociálnej. „*Jediným výsledkom bol manifest, ktorý... zapadol prachom zabudnutia*“,¹⁰⁹ resumuje po roku Čulen.

Iný osud mal tzv. protipovstalecký manifest slovenských intelektuálov z jesene 1944, pod ktorý sa podpísali i niektorí signatári tzv. lomnického manifestu. Najzasvätenejšie a najautentickejšie informácie o pozadí vzniku tohto manifestu poskytol jeden z jeho signatárov Ján Smrek už v lete 1945. Z pochopiteľných príčin nastupujúca nová moc nemala o ne veľký záujem, lebo jej vyhovovala predovšetkým protipovstalecká interpretácia (či verzia) manifestu. Až roku 1968 publikovali *Slovenské pohľady* Smrekov materiál v plnom znení.¹¹⁰ V podobnom vecnom duchu o tomto manifeste odpovedal i Beniak¹¹¹ na otázku redaktora SP v už citovanom rozhovore tohto periodika s básnikom a vtedajším predsedom Spolku slovenských spisovateľov.

Na rozdiel od čias lomnického manifestu z roku 1940, v jeseni 1944 sa nezvratne blížil koniec Hitlerovej „Novej Európy“ a Slovensko sa po augustovom protifašistickom povstaní zmenilo z krajiny „ochraňovanej“ na krajinu okupovanú. Nastalo povestné slovenské „triedenie duchov“, čoho výsledkom bol i príbeh spomínaného manifestu.

106 ČULEN, Konštantín. Na kultúrnej plytčine. In *Kultúra*, november 1941, roč. 13, č. 10-11, s. 439.

107 Ref. 106.

108 Ref. 106, s. 440.

109 Ref. 106, s. 441.

110 SMREK, Ján. Spisovateľovo právo na česť. In *Slovenské pohľady*, august 1968, roč. 84, č. 8, s. 62-72.

111 Oneskorený rozhovor s Valentínom Beniakom. In *Slovenské pohľady*, august 1968, roč. 84, č. 8, s. 58-61.

Začiatkom októbra bol v ľudacej tlači publikovaný *Ohlas slovenských kultúrnych pracovníkov k národu a spravodlivej verejnosti sveta*, ktorý skoncipoval spisovateľ a šéf Úradu propagandy Tido J. Gašpar.¹¹² Ohlas, namierený predovšetkým proti povstaniu ako „*krvavému a ničivému útoku zákerných uzurpátorov, ktorí prepadli náš pokojný domov*“,¹¹³ vyšiel v tlači bez podpisov. Podľa Smreka ho síce podpísalo „*niekoľko notorických bláznov, ktorí potom aj ušli do Nemecka*“¹¹⁴, ale viacerí spisovatelia sa Gašparovi vzopreli. Ocitli sa pod dvojakým nátlakom. Na jednej strane si nechceli podpísať ortiel smrti, na druhej strane im v prípade nepodpísania hrozilo odvedenie do Nemecka. V tomto duchu telefonoval s Gašparom za Spolok slovenských spisovateľov, ako jedinej autority stavovskej organizácie, i jeho predseda Beniak. Napokon SSS zostavil svoju verziu memoranda s názvom *Ohlas slovenských spisovateľov*,¹¹⁵ ktorý mohla podľa Smreka čítať slovenská verejnosť, ba i celá Európa a Amerika. No v Nemcami okupovanej Bratislave stačila i „kvapka čistého vína“ a redakcie i cenzúra ju mohli zbadat' a nepustiť. Azda preto dal Beniak túto verziu prečítať ministrom vnútra Machovi, aby sa jeho pomocou publikovala aspoň v jedných novinách. Mach, ktorý v tom čase bol už v nemilosti Nemcov, presadil, aby sa do ohlasu dostal termín slovenský štát, ktorému sa autori chceli slovnou eskamotážou vyhnúť, a tiež niektoré drobné úpravy, napr. citát z Kollára či manifestovanie za slobodu pre Čechov, Poliakov a Juhoslovanov. Rovnako vypustil niektoré dvojznačné pasáže. Oproti pôvodnému, Gašparovmu, mal aj tento Machom upravený ohlas¹¹⁶ formálne nepolitický a humanistický charakter, čo si azda uvedomil i sám Gašpar a redakcia *Slováka*, lebo opäť vyšiel bez podpisov a s protipovstaleckým komentárom, pripísaným redakciou. Jeho signatármi boli: Valentín Beniak, Mikuláš Gacek, Ľudo Zúbek, Dobroslav Chrobák, Ján Poničan, Andrej Žarnov, Rudolf Dilong, Henrich Bartek, Ján Smrek, Emil B. Lukáč, Ján Kostra, Karol Strmeň, Jozef Ambruš a Jozef Antošík.

Tento manifest mal potom dosť nechutnú dohru, ktorá bola už v rézii stúpcov novej moci. K nej sa pridali mnohí povstaleckí intelektuáli (Chorváth, Novomeský), bývalí Smrekovi literárni spolupracovníci z *Elánu*, ktorým práve Smrek kryl dlhé roky chrbát. Kampaň Husákovho *Nového slova* proti „majstrom kultúry“¹¹⁷, ktorí vraj nerobia nič, na rozdiel od našich nadrealistov, lebo ich na svedomí tlači „*potupný dokument, ktorý majstri podpísali, a bratislavské rádio, noviny, Berlín i celý Goebbelsov aparát dostali písomný doklad, že kultúrni pracovníci stoja proti povstaniu*“.¹¹⁸

Ľudsky znechutený Smrek sa dovoľával nielen osobnej cti, ale ako občan si reklamoval i právo hovoriť o tom, že v mene nového života v národe a štáte nie je štátnické mravne diskvalifikovať čo najviac občanov a už vôbec nie spisovateľov. Ved' títo píšu

112 Jeho plné znenie pozri v *Slovenských pohľadoch*, august 1968 roč. 84, č. 8, s. 63-65.

113 Ref. 112.

114 Ref. 112.

115 Plné znenie pozri v *Slovenských pohľadoch*, august 1968, roč. 84, č. 8, s. 68.

116 Plné znenie pozri ref. 115, s. 69.

117 Autori týchto článkov používali aj veľmi hrubé výrazy ako „*hniezdo zbabelcov, zradcov či sukyných synov*“, mysliac tým povestný kaviarenský stôl v Luxorke, kde spolu roky verne sedávali a diskutovali nielen ideoví literárni súpútnici, ale i protivníci, čo sa Smreka osobne veľmi dotklo.

118 SMREK, ref. 110, s. 71.

„svoje manifesty svojim dielom, ale na to sa práve dnes... schválne zabúda... Ťažko vytrieť z histórie tých, ktorí nemajú čisté svedomie ... a ako potom tých, na ktorých diele a svedomí neleží ani najmenšia škvŕna.“¹¹⁹ A nakoniec iba rezignovane konštatoval častý údel slovenského spisovateľa: „Dávno prišlo do módy nespytovať sa veľmi na dielo spisovateľovo, ale radšej... exponovať ho v politike a striehnuť na to, či sa potkne, dokazovať mu, že sa potkol, a potom ho biť... Iba po smrti má štátny pohreb.“

Za básnika tento trpký údel vyjadril vo veršoch Smrekov súpútnik Beniak už roku 1941: „Časy strašné, časy chudé, Bože, čo to s nami bude? // Zodrali sme ako krpce ideál i verné srdce. // Žalár temný, hustá mreža, hryzieme už do železa. // Ženie nás do temných kútov nově plemä ludožrútov. // Nebude nás žiadna škoda: riedke mäso, riedka voda.“

* * *

Nielen podľa Ladislava Hanusa v literárnej postave mladého Adama Hlavaja stvárnil Urban prevažujúci typ slovenského inteligenta, človeka bez dimenzie, opatrného slabocha, ktorý v každej situácii je na vážkach, ku ktorej strane sa vlastne pridať. Na túto častú „výčitku“ Urban iba ironicky poznamenal, že Hlavajovou žalostnou tragédiou bolo, že sa narodil do čias, ktoré hrdinami veľmi neoplývali, čím chcel vlastne povedať, že práve tento typ slovenského intelektuála v tých časoch, ale aj v neskorších, na Slovensku vždy prevažoval.¹²⁰ Hoci pripúšťa, že tu bol i zhrýzajúci sa nehrdina, bolestne hľadajúci pravdu a zmysel nášho života, vzápätí dodáva, že tento typ intelektuála bol v našich moderných dejinách ojedinelý.¹²¹

* Štúdiá bola vypracovaná v rámci projektu APVV č. 51-17105 (*Slovensko v 20. storočí*).

GESCHICHTE EINES SLOWAKISCHEN INTELLEKTUELLEN ALS MITGESTALTTER, WERKZEUG UND OPFER DES AUTORITATIVEN REGIMES IM SLOWAKISCHEN KRIEGSSTAAT

VLASTA JAKSICOVÁ

Die Studie beobachtet eines der interessanten und zugleich charakteristischen Merkmale der modernen slowakischen (wohl nicht nur slowakischen) Geschichte, und den direkter Eintritt von Mitgliedern der Kulturelite, in diesem Fall hochwertiger Literaten der sgn. Nachrevolutionsgeneration, in die aktive Politik.

119 SMREK, ref. 110, s. 72.

120 Cit. podľa MAŤOVČÍK, Augustín. Z korešpondencie Mila Urbana s Mikulášom Gacekom. In *Biografické štúdie*, č. 31. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 97-118.

121 Ref. 120.

Wie allbekannt, war die politische Historie in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts für die Kultur nicht immer vorteilhaft, im Gegenteil, sie brachte disharmonische Elemente hinein, weil vor allem in dieser Zeit gingen die Werte der Demokratie und Souveränität verloren, oder wurden sehr problematisiert.

Grade in den Umbruchzeit der Geschichte, wie im 20. Jahrhundert faschistische und kommunistische Diktatur, hat sich trotz historischer Erfahrung der slowakische Intellektueller, der sich mindestens seit der nationalen Renaissance als Gewissen des Volkes deklariert, wieder als homo politicus erwiesen.

Für die slowakische Kultur dieser Zeit ist auch gewisse ständige Zwiespältigkeit oder Zweiheit der Kulturszene wesenhaft, die ihre speziellen Gründe hatte, beruhend in der slowakischen Vergangenheit. Es ging vor allem um Konfessionalismus, beiderseitiges evangelisch-katholisches Misstrauen; Tschechoslowakismus, nicht selbstbewusste Abhängigkeit von tschechischen kulturellen Traditionen und Politizismus, machtpolitische Engagiertheit im Namen persönlicher Vorteile auch gegen den Preis moralischer Prinzipien.

Grade in Identifikation der slowakischen Kulturgemeinde hat sich in verdichteter Form die Schwierigkeit des ehemaligen geistlichen, aber auch politischen Lebens der Gesellschaft konzentriert, wobei immanenter Bestandteil des slowakischen politischen und Kulturgeschehens in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts neben der Frage „kleineres oder größeres Übel“ auch die „Frage des Überlebens“, „Echo der Selbstverteidigungsstellung“ war.

In der Zeit des slowakischen Kriegsstaats taucht wohl erstmals in der modernen slowakischen Geschichte ein interessantes Phänomen, wenn ein slowakischer Intellektueller aus geistlichen oder ideologischen Motiv (Anlass) in Dienste des totalitären Regimes eintritt. Er tat so auch gegen das Wissen, dass er Träger historischer Erfahrung ist, die besagt, dass politisierender slowakischer Intellektueller immer einen grausamen Preis für seine Überzeugung zahlen musste.

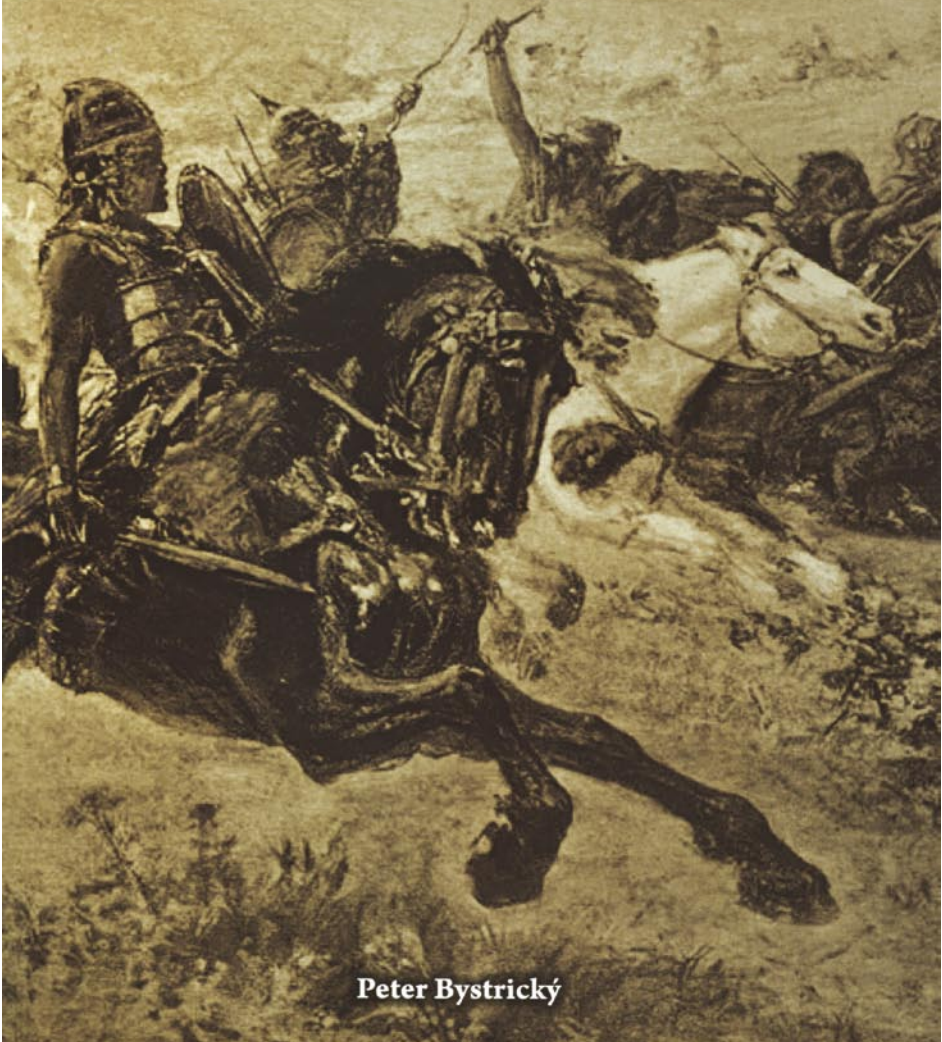
In der beobachteten literarischen Nachrevolutionsgeneration ging es vor allem um den Dichter Valentín Beniák, der außer Funktion des Vorsitzenden des Verbandes der slowakischen Dichter auch Schriftführer des Sekretariats von Innenministers Alexander Mach war, um den Schriftsteller Milo Urban, den Chefredaktor des Presseorgans von Hlinka-Garde Gardista, Tido J. Gašpar, den Chef des Propagandabüros, aber auch um den Dichter Emil Boleslav Lukáč, Abgeordneter des Parlaments oder den Dichter Andrej Žarnov, Mitglied des Staatsrats, gewisser zweiten Kammer des Parlaments. Im Amtshaus von Gašpar war auch Ján Smrek angestellt. Die erwähnte historische Erfahrung hat sich mit ihrer unerbittlichen Rechtsmäßigkeit auch im Fall dieser Persönlichkeiten bestätigt, wessen Beweis ihre Leben und professionelle Schicksale waren, wenn sie aus Vordergrund einer Totalität ins Verdammnis einer anderen geraten.

Es war nicht nur Generationsentblößung slowakischer (nationalen) Intelligenz der Nachrevolutionzeit, sondern auch das Wissen, dass er Gestalter und praktischer Vollzieher der nationalen Idee ist, der auf ethnisch-sprachlicher Grundlage des Schicksalswillen der slowakischen (nicht-historischen) Gemeinschaft nach eigener national-staatlichen Emanzipation erfüllen sollte. Und grade wegen diesem bevorzugten nationalen Ausmaß, den sie in Namen des Überlebens der nationalen Gesellschaft alle ihre Energie unterordnete, blieb ihr kein Raum für Erfüllung der generellen Attribute eines Intellektuellen, der Humanität vor Nationalität bevorzugt.

Widerspruchheit der Politik und ihrer Ideengrundlage auf einer Seite und universal humanistisch orientierter Kulturwesenheit auf anderer Seite können wir parallel währen der ganzen sechsjährigen Existenz des slowakischen Kriegsstaates beobachten.

SŤAHOVANIE NÁRODOV (454 – 568)

Ostrogóti, Gepidi, Longobardi a Slovania

ROZHĽADY

DEDINA – VES – SELO – DEREVNĀ V NÁREČIACH STARÝCH SLOVANOV

PAVOL ŽIGO

ŽIGO, Pavol. Dedina, ves, selo, derevňa in the dialects of the early Slavs. *Historický časopis*, 2009, 57, 2. pp. 329-338, Bratislava.

Research into historical linguistics and dialectology have long been and will always remain a part and means of national identification, especially when the search for national identity has support in the natural, uncontrolled development of language, and when it respects past experience. Semantic analysis of the vocabulary in the dialects of particular Slavonic languages, based on comprehensive regional analysis, as in the Slavic Linguistic Atlas project, testifies to the differentiating as well as integrative features of the examined items in relation to the surrounding linguistic environment. Using several illustrative examples, such as dedina (village), strom (tree), hora (forest), the author points out the constants that are permanent identifying features of the Slovak language, and have become constituent parts of contemporary standard Slovak, in the course of natural development from a supra-dialect sphere in the pre-standard period.

Slavonic studies. Natural development of the language. Areal linguistics. Etymology of the words dedina – ves – selo – derevňa (= village).

Areálová lingvistiká, lingvistická geografia, porovnávací slovenský jazykoveda a dialektológia je prostriedkom identifikácie konvergentných či divergentných tendencií vo vývine jazykov, interpretuje a usúvzťažňuje jednotlivé prvky staršieho obdobia vývinu jazyka a poukazuje na spoločenské fenomény, odrážajúce prirodzený vývin jazyka. Významným zdrojom syntetizujúcich poznatkov o nárečiach všetkých slovanských jazykov je rozsiahly slavistický projekt *Slovanský jazykový atlas*.¹ V jednom z nedávno publikovaných zväzkov lexikálno-slovotvornej série tohto projektu² je uverejnená mapa, na ktorej jej autor J. Basara spracoval v 850 výskumných bodoch nárečí všetkých slovanských jazykov podľa *Вопросника Общеславянского лингвистического атласа* (ďalej *Dotazník*, 1965) „*pomenovanie veľkej vidieckej obývanej lokality*“. Prv, než poukážeme na hĺbkovú podstatu problému, pripomenieme konštatovanie významného slovenského dialektológa J. Štolca, ktorý vo svojej štúdiu *Lingvistická geografia a medzislovné jazykové vzťahy*³ uviedol: „*Lingvistická geografia iba svojím spôsobom zobrazuje to, čo*

1 Podrobnejšie pozri ŽIGO, Pavol. Účasť slovenskej dialektológie na Slovanskom jazykovom atlase. Perspektívy počítačovej podpory projektu. In *Slovenská reč*, 2005, roč. 70, č. 1-2, s. 3-15; ŽIGO, Pavol. Medzinárodný slavistický projekt Slovanský jazykový atlas. In *Studia Academica Slovaca* 35. Bratislava : Stimul, 2006, s. 423-434.

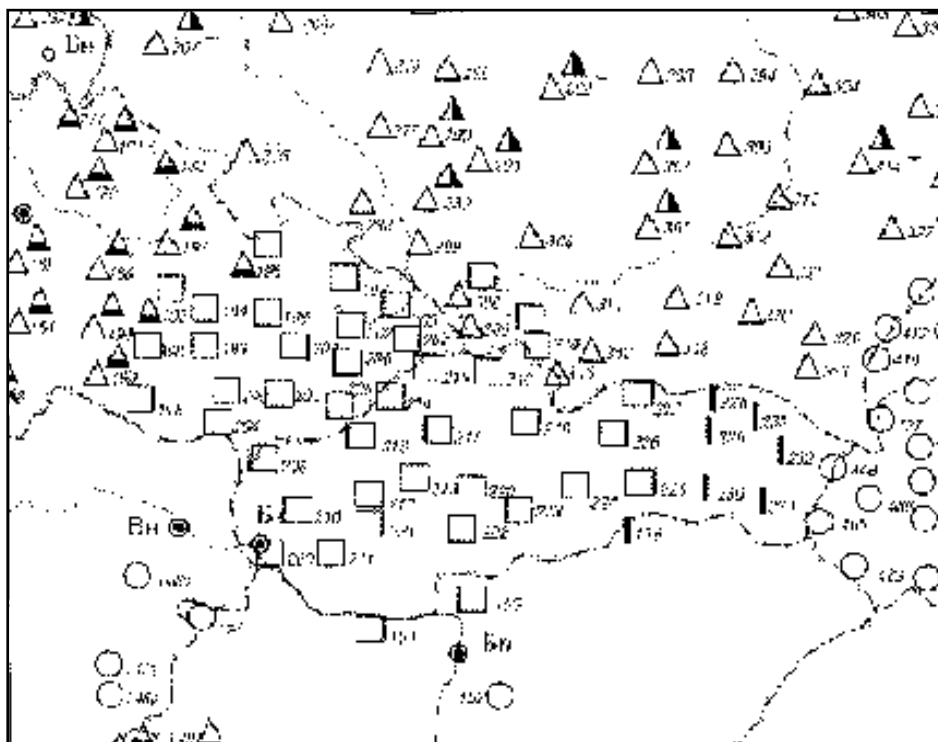
2 *Slovanský jazykový atlas*. Zv. 8. Varšava 2003, s. 27.

3 Štolc, Jozef. Lingvistická geografia a medzislovné jazykové vzťahy. In *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika*. Red. Š. Ondruš. Praha : Academia, 1973, s. 83.

v skutočnosti existuje“. Kartografické zobrazenie sledovaného javu, v našom prípade „pomenovanie *nevel'kej vidieckej obývanej lokality*“, v dialektológii teda nie je cieľom, ale prostriedkom na vyčerpávajúci opis či syntézu sledovaného javu. Úplné postihnutie problematiky si okrem plošného zobrazenia vyžaduje slovný komentár či štúdiu k východiskovej nárečovej mape.

V samostatnej časti legendy k citovanej mape sa v rámci projektu *Slovanský jazykový atlas* okrem nárečových podôb na orientáciu uvádzajú aj spisovné podoby sledovaného javu vo všetkých slovanských jazykoch. Pri pomenovaní „*nevel'kej vidieckej obývanej lokality*“ teda ide o slová *vas* v slovinčine, podoba **ves** je v češtine, v hornej lužickej srbčine sú to podoby **wjes**, **wjeska**, v dolnej lužickej srbčine **wjas**, v poľštine **wies**, **wioska**, v časti bieloruštiny je to **wioska**; podoba **selo** je v srbčine, chorvátčine, macedónčine, bulharčine a ukrajinčine, v bieloruštině ide o hláskoslovnú podobu **sialo**, v ruštine sú podoby **selo** aj **derevňa**. Len v slovenských a moravských nárečiach sa používa slovo **dedina**... Pravú podstatu tohto pozitivistického konštatovania po kartografickom spracovaní odhalí komentár všeobecnohistorickej a jazykovednohistorickej povahy. Nárečová mapa, zobrazujúca v retrospektíve východisko skúmaného javu, t. j. konštatovanie, že podoba **dedina** sa pri pomenovaní menšej vidieckej obývanej lokality vyskytuje len v moravských nárečiach a v časti slovenských nárečí (na obrázku zobrazené štvoruholníkovými symbolmi), je na začiatku tohto výkladu a komentára.

Obr.1

Pri interpretácii areálovej distribúcie sledovaného javu právom vzniká otázka, o aký slovanský kontext, resp. areál v retrospektíve ide a prečo sa podoba **dedina** dodnes vyskytuje práve na území rozvinutých spoločenských formácií 9. storočia, t. j. na území bývalej Veľkej Moravy a Nitrianskeho kniežatstva. Nejde nám v žiadnom prípade o tvrdenie, že by na území ostatných slovanských jazykov v tom čase neboli bývali rozvinuté spoločenské formácie. Slovo **dedina** je však dôkazom ich odlišnej vnútornej organizácie, iného spôsobu osídľovania územia, získavania poľnohospodárskej pôdy, vlády nad ňou a svedectvom odlišnej správy majetku. Štúdium pôvodných významov slov, ktorými sa v nárečiach slovanských jazykov diferencuje „*pomenovanie nevelkej vidieckej obývanej lokality*“, nás privádza k poznaniu, že slovo **dedina** sa na území pôvodnej Veľkej Moravy oddávna používalo na pomenovanie zádruchy. Bol to starý slovanský spoločenský útvar rozšírený na celom území Slovanov, spočívajúci na spoločnej držbe pôdy niekoľkých rodín, ktoré mali jedného predka. Zádruha je teda dôkazom toho, že pôdu získavala, skultivovala a obrábala patriarchálna veľkorodina, občina a že v skutočnosti išlo o nedeliteľný majetok. Podľa historicko-jazykovednej literatúry tento spôsob vlády na území Čiech zanikol od 10. storočia.⁴ Na Slovensku sa doznievanie zádručného vlastníctva odrazilo koncom 14. storočia ako motivačný faktor miestneho názvu *Nedelište* v pôvodnom význame „*nehnutel'ný majetok nedeliteľný medzi dedičov po smrti najstaršieho z rodu*“.⁵ V srbčine a chorvátčine sa zádručný spôsob vlastníctva nehnuteľností zachoval v spojení „*zadrudna kuča*“ = dom v spoločnom vlastníctve. Slovo **zádruha**, resp. jeho deriváty, nie sú z predpisovného obdobia slovenčiny známe.⁶ *Etimologičeskij slovař slavianskich jazykov*⁷ uvádza, že slovo **dedina** malo pôvodne v starej srbčine, starej chorvátčine aj starej slovínčine význam „*dedičstvo*“ a tento význam bol charakteristický aj pre starú češtinu.⁸ V neskoršom období češtiny sa pri slove **dedina** uvádza význam „*obrábaná pôda, pole, zem*“, resp. „*jedno z dôležitých polí, nachádzajúce sa neďaleko dvora*“. V dolnej lužickej srbčine sa toto slovo používalo vo význame „*dedičná vláda nad včelstvami*“, v starej poľštine a v bulharčine vo význame „*dedičný majetok, pôda*“, v starej poľštine aj „*tradičný dedičný zvyk*“, resp. v starej ruštine sa mu pripisoval význam „*dedičné právo*“, v súčasných ruských nárečiach je známy význam „*pôvod po meči*“. Staršia slovanská historická lexikografia uvádza pri slove **dedina** v starých hlaholských aj cyrilských pamiatkach význam „*dedičstvo*“, „*otčina*“, „*domovina*“,⁹ E. Berneker¹⁰ uvádza pri tomto heslovom slove výzamy „*dedičstvo*“, „*dedičný majetok*“,

4 Machek, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1957, s. 581.

5 1393 *Nedelište, Vlastivný slovník obcí na Slovensku*, zv. 2, s. 289.

6 *Historický slovník slovenského jazyka* (ďalej HSSJ), zv. 7 (Z – Ž). Dodatky. Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 2008, s. 30.

7 *Etimologičeskij slovař slavianskich jazykov*. Praslavianskij leksičeskij fond. Red. O. N. Trubačov. Vyp. 4 (čaběnití – děřa). Moskva : Izdatel'stvo Nauka, 1977, s. 225, tam aj citované pramene zo všetkých slovanských nárečí.

8 Dedičný majetok, pôda; *fundi paterni, rura paterna, fundus hereditarius, hereditas*.

9 MIKLOSICH, Franz. *Lexicon Paleoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum Auctum*. Vindobonae : Guilelmus Braumueller, 1862, s. 186.

10 BERNEKER, Erich. *Slawisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg : Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1924, s. 191.

„majetok“, „pôda“ a v súvislosti so starou hornou nemčinou poukazuje na sémantické rezonzie s významom „otčina“, „otcovské hospodárstvo“.

V starej slovenčine preto v prípade slova **dedina** nešlo len o pomenovanie obývaného územia, ale navyše o pomenovanie takého obývaného statku, ktorým pôvodne vládol najstarší z rodu, t. j. ded. Odtiaľ sa význam neskôr rozšíril na rodový **statok**, t. j. nehnuteľný pozemkový majetok. Zaujímavá je v tomto prípade diferenciacia významu slov **statok** a **majetok**. Slovo **statok** pôvodne znamenalo „nehnuteľný majetok“ a v takomto význame sa zachovalo v češtine dodnes.¹¹ V slovenskom historickom kontexte sa slovo **statok** lexikalizovalo vo význame hnuťelný majetok, resp. **stádo**, **črieda**,¹² nehnuteľný majetok sa naproti tomu v slovenčine pomenúva slovom **majetok**. **Dedina** tak pôvodne znamenala pomenovanie majetku obývanej lokality spolu s obrábanou pôdou, ktorá bola jej súčasťou. Spoločná držba i vlastníctvo tohto majetku sa umocňovalo rodovým princípom, založeným na spoločnom predkovi a prechode majetku na jeho potomkov. Odtiaľ pochádza aj význam slova **dedič**, ktorým bol pôvodne taký vnuk, ktorý bol závislý od žijúceho deda a považoval sa za jeho následníka, pretože stratil otca alebo obidvoch rodičov. Sloveso **dediť** znamenalo „získať dedovu pôvodnú moc, vládu nad majetkom“.¹³ Svedectvom pôvodnej motivácie vzniku slova **dedina** sú aj doklady z predpisovného obdobia slovenčiny. *Słownik prasłowiański*¹⁴ odkazuje pri hesle **dědina** na význam „niečo odkázaného do vlastníctva po predkoch“, „dedičná pôda“, „dedičný rodový majetok“ a z hľadiska distribúcie v jednotlivých slovanských jazykoch sa od najstarších čias pripisuje tomuto slovu v moravských nárečiach význam „ves“, „osada“, v slovenských nárečiach význam „dedičná rodová usadlosť“.¹⁵ V súvislosti s významom **dedina** v nespisovných útvaroch slovenského jazyka – v predpisovnom období a v slovenských nárečiach – uvádzame príklady z *Historického slovníka slovenského jazyka*¹⁶ kde sú tri významy slova **dedina**: 1. roľnícka, sedliacka osada; jej obyvatelia; 2. zhromaždenie všetkých plnoprávných občanov dediny; jej predstavenstvo; 3. majetok, grunt po dedovi; príslušenstvo usadlosti. Práve tretí význam, ktorý sa zachoval len v pamiatkach zo 16. storočia, svedčí o pôvodnom význame slova – nehnuteľnom statku, v rámci ktorého došlo k rozšíreniu významu o pomenovanie roľníckej, sedliackej osady a jej obyvateľov (význam 1) a v konkrétnej situácii aj o zhromaždenie všetkých plnoprávných občanov lokality (význam 2).

Ako vidno z historického pramenného materiálu, slovo **dedina** vo význame majetku, pôdy po predkoch už v 16. storočí ustúpilo derivovaným podobám **dedovizeň**, **dedovizna**, **dedizna**, ktoré sa v tom čase používali vo význame „nehnuteľný majetok zdedený po

11 V spojeniach typu *sloužil na statku*, v nedávnej minulosti pomenovanie štátneho vlastníctva pôdy = *státní statek*.

12 *Atlas slovenského jazyka*, zv. 4, Lexika. Časť prvá. Mapy. Časť druhá. Úvod – Komentáre – Dotazník – Indexy. Bratislava : Veda, 1984, s. 106; *Slovanský jazykový atlas 2000a*, s. 74-75, autor A. Habovštiak.

13 MACHEK, ref. 4, s. 82.

14 *Słownik prasłowiański*. Tom III. (давѣль – добѣрати). Red. F. Slawski. Wrocław; Warszawa; Kraków : Polska Akademia Nauk, 1979, s. 109-110.

15 *Hereditas, patria*.

16 HSSJ, ref. 6, zv. 1, s. 238.

predkoch“.¹⁷ Základným významom slova **dedina** tak už v tomto čase bolo pomenovanie nemeckej vidieckej roľníckej, sedliackej osady a jej obyvateľov.

Dôkazom ústupu a postupného zanikania prvotného významu slova **dedina** ako ma-

dedina 1.1. roľnícka, sedliacka osada; jej obyvateľia: czoaz purgenste vdiela rrieste; aneho dedine k polepssem 2X 1473; zaplatily za potruwo. ktoru dedina na prawo winauozyla KRUPINA 162; který (Holz) na dediny chodit odwažku wyhanat ZIFINA 1715 o dedin meskych zedpých jestit ani domnus terrestis B STAVNICA 1715 (14 prisťahujúcich k mestu; na čítole dediny musime čiedit JABLO-SOVCE 157 LP na Dolnicky; isly na hornie dediny (BYTCA) 1697 na Hornický; psalovana, nancu, wimnora; zbywowa a poplatit wchnosti pedažnom, naturalnowal. pracovnou ranoia; od mestedek a dedin termínových dlh vnaozny ORAWA 162 02; od mestedek a dedin paktovaných dlh svatojursky LUKAWA 1602 02; platowa dedina bywše, wice poradkowal musime nezi jiné zbywateľne dediny 1477 p. M 1616 LP 2. zhrmaždenie všetkých plnoprávných občanov dediny; jej predstavenstvo: necptagczze se rycharza ani diediny B. NIVA 1562 (svedok) o tých brwnicich. ktoré pred sstokou čednou (wicešpán) od ZÁ-borsck; Daniela dlowoleni dlowal siani, čobre wye ZAWORU 1704; čedina to zawrela, aby byli wsecky prijelohy hageno B JASENO 1734 o powinnosti dediny spola zebrať ZAWORIE 1714 zlowal jej všetkých plnoprávných občanov 3. majetek, grunt to dedin; prislusenswo usadlosti: čil swagner kupil som dom z čediny dedicne z. 1072A 1518; miz dāt, rādēt (Boš) manželku, dijtky, dēdiu, dobytek na. 159.;

jetok, grunt po dedovi; príslušenstvo usadlosti a zvyšujúcej sa frekvencie dvoch novších významov – 1. roľnícka, sedliacka osada, obec, jej obyvatelia; 2. zhromaždenie všetkých plnoprávných občanov – je výskyt tohto slova v slovenských nárečiach. V *Slovníku slovenských nárečí*¹⁸ sa toto slovo na celom území stredoslovenských a západoslovenských nárečí a v spíšských nárečiach dodnes používa vo význame 1. „roľnícka osada“, „obec“; 2 „obyvatelia dediny“, „dedičania“. Apelatívum **dedina** by bolo treba zhodnotiť aj ako motivačný prvok propriálnej sféry. V staršej slovenskej ojkonymii – do 16. storočia – sa miestne názvy typu *Dedina* nevyskytujú. Najmä preto, že v čase ich vzniku význam apelatíva **dedina** neobsahoval významové prvky, ktoré by spĺňali kritériá proprializácie (vidiecke osady existovali popri sebe a apelatívum neobsahovalo s ohľadom na okolité prostredie sémanticky relevantné diferenciačné znaky). Najstar-

šou stopou koreňa **ded-** v ojkonymii¹⁹ je záznam **Niget**,²⁰ t. j. doklad o obci *Neded*, pri ktorej ide o motiváciu s významom „nededičný, nedediteľný majetok“, podobná situácia je aj v prípade názvu *Nededza*, doloženého v podobe *Nedecz*, *Nedecze*.²¹ Podoba **Dedina** sa objavuje až roku 1557 v súvislosti s dnešnou Zemianskou Dedinou,²² neskorší výskyt podôb *Dedinka* je až z roku 1808,²³ ostatné názvy sú umelo vytvorené v rámci zlučovania

17 Pozri obr. 2, ref. 16, s. 239.

18 *Slovník slovenských nárečí*, zv. 1, s. 301.

19 *Ojkonymia* = súbor názvov obývaných lokalít.

20 Z roku 1113, *Вопросника Общеславянского лингвистического атласа* (ďalej VSOS) 2. Moskva : Nauka 1965, s. 288.

21 Z roku 1383, VSOS 2, s. 289.

22 Od roku 1808 zapísaná ako Zemská Dedina, VSOS 3, s. 345.

23 R. 1227 Kurt, r. 1808 Dedinka, r. 1920 Fajnurt, r. 1945 Dedinka-Fajnurt, r. 1948 Dedinka, VSOS 1, s. 307.

či zmeny názvov.²⁴ Všeobecné podstatné meno **dedina** sa v nepriamych pádoch vyskytuje ako súčasť chotárných názvov. Ide o pomenovania typu *Cesta do dediny*, *Jarky niže dediny*, *Konča dediny* (roľa), *Niže dediny* (lúka), *Nad dedinou* (roľa), *Nová dedina* (časť obce), *Pod dedinou* (hon), *Výše dediny* (chotár), *Za dedinou* (pozemok), *Zdola dediny* (pole), resp. ojedinele ako súčasť zložených chotárných názvov typu *Výšedzedzinie* (v lokalite Podskalie, okr. Považská Bystrica). Vo všetkých prípadoch ide o orientáciu katastri jednej lokality a nie o identifikáciu objektu medzi inými obcami.

O aký rozdiel ide v prípade slov **dedina** a **ves**?²⁵ Slovom **ves** sa tak označovalo územie, ktoré bolo osídlené prisťahovalcami, pochádzajúcimi z jedného rodu. Táto pôvodná rodová organizácia vsí zanikla so zánikom rodového zriadenia a poukazujú na ňu miestne názvy, ktoré motivovalo pôvodné apelatívum **ves**. Typologickým znakom miestnych názvov motivovaných odstatným menom **ves** je, že sa nevyskytujú v jenoslovnej podobe, ale spolu s prívlastkom, ktorý vyjadruje pôvodný vzťah územia k rodu alebo územiu.²⁶ Ďalším typologickým znakom názvov motivovaných všeobecným podstatným menom **ves** je, že sa na našom jazykovom území objavujú až od 13. storočia. Výnimkou či najstarším záznamom vlastného mena, motivovaného týmto slovom, je pomenovanie zaniknutej turčianskej lokality *Vešťany*, zaznamenané v známej Kolomanovej listine z roku 1113 v podobe *Wesscan*.²⁷ Z jazykového hľadiska takýto vznik názvu potvrdzuje aj tzv. topoformant **-any**, ktorý sa používal na pomenovanie lokalít, t. j. neživých objektov. Ich pomenovania sa odvíjali od prípony **-ania**, ktorou sa vyjadroval pôvod živých bytostí, obyvateľov, niekedy aj ich povolanie, príp. sa ním posuchoval charakteristický prírodný znak. V prípade lokality *Vešťany* treba predpokladať, že vznik jej názvu bol motivovaný pomenovaním obyvateľstva, ktoré si túto novú lokalitu založilo presídlením z takého iného územia, na ktorom sa podstatné meno **ves** na pomenovanie obývanej lokality bežne používalo.²⁸ Tento pomenovací proces od najstarších čias dokazujú vzťahy medzi obyvateľskými menami a názvami osád typu *Slažania* – obyvateľstvo pôvodom zo Sliezska > *Slažany*: miesto nimi obývané, ich lokalita v novom prostredí; *Moravania* – obyvateľstvo pôvodom z Moravy > *Moravany*: miesto nimi obývané, ich lokalita

-
- 24 Jedna lokalita *Dedinky* vznikla spojením pôvodných obcí Imrichovce a Štefanovce; Nová Dedinka spojením obcí Dedinky pri Dunaji (názov vznikol r. 1948) a Nová Ves pri Dunaji (r. 1326 Pomsa, r. 1397 Pomsahaza, r. 1773 Nowa Wes, r. 1920 Dunajská Nová Ves, r. 1927 Nová Ves pri Dunaji; VSOS 2, s. 321, súčasťou Lubiny je miestna časť Dedinka; VSOS 2, s. 193.
- 25 V ďalších podobách **vas**, **wjes**, **wjeska**, **wjas**, **wies**, **vioska**. Slovom **ves** sa pomenúvala lokalita obývaná príslušníkmi toho istého rodu, bydlisko rodu spoločného prapredka; tento základ je blízky aj slovu „dom“; lat. *vīcus* = skupina domov, ves, mestská štvrť; pôvodný indoeurópsky koreň *ueik-* = vstúpiť, prísť, prisťahovať sa; pozri MACHEK, ref. 4, s. 562; VASMER, Max. *Etimologičeskij slovar russkogo jazyka*. T. 1. 2. vyd. Moskva : Progress, 1987, s. 305.
- 26 Typ *Malá Ves*, *Veľká Ves*, *Slovenská Ves*, *Uhorská Ves*, *Záhorská Ves*, *Spišská Stará Ves*, *Spišská Nová Ves*, resp. v deminutívnej podobe zloženého názvu typu *Vieska*: *Beckovská Vieska*, *Gregorova Vieska*, *Ladomerská Vieska*...
- 27 Pozri BEŇKO, Ján. *Starý Turiec*. Martin : Osveta, 1996, s. 37, 59 a n.; rekonštruovanú podobu **Vešťany* predpokladáme na základe analogickej pravidelnej starej hláskoslovnej zmeny, porov. záznam *Pescan* = *Piešťany* v tej istej listine.
- 28 Obyvatelia presídlení z pôvodnej vsi, viesky, t. j. obyvateľský názov = *Vešťania*; miesto nimi založená nová lokalita = *Vešťany*; podoba *Viešťany* v prípade listiny z roku 1113 nie je pravdepodobná, pretože dvojhĺsky vznikli u nás až neskôr, až na prelome 12. – 13. storočia.

v novom prostredí; *Nitrana* – obyvateľstvo pôvodom z Nitry, od Nitry > *Nitrany*: miesto nimi obývané, ich lokalita v novom prostredí; *Piešťania*: obyvateľstvo žijúce na území, vyznačujúcom sa vzhľadom na svoje okolie výskytom piesčitých brehov > *Piešťany* atď.

V spojitosti so slovom **ves** je zaujímavé, že etymologické slovníky jednotlivých slovanských jazykov pri jeho význame neuvádzajú údaje o spôsobe získania pôdy ani žiadne odkazy na vlastnícke vzťahy obyvateľstva k nehnuteľnému či hnutel'nému majetku.

Do významovej skupiny slov **dedina** a **ves** patrí aj slovo **selo**, vyskytujúce sa u južných a východných Slovanov.²⁹ Slovo **selo** sa v staroslovienských pamiatkach používalo vo význame „pôda“, „pozemok“, „majetok“,³⁰ pôvodne sa ním pomenúvala poľnohospodárska pôda, „oranisko“, „oračina“, „zorané pole“, resp. činnosť spáta s kultiváciou zeme, zastar. „oračka“, „oranie“.³¹ Západoslovanská podoba tohto slova so zachovanou skupinou **-dl-**, t. j. **sedlo** < *sed-, pôvodne znamenala „obývané miesto“, „dvory“, „obytné aj hospodárske stavby“, „pole“, „zem“,³² v moravských a českých nárečiach **selo** = „oraná pôda“, odtiaľ **sedlák** = „poľnohospodár“; v moravských nárečiach **selka** = „žena sedliaka“, „poľnohospodára“.³³ Opisovanú významovú skupinu areálovo diferencovaných slov uzatvára slovo **derevňa** < *dъrvъňa, vyskytujúce sa u východných Slovanov. Etymológiu tohto slova netreba hľadať v hláskovo príbuznej podobe slova **drevo**, ale vo východiskovej podobe *dъrvъňa, ktorým sa pomenúval spôsob získavania poľnohospodárskej pôdy. Pôvodné slovo *dъrvъňa znamenalo „oranisko“, „oračinu“, „zorané pole“, zastar. aj činnosť – „oračku“, „oranie“, neskôr sa význam od pomenovania pôdy rozšíril aj na príslušné hospodárske objekty, sedliacky dvor, odtiaľ na celý laz s pozemkom, t. j. parcelami obrábanej pôdy a nakoniec sa ustálil vo význame „osada“.³⁴ Pri pomenovaniach veľkej vidieckej obývanej lokality nemožno obísť apelatívum **lehota** ako jeden z neskorších motivačných prvkov propriálnej sféry, najmä ojkonymie. Podstatné meno **lehota** sa pôvodne používalo vo význame „úľava“, „voľnosť“, „oslobodenie od platenia daní“,³⁵ najmä v súvislosti s oslobodením nového osadníka od platenia daní pánovi do istého času, odtiaľ sa význam rozšíri na obývanú lokalitu s takými osadníkmi. Výskyt pomenovaní motivovaných týmto apelatívom v slovenskej apelatívnej aj propriálnej sfére, aj v porovnaní s východoslovanským apelatívom **voľa** v tom istom význame,

29 Na obr. sa interpretuje kruhovými symbolmi.

30 MIKLOSICH, Franz. *Lexicon Paleoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum Auctum*. Vindobonae : Guilelmus Braumueller, 1862 – 1865, s. 836.

31 VASMER, ref. 25, T. 1, s. 501; T. 3, 596.

32 V starej slovinčine **selo** = „pôda“, „obydlie“, „mestečko“, „dedina“, v súčasných slovinských nárečiach sa slovom **selo** označuje osada, gazdovstvo, sedliacky grunt, pozemok, príbytok; SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga prva. A – J. Red. M. Deanović, Lj. Jonke. Zagreb : Jugoslovenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 2003, s. 647.

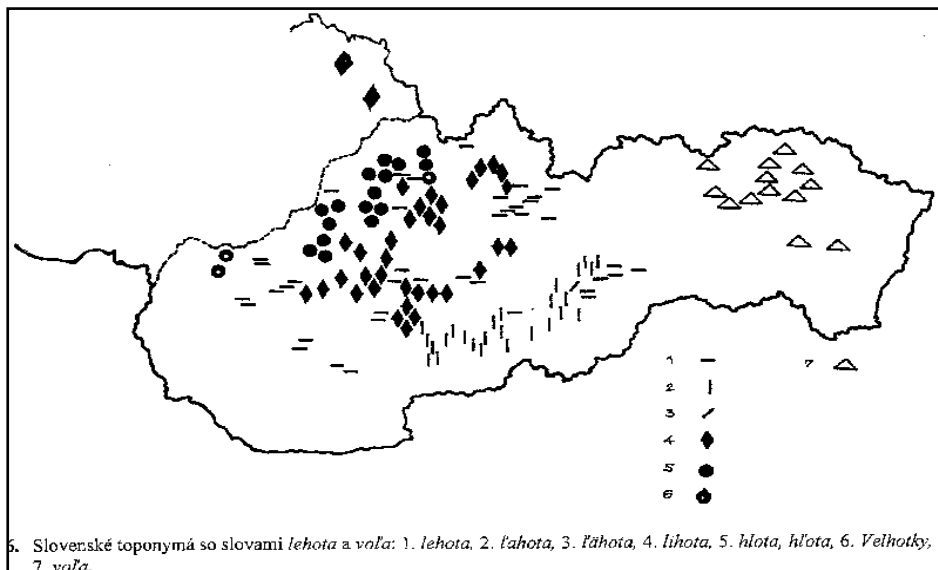
33 *Český jazykový atlas*, zv. 3. Red. P. Jančák. Praha : Academia, 1999, s. 50.

34 Lit. *dirvá* = zorané pole, niva, resp. aj úhor, lot. *druva* = zorané pole, v ruských nárečiach sa zachovalo sloveso *поздепть* = rozorať, resp. substantívum *доп* = klčovisko, panenská pôda, novina; podoba *valal*, vyskytujúca sa vo východoslovenských nárečiach má pôvod v maďarskej podobe *falu*, lat. villa; maďarčine geneticky príbuzné podoby rovnakého významu sú vo finčine *palva-*, v mansijčine *pawəl*, vo východojakutských nárečiach je podoba *puyel*.

35 MACHEK, ref. 4, s. 266.

podrobne spracoval M. Majtán.³⁶ Všeobecné podstatné meno **lehota** sa v predpisovnej ani spisovnej slovenčine na pomenovanie neveľkej vidieckej obývanej lokality nepoužívalo, v našom jazykovom kontexte nekonkurovalo slovám **dedina** a **ves**. Využívalo sa na pomenovanie vybraných lokalít, zbavených na určitý čas stanovaných povinností.³⁷ Preto na ilustráciu uvádzame len areálovú distribúciu ojkonom, t. j. miestnych názvov, motivovaných apelatívom **lehota** a apelatívom **voľa** v tom istom význame z práce M. Majtána³⁸ s odkazom na jeho citované práce a monografiu R. Krajčoviča.³⁹

Obr. 3

V rade pomenovaní neveľkej vidieckej obývanej lokality, resp. najmenej hospodársko-administratívnej jednotky, sa nachádzajú aj slová **obec**, **občina**. Spoločným pôvodom týchto slov je východiskové apelatívum **oboby* vo význame „spoločné vlastníctvo“, „pomenovanie toho, čo patrí všetkým“.⁴⁰ Odtiaľ sa význam rozšíril a v predpisovnej slovenčine sa používal na pomenovanie: 1. stavovského, pracovného, záujmového, cirkevného spoločenstva, 2. prostého ľudu, nižších spoločenských vrstiev, 3. širšieho výboru mestskej, dedinskej alebo cechovej samosprávy, 4. územného okruhu mestskej ale-

36 MAJTÁN, Milan. Lehoty na Slovensku. Príspevok zo západoslovenskej toponymie. In *Slavistické štúdie jazykovedné*. Red. V. Blanár. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1969, s. 255 a n.; resp. MAJTÁN, Milan. *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava : Veda 1996, s. 30, 72, 80.

37 HSSJ, zv. 2 (K – N), ed. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1992, s. 204, *Slovník slovenských nárečí*, zv. 2, L – P (povzchádzať). Red. I. Ripka. Bratislava : Veda, 2006, s. 44.

38 MAJTÁN, *Z lexiky*, ref. 36, pozri obr. 3.

39 KRAJČOVIČ, Rudolf. *Živé kroniky slovenských dejín odkryté v názvoch obcí a miest*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005. 232 s.

40 MACHEK, ref. 4, s. 331

bo dedinskej samosprávy, 5. najmenej hospodársko-administratívnej jednotky, dediny, 6. ríše alebo štátu, 7. spoločného vlastníctva, toho, čo patrí všetkým, 8. všeobecnosti.⁴¹ Pôvodný význam motivačného slova **obъtь* je analogické s latinskými výrazmi *amb-itus*, resp. *circu(m)-i-t-ius* vo význame „rozsahu majetku, moci“, „životný priestor nejakej spoločnosti“.⁴²

Podobným príkladom osobitného postavenia časti slovenskej lexiky v slovanskom kontexte z retrospektívneho pohľadu je slovo, ktorým sa pomenúva mnohoročná drevnatá rastlina.⁴³ V jednotlivých slovanských jazykoch sa na pomenovanie tohto prvku flóry používajú podoby odvodené zo starého praslovanského základu **dervo*.⁴⁴ Slovenské, moravské a české nárečia sa však pomenovaním mnohoročnej drevnatej rastliny od ostatných slovanských jazykov líšia tým, že ju pomenúvajú slovom **strom**. V tomto slove ide o starý slovný základ, pri ktorom nejde o primárne apelatívum, ale o postverbále (slovesný derivát od slovesa *stromiti*;⁴⁵ k tomuto koreňu sa vzťahuje aj slovo *strmý*). Ako ďalší analogický príklad osobitného postavenia časti slovenskej lexiky v slovanskom kontexte z retrospektívneho pohľadu možno uviesť slovo, ktorým sa pomenúva súvislý drevnatý porast (jav L375 *Dotazníka* spracovaný v *Slovanskom jazykovom atlase*, 2000b, s. 48-49, autori mapy S. Remetič, S. Baotič). V slovanských nárečiach sa – na rozdiel od nárečí ostatných slovanských jazykov – na toto pomenovanie používa slovo **hora**. Východiskový starý slovanský základ **gor-* pôvodne znamenal *vrch* (lat. *mons*) a neskôr sa v slovenčine lexikalizoval aj na pomenovanie lesa; motiváciu treba vidieť v tom, že pôvodne boli všetky prístupné hory (vo význame lat. *mons*) porastené lesom. Všeslovanské slovo **les** (v praslovančine **lěsъ*) malo pôvodný význam „listnatý les“, oproti ktorému existoval slovný základ *bor-* na všeobecné označenie ihličnatých porastov.

Niekoľko ilustračných príkladov presvedčivo dokazuje identitu slovenského jazyka v slovanskom kontexte a poukazuje na charakteristické znaky, ktorými sa v prirodzenej podobe národného jazyka v slove **dedina** v porovnaní s nárečiami ostatných slovanských jazykov (okrem moravských nárečí) zachovali najstaršie stopy odlišného spôsobu získavania a kultivovania poľnohospodárskej pôdy, vlády nad ňou či vnútornej správy majetku. Špecifickými prvkami tohto druhu je v slovanských nárečiach v porovnaní s nárečiami ostatných slovanských jazykov pomenovanie súvislého drevnatého porastu slovom **hora** (táto stará paralela so slovenskými nárečiami sa vyskytuje aj v bulharčine v podobe *gora*) oproti podobám *gozd* (slovinčina), *šuma* (chorvátčina, srbčina, macedónčina) či *les* v češtine, ruštine a bieloruštine a hláskových variantoch *las* (poľština), *lěs* aj *gola* v lužickej srbčine, resp. *lis* v ukrajinčine. Integračným znakom slovenčiny v rámci západoslovanského jazykového areálu je zasa slovo **strom**, vyskytujúce sa len v slovenských, moravských a českých nárečiach a v časti lužickosrbských nárečí. V južnoslovan-

41 HSSJ, zv. 3, O – P (pochytka). Red. M. Majtán. Bratislava : Veda, 1994, s. 12

42 Porov. s výrazom *com-itia*, odtiaľ *comitatus*.

43 Jav L333 *Dotazníka*, spracovaný v *Slovanskom jazykovom atlase*, 2000b, s. 28-29, autor mapy J. Siatkowski.

44 Z toho vznikli podoby *drevo*, *derevo* = strom, plurál pôvodne *drъva*; významová príbuznosť tohto koreňa súvisí s v litovskou podobou *dervà* = borový porast, porov. MACHEK, ref. 4.

45 MACHEK, ref. 4, s. 477.

skom jazykovom areáli ide o podoby *drevo* (areál slovinských nárečí), *drvo* (chorvátske, srbské, macedónske nárečia), resp. *дърво* (bulharské nárečia), vo východoslovanskom areáli o podoby *dreva* (bieloruské nárečia), *derevo* (ukrajinské a ruské nárečia).

Rodová a majetkovoprávna organizácia „neveľkej vidieckej obývanej lokality“, pomenovanej na území slovenských a moravských nárečí slovom **dedina**, významová analýza tohto slova v retrospektíve a jeho porovnanie s významovo príbuznými slovami v celoslovanskom kontexte sú dôkazmi, potvrdzujúcimi skutočnosť, že význam slova **dedina**, ktorým sa prvotne pomenúvala skultivovaná pôda, určená na obrábanie a vyjadroval sa ním aj spôsob vlády nad touto pôdou a jej prechod na následníkov, bol v porovnaní s lokalitami, pomenovanými slovami **ves**, **selo** i **derevňa** na odlišnom, presnejšie špecifikovanom stupni organizácie vlastníckych vzťahov. Sémantická analýza lexiky v nárečiach jednotlivých slovanských jazykov po komplexnom areálovom spracovaní – napr. aj v spomínanom projekte *Slovanský jazykový atlas* – vydáva svedectvo o diferenciačných, ale aj integračných znakoch sledovaných prvkov s okolitým jazykovým prostredím. Najstaršou vrstvou lexiky a jej sémantickou diferenciaciou, petrifikovanou stáročným vývinom, si každý národný jazyk – okrem množstva znakov v iných jazykových rovinách – zachoval konštanty, ktoré ostávajú jeho trvalými identifikačnými znakmi. K takýmto patrí aj niekoľko ilustračných príkladov typu **dedina**, **strom**, **hora** zo slovenského jazyka, ktoré sa prirodzeným vývinom od nadnárečovej sféry v predspisovnom období dostali až do súčasného slovenského spisovného jazyka.

* Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/0140/09.

DISKUSIA

BENEDIKTÍNSKY KLÁŠTOR Z 11. STOROČIA NA SPIŠI?¹

LÁSZLÓ KOSZTA

Pred niekoľkými rokmi sme s prešovskými a szegedskými poslucháčmi odboru „Histórie“ zorganizovali spoločnú odbornú exkurziu na Spiš. Potom, ako sme vyšli z nádhernej katedrály z 13. storočia v Spišskej Kapitule, kolega z Prešova odporučil, aby sme sa prešli na trávou a stromami porastené lesnaté priestranstvo ležiace naproti kapitule západným smerom. Myslel som si, že na miesto nazývané Pažica ideme preto, aby sme sa odtiaľ pokochali krásnym pohľadom na západné dvojvežové priečelie katedrály, za ktorým sa v pozadí týčil Spišský hrad. Avšak náš prešovský sprievodca nás tam nepozval pre neopakovateľnú scenériu, ale aby nás hrdo informoval, že na tomto mieste slovenskí archeológovia odkryli kláštor zo začiatku 11. storočia zasvätený sv. Martinovi. Tu mal byť teda objavený jeden z najstarších kláštorov na území dnešného Slovenska a toto benediktínske opátstvo sa má spomínať aj v jednej listine z 13. storočia. Už po prvom začutí som o týchto vetách zapochyboval a svojich poslucháčov som upozornil, že tieto informácie úplne odporujú doteraz známemu obrazu o osídlení a cirkevnej organizácii Spiša. Pokračujúc v exkurzii a obdivujúc jedinečné spišské stredoveké architektonické pamiatky, sme rýchlo zabudli na údajný zaniknutý benediktínsky kláštor z 11. storočia.

Na jeseň roku 2006 som opäť navštívil Spišskú Kapitolu a na už známom protíľahlom priestranstve som našiel dvojjazyčnú slovensko-anglickú informačnú tabuľu. Dalo sa na nej prečítať, že na Spiši sa okrem pamiatok zaradených do zoznamu Svetového kultúrneho dedičstva nachádzajú pod povrchom zeme aj ďalšie hodnotné cirkevné stavby, konkrétne aj toto benediktínske opátstvo z 11. storočia. Informačná tabuľa nadobro vzbudila moju zvedavosť a počas krátkej študijnej cesty v Prešove som sa pokúsil lepšie zmapovať výsledky výskumu slovenskej archeológie a medievalistiky k dejinám kláštora z 11. storočia.

Prvú zmienku o jeho archeologickom výskume som našiel v práci M. Slivku z roku 1993. Archeológ skúmajúci monastické pamiatky na Spiši sa v nej vyjadroval ešte len veľmi opatrne o náleze, ktorý odkryli už medzi rokmi 1975 – 1977, no vtedy o ňom ešte nepublikovali. V pozostatkoch komplexu budov, pokladaných za benediktínsky kláštor, možno podľa neho – aj keď s istou dávkou rezervy – rozlíšiť dve stavebné fázy: jednu z 11. storočia a ďalšiu z druhej polovice 14. storočia. Odvoláva sa na to, že istá listina z roku 1274 spomína na tomto mieste kláštor sv. Martina, čo podľa neho rozhodne poukazuje na patrocínium odkrytého komplexu. Autor prízvukuje svoju opatrnosť, lebo, odvolávajúc sa na slovenských a poľských autorov uvádza, že výraz *monasterium* má viac významov. Popri označení benediktínskeho kláštora môže pomenúvať aj kapitolu v tom období, keď kanonici žili formou *vita communis*. Slivka však odkrytý komplex

1 Original štúdie: KOSZTA, László. 11. századi bencés monostor a Szepeségben? In *Századok*, 2008, roč. 142, č. 2, s. 339-357.

budov predsa len pokladá za benediktínsky kláštor a na základe listiny z 1274 prisudzuje jeho kostolu patrocínium sv. Martina. A tak podľa neho kult tohto svätca priniesli na Spiš benediktíni už v 11. storočí. V záujme vyjasnenia vzájomných vzťahov medzi kláštorom a Spišskou Kapitulou nabáda k ďalším vykopávkam v tejto lokalite.²

M. Slivka sa k téme o niekoľko rokov vrátil. Vo svojej syntetizujúcej práci však už uviedol, že na lokalite Pažica v 11. storočí založili benediktínsky kláštor, ktorý sa okolo roku 1200 zmenil na kapitolu.³ Aj roku 2003 prišiel Slivka s novou interpretáciou nájdených zvyškov stavieb. Keďže v nej polemizuje s koncepciou Adriána Vallaška – archeológa, ktorý lokalitu odkryl – podrobnejšie ju predstavím nižšie.

Počet bádateľov, ktorí sa zapodievali údajným benediktínskym kláštorom, v poslednom desaťročí narástol. Napríklad Adrián Vallašek roku 1999 v časopise *Pamiatky a múzeá*, v čísle venovanom románskej architektúre na Slovensku, podrobne predstavil odkryté nálezy a interpretoval ich. Príspevok, publikovaný s nemeckým a anglickým resumé,⁴ autor zároveň doplnil náčrtmi a fotografiami z niekdajšieho výskumu. Okrem toho uverejnili štúdiu po anglicky aj v cudzojazyčnej verzii časopisu.⁵

Podľa Adriána Vallaška, ktorý svojho času viedol výskumy na Pažici, bol stavebný komplex postavený v dvoch fázach. Pokladá ho za benediktínsky kláštor, ktorý vznikol v 11. storočí. V druhej polovici 14. storočia niektoré budovy prestavali, resp. postavili aj nové stavby. V prvej fáze bol postavený múr vonkajšieho opevnenia, ktorý sa na niektorých miestach ešte aj dnes zdvíha do výšky 1,2 m. Múr postavili z lomového kameňa a jeho hrúbka sa menila medzi 1 – 1,3 m. Z hrúbky múra archeológ vyvodzuje, že opevnenie okolo kláštora mohlo mať výšku minimálne 2 metre.⁶

Vnútri opevneného priestoru, v jeho severozápadnej časti, vidieť ďalšie, novším múrom ohradené priestranstvo, v ktorého východnom cípe odkryli zvyšky piatich navzájom spojených budov. Tento priestor autor pokladá za kláštor v užšom slova zmysle. Hrúbka múrov týchto stavieb sa pohybuje okolo 90 cm. Pôdorys dvoch miestností ležiacich severne je 6 x 6 metrov. Ich dlážku tvorila udupaná hlina, ktorú zrejme pokryli drevom. Vchod do prvej miestnosti bol orientovaný na východ a (podľa vedúceho výskumu – pozn. prekl.) sa v nej nachádzalo dormitórium. Do vedľajšej miestnosti sa vchádzalo z juhu a pokladali ju za skriptórium. Obe miestnosti ohraničoval zo západu kamenný „chodník“. V budove, ktorá sa k týmto dvom miestnostiam pripájala z juhu, autor (A. Vallašek – pozn. prekl.) vidí skladisko či miestnosť slúžiacu na skladovanie.

2 SLIVKA, Michal. Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia. In *Archaeologia Historica*, 1993, 18, s. 56.

3 SLIVKA, Michal. Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Kárpát. In *Archaeologia Historica*, 1996, 21, s. 199.

4 VALLAŠEK, Adrián. Zaniknutý kláštor svätého Martina nad Spišskou Kapitulou. Das verfallene Kloster St. Martin über Spišska Kapitula. Destroyed St. Martin's Monastery above the Spišská Kapitula (Spiš Chapter). In *Pamiatky a múzeá*, 1999, č. 2, s. 61-65.

5 VALLAŠEK, Adrian. The Lost Monastery of St Martin above Spišska Kapitula. In *Pamiatky a múzeá*. Cultural Heritage Magazine, 1999, č. 2, s. 61-65.

6 Opevnená lokalita mala pôdorys nepravidelného štvorca. Západný múr vonkajšieho opevnenia mal dĺžku 57 metrov, severný 76 metrov, východný 94 metrov a južný 86 metrov. Opevnenie malo teda celkovú dĺžku 313 metrov.

Dve budovy zo skupiny stavieb, ktorú nazvali kláštorným komplexom, ležiace najviac na juhu, vytvorili stavitelia s využitím jestvujúcej prírodnej kaverny. Objekt s podlahou zo skalného podlažia a rozlohou 5,4 x 6,6 metra je dlhšou osou orientovaný západno-východným smerom. Jeho východnú stranu tvoril nepravidelný polkruh. V strede polkruhu možno vidieť dverný otvor široký 1,5 metra, cez ktorý viedlo schodisko do miestnosti, ktorú vytvorili v hĺbke bežmála 2 metre pod niekdajšou úrovňou terénu. Na severnej strane obdĺžnikovej miestnosti sa dalo cez 1,7 m široký dverný otvor dostať do ďalšej miestnosti vytesanej do skaly, ktorá mala pôdorys v tvare L. Jej skalná dlážka bola pokrytá drevom. Na základe západno-východnej orientácie miestnosti a polkruhovitej steny jej bádatelia prisúdili sakrálnu funkciu. Aj A. Vallašek však pokladá za netypické, že v sanktuáriu vytesali schody. Napriek tomu pokladá miestnosť s východným polkruhovým uzáverom, ku ktorej prináleží aj miestnosť s pôdorysom v tvare L, za súkromnú modlitebňu mníchov a osárium.

Na základe hrubých múrov a ťažkých stropov komplexu pozostávajúceho z piatich miestností Vallašek predpokladá na nich aj existenciu poschodia. Nad zahĺbenú kaplnku umiestňuje kamenný kostol, nad miestnosť s pôdorysom do „L“ kapitulnú miestnosť, nad skladisko zasa kuchyňu. Kvôli tenším múrom budov predpokladaného dormitória a skriptória archeológ počíta s nadstavbou dreveného poschodia.

K prvej stavebnej fáze z 11. storočia ráta autor aj budovu, ktorá sa nachádza juhovýchodne od predpokladaného kostola. Má pôdorys 7 x 10 metrov, múry z lomového kameňa široké 60 cm a pripája sa k južnému kamennému múru (obvodového opevnenia – pozn. prekl.). Vchod doň sa nachádza zo severnej strany. V juhovýchodnom rohu tejto samostatnej budovy zistili pivnicu, ktorej dno ležalo v hĺbke 2,5 metra pod úrovňou terénu. Dalo sa do nej dostať priamo z budovy. Severným smerom od budovy postavili užší múr na ochranu pred vetrom. Túto podpivničenú budovu určil Vallašek za opátovo (priorovo) samostatné obydlie, oddelené od dormitória mníchov.

Na sever od opátovho obydľia a východne od dormitória odryli murovanú kruhovú stavbu s priemerom 3,2 m, ktorý archeológovia interpretovali ako samostatne stojace baptistérium. K baptistériu neskôr pripojili obdĺžnikovú budovu s vchodom orientovaným na juh. Vchod mal pozoruhodne vysoký prah, ktorý sa z vonkajšieho i vnútorného pohľadu dvíhal do výšky 30 cm. V severozápadnom rohu budovy identifikovali základy pod pec s priemerom 1,3 m. Podľa A. Vallaška v miestnosti pripojenej k baptistériu rehoľníci vyučovali katechizmus. Severne od baptistéria odkryli kvalitne vyhotovenú studňu s kamenným obložením a priemerom 1,9 m. Preskúmali ju do hĺbky 23,5 m.

Aj vo východnej polovici múrom opevneného areálu našli zvyšky budov. Zlomok múru širokého 60 cm, postaveného z lomového kameňa, archeológ identifikoval ako zvyšok špitálu, prípadne školy. Odkryli aj časť stavby s rozlohou 13 x 3 m, ktorej steny so šírkou 80 – 90 cm sa pripájali k východnému kamennému múru. Jej podlahu, nachádzajúcu sa v porovnaní s úrovňou dobového vonkajšieho terénu o 80 cm nižšie, pokrývali pieskovecové platne. Predpokladalo sa, že išlo o ďalší špitál.

Južne od predpokladaného špitála sa našli zvyšky piatich pecí a ohnísk spolu so zvyškom jednoduchej obdĺžnikovej budovy, ktoré pochádzali tiež z prvej stavebnej fázy z 11. storočia. Podľa nálezov lokalizovali do týchto priestorov remeselnícke dielne kláštora.

A. Vallašek našiel vnútri opevneného areálu aj miesto pre kláštorné záhrady. Vnútor-nú rajsčú záhradu kláštora ohraničovala budova kláštora pozostávajúca z piatich miest-ností, obydlie opáta a baptistérium. V severnej časti areálu si našla miesto záhrada pre potreby kuchyne.

Podľa archeológa, ktorý výskum uskutočnil, vznikol v centre Spiša veľmi jednodu-chý kláštorný komplex, v ktorom sa však nachádzali všetky potrebné prvky. Napriek veľkému rozsahu opevnenej časti tu mohlo žiť len málo mníchov. Kláštorný cintorín sa síce nenašiel, no lokalizujú ho do obvodu dnešnej kapituly. Zvyšky múrov a budov datu-jú, odvolávajú sa na archaické stavebné techniky a jednoduché budovy, do 11. storočia a vidia v ňom benediktínsky kláštor, ktorý vykonával misijnú a cirkevno-organizačnú činnosť.

A. Vallašek nevedel určiť, dokedy kláštor fungoval, no niektoré jeho budovy stáli ešte aj v 14. storočí, ba vtedy ich aj opravili a prestavali. V 14. storočí prebudovali opá-tov dom a postavili v ňom dvojpriestorovú pec, do ktorej sa nakladalo z chodby a kúrila smerom dovnútra obydlia. V juhovýchodnom rohu opevneného areálu postavili v 14. sto-ročí budovu s rozmermi 14 x 7,5 m a vchodom orientovaným na sever. Predpokladá sa, že išlo o budovu s istými reprezentačnými funkciami a spája sa už nie s kláštorom, ale so spišskou združenou kapitulou. Využívanie celého stavebného komplexu možno doložiť do začiatku 15. storočia.

Pri stanovení funkcie zvyškov budov odkrytých v 70. rokoch 20. storočia poslúžila ako rozhodujúci doklad, potvrdzujúci výsledky archeologického výskumu, listina z roku 1274. Pätnásteho júna 1274 spišský župan Roland vydal listinu o presnom rozhraničení majetkov spišského prepošta Mutimíra a Sasov zo Spišského Podhradia, ktoré ležali me-dzi veľkou cestou vedúcou do Levoče a dedinou Bijacovce. Metácia zachytená v listine uvádza, že hranica prebieha popri veľkej ceste pri kláštore sv. Martina (*iuxta monaste-rium beati Martini*) smerom k dedine Sasov v Podhradí.⁷ Listina vydaná v druhej polo-vici 13. storočia by tak bola jedinou písomnou zmienkou o benediktínskom kláštore na Spiši, ktorý mal jestvovať od 11. až do 14. storočia.

Identifikovať funkciu spišského kláštora sa pokúsil Martin Homza. Osvojil si Valla-šekovo datovanie do 11. storočia a v odkrytom komplexe budov vidí včasný misijný kláštor. Činnosť spišského benediktínskeho kláštora dáva do súvisu s pôsobením sv. Voj-techa – Adalberta a predpokladá, že jeho opäťom a zároveň vedúcou postavou misie na Spiši bol Astrik.⁸

Skorú existenciu benediktínskeho kláštora na Spiši slovenská archeológia a medie-vistika považuje za dokázanú a takto sa spomína aj v syntetizujúcich prácach.⁹ Ako nový výsledok bádania a ako jeden z príkladov na archeologickými nálezmi doložené včasno-

7 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke II/2-3.* Szerk. Iván Borsa és Imre Szentpétery. Bu-dapest 1961, (ďalej RA) regist 2 518. Rolandovu listinu prepísal na žiadosť prepošta Mutimíra kráľ Ladislav IV. 23. júla 1274. A. Vallašek z listiny cituje iba riadok „(...) *et sic in ipsa magna via, veniens iuxta monasterium beati Martini, vadit versus villam Saxonum de Suburbio (...)*”. VALLAŠEK, ref. 5, s. 61.

8 HOMZA, Martin. Vzťahy stredovekého Spiša a Malopoľska od najstarších čias do roku 1138. In *Historický časopis*, 1998, roč. 43, s. 214.

9 Napr. POMFYOVÁ, Bibiana. Vybrané problémy k dejinám spišskej stredovekej architektúry. In *Terra Scepusiensis*. Red. Ryszard Gladkiewicz a Martin Homza. Levoča; Wrocław 2003, s. 178-179.

kresťanské sakrálné staviteľstvo ho v máji roku 2000 na konferencii vo Vespríme predstavil maďarskej odbornej verejnosti aj Alexander T. Ruttkay. V zborníku z konferencie publikoval aj rekonštrukčný nákres A. Vallašeka.¹⁰

V slovenskej odbornej spisbe čoraz častejšie spomínané jestvovanie benediktínskeho opátstva v 11. storočí na Spiši však len ťažko možno zasadiť do obrazu uhorskej cirkevnej organizácie 11. storočia, do obrazu lokalizácie benediktínskych kláštorov v tomto období, ako aj do obrazu o cirkevných inštitúciách na Spiši.¹¹ Preto je potrebné podrobnejšie sa venovať konštatovaniám súvisiacim s predpokladaným kláštorom.

Na interpretáciu odkrytých zvyškov budov mala veľký vplyv zmienka z roku 1274 o *monasterium beati Martini*, ktoré sa dá nepochybne lokalizovať do oblasti vykopávkov. Preto pri analýze názorov slovenských kolegov treba začať listinou spišského župana Rolanda z roku 1274. Na základe intervencie v nej menovite uvedených šľachticov a urodzených listina ukončuje dlhodobý spor medzi Spišskou Kapitulou, reprezentovanou prepoštom Mutimírom a Sasmí zo Spišského Podhradia. Sporiace sa strany chceli uzavrieť spor presným rozhraničením majetkov ležiacich medzi veľkou cestou vedúcou zo Spišského Podhradia do Levoče a dedinou Bijacovce.

V júni 1274 spišský župan zaznamenal do listiny výsledok obchôdzky hraníc vykonanej so zvyčajnou dôkladnosťou. V súvislosti s *monasterium beati Martini*, ktoré sa tu spomína, nestačí preskúmať iba polvetu vybranú slovenskými kolegami, ale treba venovať pozornosť celému obsahu listiny.

Aj M. Slivka nabáda k opatrnosti, keď poukazuje na to, že najmä v ranom období pojem *monasterium* nemusí nevyhnutne označovať benediktínsky kláštor, ale mohli ním pomenúvať aj kapituly. Za povšimnutie teda stojí terminológia, ktorá sa v listine z roku 1274 nachádza. Listina používa na označenie kráľovskej spišskej združenej kapituly ako právnickej osoby výraz *ecclesia*, zriedkavejšie *ecclesia sancti Martini*. Výraz *capitulum* sa objavuje jediný raz v záverečnej časti listiny. Z textových súvislostí, vymenovania prepošta, lektora a kustóda je jednoznačné, že pri výraze *capitulum* nejde o kapitolu ako inštitúciu alebo právnickú osobu, ale o spoločenstvo kanonikov bez už uvedených dignitárov.¹² V listine sa teda celá kapitula neoznačuje slovom *capitulum*, a preto združenú kapitolu či jej kostol môže označovať popri často sa vyskytujúcim pojme *ecclesia* aj výraz *monasterium*. Navyše, pri slovnom spojení *monasterium beati Martini* nenachádzame žiadny výraz ani atributívnu konštrukciu, ktorá by ho bezvýhradne spájala s be-

10 RUTTKAY, T. Alexander. Anfänge der christlichen sakralen Architektur in archäologischen Funden aus dem Gebiet der Slowakei. In *Válaszúton. Pogányság – Kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X – XI. század kérdéseiről*. Szerk. László Kredics. Veszprém 2000, s. 47 a 62; autor na kláštor odkazuje aj v iných svojich prácach – porovnaj napr. RUTTKAY, T. Alexander. Archeologický výskum cirkevných architektúr a christianizácia. In *Slovensko vo včasnóm stredoveku*. Eds. T. Alexander Ruttkay a Matej Ruttkay. Nitra 2002, s. 175.

11 Predpokladaný kláštor nespomína ani Jozef Hradszky v diele, v ktorom opisuje túto oblasť a kde spracoval aj lokálnu tradíciu, pričom sa podrobne zmienil aj o lokalite nazývanej Pažica. Pozri HRADSZKY, József. Vándorlások a Szepességben. Szepesvár és környéke. In *Igló*, 1884, s. 85-108 a 125-126; podobne aj FÖRSTER, Jenő. Szepes vármegye a tatárjárás előtt. In *Közlemények Szepes vármegye Múltjából*, 1915, 7, s. 13.

12 „(...) *preterea prepositus, lector, custos et capitulum pro parte sua et omnes Saxones de suburbio pro parte sua renunciaverunt omni liti et actioni* (...)”. RA 2 518, s. 96.

nediktínskym rádom. V každom prípade bude teda užitočné predstaviť si významy slov *monasterium* a *capitulum*.

Stredoveká latinčina dlho nerozlišovala od seba komunity ani budovy rehoľníkov a svetských kňazov žijúcich *vita communis* (kanonikov). Pre obe používala označenia *monasterium*, *claustrum*, zriedkavejšie *coenobium* či prosto *ecclesia*. Preto sa po dlhých storočiach len na základe pomenovania dá odlišiť kapitula od benediktínskeho kláštora iba veľmi ťažko. Cirkevné inštitúcie označované ako *monasterium* teda nie sú výlučne rehoľnými spoločenstvami, ale často aj kapituly obývané kanonikmi. Okrem toho, v časoch *vita communis* bol aj spôsob života rehoľníkov a kanonikov veľmi podobný. Bezmála rovnaký spôsob života oboch komunit posilňovalo aj to, že pri zostavovaní pravidiel pre kanonikov sa často vychádzalo zo vzoru benediktínskej reguly. Pre laikov okolitého sveta sa tak spôsob života rehoľníkov a kanonikov – a aj ich stavebné komplexy – zdali byť podobné, a tak pokladali za vhodné pomenovať oba výrazom *monasterium*. Pre kanonické spoločenstvá použil označenie *capitulum* ako prvý pápež Paschalis II. na úplnom začiatku 12. storočia. V Európe toto pomenovanie zovšeobecnelo až na prelome 12. a 13. storočia. V uhorskej latinčine sa výraz *capitulum* na označenie spoločenstva kanonikov prvý raz použil až v listine kráľa Imricha z roku 1197, kde sa objavuje v súvislosti s označením splitskej kapituly. Zmena zaužívanej terminológie si, samozrejme, vyžadovala dlhší čas. Roku 1201 spomínajú záhrebskú kapitolu ešte ako *monasterium regis S. Stephani*.¹³ A pojem *conventus* pre spoločenstvá kanonikov často používali ešte aj na začiatku 13. storočia. Roku 1214 vesprímska kapitula používa výrazy *conventus* a *capitulum* ako synonymá. Rábska (gyórska) kapitula označuje roku 1222 samú seba ako *conventus*, v prípade varadínskej kapituly sa pomenovanie *conventus* objavuje ešte i roku 1234. Na druhej strane sa zasa benediktínske opátstva (1212 Pécsvárad a Szekszárd, 1215 Somogyvár) samé často označujú, najmä na svojich pečatiach (Pannonhalma, Pécsvárad, Szekszárd, Hronský sv. Beňadik, Almád), ako *capitulum*.¹⁴ Podobnú prax môžeme sledovať aj v Poľsku. Benediktínske opátstvo Tynec pri Krakove sa na svojich pečatiach z 13. storočia pomenúva ako *capitulum*.¹⁵ Popri výraze *monasterium* môže teda aj slovo *conventus* označovať spoločenstvo kanonikov a na druhej strane pomenovanie *capitulum* používali aj benediktíni. Ani jeden z uvedených troch výrazov sám osebe nepostačuje na to, aby presne vymedzilo druh pomenovanej cirkevnej inštitúcie: je zrejmé, že na základe výrazu *capitulum* z pečate nebudeme Pannonhalmu pokladať za kapitolu.

Od začiatku 13. storočia sa v uhorskej latinčine objavuje pri pojme *monasterium* nový význam, ktorý sa používa až do konca stredoveku. Označuje sa ním totiž aj ten typ kostolnej budovy, ktorá má tak ako kláštor veže: v listinách od 13. storočia a od 15. storočia aj v zachovaných majetkových inventároch sa ako *monasterium* uvádzajú kostoly

13 KOSZTA, László. Székesszárd és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejétől. In KOSZTA, László: *Írásbeliség és egyházszerkezet*. Szeged 2007, s. 10-11.

14 Príklady možno nájsť v SOLYMOSI, László. Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertoriáról. In *Levéltári Közlemények*, 1984, 55, s. 243-244, pozn. č. 23.

15 S(IGILLUM) CAPITULI S(AN)C(T)I PETRI DE TINCA; S(IGILLUM) CAPITULI ECL/ESIAE THINC/ENSIS. PIECH, Zenon. Średniowieczne pieczęcie tynieckie. In *Benedyktyni Tynieccy w Średniowieczu*. Red. Kl. Zurowska. Kraków 1995, s. 124-125.

so spravidla viacerými vežami bez ich priradenia ku konkrétnym rádom.¹⁶ Napríklad v rokoch 1275 a 1328¹⁷ označili ostrihomskú katedrálu ako *monasterium*, roku 1283 zasa katedrálu vesprímsku.¹⁸ Je prirodzené, že ostrihomské a vesprímske *monasterium* nebudeme interpretovať tak, že v 70. a 80. rokoch 13. storočia budeme v Ostrihome alebo Vespríme predpokladať pri katedrále existenciu benediktínskeho opátstva.

Neskororománsky kostol Spišskej Kapituly svedčí o tom, že jeho budova bola postavená v 13. storočí s vežami, teda ju chceli pôvodne vybudovať *ad modum monasterii*. Potvrďuje to aj testament prepošta Mutimíra z roku 1273, v ktorom odkazuje svoje vzácné šaty na výstavbu či skôr dokončenie druhej veže chrámu sv. Martina.¹⁹ Tak sa aj na chrám Spišskej Kapituly – takmer súčasne s katedrálami v Ostrihome a Vespríme – hodí označenie *monasterium*. Pri pomenovaní *monasterium beati Martini* z listiny z roku 1274 preto nemožno uvažovať výlučne o benediktínskom opátstve, ale v súlade s vtedy rozšírenou praxou mohli takto pomenovať aj kostol prepoštvá, ktorý mal už prinajmenšom jednu vežu a druhá sa už stavala.

Takúto interpretáciu podporuje aj viacero ďalších skutočností, ktoré treba spomenúť. Keď sledujeme metáciu z listiny z roku 1274, je zjavné, že kostol nazvaný *monasterium* môže plným právom stotožniť s kostolom združenej kapituly. V okolí kapituly bola hranicou veľká cesta vedúca z Levoče do Spišského Podhradia, pri ktorom je *monasterium beati Martini* a nasledujúcim vymenovaným hraničným medzníkom bola kúria kustóda (kapituly) Jána, stojaca takisto pri ceste.²⁰ Uvedenie tohto kanonického domu ihneď za *monasterium* tiež potvrdzuje, že listina spomína pri veľkej ceste vedúcej od Levoče kostol kapituly postavený *ad modum monasterii* a nie nejaký mníchmi obývaný kláštor.²¹ A stotožnenie *monasteria beati Martini* s benediktínskym opátstvom nemožno

-
- 16 Najjasnejšie to formuluje inventár somogyvárskej formulárovej knihy: „*Item ecclesia ante et post vel in medio habens turres ad modum monasterii quinquaginta marcis estimatur (...)*.” Ďalšie príklady pozri v SOLYMOSI, László. *Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei*. In SOLYMOSI, László. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest 2006, s. 97-98. K majetkovým inventárom, obsahujúcim aj určenie hodnoty či ceny tej-ktorej položky (maď. *becsűjegyzék*) porovnaj ešte BÓNIS, György. *Középkori jogunk elemei*. Budapest 1972, s. 165-186; a FÜGEDI, Erik. *Sepelierung corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor*. In *Századok*, 1991, 125, s. 51-52 a 59-60.
- 17 1275. „*(...) terre monasterij beati Adalberti, Gomoth vocate (...)*”. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis II*. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1882, s. 50. (ďalej MES II.), RA 2 597; roku 1328 ostrihomský arcibiskup Boleslav dal zavrieť predstaviteľov nitrianskej kapituly „*in suum castrum et monasterium Strigoniense*”. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis III*. Ed. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924, s. 134. (ďalej MES III.)
- 18 1283. „*(...) Beatissimi Michaelis Archangeli Monasterio, videlicet Vesprimiensi donare volebat (...)*”. *Árpádkori új okmánytár IV*. Szerk. Gusztáv Wenzel. Pest 1862, s. 258. (ďalej AÚO).
- 19 „*Item cappam nostram de bruneto scarleto cum varijs et ... nostrum purpura paratum, reliquimus ad opus secunde turris ecclesie beati Martini (...)*”. MES II, s. 27.
- 20 „*item ad pedem montis lapidosi iuxta magnum lapidem est meta terrea, item procedens parum contra meridiem iterum cadit ad magnam viam, per quam itur ad Leucha et ibi est meta terrea et sic in ipsa magna via veniens iuxta monasterium beati Martini vadit versus villam Saxonum de suburbio et iuxta eadem magnam viam contra Johannis custodis est meta terrea et inde descendit in eadem via iuxta villam Saxonum de suburbio et ibi est meta terrea (...)*”. RA 2 518, s. 96.
- 21 V prípade, že by tu bol benediktínsky kláštor sv. Martina, tak v inak veľmi presnej metácii by určite boli upozornili na to, že hranica sa na spomínanom mieste tiahne po levočskej ceste vedúcej medzi *ecclesiis* sv. Martina, stojacimi z oboch strán cesty v bezprostrednom susedstve.

prijat' ani preto, lebo potom by sa kláštor nachádzal na území, ktoré vlastnili Sasi zo Spišského Podhradia.

Ťažko tiež predpokladať, že by sa v listinnom materiáli zachovala zmienka o benediktínskom kláštore, ktorý fungoval nielen od 11. do 13. storočia, ale vzhľadom na odkryté stavby z polovice 14. či zo začiatku 15. storočia, ešte aj v 14. storočí, iba v jedinej metácii. Tento predpoklad možno prijať tým ťažšie, ak vieme, že Spiš bol pred intenzívnym osídľovaním, podobne ako aj ďalšie riedko obývané okrajové časti Karpatskej kotliny, kráľovským majetkom, na ktorom prvé kláštory vznikli z panovníckej iniciatívy a pod jeho patronátom. A takéto „kráľovské“ benediktínske opátstvo už len pre svoje postavenie zanecháva v písomnostiach po sebe viac stôp.

Od druhej polovice 13. storočia máme o spišskom prepoštvstve už viac správ. Jednou z nich je aj posledná vôľa prepošta Mutimíra z roku 1273. V jednotlivých položkách testamentu sa spomína iba *ecclesia beati Martini*. Ak by však oproti prepoštvstvu stál vo vzdialenosti iba niekoľko sto metrov iný kostol sv. Martina, tak prepošt – o ktorom na základe zoznamu kníh uvedených v testamente možno predpokladať, že bol skúsený v práve – by bol iste pokladal za potrebné nejako zdôrazniť, že z ustanovení jeho poslednej vôle má mať ošoh kostol sv. Martina náležiaci kanonikom a nie ten, ktorý patrí mníchom.²² A aj stredoveký človek cítil, že dvom kostolom stojacim blízko seba nemôžu dať to isté patrocínium, lebo by ich bolo ťažko od seba odlíšiť a z totožnosti mien by ľahko mohli vzniknúť právne spory.

Skorú existenciu kláštora na Spiši spochybňuje aj pomenovanie cistercienského kláštora v Spišskom Štiavniku²³ (založeného roku 1223) a jeho opáta v 13. storočí. Opáta tohto kláštora v priebehu 13. storočia totiž najčastejšie nazývajú, resp. aj on sám sa nazýva, jednoducho spišským opátom (*abbas de Scepus*).²⁴ Rozšírenie jeho označenia je známe iba z dvoch prípadov v 60. rokoch 13. storočia,²⁵ a z rokov 1289,²⁶ 1294 a 1300.²⁷ Na patrocínium a rádovú príslušnosť sa začína dôslednejšie poukazovať až od prvej štvr-

22 MES II, s. 27-28.

23 HERVAY, L. Ferenc. *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma 1984, s. 172. Porovnaj aj KEGLEVICH, Kristóf. A szepesi apátság története az Árpád- és Anjou-korban. In *Fons*, 2007, 14, s. 5-11.

24 1248. „*abbate videlicet de Scepus*”. *Hazai okmánytár VIII*. Szerk. Imre Nagy. Budapest 1891, s. 52 (ďalej H); 1256 „*per discretum virum D. Albertum Abbatem de Scepus dilectos et fideles nostros fecimus introduci (...)*”. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IV/3*. Ed. Georgius Fejér. Budae 1829, s. 21 (ďalej F); RA 1 239; 1257 „*Dominus Albertus Abbas de Scepus*”. F IV/2, s. 441; 1263 „*in litteris Alberti abbatis de Scepus (...)*” RA 1 349; 1271 „*fidelis noster, vir religiosus, abbas de Scepus*”. F V/1, s. 128; RA 2 109; 1291 „*Nos frater Johannes dictus abbas de Scepus totusque conventus eiusdem loci (...)*”. H VII, s. 217; 1297 „*Nos frater Johannes abbas de Scepus et totusque conventus eiusdem loci (...)*”. H VII, s. 266; 1315 „*Nos frater Joannes dictus abbas de Scepus totusque eiusdem loci conventus (...)*”. F VIII/1, s. 583. Porovnaj KEGLEVICH, ref. 23, s. 3-4.

25 1260 „*fideles nostri, Albertus Abbas et conventus monasterii B. V. de Scepus de ordine Cisterciensi (...)*”. F IV/3, s. 21; RA 1239; 1264 „*Nos Abbas dictus Albertus Ecclesie beate virginis Marie de scypis*”. H VI, s. 125.

26 1289 „*domini Johannis Abbatis de Ordine cisterciensis*”. AÚO IX, s. 517.

27 1294 „*Nos Frater Ioannes dictus Abbas Ecclesiae Beatae Virginis de Scepus (...)*”. F VI/1, s. 332; 1294 „*frater Ioannis Abbas Ecclesiae Beatae Virginis de Scepus (...)*”. F VI/1, s. 335.; 1300 „*Nos Johannes abbas sancte Marie in Scyps (...)*”. H VIII s. 415.

tiny 14. storočia.²⁸ V listine z roku 1274, v ktorej sa spomína *monasterium beati Martini*, spišský župan Roland pri vymenúvaní spišských šľachticov a urodzených, ktorí robili sprostredkovateľov v spore medzi kapitulou a Sasmi z Podhradia, spomína istého spišského opáta bez bližšieho uvedenia jeho miestnej či rádovej príslušnosti.²⁹

Župan ako čelný predstaviteľ Spiša by iste mal vedieť o tom, že na ním riadenom území jestvuje viacero opátstiev a pri uzmierovacom akte by určite popri ostatných predákoch spomenul aj opáta benediktínskeho kláštora, ktorý stál najbližšie k spornej hranici alebo by prinajmenšom uviedol, ktorý z dvoch spišských opátov sa aktívne zúčastnil na zmiernení sporiacich sa strán. Pred rokom 1223 a vlastne ani počas celého 13. storočia neexistoval na Spiši iný kláštor ako cisterciacké opátstvo, lebo inak by sa označenie spišský opát nehodilo na čelného predstaviteľa cisterciackého kláštora. Teda aj používanie tohto pomenovania potvrdzuje, že v arpádovskom období bolo spišskoštiavnické cisterciacké opátstvo prvým a jediným kláštorom na Spiši.

Skutočnosť, že by na začiatku 11. storočia založili na Spiši benediktínske opátstvo, odporuje aj rozmiestnenie uhorských benediktínskych kláštorov zo začiatku 11. storočia. Všetky kláštory, ktoré založil sv. Štefan, sa s výnimkou jediného – zoborského – nachádzali v Zadunajsku.³⁰ Založenie zoborského kláštora sa vysvetľuje tým, že Nitra bola už v prvej polovici 11. storočia dôležitým sídlom. Svedčí o tom aj to, že sa stala jedným z centier kniežatstva vzniknutejšieho na konci 40. rokov 11. storočia. Kolískou uhorského mníšstva bolo teda Zadunajsko. Z benediktínskych kláštorov, ktoré v 11. storočí založili uhorskí panovníci, neležalo ani jedno na neobývanom, alebo na len riedko osídlenom území. Ani hronskobeňadické opátstvo, založené roku 1075 Gejzom I., nevzniklo na úplne neobývanom území, ale na okraji vtedajšej hranice osídlenia.³¹ Podobne to bolo aj v prípade Koložmonostora založeného sv. Ladislavom, prvého sedmohradského benediktínskeho opátstva.³² Ani svetskí veľmoži, tak ako ani panovníci, nezakladali benediktínske kláštory v okrajových územiach krajiny. Ani to nemohli urobiť, lebo tieto neobývané územia sa pokladali za kráľovský majetok. Rád benediktínov v Uhorsku teda nezriaďoval svoje kláštory v neobývaných oblastiach.

Napriek tomu, že počas arpádovského obdobia vzniklo v Uhorsku na pol druhu stovky benediktínskych opátstiev, v stredovekom Uhorsku boli oblasti, o ktorých, pokiaľ ide o vznik kláštorov, nevieme buď vôbec nič, alebo len sotva čosi. Na mape, so zakresle-

28 1315 „*Nos Frater Ioannes dictus abbas de Scepus (...)*”. F. VIII/1, s. 583; 1320 „*Nos frater Joannes dictus abbas de Scepus*”. F. VIII/2, s. 267; 1312 „*Frater S. dictus Abbas Totusque Conventus Ecclesiae Beatae Virginis de Scepus (...)*”. WEBER, Samuel. *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*. Lőcse 1908, s. 3-4; 1326 „*Nos frater Guyllemus dictus abbas monasterii beate Marie de Sceps (...)*”. A II, s. 239; 1328 „*frater Wilermus abbas ordinis Cisterciensis domus beate Virginis (...)*”. MES III, s. 132; 1367 „*frater Joannes, abbas monastery Beatae Virginis Mariae de Scepus, ordinis Cisterciensium*”. F. IX/4, s. 84.

29 „*mediantibus nobiliorum et melioribus dicte terre, videlicet abbate Scypusiensi (...)*”. RA 2 518, s. 95.

30 Benediktínske opátstvo bolo založené aj východne od Dunaja. Išlo o Marosvár, ktorý však nebol kráľovskou fundáciou, ale založil ho csanádskejší biskup (sv.) Gerard. Pozri SÖRÖS, Pongrácz. *Elenyészett bencés apátágok*. Budapest 1912, s. 436-437.

31 Zakladáciu listinu pozri v *Diplomata Hungariae antiquissima I*. Ed. György Györffy. Budapest 1992, s. 213-218.

32 LUPESCU, Radu. Kolozsvár korai történetének buktatói. In *Erdélyi Múzeum*, 2005, 67, s. 27-35.

nými benediktínskymi klášťormi viaceré regióny zívajú prázdnotou. V Sedmohradsku bol jediným významnejším benediktínskym spoločenstvom Kolozsmonostor. Od neho na východ vzniklo už len jediné opátstvo (Harina). V Slavónii panovníkom založený významnejší kláštor ani nebol a ani svetskí veľmoži tu nezriadili benediktínske rehoľné domy vo veľkom počte. Na juh od Drávy sa dajú doložiť spolu tri benediktínske spoločenstvá. Podobná je situácia na území dnešného Slovenska, kde prvé benediktínske kláštory vznikli v skôr osídlených južných a západných oblastiach. Z 11. storočia pochádzajú Zobor a Hronský Beňadik, Bzovík z prvej polovice 12. storočia. Skalku mohli založiť v prvej polovici 13. storočia, kým doba vzniku kláštorov v Klíži (Klížskom Podhradí),³³ Ludaniciach, Lekýri (Čajakove, dnes súčasť Hronoviec – pozn. prekl.) a Rimavských Jánovciach nie je známa. V strednej a východnej časti územia vieme len o dvoch klášťoroch – v Krásnej nad Hornádom, založenom v prvej polovici 12. storočia a v Štôle na Spiši, ktorý bol založený na začiatku 14. storočia. Na veľkej časti dnešného Slovenska – v Oravskej, Liptovskej, Turčianskej, Zvolenskej, Šarišskej a ani v Turmianskej župe benediktínsky kláštor nebol založený,³⁴ keďže osídlenie týchto oblastí sa zintenzívnilo až od druhej polovice 13. storočia.

Podobná situácia je aj na Spiši. Maďarské dejepisectvo už od začiatkov profesionálnej kritickéj historiografie pokladá Spiš v 11. – 12. storočí za veľmi riedko osídlenú oblasť, takmer celú pokrytú lesmi. Popri nepočtetnom slovanskom obyvateľstve tu možno predpokladať existenciu iba niekoľkých maďarských hraničiarskych osád. Intenzívnejšie osídľovanie Spiša sa začalo v druhej polovici 12. storočia po vysunutí línie hraničných zásekov. Zrýchľilo sa v 13. storočí usadzovaním či usadením sa maďarského, slovenského a najmä nemeckého obyvateľstva.³⁵ Na nárast počtu obyvateľstva poukazuje aj začiatok stavby Spišského hradu,³⁶ zriadenie komitátu na prelome 12. a 13. storočia³⁷ a aj položenie základov cirkevnej správy, t. j. založenie Spišskej Kapituly.³⁸

V takejto lesmi pokrytej oblasti s malým počtom obyvateľstva sa nezakladali ani len misijné kláštory. Kým totiž nebola úplne vyriešená otázka kristianizácie množstva po-

33 Neurčitá tradícia spája založenie kláštora v Klíži so sv. Ladislavom a kladie ho teda do 11. storočia. Ostrihomská kanonická vizitácia z roku 1397 spomína Klíž ako exemtnú inštitúciu podriadenú priamo ostrihomskému arcibiskupovi. K takým patrili zväčša kláštory založené panovníkmi. Pozri KOLLÁNYI, Ferenc. *Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397*. Történeti Társ 1901, s. 243; Porovnaj aj SÖRÖS, ref. 30, s. 177.

34 KRISTÓ, Gyula. Tatárjárás előtti bencés monostorainkról. In *Századok*, 2004, 138, s. 408.

35 FEKETE NAGY, A. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934, s. 28-29 a 41-49; KÖRMENDY, Adrienne. A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. A Szepesség példája. In *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Erik Fügedi. Budapest 1986, s. 141-149; KRISTÓ, Gyula. Szepesség. In *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. Gyula Kristó. Budapest 1994, s. 636-637, (ďalej KMTL).

36 Začiatok budovania Spišského hradu kladú slovenskí archeológovia do poslednej štvrtiny 12. storočia. Pozri SLIVKA, Michal. Die Anfänge des Burgbaues in der Ostslowakei. In *Castrum Bene 1989*. Szerk. Gyöngyös L. Horváth, 1990, s. 86-87.

37 KRISTÓ, Gyula. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest 1988, s. 393-394; ZSOLDOS, Attila. Szepes megye kialakulása. In *Történelmi Szemle*, 2001, 43, s. 22-30.

38 Spišská Kapitula sa po prvý raz spomína roku 1209. F III/1, s. 76. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Ed. Richard Marsina. Bratislava 1971, s. 122; PIRHALLA, Márton. *A szepesi prépostság vázlatos története*. Lőcse 1899, s. 6; FEKETE NAGY, ref. 35, s. 162-163.

hanského či len veľmi povrchne pokresťančeného ľudu v centrálnej časti krajiny, sotva sa mohla misia rozvinúť na okraji krajiny.

Pre budovanie základov cirkevnej organizácie na Spiši sa dá počítať s mnohými paralelami v oblasti južného Sedmohradska, ktoré bolo zaľudnené takmer v tom istom čase a prevažne tiež nemeckým živlom. Na Spiši i v južnom Sedmohradsku odštartovalo budovanie cirkevnej organizácie založenie združených kapitúl podliehajúcich priamo pod kráľovský patronát na prelome 12. a 13. storočia. V Sibiu založili prepoštvstvo zasvätené sv. Ladislavovi³⁹ a na Spiši sv. Martinovi.

Obe kapituly boli teda zasvätené svätcom, ktorých kult kráľovská dynastia mimoriadne podporovala. Sibiu získalo patrocínium sv. Ladislava, ktorého kanonizovali iba pár rokov predtým (roku 1192) a Spiš dedikovali sv. Martinovi, pokladanému od čias víťazstva nad Kopáňom roku 997, za jedného z patrónov Arpádovcov i Uhorska.⁴⁰

Na rozdiel od názoru Michala Slivku predpokladáme, že počiatky úcty sv. Martina na Spiši sa nemôžu spájať s benediktínmi. Samozrejme, kult sv. Martina má vážne benediktínske súvislosti, no jeho uctievanie na Spiši iniciovali uhorskí králi na prelome 12. a 13. storočia. Tí totiž chceli dve novoosídlené oblasti – Spiš a južné Sedmohradsko – viac integrovať do krajiny ako dosiaľ, a preto vybrali za patrónov ich najvýznamnejších a najreprezentatívnejších cirkevných inštitúcií jednak patróna krajiny sv. Martina a potom sv. Ladislava, ktorého kult v Uhorsku mal podobné charakteristiky.

* * *

Paralely v cirkevnej organizácii oboch území by sa dali vymenúvať aj ďalej – patrili by medzi ne napríklad podobné privilégia oboch prepoštvstiev, najmä ich archidiakonské práva, ktorých vykonávaním na strednom stupni cirkevnej správy poverili oboch prepoštvov. Podobnosti medzi týmito územiami môžeme sledovať aj na poli rehoľného života. Tak ako nie je benediktínsky kláštor na Spiši, nie je ani v južnom Sedmohradsku. V čase osídlenia oboch oblastí uhorskí králi už nezakladali benediktínske kláštory. Posledný benediktínsky kláštor s kráľovskou fundáciou založil kráľ Belo II. v Dunaföldvári.⁴¹

Od polovice 12. storočia králi svojimi fundáciami podporovali už rády cistercitov a premonštrátov. Veľa vypovedá aj fakt, že po založení kapituly v Sibiu bol v južnom Sedmohradsku v poradí ďalšou významnou fundáciou cistercitský kláštor v Kerci. Paralela so Spišom sa tu natíska vlastne sama, keď po založení Spišskej Kapituly je ďalším významným zakladateľským činom fundácia spišskoštiavnického cistercitského opátstva. Tieto paralely medzi južným Sedmohradskom a Spišom teda tiež protirečia predpokladu o ranej existencii benediktínskeho kláštora na Spiši.

39 MÁLYUSZ, Elemér. *Egyházi társadalom a középkori Magyarország*. Budapest 2007, s. 113.

40 Sv. Martin bol okrem spišskej kapituly aj patrónom združených kapitúl v Bratislave a Arade. O sv. Martinovi ako krajinskom patrónovi pozri KOSZTA, László. Szent Márton tiszteletének magyarországi kezdete. In *Tiszatáj*, 2001, 11, s. 79-84.

41 SÖRÖS, ref. 30, s. 167.

Môžeme vlastne konštatovať, že monastická kultúra Spiša nemá benediktínsku vrstvu.⁴² Niekoľko storočí jestvujúci benediktínsky kláštor, ktorý kladie základy cirkevnej organizácie a vykonáva misijnú činnosť, by navzdory svojej malosti musel zanechať stopy aspoň v kulte svätých alebo patrocíniách.⁴³ Jestvovanie skorého benediktínskeho opátstva na Spiši podľa mňa spochybňujú aj slabá väzba Spiša na benediktínov. Založenie jediného tunajšieho benediktínskeho spoločenstva – priorstva v Štôle na začiatku 14. storočia – je dobre zdokumentované. Iniciovali ho Guerlahus zo Spišskej Soboty, *comes* Mikuláš z *villa Stoyani* (súčasť Spišskej Soboty – pozn. prekl.) a Menhardus, farár zo Šváboviec. Pri potvrdení fundácie ostrihomský arcibiskup Tomáš podriadił priorstvo⁴⁴ pod vzdialené hrnskobeňadické opátstvo a odtiaľ prišli do Štoly aj prví rehoľníci. Zjavne to bolo potrebné kvôli tomu, že na začiatku 14. storočia ešte na Spiši nebola žiadna benediktínska komunita.

Reformné hnutie uhorských benediktínov v prvej polovici 14. storočia vzišlo z kláštorov na území Slovenska. Jeho vedúcou postavou bol Sigfried, opát v Krásnej nad Hornádom a neskôr v Hronskom Beňadiku, ktorý pravdepodobne pochádzal z tamojšieho prostredia.⁴⁵ Prvým krokom snáh o obnovu bola úzka spolupráca hornouhorských kláštorov. 18. októbra roku 1327 opát z Hronského Beňadika, Klíza, Krásnej nad Hornádom, Zobora a Ludanic dajú Nitrianskou kapitulou prepísať bulu Honorcia III. z roku 1225 o organizovaní generálnych kapitúl u benediktínov. Sigfried, už ako hrnskobeňadický opát, sa potom pokúsil obnoviť či posilniť benediktínsky rehoľný život v tých kláštoroch, o ktoré rád prišiel, postupne sa vyľudnili, či ktorých mnísi sa dali k iným rehoľiam.⁴⁶ Ani v jednom prípade nenachádzame správu o predpokladanom spišskom klástore.

Iste pre znalosť miestnych pomerov poverili opáta Sigfrieda, aby preskúmal možnosti založenia plánovaného spišského biskupstva. Sigfried a jeho spolupracovníci vo svojej listine z 19. decembra 1348 mobilizujú cirkevné ustanovizne patriace do jurisdikčnej oblasti Spišskej Kapituly – spišskoštiavnický cisterciatský kláštor a lechnický kartuziánsky kláštor, ďalej ctihodných mužov zo Spišského Štvrtka, Levoče a Kežmarku, ako aj farárov z regiónu k preskúmaniu možnosti povýšenia kapituly na biskupstvo. Ani tu nie je žiadna zmienka o tom, že by oproti kapitule, ktorá by mala byť povýšená na biskupstvo, ležalo nejaké benediktínske opátstvo.⁴⁷

42 Iba Adorján Divéky sa bez uvedenia prameňa odvoláva na tradíciu, podľa ktorej v dávnych časoch v dolinách Dunajca a Popradu vznikli dve pustovne, ktoré mali udržiavať styky s poľskými rehoľnými spoločenstvami. DIVÉKY, Adorján. Lengyel művek. In *Századok*, 1910, 44, s. 416. Toto však nepotvrďuje žiaden prameň. Ba aj sám Divéky iba opatrne narába s tradíciou – opierajúcou sa o Baronia – , že Svorad-Ondrej mal misijné pôsobiť aj v doline Dunajca a v južnom Poľsku. Myšlienku o existencii niekdajších pustovníckych komunít si osvojil aj FÖRSTER, ref. 11, s. 3-4.

43 Odkazy na patrocíniá starých spišských kostolov pozri v KÖRMENDY, ref. 35, s. 141-158.

44 *Anjou-kori oklevéltár III.* Szerk. Gyula Kristó. Budapest; Szeged 1994, reg. 850. (ďalej AOKLT); HERVAY, Ferenc L. *A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Szerk. I. Takács. Pannonhalma 2001, s. 511.

45 Lajos J. Csóka pokladá Sigfrieda za levočského „cipser“-a. CSÓKA, Lajos J.: *Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra II.* Budapest 1970, s. 559.

46 AOKLT XI, reg. 499; HOMONNAI, Sarolta. A magyarországi bencések 14. századi reformtörekvései. In *Acta Historica. Acta Universitatis de Attila József nominatae*, 1999, 108, s. 45.

47 F IX/1, s. 580-582; HOMONNAI, Sarolta. Egy bencés főpapi karrier: Szigfried apát életútja. In *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis*, 2001, 115, s. 55-64.

Ani jeden písomný prameň nepodporuje predpoklad, že od 11. storočia na Spiši existovalo benediktínske opátstvo. Ba práve naopak, pramene vzťahujúce sa na toto územie, analógie z oblasti s podobným charakterom osídlenia a prax pri zakladaní uhorských benediktínskych kláštorov neumožňujú, aby sme v arpádovskom období počítali v tomto regióne s kláštorom Rádu sv. Benedikta.

Okrem toho, aj stotožnenie odkrytých zvyškov budov na Pažici oproti Spišskej Kapitule s areálom rehoľného spoločenstva a určenie funkcií jednotlivých budov prináša so sebou mnoho problémov. Štúdia A. Vallaška, žiaľ, nie je systematickým spracovaním výsledkov vykopávok, ale prehľadné a koncízne podanie výsledkov archeologického výskumu uskutočneného bežná pred tromi desaťročiami. Autor nespomína ani jeden nález zo skúmanej lokality (kríž, knižné kovanie, svietnik a pod.), ktorý by potvrdil, že komplex budov slúžil ako kláštor.⁴⁸ A. Vallašek sám pokladá za problematickú identifikáciu sakrálnej budovy patriacej ku kláštoru. Bol síce odkrytý pozostatok budovy s východno-západnou orientáciou, typickou pre stredoveké kostoly, ktorá mala na východnej strane – hoc aj nepravidelný – polkruhovitý záver. Využívanie budovy na sakrálne účely (ako súkromné oratórium mníchov, osárium) ale významne spochybňuje skutočnosť, že vo východnom polkruhovitom závere sú vytesané schody vedúce do miestnosti nachádzajúcej sa v hĺbke bežná dvoch metrov pod dobovou úroveň terénu, ktorá sa mierne zvažovala západným smerom. Do stredovekých kostolov sa vstupovalo nie cez svätyne, ale cez vchody zo západnej, prípadne južnej strany budovy. Určenie funkcií jednotlivých odkrytých budov je tiež pomerne svojvoľné. Autor sa totiž pokúsil v komplexe budov nájsť stavebné jednotky ideálneho kláštora. Na viacerých miestach však neberie do úvahy realitu 11. storočia. Príkladom na to je určenie miestnosti vedľa predpokladaného dormitória za skriptorium a predpokladanie samostatnej kapitulnej miestnosti. Súpis majetkov Panónhalmy z konca 11. storočia, ktorý obsahuje aj zoznam kníh kláštornej knižnice, poukazuje na to, že ešte približne storočie po svojom založení nemal ani akiste najväčší uhorský benediktínsky kláštor samostatnú kapitulnú miestnosť ani samostatné skriptorium. Nemožno teda počítať s tým, že by v raných uhorských rehoľných domoch existovali všetky tie súčasti, ktoré možno nájsť v neskorších mohutných kláštoroch. Knižnica a samostatné skriptorium sa nachádzali skutočne v len tých skutočne významných. A ako kapitulná miestnosť slúžil v ranom období v mnohých prípadoch pravdepodobne chór kostola.⁴⁹ Predpokladať samostatné skriptorium v malom misijnom kláštore na okrajovom území krajiny je sotva reálne. Rekonštrukcia nadzemnej podoby komplexu piatich budov je čisto hypotetická. Problematické je aj určenie baptistéria. Budova, v ktorej sa má nachádzať krstná kaplnka či nádrž, je vzhľadom na tento typ budovy orientovaná nezvyčajne v severo-južnom smere a sama krstná nádrž tvorí severný záver komplexu budov. Budova s obdĺžnikovým pôdorysom, ktorá sa pripája k baptistériu, má byť miestnosťou pre katechumenov. Tu, vo vykurovanej izbe, mali absolvovať katechézu, čo však nezodpovedá skorej kristianizačnej praxi, zameranej skôr na masové obrátenie ako na

48 O tom, že sa v údajnej kaplnke našiel aj kamenný kríž, sa zmieňuje len M. Slivka. SLIVKA, Michal. Sídlistková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasnú až vrcholnostredovekému období. In *Terra Scepusiensis*. Red. Ryszard Gładkiewicz & Martin Homza. Levoča; Wrocław 2003, s. 437.

49 CSAPODI, Csaba. A legrégebbi magyar könyvtár belső rendje. In *Magyar Könyvszemle*, 1957, 73, s. 20-21.

dosiahnutie (skutočného) presvedčenia, o čom nás informuje napríklad väčšia legenda sv. Gerarda.⁵⁰ Kristianizácia v 11. storočí nebola zameraná na presvedčanie jednotlivca, ale jej cieľom bolo hromadné a rýchle pokrstenie ľudu. „Miestnosť na vyučovanie náboženstva“ nemá pri takejto praxi miesto.

Za problematické považujem aj predpokladanie samostatného domu opáta či priora. Archeológ ho identifikoval už pre 11. storočie v podpivničenej samostatne stojacej budove, ktorá sa pripája k južnému úseku múra. Oddelenie opáta od konventu rehoľníkov je však v malom misijnom kláštore z 11. storočia len ťažko predstaviteľné. Vyčleňovanie samostatných opátskych obydlií či krídel sa aj vo väčších uhorských benediktínskych kláštoroch mohlo začať v 13. storočí. Stotožnenie dvoch budov vo východnej časti ohradeného areálu so špitálom a školou, resp. druhým špitálom, tiež nie je ničím iným, len nápadom, ktorý vychádza z toho, že hlavné prvky idealizovaného kláštora sa stotožnia so zvyškami jednotlivých odkrytých budov. Do jednoduchého sveta uhorských benediktínskych kláštorov 11. storočia sa však nehodí ani predstava samostatne stojacej školskej budovy. Kláštory totiž pozostávali zrejme iba z nevelkého počtu budov a jednotlivé miestnosti museli tak plniť viacero funkcií. V súlade s programom vzdelávania mníšskeho dorastu umiestňovali žiakov skôr do blízkosti mníchov, všetci používali rovnaké dormitórium i refektórium a iba v rámci nich oddelili novicov a žiakov školy od členov konventu.

Michal Slivka sa roku 2003 po tretí raz vrátil k téme a vypracoval novú interpretáciu zvyškov budov, v ktorej polemizuje s Vallaškovými predstavami. Spochybňuje totiž, že prvú stavebnú fázu možno datovať na začiatok 11. storočia. Podľa neho stavebný komplex mohol vzniknúť iba na začiatku 12. storočia a ten potom rozšírili v neskorom stredoveku. Aj on síce tvrdí, že budovy mali pôvodne sakrálnu funkciu, no jednotlivým stavbám prisudzuje inú úlohu ako A. Vallašek. V budove s polkruhovitým záverom na východe a šiestimi schodmi vo východnej stene vidí tiež sakrálny priestor, no pokladá ho za kryptu pod niekdajším oratóriom a k nej prináležiacu miestnosť tvaru „L“ za pohrebnú komoru. Priznáva však zároveň, že sa v nich nenašli stopy po pochovávaní. Za možného pokladá aj to, že v nej vytvorili symbolický Kristov hrob. Funkciu viacerých budov komplexu interpretuje podobne ako Vallašek – vidí v nich kuchyňu, komoru a dormitórium. Avšak úplne inak píše o budove, o ktorej Vallašek predpokladal, že bola baptistériom. Podľa neho bola budova s pecou v rohu kláštornou kúpeľňou (*balneum*). Budovu, ktorú Vallašek označil ako dom opáta či priora z 11. storočia, Slivka pokladá jednoznačne za neskorostredovekú. Na základe budov, ktoré aj A. Vallašek pokladal za špitály, sa Slivka pokúša identifikovať predpokladaný objekt kláštora a priradiť ho k nejakému rádu. Odvoláva sa pritom na listinu ostrihomského arcibiskupského vikára Mathea de Vicedominis z roku 1391, z ktorej cituje aj pre identifikáciu rozhodujúcu vetu „*loci hospitalia desolati prope ecclesiam B. Martini de Scepus*“,⁵¹ hoci zároveň upozorňuje, že listinu s datovaním do roku 1399 uvádza aj Wagner.

Po určení funkcie odkrytých zvyškov budov a opusteného špitálu sa Slivka pokúsil priradiť kláštor ku konkrétnemu mníšskemu rádu. Pomáha si analógiou z oblasti archeoló-

50 *Scriptores rerum Hungaricarum II.* Ed. E. Szentpétery. Budapest 1938, s. 493-494.

51 F X/1, s. 694.

gie. Odvoláva sa totiž na výsledky vykopávok v dolnosaskom Rehburgu, ktorých pôdorys pokladá za podobný tomu, aký určili na Pažici.⁵² A odvolávajúc sa na Rehburg považuje opustený špitál a stavebný komplex pri Spišskej Kapitule za kláštor augustiniánskych rehoľných kanonikov postavený na začiatku 12. storočia, ktorý potom dostali novoprichádzajúci augustiniáni-eremiti.

O diplomatári G. Fejéra sa však vie, že pri jeho používaní nezaškodí opatrnosť. Často sa stáva, že čítanie dokumentu je chybné, prípadne sú v ňom dokumenty publikované pod rôznymi dátumami. Zdá sa, že M. Slivka nebol dostatočne opatrný. Ním citovaný dokument v skutočnosti neexistuje. Údajná listina z roku 1391 nie je ničím iným, než Fejérov zle datovaný regist pôvodnej listiny, v ktorej sú použité formulácie z pôvodiny. Listina arcibiskupského vikára Mathea de Vicedominis bola datovaná skutočne 23. mája 1399 a kapitula odpovedala naň 4. februára 1400.⁵³ Listiny, z ktorých vznikol zle datovaný regist, Fejér publikuje tiež a v nich sa naozaj hovorí o odovzdaní tamojšieho opusteného špitála augustiniánom-eremitom. Títo rehoľníci ho aj prevzali a chceli si pri ňom postaviť oratórium. Slivkom citovaná veta, ktorej prisúdil rozhodujúcu dôležitosť, však nie je ani v listine arcibiskupského vikára a ani v odpovedi kapituly – nachádza sa iba vo Fejérovom regeste. M. Slivka tak na základe regestu vytvoreného na počiatku 19. storočia stotožnil opustený špitál s odkrytým komplexom budov. Texty originálov však obsahujú aj presný opis polohy špitála.

Vo veci opusteného špitála, ktorý obsadili augustiniáni-eremiti, protestoval spišskopodhradský farár. Vec mal vyriešiť ostrihomský arcibiskupský vikár a ten poveril vyšetrením Spišskú Kapitolu. Z hlásenia kapituly, ktoré zavŕšilo dôkladné vyšetrenie, je presne známa aj poloha a príbeh špitála. Ten sa nachádzal priamo na okraji Spišského Podhradia pri potoku, ktorý pretekal lokalitou. K špitálu patrila z kameňa vybudovaná kaplnka sv. Alžbety a drevené budovy.⁵⁴ Špitál založil niekdajší spišskopodhradský farár Henczmannus a od tých čias právo menovať *rectora* špitála náležalo fare v Spišskom Podhradí. Nominovaného kandidáta potvrdzoval spišský prepošt. Posledný správca špitála ho opustil kvôli chudobe. Zariadenie následne pol roka zívalo prázdnotou, až kým ho neprevzali augustiniáni-eremiti.⁵⁵

Z listiny je úplne jasné, že opustený špitál nemožno stotožniť so zvyškami budov na Pažici, lebo ten ležal dolu v údolí na kraji Spišského Podhradia a nie na Vrchu sv. Marti-

52 Štúdia, na ktorú M. Slivka odkazuje: ZIPPEL, Dietrich. Eine mittelalterliche Kirchenanlage bei Rehburg. In *Ausgrabungen in Niedersachsen. Archäologische Denkmalpflege 1979 – 1984*. Stuttgart 1985, s. 294-295.

53 Listiny s datovaním do rokov 1399 a 1400 sú vo F X/2, s. 691-692 a F X/2, s. 802-807. Listinu so správnym vročením publikuje WAGNER, Carolus. *Analecta Scepusii sacri et profani I. Viennae et Posonii 1776*, s. 416-419. K vročeniu dotknutých listín pozri aj *Zsigmondkori oklevéltár I*. Szerk. Elemér Mályusz. Budapest 1951, reg. 5 871 a *Zsigmondkori oklevéltár II*. Szerk. Elemér Mályusz. Budapest 1956, reg. 52. Zachoval sa aj originál listiny – stará signatúra Szepesi káptalan orsz. lev. Scr. V. f. 8. nr. 15; fotokópia: DF 262924.

54 „est publica vox et fama: quod locus ipse est immediate in fine dicti Suburbii, a parte meridionali habens unam ecclesiam, seu capellam lapideam, quae hospitale B. Elisabeth communi vocabulo appellatur, et habet habitationes aliquas ligneas, sitas penes rivulum per ipsum Suburbium versus illum locum defluentem; a parte vero occidentali habet copiosas frutices, seu virgultum salicum (...)” WAGNER, ref. 53, s. 418.

55 WAGNER, ref. 53, s. 417-418.

na. Poloha špitála pri potoku na okraji usadlosti zodpovedá tomu, ako boli umiestňované mestské špitály zakladané od začiatku 13. storočia po celej Európe.⁵⁶ Jeho patrocínium a aj osoba zakladateľa – farár zo Spišského Podhradia – svedčia tiež o tom, že to bola fundácia zo 14. storočia.

Málo presvedčivá je podľa mňa aj analógia z archeológie, ktorú ponúkol M. Slivka. Po prvé preto, lebo spojenie rehburského komplexu budov s nejakým mníšskym rádom je úplne neisté. O jeho dobovom užívateľovi nie je písomný údaj. Archeológ, ktorý viedol výskum, sa neodvážil spojiť budovy s nejakým mníšskym rádom, a preto ako možnosť uviedol, že mohli patriť buď svetskému kňazstvu, prípadne rehoľným kanonikom-augustiniánom. Pôdorys kostola v Rehburgu je pozdĺžny, loď bola azda predelená lettnerom a svätyňa má rovný záver – nevykazuje teda podobnosť s budovou, ktorej na Pažici prisúdili sakrálnu funkciu. V menších kláštoroch či kapitulách sa stávalo často, že nebol vybudovaný stavebný komplex okolo rajskeho dvora, ale k lodi kostola či sanktuáriu sa obyčajne z južnej strany pripájala budova s obytnou funkciou. Kostol a obytná budova tak z dvoch strán obkolesovali dvor. Aj ku svätyni rehburského kostola sa z juhu pripája budova s viacerými miestnosťami, o ktorej možno s istotou povedať nanajvýš to, že mala predovšetkým obytnú funkciu.⁵⁷ Na Pažici sa k predpokladanej sakrálnej stavbe pripájala stavba so štyrmi miestnosťami nie z južnej, ale z severnej strany. Podľa mňa z hľadiska stavebného riešenia nemožno medzi Rehburgom a Pažicou hľadať paralely. Rehburg nemože poslužiť ako dôkaz prítomnosti augustiniánov na Spiši, pretože aj pri interpretácii dolnosaských nálezov sa prítomnosť rehoľných kanonikov – augustiniánov prezentovala iba ako jedna z možností. Nejestvuje teda žiadna stopa po tom, že by augustiniáni-eremiti, ktorí sa na Spiši objavili na prelome 14. a 15. storočia, boli prevzali vzor stavebného komplexu kláštora rehoľných kanonikov – augustiniánov zo začiatku 12. storočia.

Aj M. Slivka tvrdí, že prvá polovica 12. storočia je obdobím rozmachu hnutia rehoľných kanonikov. Vtedy vznikli ich reformné centrá, ich kongregácie a aj samé rády rehoľných kanonikov.⁵⁸ Zdá sa však, že šírenie hnutia rehoľných kanonikov na začiatku 12. storočia sa zastavil na hraniciach stredovekého Uhorska. Je pravda, že rád premonštrátov sa práve vtedy – roku 1130 – usadil v Uhorsku,⁵⁹ že v polovici 12. storočia založili k úcte sv. Štefana špitálnický kanonický rád štefanitov⁶⁰ a že príslušný reformátor, napríklad Gerhoch z Reichersbergu, udržiaval kontakty s niektorými uhorskými prelátmi, zrejme tými, ktorí študovali v zahraničí.⁶¹ Avšak kanonická reforma sa do Uhorska nedostala ani len z tých centier hnutia kanonikov, ktoré sa nachádzali najďalej sme-

56 Porovnaj *Sankt Elisabeth: Fürstin, Dienerin, Heilige*. Sigmaringen 1981.

57 ZIPPEL, ref. 52, s. 294-295.

58 WEINFURTER, Stefan. Neuere Forschung zu den Regularkanonikern in Deutschen Reich des 11. und 12. Jahrhunderts. In *Historische Zeitschrift*, 1977, 224, s. 379-389; CLASSEN, Peter. Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker in Bayern und Österreich. In CLASSEN, Peter. *Ausgewählte Aufsätze*. Sigmaringen 1983, s. 434-436; BOSL, Karl. Das Jahrhundert der Augustinerchorherren. In *Historia mediaevalis*. Festschrift für Franz-Josef Schmale. Hrsg. D. Berg. Darmstadt 1988, s. 1-17.

59 HERVAY, Ferenc. Váradelöhegy. In KMTL. 712.

60 BOROVICZÉNYI, Károly. Cruciferi Sancti regis Stefani. In *Orvostörténeti Közlemények*, 133-140, 1991 – 1992, s. 9 -13; KOSZTA, László. Stefaniták. In KMTL, s. 610.

61 CLASSEN, Peter. Aus der Werkstatt Gerhochs von Reichersberg. In CLASSEN, *Ausgewählte Aufsätze*, ref. 58, s. 391; CLASSEN, *Gerhoch*, ref. 58, s. 442.

rom na východ – neprenikla sem ani tá z kláštora sv. Nikolu, ktorý zreformoval pasovský biskup Altman⁶² a ani tá, ktorá sa viazala na salzburskú katedrálu.⁶³ Príčiny tkvejú v charaktere vývoja uhorskej cirkvi. Väčšiu časť 12. storočia žili kanonici v uhorských kapitulách ešte *vita communis*⁶⁴ a ani v benediktínskom ráde nemožno identifikovať tie krízové javy, ktoré boli evidentné vo viacerých západoeurópskych oblastiach. Až na konci 12., resp. na prelome 12. a 13. storočia dospel vývoj uhorskej spoločnosti a cirkvi k tomu, aby sa tu skutočne začali šíriť reformné rády, akými boli cisterciiti či premonštráti. Usadenie sa rehoľných kanonikov na území Uhorska sa v 12. storočí takmer nedá doložiť. S určitosťou vieme iba o sriemskom Bánmonostore, kde kaločský arcibiskup Ondrej v poslednej tretine 12. storočia založil rehoľný dom pre kanonikov sv. Abraháma z Hebrónskeho údolia, no aj ten existoval len veľmi krátko.⁶⁵ Ďalšie fundácie kláštorov rehoľných kanonikov – augustiniánov, napríklad v Márcfalve, Ťrögu, Lulle, Dénesmonostore či Felsőörsi, prebehli zrejme na prelome 12. a 13. storočia. Na začiatku 12. storočia tak na riedko osídlenom Spiši nemožno predpokladať vznik kláštora rehoľných kanonikov a to ani preto nie, lebo na rozdiel od monastických rádov rády kanonické uprednostňovali ľudnatejšie a rozvíjajúce sa sídla, keďže pre ich spôsob života ovplyvňovala *vita apostolica*, pastoračia, *cura animarum*.⁶⁶ Príchod rádov rehoľných kanonikov do severného Uhorska dokumentuje vznik tamojších premonštrátskych prepoštiev – Bzovík sa od benediktínov k premonštrátom dostal na konci 12. storočia, Leles zakladajú tiež na konci 12. storočia a Jasov na začiatku 13. storočia.⁶⁷ Na Spiši vzniká prvé spoločenstvo rehoľných kanonikov na začiatku 14. storočia v Lendaku.⁶⁸

Odkryté zvyšky budov na Pažici naproti Spišskej Kapitule možno sotva stotožniť s pozostatkami bývalého, údajne misijného benediktínskeho kláštora či kláštora augustiniánov. Ani *monasterium beati Martini* spomínané v listine z roku 1274 sa nemôže vzťahovať na benediktínov. Odkrytý komplex stavieb, ich čiastočná prestavba v 14. storočí a rozšírenie komplexu o budovu s reprezentatívnymi funkciami skôr poukazuje na to, že išlo skôr o areál plniaci hospodárske úlohy. Jeho rozšírenie a čiastočné prebudovanie môže súvisieť azda s tým, že v druhej polovici 14. storočia nezasadala sedria Spišskej stolice v Spišskom Podhradí, ale na Vrchu sv. Martina.⁶⁹

62 REHBERGER, Karl. Altmann und die Chorherren. In *Der heilige Altmann Bischof von Passau*. Passau 1965, s. 23-33; BOSHOF, Egon. Bischof Altman, St. Nikola und die Kanonikerreform. In *Traditio und Entwicklung*. Hrsg. K.-H. Pollok. Passau 1981, s. 317-345.

63 WEINFURTER, Stephan. *Salzburger Bistumreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert*. Köln; Wien 1975, s. 107-108.

64 KOSZTA, Székeskáptalanok és kanonokjaik, ref. 13, s. 9-19.

65 KOSZTA, László. Bánmonostor. In KMTL, s. 79; ROMHÁNYI, Beatrix. *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest 2000, s. 10-1.

66 BOSL, Karl. *Regularkanoniker (Augustinerchorherren) und Seelsorge in Kirche und Gesellschaft des europäischen 12. Jahrhunderts*. München 1979; Pozri aj BOSL, ref. 58, s. 5-6.

67 ROMHÁNYI, ref. 65, s. 15, 33 a 41.

68 KURECSKÓ, Mihály - STOSSEK, Balázs. A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon. In *Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Capitulum I*. Szerk. László Koszta. Szeged 1998, s. 96-97.

69 O zasadaní sedrie na Vrchu sv. Martina pozri FEKETE NAGY, ref. 35, s. 163; CSUKOVITS, Enikő. Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. In *Történelmi Szemle*, 1997, 39, s. 384; F X/2, s. 406.

Mylné predpokladanie benediktínskeho kláštora z 11. storočia či augustiniánskeho spoločenstva z počiatku 12. storočia na Spiši však poukazuje nielen na problém interpretácie konkrétneho archeologického náleziska. Stredoveké dejiny územia dnešného Slovenska nemožno vytrhnúť či skúmať izolovane od dejín celého stredovekého Uhorska. Preto by slovenskí bádatelia mali nevyhnutne poznať výsledky výskumu svojich maďarských kolegov, čo v opačnom garde, samozrejme, platí aj pre maďarských bádateľov vo vzťahu k výskumom o území dnešného Slovenska.

Znalosť zmien významu výrazu *monasterium* v uhorskej stredovekej latinčine či oboznámenie sa s maďarskou odbornou literatúrou o lokalizácii uhorských benediktínskych či aj ostatných stredovekých kláštorov by slovenských kolegov, skúmajúcich rané dejiny Spiša, akiste prinútila k väčšej obozretnosti. V každom prípade by som ale odporúčal, aby sa slovenskí bádatelia znovu zamysleli nad existenciou údajného benediktínskeho kláštora z 11. storočia či kláštora rehoľných kanonikov zo začiatku 12. storočia na Spiši.

Preložil *Vincent Múcska*

RECENZIE

HAHN, Hans Henning – MANNOVÁ, Elena Mannová (eds.). *NATIONALE WAHRNEHMUNGEN UND IHRE STEREOTYPISIERUNG. Oldenburger Beiträge zur Kultur und Geschichte Ostmitteleuropas Band 9*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2007, 535 s.

V osemdesiatych rokoch minulého storočia sa po inšpirácii inými spoločenskými vedami v histórii etabloval výskum stereotypov. Veľmi rýchlo sa z neho stala dôležitá súčasť dejín mentalít, ale tiež štúdia vzniku a fungovania nacionalizmu a konštruovania kolektívnych identít. Vývoj v strednej a juhovýchodnej Európe po páde komunizmu jeho aktuálnosť ešte posilnil, takže produkcia textov venovaných výskumu etnických stereotypov, imagotypov, či historických predsudkov mala určitú dobu až inflačný charakter. Po upokojení pomerov na starom kontinente výrazne opadla i prílivová vlna záujmu a otázky, ktoré si historici začali klásť sa z empirickej, deskriptívnej roviny posunuli na výskum špecifických situácií, v akých sa stereotypy sformovali, akú funkciu plnili a ako sa vzájomne ovplyvňovali. Do popredia sa tak dostávalo kontextuálne skúmanie stereotypov.

Deviaty zväzok edície *Oldenburger Beiträge zur Kultur und Geschichte Ostmitteleuropas* je výstupom zo slovensko-nemeckej konferencie, ktorá sa roku 2001 konala v Bratislave. Editori, Hans Henning Hahn a Elena Mannová, zostavili interdisciplinárny kolektív spoluautorov prevažne z okruhu domovských vedeckých inštitúcií – Carl von Ossietzky Universität v Oldenburgu a spoločensko-vedných ústavov Slovenskej akadémie vied. Pracovná skupina pre historický výskum stereotypov (*Arbeitsgruppe für historische Stereotypenforschung*), ktorú v Oldenburgu vedie profesor Hahn, sa programovo zameriava na výskum stereotypov v strednej a východnej Európe. Svojimi metodickými a teoretickými koncepciami historického výskumu stereotypov Hahn už takmer dvadsať rokov formuje diskurz nielen v nemeckom, ale vďaka aktívnej spolupráci a zrealizovaným projektom i v širšom stredoeurópskom priestore. Podobne i vo výskume kolektívnych identít, ktorý sa v 90-tych rokoch v slovenskej historiografii zásluhou E. Mannovej etabloval a úspešne rozvinul, sa problém relevancie autostereotypov a heterostereotypov pri formovaní kolektívnych identít už vyše desaťročie ocitá v centre pozornosti historikov a etnológov.

Osemnásť príspevkov v zborníku je rozdelených do šiestich tematických blokov. Úvodné *Metodické úvahy* obstarali H. H. Hahn a L. Králik. Editor v nich najskôr ponúka akýsi manuál v podobe dvanástich téz, v ktorých vymedzil stereotyp ako pojem, zadefinoval jeho základné znaky, funkcie, ale i možnosti a limity ďalšieho výskumu. Zborník tým získal metodologickú kompaktnosť, ktorú ešte umocňuje fakt, že väčšina autorov s Hahnovou koncepciou *Stereotypenforschung* pracovala i vo svojich textoch. L. Králik sa lingvistickou a sémantickou analýzou preneseného významu etnik v slovenčine pokúsil rekonštruovať genézu stereotypov, ich informačnú hodnotu a vzťah k realite. V porovnaní s okolitými národmi konštatuje slabé zastúpenie etnicky motivovaných stereotypov v slovenskom jazyku, na čo ponúka dve vysvetlenia. Prvé tento paradox zdôvodňuje absenciou tragickejších konfliktov vo vzťahu k susedom a vychádza z realistickej teórie skupinového konfliktu R. A. LeVina a D. T. Campbella. Druhé zasa korešponduje so závermi, ku ktorým dospeli výskumy etnológov (E. Krekovičová) a hovoria o špecifickej kvalite slovenského etnocentrizmu a vysokej miere tolerance voči iným etnikám.

Blok *Stereotypy „en passant“ – každodennosť a sociálna reprezentácia* prináša päť textov, ktoré do výskumu etnických stereotypov v slovenskej historiografii prinášajú viaceré metodické i teoretické inšpirácie. Namiesto lexikografických a encyklopedických textov, periodickej tlače, karikatúr a plagátov, ktoré patria (spolu s učebnicami a cestovnými sprievodcami) k najvyhľadávanejším heuristickým východiskám pri výskume stereotypov, analyzovali autori menej „obchytané“, či takmer „nedotknuté“ druhy prameňov: architektúru (D. Bořutová), kuchárske knihy (E. Mannová),

vyšívané nástenky (O. Danglová). Štúdia H. Münsovej analyzuje genézu stereotypov vyjadrujúcich mentálne a kultúrne rozdiely medzi severom a juhom vo vzťahu k ich hudobnej tradícii.

Príspevkom, ktorý sa programovo snaží oslabiť dominanciu etnocentrizmu pri výskume stereotypov je štúdia G. Dudekovej. Poukazuje na často prehliadaný fakt, že v etnicky a konfesijnálne pluralitnom prostredí mnohých slovenských regiónov a lokálnych spoločenstiev bol sociálny aspekt v procese stereotypizácie dôležitejší, ako obe spomínané identity. Modernizácia spoločnosti, sekularizácia, pauperizácia a formujúca sa sociálna politika vplývali na funkčnosť viacerých stereotypov súvisiacich s charitatívnymi a sociálnymi aktivitami. Autorka si taktiež všimá zásadnú premenu, ktorou v druhej polovici 19. a začiatkom 20. storočia prechádzalo nielen tradičné stereotypné vnímanie chudoby ako cnosti, ale i formy a prezentácie praktizovanej dobročinnosti a hodnotí ich ako prejavy novej sociálnej etiky.

Na význam kultúry jedla ako dôležitej súčasti kolektívnej, v tomto prípade etnickej identity upozorňuje štúdia E. Mannovej. Heuristicky vychádza z analýzy 35 slovenských kuchárskych kníh (od prvej slovenskej „kuchárky“ z roku 1870 až po súčasné tituly) a kladie si dve základné otázky: ako sa etnické stereotypy skúsenosti z každodennej sociálnej praxe dostávajú do sféry gastronómie a kulinárskeho umenia a aké miesto pri šírení a upevňovaní stereotypných predstáv zohrávajú kuchárske knihy. V nadväznosti na to na príklade jedného konkrétneho jedla, bryndzových halušiek, rekonštruuje proces jeho pretvárania na národný symbol. Otázka, ktorá nás v súvislosti s „kulinárskymi“ stereotypmi dodatočne napadá sa týka toho, ako sa slovenské autostereotypy a heterostereotypy súvisiace s kultúrou jedla líšia v závislosti od národného kontextu, teda ako sa „katalóg“ slovenských národných jedál a nápojov odlišoval a odlišuje v českom, maďarskom či poľskom prostredí.

Ďalší blok s názvom *Obraz židov* obsahuje dva texty, ktoré sa opierajú o „tradičné“ druhy prameňov pri analýze stereotypov. Encyklopedické diela a cestopisy v európskych kultúrach zohrávali dlhú dobu kľúčovú úlohu pri prenose a ich petrifikácii. B. Bruns sleduje proces prenikania konfesijnálne motivovaných stereotypov o Židoch („pôvodcovia moru“, „znesväcovatelia hostie“ a pod.) a od obdobia osvietenstva ich postupné vytesňovanie, alebo častejšie nahrádzanie inými, „osvietenekejšími“ stereotypnými predstavami („židovská úžera“. *Obraz Židov*, ako ho prezentovali nemeckojazyčné cestopisy o dvoch metropolách stredoeurópskeho židovstva, Praha a Krakove, je predmetom kultúrohistorickej analýzy T. Wegera.

Štúdia S. Scholza zaradená spolu s tromi ďalšími do sekcie *Historické obrazy – obrazy sveta*, v origináli *Geschichtsbilder – Weltbilder*, analyzuje proces transformácie mýtu sv. Bonifáca z katolíckeho svätca na celonemeckého patróna a jeho funkciu v národnom diskurze v kontexte upevňovania starých a formovania nových konfesijnálne motivovaných národných autostereotypov. Prepojenosť národných koncepcií a autostereotypov s konfesijnálnymi, či všeobecne náboženskými motívmi, ktoré Scholz diagnostikuje v nemeckom prostredí bola prítomná i v slovenskej spoločnosti. Na prvý pohľad sa vynaiera i ďalšia paralela dvoch konkurujúcich si konfesíí, ktoré sa v procese formovania moderného národa snažili presadiť vlastný model výkladu dejín. V prípade Nemecka bol tento zápas, ktorý sa viedol nielen pozdĺž konfesijnálnych hraníc, ale i ako súčasť vnútrocirkevného liberálno-konzervatívneho diskurzu o to intenzívnejší, že oba tábory si robili nárok na exkluzivitu a presadzovali názor, že iba ich vyznanie zodpovedá národnému charakteru, kým konkurenčná predstava je odchýlkou od národného svojrázu. Univerzalistický charakter katolíckej cirkvi a tradičná inklinácia ku konzervatívnym myšlienkovým a politickým prúdom spočiatku viedli k rezervovanému postoju nemeckého katolicizmu k národu ako dominantnej kategórii kolektívnej identifikácie, kým v procese formovania slovenského národa to boli katolícki vzdelanci, ktorí kládli základy národnej ideológie kultúry.

Sekciu *Manipulácia, legitimizácia, orientácia. Na čo potrebuje politika stereotypy?* otvára prípadová štúdia Kataríny Popelkovej. Na príklade lokálneho no výdatne medializovaného sporu

o priebeh česko-slovenskej hranice skúmala, do akej miery jeho mediálna a politická prezentácia ovplyvňovala proces konštruovania etnickej príslušnosti a akú úlohu v nich zohrávali stereotypy. Kombináciou terénneho výskumu a analýzy printových a elektronických médií zisťovala, do akej miery sa v kontexte politického zápasu oživovali, vytvárali a upevňovali stereotypy v dovtedy bezkonfliktnom a sociálnymi väzbami poprepájanom prostredí. Väčší priestor než procesu inštrumentalizácie stereotypov, ale štúdia venuje genéze sporu a jeho politickej i mediálnej prezentácii. Výpovednú hodnotu niektorých záverov oslabuje fakt, že do analýzy nebola zahrnutá regionálna tlač z oboch strán hranice, ale iba celoštátne médiá.

Eva Hahn svojim príspevkom predstavuje perspektívny priestor pre skúmanie stereotypov, ktorým je samotný historik a jeho dielo. Historik, nielenže nie je rezistentný voči stereotypizácii v nazeraní na sociálnu realitu, ale svojou prácou nevedome či dokonca i zámerne stereotypy šíri a upevňuje. Po úvodnej konfrontácii obrazov východnej Európy, ako ich vnímali Eugen Lemberg a Arnold Toynbee, sa autorka na rozsiahlom priestore venuje analýze vývoja ideologických a mentálnych východísk tzv. *völkischen Ostforschung* a celkovo povojnového výskumu východnej Európy v Nemecku. Predstavenie životného príbehu historika jej slúži na odhalenie toho, z akých tradícií Lembergové obrazy východnej Európy vyrastali a do akého politického a mentálneho kontextu boli zasadené. Lembergovu konštrukciu *východnej Európy* ako kultúrohistorického priestoru, v ktorom východoeurópanom (ktorí sú v jeho ponímaní stotožňovaní s Rusmi) pripisuje ľubovoľne vybrané vlastnosti ako „*schopnosť znášať utrpenie*“ či „*chýbajúce zakorenenie v určitej vlasti*“, ktoré podľa Lemberga umožnilo vo východnej Európe prevádzať masové vysťahovanie a vyhánanie celých skupín obyvateľstva, autorka opodstatnene hodnotí ako „*stereotyp par excellence*“. A na inom mieste v kritickom hodnotení pokračuje: „*Výber slov, ktorými vysvetľuje význam ním používaného stereotypu ‚východná Európa‘ je preto treba hodnotiť nielen ako výraz menejcennosti, ale dokonca ako prejav pohrdania a nepriateľstva.*“ Podobný výskum, ktorý by sledoval „zásluhy“ niektorého zo slovenských historikov na upevňovaní stereotypov u nás stále chýba.

Hans Henning Hahn na príklade komunistickej propagandy ukazuje, ako prebiehal proces „prenesenia“ obrazu nepriateľa a na neho naviazané stereotypy z porazeného Nemecka na USA a v určitej modifikácii i na celú západnú Európu. Na základe analýzy článkov a karikatúr z poľskej a československej tlače konca 40-tych a začiatku 50-tych rokov 20. storočia podáva genézu vzniku stereotypnej konštrukcie USA ako nacistov a motiváciu, ktorou v rámci ideologického zápasu dvoch veľmocenských blokov bola i potreba konštruovania nepriateľa pre povojnový antifašizmus.

V záverečnom bloku *Slowaken und Deutsche – Eigen- und Fremdwahrnehmungen* štúdie E. Krekovičovej a M. Paríkovej popritom, že rozširujú diskusiu o chápaní stereotypu ako vedeckého pojmu z pozície etnológie, v prvom prípade upozorňujú i na vzťah medzi politikou a stereotypmi a ich inštrumentalizáciu v politike, v druhom definíciu stereotypov na príklade slovenských stereotypov o Nemcoch rozširujú o kategorizáciu na stereotypy *autenticko-reálne, fiktívne a konštruované*. Príčiny dichotómie medzi tým, ako vníma vlastný historický a kultúrny vývoj veľká časť populácie a tým, ako je prezentovaná v odbornom diskurze spoločenských vied objasňuje v štúdiu *Genéza a zotrvačnosť stereotypov v slovenskej kultúre* Dušan Škvarna. Interpretuje ju ako dôsledok ich silnej ukotvenosti v historickej pamäti. Prostredníctvom priblíženia ich genézy a funkcií, ktoré v procese formovania národnej identity a konštruovania národnej mytológie plnili pomenúva i dôvody ich rezistencie.

H. H. Hahn je autorom i záverečnej štúdie, alebo ako ju autor nazval „skice“ o stereotypoch o Slovákoch v nemeckej literatúre. Na detailnejšie spracovanie ešte stále čakajú, na čo sám autor upozorňuje. Zjavná asymetria pri porovnávaní stereotypov o Nemcoch v slovenskej kolektívnej pamäti a Slovákov v nemeckej (Hahn v tejto súvislosti hovorí o „*dejinách neznalosti, podceňovania*

a inštrumentalizácie“) sa však značne oslabuje, ak teritoriálno-etastický prístup rozšírime a budeme si všímať i Nemcov „rakúskych“ a „uhorských“ (neskôr sudetských a karpatských). V prípade takto širšie analyzovaných nemeckých stereotypov o Slovákoch existovali výrazné diskrépancie. V prostredí uhorských Nemcov sa o Slovanoch, a v rámci nich i o Slovákoch vytvorili odlišné stereotypy, bez výraznejších pocitov kultúrnej nadradenosti a dominancie. Uhorskí (M. Schwartzner), ale i rakúski (W. C. Blumenbach) Nemci sa naopak často zamýšľali nad tým, prečo sa napriek národnej rozmanitosti v priebehu dejín nevytvorili výraznejšie sociálne a kultúrne rozdiely medzi národmi v Uhorsku. Obraz Slovákov a paleta stereotypov sa do veľkej miery opakuje i v literatúre z obdobia vojnovnej Slovenskej republiky. Kým proti Poliakom a Rusom sa praktizovala protislovanská propaganda, vo vzťahu k Slovákom sa zjavne zvolila iná cesta. Roku 1939 vyšla ako reakcia na vznik samostatného slovenského štátu propagandistická práca Michaela Schwartza *Slowakei*. Za oficiálnym cieľom priblížiť nemeckému čitateľovi najmladší európsky štát, jeho obyvateľov sa skrývala tendencia konštruovať pozitívny obraz o Slovákoch, akcentujúc najmä jeho lojalnosť. Ako príklad a možno i inšpiráciu uveďme citát zo spomínanej knihy M. Schwartza: „Slovák z hôr má dobrácku, láskavú a úslužnú povahu (...) Slovak sa vyznačuje poddanskou oddanosťou a statočnosťou. Oddanosť sa stala u neho príslovečnou, rebélie a vzbury sú v slovenských dedinách neznámymi slovami. Hlava Slováka musí byť veľmi rozhoričená a vydráždená, aby sa vzoprel. (...) Pre Slováka nie je jeho poroba trestom, ale Božou vôľou. Postavenie sluhy sa stalo pre Slováka tak samozrejým, že ho nepocitoval ako hanbu, ale ako niečo samozrejmé, čo treba znášať s trpezlivosťou a dôstojnosťou. Týmto postojom si Slovak získal sympatie ostatných národov.“

Zborník zostavený E. Mannovou a H. H. Hahnom má v kontexte výskumu stereotypov v oboch historiografiách, ale i širšieho vnímaného interdisciplinárneho diskurzu o tomto frekventovanom pojme spoločenských vied významné miesto. Spolu s predchádzajúcimi prácami H. Hahna jednak sumarizuje teoretické východiská *Stereotypenforschung* a na širokej báze skúmaných problémov potvrdzuje, že ani po desaťročiach nestratil svoju inšpiratívnu nielen pre historickú vedu, ale i pre etnológov a jazykovedcov. Viaceré príspevky sú podnetné i z hľadiska výberu pramennej bázy a formulácie výskumných otázok ako rola sociálnych aspektov v procese stereotypizácie, miera podliehania či naopak rezistencie historikov voči stereotypným schémam v myslení a ich verbálnej reprezentácii a pod.

Peter Šoltés

FATA, Márta – KURUCZ, Gyula – SCHINDLING, Anton (eds.). *PEREGRINATIO HUNGARICA. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64). Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2006, 547 s.

Obsiahla publikácia prináša fundovaný prehľad bádania o študentskej peregrinácii, cestách uhorských študentov za vzdelaním. Tento fenomén sa týkal v takmer celom sledovanom období predovšetkým protestantov, ktorí v dôsledku absencie vlastného vysokého školstva museli merať cestu do zahraničia. Zdanlivo negatívny faktor však zväčša prinášal pozitívny efekt do rozvoja vzdelanosti v Uhorsku: študenti mali kontakt s aktuálnou špičkou poznania v danej dobe a oblasti, či už išlo o najčastejšie zvolený študijný odbor – teológiu, alebo prírodné a iné vedy. Študenti, ktorí sa vracali do vlasti po zväčša dvoj-trojročnom štúdiu tak prinášali nové spektrum poznat-

kov a nezriedka sa stávalo, že na odľahlých dedinských farách pôsobili absolventi špičkových vysokých škôl, často udržiavajúci aj kontakty so svojimi bývalými profesormi. Problematické možnosti vysokoškolského vzdelávania v Uhorsku boli zároveň podnetom pre utvorenie rozsiahleho systému štipendií, ktorý bol napr. začiatkom 19. storočia oceňovaný ako unikátny v Európe. Recenzovaný zborník prináša analytický pohľad na uvedený fenomén, ktorý sa nedá zhrnúť pod termín „emigrácia“, ako bol tradovaný od významnej a dodnes v mnohom platnej monografie E. Wintera (aj keď sa týkala iba českých a slovenských emigrantov do Nemecka).¹

Dvadsaťdva štúdií vrátane analytického úvodu do problematiky (M. Fata, A. Schindling) je rozdelených do troch chronologicko-vecne vymedzených častí. Najväčší priestor je venovaný obdobiu raného novoveku, keď v Uhorsku fungovali len dve univerzity v Trnave a Košiciach, pričom ani jedna nebola kompletná, a boli navyše aj úzko konfesijne vyhranené: štúdium nekatolíckych študentov sa povolilo až v polovici 18. storočia. Konfesia tak určovala možnosti a miesto štúdia, čo napokon zdôraznila aj samostatná kapitola. Boli to predovšetkým vzdelávacie inštitúcie v Nemeckej ríši, ktoré priťahli v priebehu 16. – 18. storočia tisícky uhorských a sedmohradských študentov (A. Schindling). Autor poukazuje aj na príťažlivosť katolíckych vzdelávacích inštitúcií, pričom pri oboch typoch akcentuje humanizmus ako spoločný duchovný fundament. Najvýznamnejším vzdelávacím centrom bola univerzita vo Wittenbergu, ktorú A. Szabó pre obdobie 16. storočia definuje ako centrálné miesto štúdia rovnako pre luteránov aj reformovaných. Reformovaní začali vyhľadávať konfesijne príslušný Heidelberg až od konca 16. storočia, a z Wittenbergu definitívne odišli až roku 1614 (J. Heltai). Autor poukazuje aj na nedocenený faktor sprostredkovateľskej funkcie reformovaných kolégií (Blatný Potok, Debrecín), cez ktoré vplyv Heideľberskej univerzity dosahoval až na partikulárne školy. Špecifický význam mala študentská peregrinácia do Heideľbergu, pochopiteľne, pre oblasť teológie: jej vývoj v Uhorsku *de facto* kopíroval vývoj v heideľberskej *alma mater*. Ďalší autori si všímajú študentskú peregrináciu z aspektu domovskej príslušnosti študentov (I. Capros vo vzťahu ku Košiciam) resp. z hľadiska jej smerovania (W. Mährle vo vzťahu k Norimbergu). Niekedy nedoceňovaný katolícky segment študentstva sa stal predmetom štúdia hneď dvoch autorov (I. Bitskey a M. Asche): obaja si všímajú katolícke špičkové študijné inštitúcie v mestách Nemeckej ríše a do značnej miery posúvajú poznanie o význame vzdelávania v zahraničí. Najmä zásluhou Bitskeya sa začína vnímať dôležitosť Pražskej a Olomouckej univerzity, ale aj univerzít v Dillingene, Ingolstadte či Salzburgu pre formovanie katolíckej vzdelanckej vrstvy Uhorska (Asche posúva do popredia aj vzdelávacie inštitúcie v Talii). Je však otázne, či peregrináciu v rámci Habsurskej monarchie možno považovať za súčasť štúdia v „zahraničí“. Vzhľadom na domovskú (uhorskú) príslušnosť študentov síce áno, no konsolidácia celej podunajskej monarchie a prepájanie dedičných krajín a Uhorska aj prostredníctvom integrujúcej sa vrstvy vzdelancov problematizuje vnímanie najmä univerzít v rámci habsburských dedičných krajín ako „zahraničných“. Význam jednotlivých univerzít sa potom analyzuje v časovej postupnosti viacerými autormi (D. Döring vo vzťahu k Lipsku, K. Gönzi ku Göttingenu a U. Rasche k Jene, M. Fata k Tübingenu). Vzhľadom na význam Jeny je dobré pripomenúť aj doplnujúci pohľad na študentské aktivity, ktorý sa podarilo v súvislosti s Wittenbergom nedávno odkryť napr. M. Vyvíjalovej.² Aj obsiahla štúdia M. Fata uvádza do širšieho povedomia Tübingen ako najvýznamnejšie miesto štúdia teológie v priebehu 19. storočia. Je zaujímavé, že značný počet študentov tvorili absolventi bratislavského a šopronského gymnázia, už od 17. storočia viacnásobne prepojených s Tübingenom. Už v tomto príspevku sa venuje pozornosť zabezpečeniu študentov cez systém štipendií,

1 WINTER, Eduard. *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*. Berlin : Akademie Verlag, 1955.

2 VYVÍJALOVÁ, Mária. *Societas Slavica aquilae nigrae založená slovenskými poslucháčmi vo Wittenbergu roku 1783*. In *Historický časopis*, 1998, 46, s. 470-478.

podrobnejšie sa však téme venuje D. Alvermann. Na príklade Greifswaldu interpretuje štipendia ako základný štrukturálny element pre fungovanie siete migrácií. Organizačný základ pre jeho fungovanie sa však kládol v Uhorsku, čím sa čitateľ znovu oboznamuje s pomerne neznámou stránkou dejín uhorského (a „slovenského“) školstva: právo spravovať základinu v Greifswalde, fundovanú švédskym kráľom, získala rodina Szirmay, patriaca k najvýznamnejším mecénom gymnázia v Prešove a patrónom ev.a.v. cirkvi.

V časti venovanej obdobiu 19. – 20. storočia (tu siaha analytický pohľad len po horizont 30. rokov) sa pozornosť sústreďuje na všeobecnú analýzu ciest študentov za poznáním do Nemecka v horizonte rokov 1789 – 1919: L. Szögi zistil v súhrne 14 548 imatrikovaných, pričom polovica z nich sa zapísala na štúdium v rokoch 1890 – 1919. V rámci zisteného počtu podáva precíznu analýzu intenzity a cieľov študentskej migrácie, sociálnej a konfesionalnej štruktúry a regionálneho pôvodu a nevyhýba sa ani rekonštrukcii pravdepodobnej etnickej príslušnosti. Hoci pramene neuvádzali príslušné údaje explicitne, pokúsil sa o to na základe korelácie miesta narodenia, konfesie a priezvisk študentov. Ďalšie štúdie sa potom zaoberajú univerzitami v Berlíne a Heidelbergu vo vzťahu k študentom z Uhorska, resp. už Maďarska (D. Siebe), rovnako ako aj skupinou židovských študentov v Berlíne (B. E. Gantner), samosprávou uhorských študentov na nemeckých a rakúskych univerzitách v danom období (M. Stickler). Pozornosť sa venuje aj „spätnej väzbe“ medzi bývalými študentmi a ich *alma mater* (H. Fassel v prípade ordinária germanistiky v Kluži) či významu známeho Ústavu pre európske dejiny v Mainzi pre maďarskú historiografiu (K. O. v. Aretin) alebo novo založenej nemeckej univerzity Gyulu Andrásyho v Budapešti (B. Veit).

Recenzovanú publikáciu nemôže obísť nikto, kto sa zaoberá charakterom vzdelanosti v Uhorsku v 16. – 19. storočí. Peregrinácia študentov bola po celé obdobie prirodzeným spôsobom získavania vyššieho vzdelania a nebola len odrazom negatívnych skutočností (absencia nejakého typu škôl), ale aj výrazom otvorenosti voči poznaniu mimo vlasti. Tento zaujímavý fenomén otvára mnoho ďalších výskumných problémov, ktoré sa do rámca knihy nedostali: aké boli bezprostredné dojmy študentov z nového prostredia? Do akej miery udržiavali vzájomné kontakty medzi sebou po návrate zo štúdií? (Isté odpovede naznačil napr. Szögi v prípade vyšších štátnych úradníkov.) Aké boli ich politické orientácie a postoje? Stálo by za námahu všimnúť si napr. zbierku listov študentov adresovaných z Nemecka Michalovi Institorisovi Mošovskému (Mossotyzmu), ich bývalému patrónovi, v ktorých sa živo opisujú pomery na niektorých školách. Vďaka editorom sa podstatne rozšíril obraz o úrovni vzdelanosti v Uhorsku v dlhom časovom horizonte.

Eva Kowalská

SUŠKO, Ladislav (ed.). *DAS DEUTSCHE REICH UND DIE SLOWAKISCHE REPUBLIK 1938 – 1945. DOKUMENTE. BAND I. Von München bis Salzburg 1938 – 1940. Slovensko v jeseni 1944. Buch 1. – 2.* Bratislava : Lúč, 2008. (1. časť 980 s., 2. časť 712 s.)

Historici, zameraní na slovenské dejiny v 30. rokoch a na začiatku 40. rokov minulého storočia, získali nedávno dva zväzky prvého dielu zaujímavej zbierky dokumentov, orientovanej predovšetkým na materiály uložené vo fondoch nemeckých archívov. Výpovednú hodnotu materiálov podporuje fakt, že sú z veľkej časti publikované v jazyku originálu. Zostavovateľ Ladislav Suško sa v úvode odvoláva na čiastkovú edíciu dokumentov k obdobiu 1938 – 1939 od Milana Stanislava Ďuricu, publikovanú v Taliansku. Zároveň vyzdvihuje základnú, východiskovú zbierku Viléma Prečana, a to nemecké materiály k Slovenskému národnému povstaniu (SNP), vydanú roku 1970. Ambiciózny

program, načrtnutý v predslove prvého dielu predloženej zbierky, počíta s vydaním 6 zväzkovej edície prameňov k danému dejinnému obdobiu. Východiskové stanovisko zostavovateľa sa črtá už z prístupu k výberu literatúry, kde slovenský čitateľ márne hľadá niektoré zásadné diela.

Podstatnú časť prvého zväzku edície tvoria diplomatické materiály, poľažne aktá ústredného aparátu Zahraničného úradu v Berlíne. K tomu patria aj hlásenia nediplomatov, poradcov, posudzovateľov, splnomocencov a dôverníkov ministra zahraničných vecí Nemeckej ríše Joachima von Ribbentropa. Diplomatický alebo spravodajský materiál hodnotí zostavovateľ ako relatívne hodnoverný, ale zároveň upozorňuje, že diplomati boli zamestnanci striktno viazaní a ich spravodajstvo slúžilo nie na hľadanie pravdy, ale na zabezpečenie imperialistických cieľov nacistického vedenia. V Politickom archíve Zahraničného úradu v Berlíne skúmal zostavovateľ desať základných fondov. Výskum v slovenských archívoch mal pre autora zbierky určitú doplňujúcu funkciu. V týchto súvislostiach L. Suško zdôrazňuje, že z archívnych fondov sledoval materiály, v čase prípravy známej zbierky V. Prečana ešte neprístupné. Zostavovateľ tejto zbierky svoj prístup k samotnej práci, použité metódy a tvorivé zásady, podrobne vysvetľuje už v predslove k prvému zväzku.

Úvodná štúdia zostavovateľa zbierky sleduje politické úvahy, zápasy a súvislosti okolo cesty k slovenskej autonómii, poľažne štátnosti. Autor v závere zdôraznil, že Slovensko po dosiahnutí autonómie bolo konfrontované s geopolitickou presilou Nemeckej ríše, orientovanej na skoré utvorenie slovenskej štátnosti. Ambíciou autora je zrejme poskytnúť ucelený obraz menej informovanému čitateľovi: zbierka začína od septembra 1938 Mníchovom, sleduje zámery Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, záznamy o rozdielnych predstavách na Slovensku a v Maďarsku. Niektoré materiály preberá zbierka priamo z uvedených publikovaných dokumentov M. S. Ďuricu. Výber dokumentov sa sústreďuje na pozorovania, úvahy a politické predstavy nemeckých diplomatov, sleduje vývoj okolností postupne k Viedenskej arbitráži (2. 11. 1938). Zbierka podrobne uvádza poznatky diplomatických pozorovateľov, sleduje situáciu na Slovensku, ambície Maďarska, problém *Karpaten Ukraine*, postavenie nemeckého obyvateľstva v podmienkach autonómneho Slovenska a ďalšiu dokumentáciu. Diplomatické materiály a úvahy podrobne mapujú okolnosti vývoja, celkovú situáciu v danej oblasti, ale aj ekonomické záujmy Nemcov na Slovensku.

Autor zbierky uvádza tiež dokumenty o zámeroch Maďarska v súvislosti s Podkarpatskou Rusou, reakcie nemeckých pozorovateľov a niektoré úvahy o možnosti slovenskej „samostatnosti“. Nemecké pozorovania vývoja v Česko-Slovensku a politiky novej vlády Rudolfa Berana vo vzťahu k Slovensku vyúsťujú do úvah o príprave rozkúskovania Č-SR. Dokument z 12. – 15. marca 1939 podrobne informuje o situácii, zaujímavý je záznam dôležitého rozhovoru Adolfa Hitlera s Jozefom Tisom v Berlíne, až po vládne vyhlásenie v Bratislave 14. marca 1939. Nemecké dokumenty podrobne popisujú známe dejinné udalosti, okolnosti utvorenia slovenskej vlády a zaoberajú sa tiež vstupom maďarských vojsk na územie Podkarpatska. Ďalšie dokumenty ilustrujú priebeh „maďarsko-slovenskej vojny na východnom Slovensku“, podrobne uvádzajú diplomatické hlásenia do Nemecka, ale aj maďarskú propagandu, nemecké expertízy k vojnovjej situácii a denné rozbor. Dokumenty prehľadne oboznamujú čitateľa s dôkladnosťou nemeckých rozborov a hlásení. Autor zbierky sleduje tiež materiály ekonomického charakteru vo vzťahu k „nasledníckym štátom ČSR“. Pozornosť upútajú podrobné popisy situácie na Slovensku z mája 1939. Zbierka prináša aj príslušné dokumenty a úvahy k slovensko-maďarskej dohode o novej hraničnej čiare na východe slovenského územia. Autor publikuje podrobné a neznáme nemecké dokumenty k dávno známym okolnostiam a súvislostiam. Poučné sú nemecko-slovenské rokovania o vojenských otázkach v júni 1939 a popis okolností hospodárskej dohody. Z politického hľadiska oboznamuje zbierka s hláseniami nemeckého agenta v júni 1939. Je to neošúchaný obraz jednotlivých osobností slovenskej vlády a ďalších významných predstaviteľov slovenského verejného života.

Dokumenty, publikované so zmyslom pre detaily, doslova zo dňa na deň informujú čitateľa aj o politických úvahách a rozboroch z pera nemeckých činiteľov. Autor zbierky prináša tiež informácie o ekonomických otázkach a sleduje hospodárske porady v lete 1939. Viaceré materiály sa zaoberajú rokovaniami o nemeckej „ochrannej zóne“ na Slovensku. Čitateľ a výskumník získa základnú orientáciu prakticky o všetkých zaujímavých otázkach v nemecko-slovenských súvislostiach. Menej skúsený historik by sa v množstve informácií mohol takmer „utopiť“. Nemeckí diplomati, ako o tom svedčia podrobné hlásenia, sledovali na Slovensku všetky politické javy a zároveň pozorovali aj dianie na hraniciach s Maďarskom a Poľskom. Poučný obraz o politickej praxi Nemcov prinášajú hlásenia a rozboru k jednotlivým osobnostiam slovenského verejného života. Dôkladnosť nacistického prístupu potvrdzuje rôznorodosť a zameranie jednotlivých hlásení. K mimoriadne sledovaným témam patrili aj rôzne protimaďarské vystúpenia v Bratislave. Záujem nemeckého spravodajstva zo Slovenska upútala na jeseň 1939 aj príprava odchodu vyslanca Fraňa Tisa na diplomatický post do Moskvy.

Rok 1940, záverečný záber sledovaného zväzku dokumentov, bol v slovenskej politike mimoriadne dynamický. Materiály upozorňujú na okolnosti vnútropolitického vývoja, protimaďarské prvky verejných vystúpení a charakterizujú jednotlivých slovenských politikov. Záujem nemeckých pozorovateľov sa v danom období obracia na prejavy známej vnútro politickej krízy. Nemecké dokumenty obsahujú aj preklady podrobných záznamov slovenských vyšetrovacích orgánov k otázke aktivít „československého odboja“. V máji 1940 ide o ďalší vývoj sledovanej politickej situácie smerom k zostrovaniu krízových javov na Slovensku. Dokumenty, s vášňou pre detaily, sledujú všetky už známe prejavy politickej aktivity. Z hľadiska nacistického Nemecka bol dôležitý materiál o úradníkoch židovského pôvodu a Čechoch v slovenských štátnych službách. Niektoré materiály upozorňujú na komunistickú propagandu, údajne šírenú prostredníctvom sovietskeho vyslanectva v Bratislave. Napokon, na záver daného zväzku dokumentov, sa dostávame k nacistickým hodnoteniam vrcholiacej politickej krízy na Slovensku a rozboru predpokladaných zámerov vládných činiteľov v Bratislave. Objavujú sa nemecké požiadavky voči podriadenému štátu, diplomatické úvahy a politické rozboru.

Kľúčovým prvkom záberu dokumentov je známa cesta vedúcich slovenských politikov koncom júla 1940 k Adolfovi Hitlerovi do Berghofu. Tu je zaujímavý záznam rozhovoru Hitlera s Tisom, v kruhoch historikov dobre známy posledné štyri desiatky rokov. Záverečný dokument prvého zväzku sa zameriava na zmeny v slovenskej vláde, iniciované nacistickým tlakom.

Výskumník orientovaný na tématiku slovenského štátu môže pozorne sledovať podrobné dokumenty, ale nenájde ani len zmienku o diele a prínose nebohého slovenského historika Ľubomíra Liptáka. Je predsa známe, že v štúdiu publikovanej už roku 1965, o príprave a priebehu rokovanií slovenských politikov s Hitlerom, tento autor ako vôbec prvý, na základe nemeckých archívnych dokumentov, zhodnotil politickú situáciu na Slovensku a nacistické zásahy v lete 1940. Čitateľovi ostáva otázka, či autor sledovanej zbierky dokumentov dielo historika Liptáka nepozná, alebo informáciu o ňom vynechal zámerne.

Druhý zväzok prvého dielu sledovaných dokumentov prináša pre čitateľa mimoriadne prevkapanie: od riešenia politickej krízy na Slovensku v lete 1940 preskočil autor až do jesene 1944. Svoju prácu, v úvodnej pasáži, prezentuje zostavovateľ ako „špeciálne doplnenie edície Viléma Prečana“ a zdôrazňuje možnosť využiť donedávna zablokované spravodajské materiály. Takmer štvrtina dokumentov je prevzatá zo známej Prečanovej zbierky k SNP a L. Suško pritom poukazuje na súčasnú ťažkú dostupnosť tejto publikácie. Rozsah časového záberu zhromaždených materiálov je od 30. augusta 1944 do 30. decembra 1944. V dodatku sa nachádzajú zápisnice Ľudového súdu z fondov SNA v Bratislave. V záujme jazykovej jednoty, nakoľko zbierka V. Prečana nemecké materiály preložila, sledovaný zväzok prechádza na slovenský jazyk.

S dôkladnosťou, známou už z prvého zväzku, vyberá autor rôzne nemecké materiály ako podrobné spravodajské zhodnotenie situácie na Slovensku v rôznych fázach povstaleckej aktivity, prejavy neoficiálnej „šepkanej“ propagandy, rozbery bojových akcií na povstaleckom území, informácie o usmrtení rôznych skupín Nemcov zo Slovenska, súdne záznamy a mnohé ďalšie dokumenty. Zásadné materiály neraz pochádzajú od V. Prečana a sú v kruhoch historikov dostatočne známe.

Autorský zámer vypublikovať archívne materiály, prevažne nemeckého pôvodu, k rôznym formám väzieb medzi Nemeckou ríšou a Slovenskom v období 1938 – 1945, vstupuje do povedomia čitateľa dvojzväzkovým prvým dielom dokumentov. Pozoruhodná je dôkladnosť zostavovateľa pri výbere prameňov, tým skôr, že odborníci istú časť materiálov už poznajú priamo z archívu, alebo zo známych publikovaných zbierok. V historickom výskume má sledovaný diel význam zaujímavého dopĺňujúceho prameňa. Súčasný trend slovenskej historiografie sa orientuje na záber širšieho rozsahu a nie na časovo obmedzenú drobnokresbu. S ohľadom na tieto špecifiká by bolo možné odporúčať dokumenty vysokoškolským pedagógom ako podklad študentských seminárnych prác. Ostáva iba čakať, do akej miery sa naplnia ambiciózne zámery Ladislava Suška v ďalších ohlásených zväzkoch dokumentov.

Dagmar Čierna-Lantayová

SLOBODNÍK, Martin. *MAO A BUDDHA: NÁBOŽENSKÁ POLITIKA VOČI TIBETSKÉMU BUDDHIZMU V ČÍNE*. Bratislava : Chronos, 2007, 246 s.

Azda každý, kto si pamätá ostnatý drôt pri Devíne, vie, že veci blízke môžu byť na mentálnej mape ďaleko, prakticky nedosiahnuteľné. Pri čítaní knihy sinológa a tibetológa Martina Slobodníka možno pozorovať opačný jav. Opisuje síce geograficky vzdialený Tibet a kultúrne vzdialený buddhizmus, no popri očakávanej exotike čaká čitateľa ďalšie prekvapenie. Mnohé náhľady do miestneho diania, ktoré ponúka, pripomínajú tie spoza vlastného humna: menovite procesy vytvárania vzťahov totalitného režimu a náboženskej organizácie v celej šírke ich spektra. Zo strany „cirkvi“, ak tak možno laicky nazvať aktívnych buddhistov, ide o rozmanité postoje od pokusov o aktívny odpor alebo pokusov o ignorovanie politických zmien vo vonkajšom prostredí, cez rôzne stupne adaptácie, akomodácie či kolaborácie po aktívne využívanie režimu pre svoje ciele v konkurenčnom boji s inými ponukami duchovných aktivít. Orgány režimu paralelne prechádzajú svojimi cestami medzi oslovovaním veriacich a snahou získať ich pre svoj program, ponukou vzájomnej tichej tolerancie až po prenasledovanie náboženských aktivít ako z podstaty nepriateľských. Pociť *déjà vu* umocňuje frekvencovaná skratka politickej sily, ktorá sa v posledných dekádach snaží vzťahy štátu a cirkvi ovládať a vytvárať: KSC, ktorá v tomto prípade zastupuje Komunistickú stranu Číny.

Kniha je delená do ôsmich kapitol a štyroch príloh, dopĺňa ju extenzívna bibliografia, anglické zhrnutie, a poteší aj trinásť fotografií a menný register. Menej potešiteľná je absencia mapových príloh, resp. aspoň jednej orientačnej mapky. Chýba o to viac, že kniha tohto typu, navyše takto dobre napísaná, má potenciál osloviť aj čitateľa mimo danej špecializácie, v tomto prípade nesinológa, len napr. so záujmom o vybrané témy práva, politológie, religionistiky, histórie atď. Pár podobných nenáročných prvkov didaktickej „starostlivosti“ by mu dalo jasne najavo, že sa s ním ako s cieľovou skupinou tiež rátať a dodalo mu prvotnej odvahy do čítania.

Prvá kapitola je širšie koncipovaným úvodom do vzťahov štátu a náboženstva v Ázii a oboznamuje s východiskami výskumu, ďalšia sa orientuje priamo na historický kontext cisárskej Číny. S vedomím, že dekrét s aktuálne znejúcim názvom *O zničení buddhistických kláštorov a návrate mníchov a mníšok do svetského života* je z roku 845, sa mierne prevracia bežné vnímanie toho, čo je vo vzťahu cirkvi a štátu „nové“ a čo „tradičné“. Text ukazuje, že nepriateň štátnej moci voči (buddhistickému) kláštoru na svojom území nezávisí až tak od francúzskych revolúcií, ani nápadov Jozefa II. Existencia *de facto* „asociálnej, neproduktívnej a autonómnej jednotky“ (s. 32) je s hladkým fungovaním štátnej moci jednoducho nekompatibilná, a vedie buď k podrobeniu sa štátnemu tlaku na výkon (napr. v jozefinských pomeroch zdôvodňovaniu existencie kláštorov ich sociálnou, zdravotníckou a vzdelávacou funkciou) alebo ku kumulácii tlaku voči nim ako „nepriateľským“ (kritizujúcim, príp. ideologicky odlišným), ekonomicky zaťažujúcim alebo aspoň neprispievajúcim a ohrozujúcim štátom preferované vzorce populačného správania (faktor celibátu).

V tretej kapitole autor rozoberá náboženskú politiku v období Čínskej republiky (1912 – 1949). Poukazuje na vývojové trendy miestneho intelektuálneho diskurzu vo vzťahu k náboženstvu/náboženstvám, ktorých interpretácie variovali v známych mantineloch od brzdy pokroku až po nevyhnutnú kotvu kolektívnej identity. Zaujímavá a ďalšieho rozpracovania hodná je diskusia o presadení delenia náboženských predstáv na „náboženstvo“ a „povery“ do zákonných textov, ktorými si štát priznával právo rozhodovať o duchovných kvalitách toho-ktorého náboženstva. Túto právomoc štát využíval od cisárstva cez vládu Kuomintangu až po komunistov a ešte sa k nej vrátim. Pri zmienkach o debatách dobových „čínskych vzdelancov“ (s. 45) mi chýbal aspoň náznak toho, či sa za vzdelancov pokladali len znalci tradičných prameňov čínskej kultúry a vzdelanosti, alebo sa nimi mysleli i gramotní ľudia vyškolení v technických či ekonomických odboroch, prípadne snáď aj ľudia s nejakým západným vzdelaním.

Chronologicky naväzuje štvrtá kapitola *Formovanie náboženskej politiky po založení ČLR (1949 – 1957)*. Tu je zaujímavý napríklad postreh „triednej“ bázy prístupu ku garanciam náboženských slobôd (s. 62), ktorým možno aj v tunajšom kontexte interpretovať relatívnu slobodu obyvateľstva pri „chodení do kostola“ aj v tých najbrutálnejších rokoch režimového tlaku, pri súbežnom režimovom prenasledovaní kléru (rádov) ako nepriateľskej „inteligencie“, nositeľa kvalitatívne iného typu zbožnosti, než je ľudová, a o to menej kompatibilnej s režimom. Po období radikálneho odmietania kléru zo strany štátu dochádza k vzájomným adaptačným procesom, vytváraní režimu verných paralelných cirkevných organizácií (po podobných združeniach buddhistov, moslimov, protestantov a taoistov vznikla roku 1957 Čínska vlastenecká katolícka asociácia), ktoré na princípe limitovanej vzájomnej výhodnosti dostali za ochotu ku režimovej kolaborácii štátnu záruku, že len ony budú oficiálne označované za „náboženstvá“ a teda tolerované, pričom ostatné konkurenčné náboženstvá, prípadne označené neschválené praktiky (veštenie, uctievanie miestnych božstiev), budú štátom potláčané ako „povery“. Konsenzus tohto typu, teda o obojstrannom negatívnom prístupe k „poverám“ a aktivitě pri ich potláčaní, však stále obsahoval hrozbu, že štát môže v prípade, že to uzná za vhodné, prekvalifikovať na „povery“ aj dogmy ktoréhokoľvek z dovtedy uznávaných náboženstiev. Na druhej strane, snaha štátu o kontrolu nad duchovnými aktivitami občanov viedla aj k takým paradoxom, ako bolo spolurozhodovanie komunistických orgánov o tom, ktoré z indikovaných „prevtelení“ možno považovať za „pravé“ (viac s. 136 – 137).

Je zaujímavé, že k ďalšej radikalizácii postojov čínskeho štátu voči tibetskému buddhizmu (1958 – 1976), ktorou sa zaoberá piata kapitola, dochádzalo paralelne so zosilnením proticirkevnej kampane „vedeckého ateizmu“ v Chruščovovskom ZSSR – teda v čase vzájomnej roztržky najvyšších predstaviteľov oboch režimov. Impulzy pre ňu boli však odlišné, rovnako ako hlavní nositelia. Od roku 1958 v rámci Maovho „veľkého skoku vpred“ mali aj tibetské oblasti, vrátane kláštorov, podliehať rýchlej kolektivizácii a premene na „ľudové komúny“, teda likvidácii. Tento tlak vyvolal rozsiahle ľudové povstanie, ktorého následná porážka bola síce interpretovaná ako

„víťazstvo nad feudalizmom“, ale vzhľadom na silnú identifikáciu Tibeťanov s lokálnym variantom buddhizmu, reprezentovaným najmä kláštornou kultúrou, vniesla do sporu etnický tibetský rozmer.

Obdobie po Maovej smrti, ktorému je venovaná šiesta kapitola, sa stalo érou náboženskej obnovy a hľadania nového *modu vivendi* medzi štátom a náboženstvami. O pretrvávajúcej prítomnosti náboženstva v spoločnosti nasvedčuje i citácia z dokumentu Ústredného výboru KSC z roku 1982, s upozornením, že oficiálne uznaná sloboda náboženského vierovyznania, zakotvená v revidovanej ústave, neopravňuje k účasti na náboženskom živote členov komunistickej strany (s. 102-103). Podľa uvedených dát (s. 106) bolo v roku 1982 v Číne 10 miliónov moslimov (pred rokom 1949 8 mil.), 3 milióny katolíkov (v 1949 2,7 mil.) a 3 milióny protestantov (v 1949 len 700 tisíc). Práve v tejto kapitole je však niekoľko miest, ktoré sa mi – možno práve ako laikovi – zdajú nedovysvetlené. Napr. v zmienke o kláštore Dápung (s. 107) uvádza, že v ňom „*žilo asi 300 mníchov, ktorí sa museli venovať fyzickej práci a časť z nich bola prinútená sa oženiť*“, pre mňa ostáva nepredstaviteľná. Ako prinútení? A manželky, tie boli tiež prinútené? Išlo o mníšky, alebo miestne roľníčky? Vyberali si, alebo im partnerov určovala strana a vláda? Hneď na ďalšej strane je komentované dobové svedectvo I. Epsteina, podľa ktorého „*na uliciach Lhasy vidno len málo veriacich, z čoho mylne usudzoval, že v mysliach Tibeťanov veda definitívne nahradila náboženstvo*...“ Je možné, že Epstein „videl na ulici málo veriacich“ (alebo to aspoň tvrdil; fakt, že ako cudzinec publikoval v Pekingu vo mne nevzbudzuje dôveru) a napriek tomu bolo veľa ľudí veriacich. Ale ako sa vôbec rozoznávajú „veriaci“ na ulici pohľadom, ak práve nevykonávajú obrady?

Výsledkom mierneho uvoľnenia ideologickej kontroly komunistickej strany voči náboženstvu, ktoré tu predstavuje „alternatívny výklad reality“, bol lavínovitý rozbeh tohto procesu, na ktorý sa nabaľovali požiadavky ekonomického charakteru (nielen „kláštorné majetky“, ale vôbec princíp možnosti existencie majetku mimo štátnej kontroly), aj silnejúce štátotvorné ambície Tibeťanov. V momente, keď sa požiadavky vymkli z kategórie náboženských a presiahli do politicko-ekonomických, stratili možnú styčnú plochu s „liberalizovaným“ režimom a čakalo ich opätovné presadenie sa štátnej kontroly násilnou cestou. Zosilnela i vnútorná diferenciácia náboženských aktivistov v spektre od otvoreného odporu po otvorene deklarovanú ochotu k aktívnej kolaborácii v záujme zachovania pokoja a prípadných osobných stabilizovaných pozícií.

Rastúce štátne zásahy v 90. rokoch, ktoré sú predmetom siedmej kapitoly, a ich zdôvodnenia, sú solídny exkurzom do dobovej stránickej rétoriky. Je citeľné, že autor v tejto časti knihy vychádzal nielen z vlastných aktuálnych terénnych výskumov v Číne, ale mal možnosť načúvať uchoťm vycvičeným vyrastaním v atmosfére mediálnych husákovsko-jakešovských diskurzov. Aj osobná skúsenosť s transformujúcou sa postkomunistickou ekonomikou zrejme napomohla viacerým inšpirujúcim postrehom a kladeným otázkam, týkajúcich sa prispôbovaniu kláštorov rastúcemu, štátom podporovanému, cestovnému ruchu. Ten na jednej strane umožňuje dovedy obmedzovaný kontakt s cudzincami, očitými svedkami, a dáva tiež do rúk nástroje na ospravedlnenie vlastnej „neproduktívnej“ existencie. Na druhej strane narúša tradičné fungovanie kláštornej society a vyžaduje si modernizáciu a prispôbovanie súčasnosti i mimo sféry priameho štátneho nátlaku. Zaujímavým prvkom adaptácie veriacich na režimovú rétoriku je prezentovanie vybraných, štátom neschvaľovaných náboženských praktík z kategórie „povier“ ako „ľudové“ a „tradičné“ kultúrne dedičstvo.

Posledná z kapitol sa zaoberá širšími kontextmi náboženskej politiky v Tibete, tak vo vnútropolitických, ako i medzinárodnopolitických súvislostiach. Politická aktivizácia tibetských buddhistických mníchov a ich následná represia zo strany štátu povzbudila novú emigračnú vlnu, ale tiež aktivity dlhodobého tibetského exilu (vrátane dalajlámu), ktorý sa datuje od konca 50. rokov. Na problematiku postavenia Tibetu sa sústredil záujem médií a následne svetovej verejnosti. Bude

však zaujímavé sledovať, ako sa najmä USA (ako dlhodobý mocenský konkurent) bude vyrovnávať s rozostrovaním obrazu ideologického nepriateľa – Číny, odlišnej a nepriateľnej vzhľadom na jej štátne komunistické doktríny, od ktorých však markantne ustupuje napr. v hospodárskej oblasti, a na čom bude postavená argumentácia za rešpektovanie „jedinečného náboženského, jazykového a kultúrneho dedičstva“ Tibetu (s. 147), ak nielen komunizmus, ale aj niektoré podstatné prvky oného „dedičstva“ sú s v rozpore s demokratickými tradíciami a štandardmi moderných západných spoločností. Môže ísť dokonca o rozpor výraznejší, než s tradične hierarchizovaným straníckym myslením, atmosférou disciplíny, preferenciou kolektívnosti atď.

Kniha je doplnená štyrmi ukážkami čínskych režimových textov so vzťahom k analyzovanej problematike: *Opatrenia, týkajúce sa správy buddhistických kláštorov v provincii Kan-su* (1991), *Správa o previerke situácie v riadení kláštora Labrang* (1995), *Výbrané pasáže z publikácie Propagandistické materiály k štúdiu a vzdelávaniu k vlastenectvu v tibetskom buddhizme* (1998) a *Nariadenie o náboženských záležitostiach* (2005).

Kniha Martina Slobodníka *Mao a Buddha* je o Číne aj o nás. O tom, čo sa v spoločnostiach ovládaných komunistickým režimom dialo, deje, v čom sme taktiež žili, čomu sme sa vyhli a čomu sme ušli. Aj keď nám ponúka pohľad do geografickej diaľky, stále je v ňom kdesi na konci zrkadlo.

Marína Zavacká

GLOSÝ – BIBLIOGRAFIA

VŠEOBECNÉ DEJINY

ZBÍRAL, David. *NEJVĚTŠÍ HEREZE. Dualismus, učenecká vyprávění o katarství a budování křesťanské Evropy*. Praha : Argo, 2007, 169 s.

V českej knižnej produkcii sa na sklonku roku 2007 objavila v nakladateľstve Argo útla kniha mladého historika a religionistu Davida Zbírala *Největší hereze. Dualismus, učenecká vyprávění o katarství a budování křesťanské Evropy*. Autor sa snažil v knihe priblížiť prvé veľké heretické vystúpenie v stredoveku, ktoré sa začalo v polovici 12. storočia v Porýní a rozšírilo sa do južného Francúzska a Talianska. Nezameral sa však na faktografiu udalostí, ale na dva okruhy problémov, ktoré sa vynárajú s týmto prvým rozsiahlym heretickým prejavom – na otázku sformovania poznania o kaciroch a ich učení v dielach vtedajších učencov a na otázku pôvodu myšlienky dualizmu ako základnej charakteristiky kacirov. Tieto dve otázky vyplynuli z autorovej dôkladnej znalosti a analýzy prameňov so zmienkami o prvých heretických vystúpeniach. Narazil v nich na niekoľko nezrovnalostí vo vykreslení heretikov. Z toho dôvodu si naprv všima, akým spôsobom sa formovala vedomosť o stredovekých kaciroch, ako sa šírila v spisoch stredovekých intelektuálov a ako vzniklo a rozšírilo sa slovo *katar*. Autor detailne predstavil dva texty z 12. storočia, ktoré vznikli v približne v rovnakom čase, vzťahujú sa k tomu istému územiu a informujú o ľuďoch, ktorí sa odklonili od pravej viery. Prvým textom je spis *Liber contra hereses katharorum (Kniha proti katarským bludům)* napísaný medzi rokmi 1163 – 1165. Jeho autorom je benediktínsky mních Ekbert z kláštora v Schönau. V jeho diele sú kacíri opísaní veľmi konkrétne a jednoznačne. Čitatelia sa zo spisu dozvedajú o ich vieroučných článkoch, obradoch, o ich organizácii a geneológii a po prvýkrát sa v tomto

diele objavuje pomenovanie pre odpadlíkov *katarí – catharistae*. Autorom druhého textu, resp. listu, napísaného niekedy v 40-tych rokoch 12. storočia je predstavený premonštrátskeho kláštora Ebervin zo Steinfeldu. Na oboch textoch je pozoruhodné, že napriek mnohým konkrétnym zhodám v charakteristike heretikov sa v celkovom podaní herézy výrazne líšia. Ebervin v liste spomína dve skupiny kacirov, ktoré sa navzájom voči sebe vymedzujú. David Zbírál si v tejto súvislosti kladie niekoľko otázok. Predovšetkým ho zaujíma, kde zmizli spomínané dve skupiny kacirov z listu Ebervina a prečo ich už Ekbert nespomína. Už v minulosti sa historici snažili zistené rozdiely vysvetliť rôznymi teóriami. Najčastejšie sa objavujú úvahy o východnom (byzantskom) pôvode jednej skupiny, či ich postupnom splynutí. D. Zbírál odmieta tieto interpretácie. Domnieva sa, že v Ekbertovom diele zmienky o druhej skupine chýbajú zámerne, pretože existencia dvoch rozličných heretických skupín nevyhovovala Ekbertovmu redakčnému zámeru. Ekbert sa vo svojom diele snažil opísať herézu ako monolit s jasne definovanými článkami viery. D. Zbírál ďalej poukazuje na skutočnosť, že mnohé tvrdenia, ktoré sa objavujú u Ekberta nemali žiadnu oporu v dobovej realite a zdá sa, že charakteristika katarov je len učeneckou konštrukciou Ekberta zo Schönau, ktorá však ovplyvnila vnímanie katarov až do súčasnosti. Svoje tvrdenie autor podporuje analýzou ďalších textov, ktoré vznikli v približne v rovnakom čase.

Autor sa podrobne venuje druhej téme – dualizmu, ktorý sa vníma ako niečo špecifické, takmer oddeľujúce katarov od kresťanstva. V tejto súvislosti autor opäť poukazuje na skutočnosť, že z prameňov, ktoré pochádzajú priamo z prostredia heretikov, akýkoľvek súvis s dualizmom, teda vierou v dvoch bohov – dobého a zlého – absentuje. Autor sa preto zameriava na počiatky myšlienky viery v dualizmus v spojitosti s heretickým vystúpením a dospieva k poznaniu, že koncepcia dualizmu ako viery v dva princípy pôvodne nevznikla u kacirov, ale u cirkevných predstaviteľov, ktorí concipovali texty – presnejšie príručky, ktorých úlohou bolo odhaľovať kacirov. D. Zbírál si zároveň

všimol, ako sa dualizmus postupne menil vplyvom meniacej sa kultúrnej a spoločenskej atmosféry a súčasne upozornil, že neexistovala v podstate jednoznačná definícia dualizmu, ale existovali rôzne typy dualizmu.

D. Zbíral v knihe upozorňuje ešte na ďalší zaujímavý jav, ktorý sa vynára na prelome 12. a 13. storočia spolu s katarskou herézou. Autor je presvedčený, že práve v tomto období dochádzalo k intenzívnemu presadzovaniu „*spoločensky konštruktívnej racionality*“, ktorá postupne odsunula na vedľajšiu koľaj asketicko-mníšsku podobu kresťanstva. Tento prúd sa totiž výraznou mierou podieľal na vzniku heréz a tie svojimi učeniami (odmietanie manželstva, krstu detí, almužien a modlitieb za mŕtvych, očistca a iné) podľa cirkevných predstaviteľov ohrozovali samotné základy spoločnosti. D. Zbíral sa domnieva, že z tohto dôvodu začali klerici presadzovať nový model kresťanskej spoločnosti, ktorý sa formoval súbežne s učeneckou konštrukciou herézy. Už sa nevyzdvihoval asketický spôsob života odmietajúci manželstvo a plodenie detí. Manželstvo sa zaradilo k siedmym sviatosťami, definitívne sa presadil krst malých detí a zároveň dochádza k presadzovaniu kňazského celibátu a najmä myšlienky, že laici a klerici predstavujú dve zásadne odlišné skupiny.

Útla kniha Davida Zbírala výraznou mierou prispieva k poznaniu atmosféry 12. storočia, jeho dynamiky a intelektuálneho rozmachu.

Hana Chorvátová

MARÁZ, Karel. *VÁCLAV III. (1289 – 1306). Poslední Přemyslovec na českém trůně*. České Budějovice : Bohumír Němec-VEDUTA, 2007, 160 s.

Roku 2007 sa dostalo na knižný trh dielo o poslednom Přemyslovcovi na tróne z pera Karla Maráza. Pre slovenského čitateľa je zaujímavé predovšetkým pre skutočnosť, že Václav III. bol aj uhorským kráľom.

Publikácia je rozdelená na 7 statí. Po predhovore nasleduje úvod, kde autor okrem

stručného životopisu podáva pohľad na vývoj historiografie a literatúry faktu o Václavovi III. Stať s názvom *Český stát na přelomu 13. a 14. století* pojednáva o spoločenskej, cirkevno-správnej a hospodárskej situácii v Čechách v tomto období. V krátkosti je tu spomenutý aj rozvoj vzdelanosti, kultúry a umenia za vlády Václava II. Z pohľadu slovenských dejín je najzaujímavejšia kapitola *Uherský král*. Autor tu opisuje politickú situáciu v Uhorsku po smrti Ladislava IV. Kumánskeho a nástup Ondreja III. na trón. Následne zachytáva osudy Václava III. od jeho odchodu z Čiech, cez korunováciu v Stoličnom Belehrade, vládu a odchod z Uhorska roku 1304. Zároveň je tu opísaný boj o uhorskú korunu s Karolom Róbertom z Anjou a postoj pápežskej stolice k Přemyslovcovi. K. Maráz v časti publikácie s názvom *Český a polský král* najprv uvádza informácie o posledných dňoch vlády Václava II. Následne sa venuje zahraničnej politike mladého nasledovníka trónu, urovnaniu vzťahov s rímskym kráľom Albrechtom I. Habsburským, vzdanie sa nároku na uhorskú korunu v prospech Otta III. Bavorského, svadbe Václava III. s Violou Tešínskou a jeho sestry Anny s Henrichom Korutánskym. Zaujímavá je časť, kde autor analýzou zachovaných listín polemizuje s textom *Zbraslavskej kroniky*, kde je Václav III. opísaný ako panovník, ktorý rozdáva majetok šľachte a žije hýrivým životom. Zachované listinné dokumenty svedčia totiž o opaku. Potvrdzujú kontinuitu s vládou jeho otca. Ako príklad sa uvádza aj založenie cisterciáckeho kláštora Thronus regis neďaleko Vsetína. Václav II. založil totiž zbraslavský kláštor, kde bol aj pochovaný, s názvom Aula regia. Pre bežného čitateľa je určite najlákavejšia časť o olomouckej vražde a osudoch ostatkov Václava III. K. Maráz najprv v krátkosti rozoberá otázku presného miesta vraždy kráľa. Potom už na základe zachovaných správ sa priam detektívnym spôsobom snaží vypátrať vraha. Dochádza k názoru, že ním bol Konrád z Botenštejna alias z Mulhowu. Čo sa týka objednávatela vraždy, autor po vyčerpávajúcej analýze doterajších názorov ako najpravdepodobnejšiu možnosť uvádza, že

sa jednalo o malú skupinku jednotlivcov alebo rodov z radov českej šľachty. Na konci v krátkosti približuje osud pozostatkov Václava III. Posledná kapitola má názov *Osobnosť Václava III.* Možno ju považovať za zhrnutie celej publikácie. Obsahuje všeobecný pohľad na vládu tohto panovníka.

Po technickej stránke publikácia obsahuje bohatý poznámkový aparát, výber základných prameňov a literatúry, register a súhrn v nemeckom jazyku. Pred názvom statí sú uvedené krátke citáty zo *Zbraslavskej kroniky*. Práca je vyvážene doplnená fotografiami, mapami a perokresbami. Čitateľovi poskytuje prehľad o rodinných vzťahoch genealogická tabuľka posledných Přemyslovcov a tabuľka genealogických vzťahov posledných Arpádovcov.

Na záver možno hodnotiť, že hoci ide vzhľadom na počet strán o nevelké dielo, obsahovo prináša nové pohľady na život a smrť Václava III. Myslím, že sa autorovi podarilo splniť cieľ, ktorý spomína v úvode. Konkrétne, že objektívne opísal osobu Václava III. a jeho vládu.

Peter Ivanič

KREUZ, Petr – MARTINOVSKÝ, Ivan. *VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ A NAVAZUJÍCÍ PRAMENY (Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích)*. Hradec Králové : Univerzita Hradec Králové-Scriptorium, 2007. 528 s.

Koniec stredoveku a začiatok novoveku je charakterizovaný aj vytváraním štátoprávneho systému v stredo európskych krajinách. K tejto problematike týkajúcej sa českej krajiny vyšla roku 2007 publikácia *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny (Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích)*. Ide o vydanie základných troch prameňov k právnym a politickým dejinám českého štátu. Tieto sú na jednej strane významným historickým dokumentom, na strane druhej predstavujú normatívne akty českého zemského práva vladislavského

a predvladislavského obdobia. Edícia nadväzuje na edíciu z druhej polovice 19. storočia a vyhovuje aj moderným a náročným požiadavkám prepisu a edovania starých historických textov.

Publikácia pozostáva z dvoch častí – z historicko-právneho výkladu pozadia i formovania uvedených troch prameňov a zo samotného uvedenia a sprístupnenia ich textu. V prvej časti sa dozvedáme o pokusoch o kodifikáciu zemského práva pred vydaním *Vladislavského zriadenia*, o zápase o jeho uznanie až po prehľad, popis a hodnotenie doterajších edícií *Vladislavského zemského zriadenia*, *Svatováclavskej zmluvy* a *Zriadenia o ručnicích* nevynímajúc edíciú i jazykovú poznámku k súčasnému vydaniu. Druhá, nosná časť, obsahuje samotný prepis týchto troch právnych textov spolu s prípskami a úpravami užívateľov, ako aj ich dodatkov, ďalej prepis odchýlok a rozdielov vydaných textov v prvej tretine 16. storočia až po konkordancie číslovania ich článkov. Nechýba pramenná rukopisná i tlačenná základňa a použitá literatúra, ktorá dokumentuje veľký záujem českých bádateľov o túto problematiku od polovice 19. storočia až po súčasnosť. Vecný register a register osobných mien i zemepisných názvov, ako aj obrazová príloha, uľahčujú orientáciu v tejto rozsiahlej publikácii. Na konci sa nachádza podrobné resumé v nemeckom i anglickom jazyku.

Počiatky vlastného vývinu českého zemského zriadenia možno nájsť už v 13. storočí, a to predovšetkým v nariadeniach Přemysla Otakara II. a Václava II., kde sa začínali formulovať prvky domáceho zvykového práva prelínajúce sa s cudzími, napr. talianskymi vplyvmi, ale aj v kombinácii s rímskym právom (Banický zákon – *Ius regale montanorum*), pričom prioritne išlo z úžitkového hľadiska o upevnenie centrálnej moci panovníka, ale aj o snahu šľachty hájiť si svoje práva a pozície. Za Karola IV. došlo k zásahom do súdnictva ako verejnoprávnej inštitúcie. Predovšetkým išlo o vytvorenie dvorského súdu popri existujúcom zemskom, pričom dvorský súd mal byť najvyššou súdnou inštanciou v krajine. Súčasne sa v jeho kancelárii pripravovala *Maiestas Carolina*, súbor zákonov vychádzajúcich naj-

mä z kanonického práva, pojednávajúca napr. neodobratie majetku, dedičské právo, trestnú právomoc týkajúcu sa aj šľachticov, zákazu ordálov v praxi zemských súdov alebo platenia kláštorného dôchodku a židovského censu do kráľovskej komory. Nakoniec ju cisár odvolal výmenou za potvrdenie *Zlatej buly sicílskej* z roku 1348 o nástupníckych právach, čo bolo preňho prioritné. Šľachtická opozícia pozostávajúca zo šľachtického a rytierskeho stavu vždy zotrvala na svojich pevných pozíciách a v boji o svoje politické i právne výsady zmariť aj zámer Juraja Podebradského († 1471), ktorý v snahe o dohodu s umiernenými katolikmi dosiahol, že sa začali spisovať šľachtické práva a slobody. K zásadnej zmene k postoju spisania a vydania zemského práva zo strany šľachty došlo za Vladislava II. Jagelovského, keď česká šľachta sama požadovala spísať a kráľom potvrdiť staré zvykové práva prv, než by sa mohli vložiť do „zemských dosiek“ niektoré nové prvky. Postupne, v priebehu trinástich rokov, sa spísali zemské práva týkajúce sa však len šľachty a rytierstva. Isteže obsahovali aj veľa povinností a sankcií pre poddaných a zákonných článkov umožňujúcich plynulejší chod každodenného života v krajine. Úplne pritom vypadlo z hry duchovenstvo a aj tretí „mestský“ stav, ktorý mal na sneme len právo účasti a nesúhlasu. Všeobecne prevládala názor, že mestá sú podriadené kráľovi a podliehajú kráľovskej komore na rozdiel od slobodných pánov a rytierov. Nakoniec bolo *Vladislavské zemské zriadenie* odsúhlasené na sneme v Bratislave roku 1500 a v tom istom roku aj vydané tlačou v Prahe u neznámeho tlačiaru. Stalo sa tak až po jeho redakcii purkrabím Pražského hradu Albrechtom Rendlom z Oušavy spolu s Petrom a Zdenkom zo Šternberka, najvyšším zemským sudcom, komorníkom a najvyšším pražským purkrabím. Aj keď malo *Vladislavské zemské zriadenie* veľa nedostatkov, najostrejšie sa postavili proti nemu mestá. Prešlo ešte takmer sedemnásť rokov nepokojov i ozbrojených konfliktov na obidvoch stranách, kým po siahodhlých vyjednávaniach došlo k zmiereniu prijatím dodatkov k zemskému zriadeniu vo *Svätováclavskej zmluve* na sneme v Prahe roku

1517 za Ľudovíta II. Jagelovského. Všetky tri stavy – panský, rytiersky a mestský (40 kráľovských miest dosiahlo dohodu za cenu hospodárskych ústupkov) ju uznali a postupne zaviedli do praxe aj bez oficiálneho potvrdenia kráľom, ktorého tak ako v iných záležitostiach nerešpektovali. Zmluva platila do zavedenia *Všeobecného súdneho poriadku* roku 1782. Nástupom Ferdinanda I. Habsburského prišlo k reorganizácii dvorskej finančnej správy a roku 1530 aj k zmenám v zemskom zriadení za úplne iných politických okolností. K výraznému posilneniu kráľovskej moci došlo po bitke na Bielej Hore za Ferdinanda II. Habsburského.

Autori Petr Kreuz a Ivan Martinovský podali vo svojom diele súvislý a kvalifikovaný historický výklad o začiatkoch právneho systému v Čechách doložený bohatou literatúrou. Pristupovali aj kriticky a na viacerých miestach polemizovali so staršími autoritami, resp. so staršími vžitými názormi, napr. o domnienke Jaromíra Čelakovského o kodifikačnom zámere Juraja Podebradského (s. 33).

Z knihovníckeho hľadiska je cenný podrobný popis všetkých dostupných exemplárov *Vladislavského zemského zriadenia*, ako aj ďalších prameňov k dejinám ústavného práva v Čechách v rokoch 1500 – 1530, ktoré sa zachovali vo veľmi skromnom počte. Nasleduje prehľad doterajších vydaní uvedených prameňov a charakterizovanie i hodnotenie ich formy, spôsobu sprístupnenia a metodické poznámky. Dôležitá je edičná a jazyková poznámka, ktorá približuje spôsob prípravy súčasnej edície prameňov na základe všeobecne platných transkripčných zásad a pravidiel transkripcie českých textov, pričom názorne sa poukazuje na niektoré osobitosti prepisu nutných z dôvodu nejednotne písaných grafém a celkovo neustálenej spisby 16. storočia z hľadiska filologického včetne opráv omylov a chýb. Zároveň autori podchytili pripisy, úpravy, glosy a dodatky, ktoré si do textu zaznamenali užívatelia v dôsledku zmien vydaním ďalšieho zemského zriadenia roku 1549 a 1564 (s. 293-379). Poskytujú predstavu o postupnom vývine právneho myslenia i terminológie, ale aj materiál o využívaní zemského zriadenia v konkrétnych prípadoch.

Prepis textu je opatrený mimoriadne starostlivo vypracovaným poznámkovým aparátom, resp. vysvetlivkami i vhodnými komentármi. Najrozsiahlejšie je *Vladislavské zemské zriadenie* (150 listov; s. 105-266), obsahuje 576 článkov, *Svätováclavská zmluva* (12 listov; s. 267-284) 54 článkov *Zriadenie o ručníciach* (4 listy; s. 285-291) zahŕňa 22 článkov. Jazyk všetkých troch prameňov je český, ako bolo uvedené pri zásadách ich prepisu. *Vladislavské zemské zriadenie* preložil Roderik Doubravský do latinského jazyka roku 1527 pre potreby Ferdinanda I.

Publikácia prezentuje kodifikácie zákona Českého kráľovstva v celom jej vývine od 13. storočia až po rok 1500, resp. 1517. Zo susedných krajín prijali krajinské poriadky *Landesordnungen* Dolné Bavorsko roku 1474, Sasko roku 1482, avšak na podnet zemepána, ktorý hľadel na záujmy stavov svojej zeme. Ako reakciu na Džozo povstanie roku 1514 napísal a vydal tlačou vo Viedni roku 1517 uhorský právnik a politik Štefan Verböci/ Werböczy *Tripartitum*, čiže knihu o obyčajovom práve Uhorského kráľovstva, ktorá obsahuje v troch častiach zbierku v stredoveku platného uhorského súkromného a čiastočne verejného obyčajového práva, s dôrazom na šľachtické právo. Oproti uvedeným právnym dokumentom v Čechách rozhodovali o zemskom zriadení privilegované stavy, samozrejme po prijatí alebo prehodnotení požiadaviek panovníka. Vhodným momentom pre vyjednávanie českých politikov s kráľom bola skutočnosť, že Vladislav II. Jagelovský a neskôr aj jeho mladší syn Ľudovít boli kráľmi, ktorí v záujme dosiahnutia koruny, resp. udržania sa pri „moci“ ako na českej tak i na uhorskej strane robili neprímerané ústupky šľachte. Vzájomné rokovania o zemskom zriadení prebiehali počas dlhšieho časového obdobia a aj v zložitých podmienkach konfesijného kryštalizovania – popri katolíckej a husitskej či utrakvistickej skladbe obyvateľstva sa to týkalo aj prijímania i odmietania pikartských, čiže českých bratov. Na rozdiel od predošlých právnych kníh českého zemského práva, v tomto období sa už dala využiť kníhtlač, ktorá sa udomácnila

v Čechách roku 1476, a tak veľmi dobre napomohla zverejniť a rozšíriť *Vladislavské zemské zriadenie*.

Eva Frimmová

STAMATOVIĆ, Desanka. *SAGA O DRAŠKO-CIJEVIMA (Sága Draškóciocov)*. Svilajnac : Resavska biblioteka, 2008, 143 s., obr. v texte, vyšlo v srbčine.

Na Slovensku prakticky neznámy príbeh turčianskeho zemianskeho rodu z dediny Dražkovce, ktorého jedna vetva sa v druhej polovici 19. storočia usadila v centrálnom Srbsku, je námetom zaujímavej genealogicko-historickej monografie srbskej profesorky filológie na univerzite v Belehrade. Približuje osudy niekoľkých generácií pôvodne slovenskej rodiny, ktorá dosiahla v Srbsku výnimočné postavenie a svojim dlhoročným pôsobením priaznivo vplývala na rozvoj viacerých oblastí ľudského života.

Autorka v práci tvrdí, že stručne približuje 700 rokov existencie jedného z najstarších „aristokratických“ rodov na Slovensku. Toto tvrdenie je ale nadnesené, pretože o histórii rodu v staršom období prináša len základné informácie. Navyše v prípade Draškóciocov (Draskóczy de Draskócz, v 16. a 17. storočí bežne Draškóvský) nešlo o aristokraciu, ale o príslušníkov nižšej kuriálnej šľachty, zemianstva. Ich pôvod je skutočne doložený už od polovice 13. storočia, keď dostali od panovníka Bela IV. donáciu na pôdu v blízkosti hradu Sklabiňa v Turci bratia Dražko a Mikula. Priame potomstvo Dražka, potom obývalo dedičné majetky až do konca feudalizmu a môžeme sa tam s nimi stretnúť ešte aj v súčasnosti. Už v priebehu stredoveku sa z osídlenia vyvinula kuriálna dedina nazývaná podľa mena zakladateľa rodu Dražkovce a potomstvo pôvodne jednej rodiny sa rozrástlo na viaceré rodové línie. Napriek tomu, že v rámci turčianskej stolice používali mená jednotlivých línií (Krasnec, Milko, Ilgo, Vanovič a iné), boli si vedomí príbuznosti a mimo stolice sa

prezentovali prevažne pod pôvodným menom Draškovský, resp. Draškóci. Príslušníci rodu sa v minulosti hojne uplatňovali v službe majiteľov Sklabinského hradu a v turčianskej stoličnej správe. Počas existencie monarchie sa dostali aj do iných regiónov na Slovensku, ale aj na územie dnešného Maďarska, Rakúska a Chorvátska. Práve dejiny jednej takejto línie rodu na území centrálného Srbska približuje predkladaná práca. Srbsko, ktoré sa podobne ako ďalšie balkánske štáty v 19. storočí oslobodilo spod tureckého jarma, sa pod vládou mladého vzdelaného srbského princa Mihajla otváralo svetu. Kvôli jeho reformám sa Srbsko stalo príťažlivou krajinou pre vzdelaných odborníkov z Európy, ktorí tu hľadali viac slobody, prácu a lepší život. Roku 1868 prišiel do Belehradu so svojou rodinou lekárnik Ján (Jovan) Vanovič-Draškóci, ktorý vlastnil lekárňu v Kláštore pod Znievom. Vo svojom novom pôsobisku otvoril roku 1871 lekárňu „U srbského erbu“, ktorá bola treťou v tomto meste. Jeho obaja synovia vyštudovali farmáciu a venovali sa rovnakému povolaniu ako otec, pričom Kornel ostal pôsobiť v Belehrade a Július sa odsťahoval do malého mesta Svilajnac. Tu roku 1875 otvoril vôbec prvú lekárňu „Svätá Trojica“ v kraji Resava a jeho okolí. So svojou manželkou Vilhelmínou splodili osem detí, ktoré dali pokrstiť v pravoslávnom kostole. Práve v resavskom kraji táto rodina zohrala významnú úlohu v sociálnom, ekonomickom, kultúrnom a športovom rozvoji. Július Draškóci a jeho potomkovia sa stali zakladateľmi a činiteľmi množstva spolkov a organizácií z rôznych odborov ľudskej činnosti, ako napríklad Resavské poľovnícke družstvo, čitateľský spolok „Resavská omladina“, Resavská sporiteľňa, Športový spolok, Resavské múzeum, Nadácia na podporu chudobných študentov, Spolok vojnových veteránov a ďalšie. Jeho syn, Jovan-Ivko Draškóci, bol v 20. rokoch predsedom obnoveného Sokolského družstva „Dušan Silný“. Príslušníci rodu sa počas všetkých balkánskych vojen ako dobrovoľníci zúčastnili obrany svojej vlasti v rámci srbskej armády. Jednotliví členovia rozvetveného rodu sa v priebehu 20. storočia

venovali aj iným odborom a vyštudovali viaceré univerzity aj v zahraničí. Spolu dali Srbsku štyroch farmaceutov, štyroch lekárov, päť inžinierov a iných expertov. Spomínaná práca je zaujímavým dokladom toho, akým prínosom pre hostiteľskú krajinu mohli byť niektorí naši krajanovia v zahraničí. Napriek všeobecným faktom o zaostalosti Rakúsko-Uhorskej monarchie, Uhorska a v rámci neho územia Slovenska oproti iným európskym štátom v 19. storočí je dokladom, že aj naši vzdelaní a schopní jednotlivci zvyšovali v zaostalejších regiónoch civilizačnú úroveň a pričínili sa významnou mierou o miestny hospodársky a kultúrny rozvoj.

Kniha obsahuje stručné resumé v anglickom jazyku, dobové fotografie členov rodu ako aj reprodukcie dokumentov, dobové pohľadnice a fotografie sídel. Na jej konci sa nachádza prehľadný rodostrom potomkov Jána Vanoviča Draškóciho a jeho manželky Terézie Búl'ovskej, ktorí sa spomínajú v knihe. Knihu vydala Resavská knižnica v Svilajnci pri príležitosti svojho 140. výročia založenia, uvedomujúc si, že „*písané slovo zachová pred zabudnutím rešpektovaných obyvateľov*“, ktorí boli jej blízkymi spolupracovníkmi.

Maroš Mačuha

FIŠER, Zdeněk (ed.). *DANIEL SLOBODA. DOKUMENTY III. Korespondence s přáteli II.* Brno : Maticе moravská, 2008, 420 s.

V rámci edície *Prameny dějin moravských* vyšla ako 17. zväzok rozsiahla vedecká edícia dokumentov týkajúca sa pozoruhodnej osobnosti moravsko-slovenského kontextu 19. storočia – Daniela Slobodu (1809 – 1888). Zdeněk Fišer sa už pred rokmi pustil do široko koncipovaného edičného projektu v súvislosti s Danielom Slobodom a od roku 2001 sa mu podarilo vydať už päť zväzkov. Škoda, že denníky, prvý zväzok korespondencie s priateľmi, ako aj súbor rôznych Slobodových odborných prác vydali rôzni vydavatelia, čím sa podstatne skomplikovali

val prístup k týmto dielam a zneprehľadnilo sa ich vydávanie. Keď sa Matica moravská napokon ujala celého projektu a roku 2005 vydala druhý zväzok korešpondencie s rodinou (ide o listy Daniela Slobodu so svokrom Samuelom Jurkovičom) začalo svitať na lepšie časy. Pripravujú sa ďalšie zväzky korešpondencie s rodinou. Prvý bude obsahovať listy Daniela Slobodu a Jozefa Miloslava Hurbana a tretí v poradí ostatnú rodinnú korešpondenciu. Matica moravská má lepšiu distribúciu, a to predovšetkým do vedeckých kruhov, má aj renomované solidného vydavateľského domu.

Druhý zväzok korešpondencie s priateľmi je teda v poradí už piatym vydaným dielom celého projektu, druhým pod krídlami Matice moravskej. Jednotná podoba a veľkorysý vzhľad dávajú ľuďom, že prvé tri zväzky vyšli tak, ako vyšli.

Anotovaná korešpondencia s priateľmi obsahuje vzájomné listy Daniela Slobodu so šiestimi osobnosťami. Spolu zo 168 listov je len 7 Slobodových, zvyšok sú listy adresované jemu. Medzi ich pisateľmi musia slovenského odborníka zaujať mená Mikuláša Dohnányho, Gašpara Fejérpataky-Belopotockého, Jána Kollára, Karola Kuzmányho, Dionýza Štúra a Ľudovíta Štúra. Pravda, čitateľ tu v záujme komplexnosti nájde aj listy vydané už v slovenských edíciách a nachádzajúce sa v Archíve literatúry a umenia SNK v Martine. Na druhej strane listy z pozostalosti Daniela Slobodu uložené v Muzeu Komenského v Píerove alebo listy z Moravského zemského archívu v Brne nepatria vždy k najznámejším. Navyše aj listy s viac či menej známymi moravskými dejateľmi, neraz regionálneho významu, sa častokrát týkajú Slovenska a poskytujú o ňom cenné informácie. Napr. technik Viktor Lorenc pôsobil v 70. a 80. rokoch 19. storočia v železniarňach v Krompachoch a jeho informácie sú z hľadiska pôsobiska i zamestnania v mnohom unikátne. Mnohé ďalšie listy upútajú zachytením každodennosti a ľudsky intímnych detailov. Veľa sa dozvedáme z vnútorného života evanjelickej cirkvi, z národného hnutia i z rozmanitých podôb česko-slovenskej spolupráce.

Na edícii už od začiatku upúta precíznosť v jej spracovaní. Po edičnej poznámke a odkaze na práce o samotnom Danielovi Slobodovi nasleduje 16 kapitol uvedených fotografiou osoby, opoznámkovanými a fundovane spracovanými medailónmi jednotlivých pisateľov Slobodovi, či adresátov Slobodových listov a ukážkou faksimile jedného z listov. Potom nasledujú vlastné listy opoznámkované skutočne vo vzorovej podobe, prípadne preložené, a to aj s cudzojazyčným textom originálu. Je obdivuhodné, že Z. Fišer registruje aj najnovšiu slovenskú literatúru a v dostatočnej šírke ju aj používa. V závere nasleduje obrázková príloha, prehľad všetkých listov, zoznam literatúry a pociťovo vypracované registre.

Každá edícia prameňov je pre historika výbornou pomôckou a zriedlom primárnych informácií. Pokiaľ je navyše urobená precízne a s potrebnou kvalitou, a to je prípad aj Fišerovej edície, je zárukou, že sa bude používať dlhé desaťročia.

Roman Holec

1848 – 1945

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848 – 1867. IV. ABTEILUNG. Das Ministerium Rechberg, Band 2. 6. März 1860 – 16. Oktober 1860. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfer. Wien : ÖBV, 2007, LXVIII + 525 s.

Ďalší zväzok veľkej série protokolov zo zasadnutia Rakúskej ministerskej rady je venovaný obdobiu od marca do októbra 1860, teda „strednému“ obdobiu vlády Johanna Bernharda Rechberga, grófa z Rotenlöwen. Rechberg sa dostal do čela ministerskej rady v máji 1859, keď vystriedal Buola-Schauensteina po katastrofálnej vojenskej porážke vo vojne proti koalícii Sardínskeho kráľovstva a Francúzska. Solferino tak rozhodlo o politickej kariere Rechberga, ale nedoprialo mu spolurozhodovať o politike Rakúska v priaznivej dobe. Ako vždy

po vojenských porážkach, stálo Rechbergovo ministerstvo aj v tejto dobe pred vážnou úlohou transformovať ríšu a dať jej, otrasenej mocensky navonok, ale aj vo vnútri, nové smerovanie. Druhý zväzok dokumentov zo zasadnutí orgánu, ktorý v tom čase niesol meno „ministerská konferencia“ (*Ministerkonferenz*) je ohraničený dvoma medzníkmi – v marci 1860 panovník zvolal zasadnutie tzv. zosilnenej ríšskej rady (*verstärker Reichsrat*) a v októbri 1860 vydal edikt známy ako *Októbrový diplom*.

Je to teda obdobie zosilnenej politickej aktivity a snahy o hľadanie akejsi vnútornej reformy ríše, pričom však ako zosilnená ríšska rada nebola parlamentom v pravom slova zmysle, ani ministerská konferencia nebola vládou. Protokoly z jej zasadnutí veľmi dobre odzrkadľujú túto situáciu. Zasadnutia prebiehali pravidelne a za celé obdobie siedmich mesiacov sa ich uskutočnila celá stovka, čo znamená, že sa zasadnutia konali pravidelne, takmer každý druhý deň. Obsah rokovaní je veľmi rozmanitý, niekedy až bizarný, vzhľadom na vážnosť situácie, v akej sa monarchia nachádzala v dôsledku pôsobenia revolučných síl (v porazenom Uhorsku, kde dvíhala hlavu maďarská revolúcia a v Taliansku, kde pokračoval proces zjednocovania) i v dôsledku zmenenej medzinárodnej situácie, keď sa o dominanciu na kontinente vehementne usiloval Napoleon III.

Na zasadnutiach ministerskej konferencie sa rokovalo aj o vážnych politických záležitostiach, ktoré napokon viedli k vydaniu *Októbrového diplomu*, ale z priebehu rokovaní je celkom evidentné, že panovník považoval svoju ministerskú konferenciu iba za poradný orgán, navyše, dal si záležať na tom, aby mu tento orgán radil tak, ako si to želal. Rechberg bol zrejme v danej chvíli pre cisára Františka Jozefa veľmi vhodnou osobou, ktorá na jednej strane zachovala dekórum a vážnosť, na druhej strane nedopustila väčší vplyv liberálov, ktorí sa v krajine pokúšali uplatniť svoj vplyv.

Dôležitou otázkou, ktorá sa na zasadnutiach ministerskej konferencie pravidelne objavovala, bola finančná kríza vyvolaná vysokými nákladmi na vyzbrojovanie armády a na prehratú vojnu.

Napriek obmedzenosti a krátkemu faktickému trvaniu bol *Októbrový diplom* predsa len v konečnom dôsledku nasmerovaním ríše smerom k obmedzenej konštitučnej monarchii. Publikované protokoly prinášajú zainteresovanému čitateľovi aj o tomto procese dôležité svedectvo.

Pre slovenského historika je práve tento zväzok dôležitý aj z toho dôvodu, že je to obdobie zvýšenej slovenskej politickej aktivity, ktorá napokon viedla k prijatiu memoranda roku 1861. Na rokovaníach ministerskej konferencie sa riešila aj otázka Uhorska, ktoré po porážke revolúcie bolo stále v akomsi provizóriu, o ktorom vedeli všetci, že nemôže trvať večne. Na zasadnutia ministerskej konferencie boli totiž, okrem ministrov, prizývaní aj predstavitelia maďarskej šľachty (Georg Apponyi, Georg Mailáth, Anton Szécsen), rovnako ako predstaviteľ českej šľachty Heinrich Jaroslav Clam-Martinič. *Októbrový diplom* bol vlastne pokusom o vyrovnanie sa s krajinami, a predovšetkým s Uhorskom. Malo to síce krátke trvanie, a počas toho krátkeho času vzrástli aj slovenské nádeje na riešenie slovenskej otázky, aj keď s takým variantom sa vo Viedni, samozrejme, nepočítalo.

Protokoly sú doplnené zasväteným a dôkladným úvodom zostavovateľa Stefana Malfèra ako aj, už s tradične vysokým štandardom spracovaným poznámkovým aparátom, vysvetlivkami, registrom. Je to teda ďalší kvalitný príspevok do pomaly sa uzatvárajúcej mozaiky protokolov Rakúskej ministerskej rady v období medzi revolúciou a vyrovnaním.

Dušan Kováč

KRONIKA

MEDZINÁRODNÉ SYMPÓZIUM ŠTÁT, BANÍCTVO A BANÍCKE AKADÉMIE. MONTÁNNI ODBORNÍCI V 18. A ZAČIATKOM 19. STOROČIA.

V dňoch 20. – 22. februára 2009 sa uskutočnilo v saskom Freibergu zaujímavé vedecké sympóziu. Jeho cieľom bolo porovnať vývoj banskej vedy a vzdelávania v rôznych oblastiach Európy.

Podujatie otvoril rektor univerzity vo Freibergu prof. Bernd Meyer a zástupcovia dvoch hlavných organizátorských inštitúcií podujatia, prof. Helmut Albrecht (Technická univerzita – Banická akadémia Freiberg) a prof. Christoph Meinel (Univerzita Regensburg). Prvá sekcia podujatia mala názov *Výmena poznatkov v baníctve a hutníctve*. V rámci nej odzneli štyri referáty. Prvý predniesol Bernd Hausberger (Univerzita Mexiko). Zaoberal sa v ňom vedeckým univerzalizmom Ignáca Borna a prenosom technológií medzi Strednou Európou a Hispánskou Amerikou v druhej polovici 18. storočia. Hlavnou témou jeho referátu bol transfer technológie tzv. európskej nepriamej amalgamácie zo Strednej Európy do Strednej a Južnej Ameriky. Je známe, že prvá huta s touto technológiou bola postavená v Sklených Tepliciach pri Banskej Štiavnici. Išlo o novú technológiu na získavanie drahých kovov z rúd. Technológia bola všemožne podporovaná samotným cisárom Jozefom II. Avšak v rámci deštrukcie jeho reforiem bola neskôr v Uhorsku zavrhnutá. Roku 1786 sa uskutočnilo prvé medzinárodné vedecké sympóziu v Sklených Tepliciach, na ktorom boli aj odborníci z Mexika. Vďaka tomu sa technológia neskôr skvele uplatnila v stredo- a juhoamerických kovohutách.

Ďalší príspevok predniesla Marianne Klemun z Viedenskej univerzity. Zaoberala sa problematikou, akým spôsobom sa rozširovali odborné poznatky medzi jednotlivými bankskými revírmi habsburskej monarchie. Tretím referentom bol švédsky montanista Hjalmar Fors (Kráľovský ústav pre výskum technológií, Štokholm). Analyzoval transfer technológií a odborných poznatkov do Švédska v 18. storočí. Štvrtým príspevkom predmetnej sekcie bol referát známeho nórskeho montanistu Björna Ivara Berga, dlhoročného riaditeľa nórskeho bankského múzea v Kongsbergu. Zaoberal sa problematikou študijných ciest učiteľov a študentov Banksého semináru v Kongsbergu v rokoch 1757 – 1814. Rokovanie prvého dňa sympózia uzavrela verejná prednáška Jakoba Vogela (Univerzita Kolín nad Rýnom) *Osvietenstvo pod zemou. Svet poznania európskeho baníctva koncom 18. a začiatkom 19. storočia*.

Druhý deň sympózia bola otvorená druhá sekcia sympózia – *Štát, hospodárstvo a baníctvo v období prechodu k moderným dejinám*. Michael Fessner z Banksého múzea v Bochume sa venoval problematike štruktúry pracovníkov uhoľných revírov. Oliver Glied (Univerzita Berlín) prezentoval referát *Mexický bankský sektor a medzinárodné „strieborné“ hospodárstvo*. Alfred Weiss z Viedne analyzoval štátne zásahy do alpského baníctva v 18. a na začiatku 19. storočia na príklade Schladmingu.

Tretia sekcia bola zameraná na montánnych expertov v 18. a začiatkom 19. storočia. Ursula Klein (Ústav Maxa Plancka pre dejiny vedy Berlín) sa zaoberala odborníkmi na Baníckej akadémii v Berlíne v rokoch 1770 – 1790. Christoph Bartels (Banské múzeum Bochum) oboznámil prítomných s osobnosťou hlavného bankského majstra v Harzi Georga Andreeasa Stelznera (1725 – 1802), Peter Schimkat (Kassel) zasa s osobnosťou Dietricha Karstena, známeho profesora baníckych akadémii vo Freibergu a Berlíne.

Štvrtá sekcia sympózia bola zameraná na proces diferenciácie vedeckých disciplín v rámci bankských vied. Bernhard Fritscher (Univerzita Mníchov) analyzoval nacionálny podtón pruskej geognosie v rokoch 1770 – 1848. Andreas Kleinert (Univerzita Halle-Wittenberg) predstavil osobnosť Johanna Joachima Langeho, profesora matematiky v Halle, ktorý na univerzite začal

prednášať základy montánných vied, Norman Pohl (Freiberg) zasa osobnosť známeho profesora Baníckej akadémie vo Freibergu Wilhelma Augusta Lampadiusa (1772 – 1842).

Posledná piata sekcia sympózia bola venovaná montánnemu vzdelávaniu v 18. a začiatkom 19. storočia. Michael Engel (Univerzita Berlín) informoval o Baníckej akadémii v Berlíne v rokoch 1770 – 1830, Hartmut Schleiff o počiatkoch vysokého montánného vzdelávania v Sasku v rokoch 1765 – 1868. Miroslav Kamenický (Univerzita Komenského, Bratislava) predniesol príspevok o baníckom školstve na Slovensku do založenia Baníckej akadémie v Banskej Štiavnici. O montánnom vzdelávaní v habsburskej monarchii v rokoch 1763 – 1848 referoval Peter Konečný (Univerzita Regensburg).

Sympóziu bolo veľmi zaujímavé a podnetné. Po každom prednesenom referáte nasledovala široká odborná diskusia. Pre slovenského montanistu bolo inšpirujúce porovnanie vývoja slovenského banského školstva s inými európskymi banskými oblasťami. Vývoj bol v niektorých momentoch podobný, v mnohom aj odlišný. Preto je ťažké presne chronologicky určiť dátum vzniku prvej vysokej technickej školy. Nárok na prvenstvo si robí Slovensko (Banícka akadémia v Banskej Štiavnici – založená 1762), rovnako aj Sasko (Freiberg 1765), ale svojim spôsobom i Nórsko (Kongsberg 1757). Bolo by možno treba stanoviť presné, všeobecne akceptované kritériá, k tomu však pravdepodobne v dohľadnej dobe nedôjde. Preto si vo svojich písomných materiáloch Slováci budú naďalej uvádzať, že v Banskej Štiavnici vznikla prvá vysoká technická škola na svete, rovnako ako aj Nemci (Banícka akadémia Freiberg) i ďalší. Som presvedčený, že takéto medzinárodné vedecké sympózia za účasti všetkých zainteresovaných strán, aké sa uskutočnilo vo Freibergu, dopomáhajú k vzájomnému pochopeniu a argumentačnému zblížovaniu.

Miroslav Kamenický

ROZBITIE ALEBO ROZPAD

V dňoch 11. a 12. marca 2009 sa pod týmto názvom uskutočnila v Bratislave medzinárodná vedecká konferencia, ktorá sa zaoberala príčinami a spoločenskými dôsledkami marcových udalostí z roku 1939. Náplň podujatia výstižne charakterizoval podtitul *Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Usporiadateľmi konferencie boli Historický ústav Slovenskej akadémie vied (HÚ SAV), Historický ústav Akadémie vied Českej republiky (HÚ AV ČR), bratislavský Vojenský Historický ústav a Veľvyslanectvo Českej republiky v Slovenskej republike, na ktorého pôde sa akcia uskutočnila. Vystúpili na nej takmer štyri desiatky renomovaných historikov i odborníkov mladšej generácie z Českej republiky, Maďarska, Rakúska, Poľska a zo Slovenska.

Referujúci prvého bloku sa zamerali na zahraničnopolitické aspekty zániku Československa. Dôraz kládli najmä na politiku veľmoci v sledovanom období. Okrem záujmov nacistického Nemecka, ktorému poslúžilo vyhlásenie slovenskej samostatnosti na definitívne rozbitie ČSR, sa ich príspevky venovali aj zahraničnopolitickým zámerom Veľkej Británie či názorom Vatikánu na priebeh udalostí. V rámci bloku odzneli príspevky Jindřicha Dejmk (HÚ AV ČR), Angely Hermann (Univerzita Erlangen-Norimberg), Davida Schriffa (Rakúska akadémia vied) Víta Smatanu (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR) a Emílie Hrabovec (UK, Bratislava).

Tému nasledujúceho bloku, ktorý na úvodný nadviazal, boli zahraničnopolitické aspekty rozpadu Československa so zameraním na politiku susedov. Referáty sa sústredili predovšetkým na mocenské ambície Maďarska a Poľska, preto v rámci bloku vystúpili najmä historici z oboch spomínaných krajín. Boli nimi László Szarka, István Janek (obaja z Maďarskej akadémie vied), Mateusz Gnizdowski (Poľský inštitút medzinárodných vzťahov) a Dariusz Dabrowski (poľský Inštitút národnej pamäti). Blok doplnil referát Miroslava Tejchmana (HÚ AV ČR), ktorý sa veno-

val zmenám britského prístupu k Balkánu potom, ako rozbitím ČSR definitívne stroskotala politika appeasementu.

Ústrednou témou tretieho bloku bol vnútropolitický vývoj v českých krajinách a na Slovensku. Referáty sa sústredili na krátke obdobie medzi októbrom 1938 a marcom 1939. Poukázali na fakt, že pri rozpade stranického systému v republike nešlo o jednotný proces, v každej krajine mal totiž jeho priebeh iný vývoj. Dotkli sa aj diskutabilnej nezávislosti súdnicstva na Slovensku po 6. októbri či dodnes často kontroverzne interpretovanej či dezinterpretovanej udalosti, ktorou ostáva aj po sedemdesiatich rokoch tzv. Homolov puč. V tomto bloku vystúpili s príspevkami Josef Harna (HÚ AV ČR), Milan Zemko (HÚ SAV), Katarína Zavacká (Ústav štátu a práva SAV) a Zlatica Zudová-Lešková (HÚ AV ČR).

Štvrtý blok konferencie sa niesol v znamení vnútropolitických udalostí v krajinách bývalého spoločného štátu. Okrem vývoja politického systému prvej Slovenskej republiky či kontaktov HSLS v zahraničí sa referujúci zaoberali aj širšími spoločenskými súvislosťami zmien, ktoré v sledovanom období postihli slovenskú a českú spoločnosť. Patrili sem nová orientácia hospodárskej politiky na Slovensku, reakcie českej verejnosti na vznik samostatného Slovenska, vzťah katolíckej cirkvi na Slovensku k novému štátu či téma prvých deportácií židovského obyvateľstva zo slovenského územia v novembri 1938. Referáty predniesli Igor Baka (Vojenský historická ústav), Valerián Bystrický, Ľudovít Hallon (obaja HÚ SAV), Jan Rychlík (UK, Praha), Róbert Letz a Eduard Nižňanský (obaja UK, Bratislava). Pracovnú časť ukončila diskusia. Definitívnu bodku za prvým dňom podujatia dal spoločenský večer.

Druhý deň odštartovala konferencia blokom, ktorého témou bola národnostná otázka a špecifický vývoj udalostí na jeseň 1938 a jar 1939 v niektorých regiónoch. Referáty sa dotkli národnostnej otázky ako nástroja hegemoniálnej politiky susedov voči Československu, postavenia nemeckej menšiny v českých krajinách v období II. republiky, zložitých konfliktov medzi z veľkej časti hungarofilski orientovanými spišskými Nemcami a Karmasinovou Karpathendeutsche Partei, či postavenia maďarskej menšiny v Bratislave. Z regiónov bývalého Československa sa pozornosť sústredila na vývoj v Sudetoch a priebeh marcových udalostí roku 1939 v nitrianskom regióne. Referujúcimi v rámci bloku boli Norbert Spannenberger (Univerzita Lipsko), Jan Gebhart (HÚ AV ČR), Michal Schvarc (HÚ SAV), Attila Simon (Univerzita J. Seleyho, Komárno), Jaroslav Šebek (HÚ AV ČR) a Martin Hetényi (Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra).

Druhý blok vyplnili referáty, ktorých spoločnou témou bola armáda a otázky bezpečnosti. Príspevky sa zaoberali pomníkovskými zmenami v československej armáde, maďarskými ozbrojenými akciami proti východnej časti Československa, najmä Podkarpatskej Rusi, bezpečnostnými opatreniami čs. štátu v rokoch 1937 – 1939 a ich odozvou u slovenskej verejnosti, či problémom, ktoré súviseli s budovaním slovenskej armády po vzniku samostatného štátu. Predniesli ich Miloslav Čaplovič, František Cséfalvay (obaja Vojenský historický ústav), Milan Olejník (Spoločenskovedný ústav SAV, Košice), Peter Jašek (Trnavská univerzita) a Jozef Bystrický (Vojenský historický ústav).

Vystúpenia v rámci záverečného bloku konferencie presahovali jej časový horizont. Týkali sa totiž reakcií a reflexií na marcové udalosti roka 1939. Príspevky sa venovali reakciám Čechov a Slovákov v Spojených štátoch amerických, obrazu vzniku slovenského štátu v dobovej nemeckej tlači, povojnovým procesom so slovenskými aktérmi marcových udalostí, ako aj interpretácii vývoja medzi 6. októbrom a 14. marcom v slovenskej historiografii v rokoch 1948 až 1989. Témami sa zaoberali František Hanzlík (Univerzita obrany, Brno), Jana Tulkisová (UK, Bratislava), Ondrej Podolec (ÚPN) a Adam Hudec (HÚ SAV). Jan Němeček vo svojom referáte stručne načrtnol zložité problémy likvidácie česko-slovenskej zahraničnej služby po zániku ČSR roku 1939.

Konferenciu zakončila záverečná diskusia, ktorej účastníci okrem iného polemizovali o príčinách malého zastúpenia Slovákov v dôstojníckom zbore čs. armády v medzivojnovom

období či o význame Tisových slov o budovaní samostatného slovenského štátu v programovom vyhlásení autonómnej vlády z februára 1939. Podujatie bolo výborne organizované, o čom svedčí skutočnosť, že napriek veľmi nahustenému programu nedošlo ani počas jedného dňa k nedodržaniu časového harmonogramu. Oceniť treba aj fakt, že na rozdiel od iných konferencií vypadol pre chorobu z programu len jediný ohlásený referent. Všetky príspevky budú v písomnej forme súčasťou pripravovanej knižnej publikácie.

Matej Hanula

MEDZINÁRODNÁ KONFERENCIA ČESKÉ, SLOVENSKE A ČESKOSLOVENSKE DEJINY 20. STOLETÍ

V dňoch 25. – 26. marca 2009 sa v priestoroch univerzity v Hradci Králové uskutočnil štvrtý ročník konferencie mladých vedeckých pracovníkov *České, slovenské a československé dejiny 20. století*. Hlavným organizátorom podujatia bol Historický ústav Filozofickej fakulty Univerzity Hradec Králové (FF UHK) a Archív Univerzity Hradec Králové. Celá akcia bola pripravená v spolupráci s Katedrou histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Na rozdiel od minulého roka nemala konferencia užšie vymedzenú tému a jednotlivé referáty tak zahŕňali široké spektrum rôznych tém a oblastí – hospodárske a politické dejiny, dejiny medzinárodných vzťahov, menšinová problematika, regionálne dejiny, oral history, kultúrne aj náboženské dejiny a v neposlednom rade aj dejiny a teória historickej vedy. Kvôli väčšej prehľadnosti boli jednotlivé príspevky zaradené do tematických blokov. Päť z nich zahŕňalo politické dejiny, štyri hospodárske a sociálne dejiny, dva kultúrne dejiny a jeden blok bol venovaný teoretickým otázkam a historiografii. Konferencia už tradične láka vysoký počet účastníkov a z tohto dôvodu sa uskutočňuje v dvoch prednáškových miestnostiach, kde prebiehajú vždy dva bloky prednášok súčasne. Vzhľadom k tejto skutočnosti nie je možné spomenúť všetky prezentácie, ale namiesto toho len niektoré príklady. Zaujímavú diskusiu vyvolal príspevok Jana Mervarta, (Historický ústav FF UHK, Hradec Králové) *Východiska a přístupy k otázce výzkumu vztahů inteligence a KSČ*. Ako zásadná sa ukázala otázka, aké vlastne boli ciele československej inteligencie v 60. rokoch – do akej miery jej predstavitelia stáli v opozícii voči komunistickému režimu. Je potešiteľné, že čoraz viac historikov sa venuje teóriám a metodológii historickej vedy. V bloku venovanom tejto problematike vystúpila Veronika Středová, (Historický ústav FF UHK, Hradec Králové) s prednáškou o problematike štrukturalizmu v českej historiografii, Vítězslav Sommer (Ústav pro studium totalitních režimů) odprezentoval *Inspirace postkoloniální kritikou? Subalterní studia a přístupy k minulosti* a Jiří Nedvěd (Ústav světových dějin FF UK, Praha) *The Discourse-Historical Approach*. Ukázalo sa, že o tento typ prezentácií je záujem a sú schopné vyvolať pomerne rozsiahlu a fundovanú diskusiu. Medzi najkvalitnejšie prednášky z hľadiska obsahu aj prednesu patrili tri vystúpenia o problematike nemecko-československých vzťahov. Adriana Kičková (Katedra histórie FF UKF v Nitre) hovorila o Runcimanovej misii v Československu roku 1938, Jan Vajskebr (Památník Terezin) vystúpil s prednáškou *Nasazení německých policejních složek při okupaci českých zemí v březnu 1939* a Michal Schvarc (Historický ústav SAV) odprezentoval svoj text *Karpatoněmecká strana v májových volbách roku 1935*. Pre zdokumentovanie celkového obrazu života v komunistickom Československu boli zaujímavé prednášky týkajúce sa hudby a spôsobu ako v časoch totality reflektovala zmeny v spoločnosti. Tzv. oficiálnej hudobnej produkcii sa venoval Kamil Rodan (SOŠ prof. Zdeňka Matějčka, Ostrava) v prednáške *Populární hudba krizových let ve víru festivalového klání aneb Bratislavské lry 1968 – 1969*. Alternatívnu scénu posledného desaťročia normalizácie predstavil Jan Bárta (Ústav politologie FF UK) v prezentácii *Tvorba, poetika a vnější*

prezentace tzv. novovlnných hudbných skupín v 80. letech v ČSSR. Hradecká konferencia ukázala, že výskum dejín československého 20. storočia je pre mladých historikov stále zaujímavý. Týmto spôsobom sa do historického výskumu dostávajú nové témy a metodologické prístupy, ktoré prispievajú k poznaniu rôznych aspektov života obyvateľov bývalého Československa v turbulentnom 20. storočí.

Adam Hudek

MEDZI ANTIKOU A STREDOVEKOM

Dňa 1. apríla 2009 sa v priestoroch Filozofickej fakulty Univerzity Komenského (FiF UK) v Bratislave konala konferencia s medzinárodnou účasťou *Medzi antikou a stredovekom (Rímsko-germánska spoločnosť vo svetle barbarských zákonníkov)*, ktorú usporiadala Katedra všeobecných dejín FiF UK Bratislava. Barbarskými zákonníkmi sa nazývajú germánske zbierky zákonov napísané v latinskom jazyku na sklonku antiky a v ranom stredoveku (5. – 9. storočie). Tieto zákonníky vychádzali jednak z rímskeho a cirkevného práva a jednak z germánskych tradícií.

Konferenciu otvorila Jarmila Bednaříková z Ústavu klasických štúdií FiF Masarykovej Univerzity v Brne príspevkom *Dane a daňové povinnosti v zákonníkoch barbarských štátov*, v ktorom okrem iného priblížila niektoré príčiny ekonomického úpadku Rímskej ríše.

V druhom príspevku *Barbari v Theodosiovom zákonníku* sa Marek Babic (Katedra histórie Katolíckej univerzity v Ružomberku) venoval jednotlivým článkom o barbaroch v rímskom zákonníku, ktorý bol spísaný za vlády cisára Theodosia Veľkého (347 – 395). Peter Bystrický z Historického ústavu SAV si vo svojom príspevku *Kolektívna pamäť, ústna tradícia a longobardské dejiny* na príklade longobardského zákonníka všimol pozadie vzniku tohto zákonníka a prvých diel o longobardských dejinách v latinskom jazyku. Po krátkej prestávke na P. Bystrického nadviazal Marko Mižičko z Katedry všeobecných dejín FiF UK a v príspevku *Právo a spoločnosť Longobardov v Rothariho zákonníku* načrtnol longobardskú spoločnosť, postavenie kráľa, vojvodov a gastaldov. Konferenciu uzavrel Pavol Valachovič (Katedra všeobecných dejín FiF UK v Bratislave) príspevkom *Rímnia a vizigótska spoločnosť v zrkadle zákonníkov (Eurichov zákoník)*.

Príspevky Daniely Hrnčiarovej (Katedra všeobecných dejín FiF UK v Bratislave) *Vplyv Leges Baiuvariorum na uhorské právo* a Vincenta Múcsku (Katedra všeobecných dejín FiF UK v Bratislave) *K vybraným sociálnym vzťahom vo Franskej ríši na pozadí zákonných noriem* síce neodznili, všetky však budú v zborníku príspevkov, ktorý by mal vyjsť na jeseň roku 2009.

Peter Bystrický

MEDZINÁRODNÁ VEDECKÁ KONFERENCIA MLADÝCH HISTORIKOV V TRNAVE

V priestoroch Pázmána Trnavskej univerzity sa v dňoch 20. – 22. apríla 2009 konal už 8. ročník tradičnej konferencie *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII* s podtitulom *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania*. Hlavný organizátor bol Ústav pamäti národa (ÚPN), ktorý zastupoval PhDr. Peter Sokolovič a spoluorganizátorom Katedra histórie Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity.

Vedecké rokovanie sa začalo blokom *Zahraničnopolitické aspekty Slovenskej vojnovnej republiky*. Úvodný príspevok predniesol Branislav Kinčok (ÚPN, Bratislava) na tému *Pohraničné inci-*

denty na slovensko-maďarskom pohraničí 1940 – 1944. Na neho tematicky nadviazal jeho kolega Martin Lacko (ÚPN, Bratislava) s príspevkom *Slovensko-maďarské konflikty v dokumentoch slovenskej armády 1940 – 1943*. Pokračovali český historici, ktorí sa svojimi príspevkami zamerali na internačné a pracovné tábory na území Protektorátu. Oldřich Pejs (Ministerstvo vnitra ČR, Praha), s témou *Pracovní útvar pro utečence Ústie nad Oravou (1943 – 1944)* a Jan Kux (Nakladatelství Onufrius, Brno) s príspevkom *Počátky internačního tábora Svatobořice (1942)*. Michal Schvarc (Historický ústav SAV, Bratislava) vystúpil s referátom *Akcia Kinderlandverschickung na Slovensku v rokoch 1941 – 1944*, nasledoval Petr Kubík (Univerzita Karlova, Praha), ktorý opísal vzťahy Slovenskej vojnovkej republiky a Talianska, jeho príspevok mal názov *Úspechy a neúspechy slovenskej politiky vo vzťahu k Taliansku*. Martin Jarinkovič (Prešovská univerzita, Prešov) rozobral chorvátsku otázku v slovenskej tlači *Chorvátska otázka na stránkach slovenskej tlače*. Pavel Suk (Manětín, Česko) plasticky vykreslil svojim referátom *Odras Slovenska v protektorátnom tisku v letech 1940 – 1944*. Blok uzavrel Martin Garek (Trnavská univerzita, Trnava), ktorý vystúpil s témou *Moravské Slovensko/Slovácko a Slovenská republika*.

Ďalší blok sa niesol v rovine charakteristiky slovenskej armády, z rôznych aspektov, od sociálnej starostlivosti o vojakov až po vojenskú techniku. Úvodným referátom v tejto časti vystúpil Marián Uhrin (Múzeum SNP, Banská Bystrica), ktorý opísal *Slovenské delostrelectvo v lete 1944*, nasledoval Boris Súdny (Trnava) s témou *Bombardovanie Slovenska 1941 – 1944*. Milena Balcová (Vojenský historický archív, Bratislava), predniesla príspevok *Pracovní zbor Národnej obrany v období 1940 – 1945*. Prednášajúci Peter Jašek (Trnavská univerzita, Trnava) podrobne opísal *Sociálnu starostlivosť o vojakov v slovenskej armáde*. Pavel Mičianik (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica) sa vo svojom príspevku venoval *Vojnovým zajatcom slovenskej armády na východnom fronte (1941 – 1943)*, jeho kolega Pavol Marciš (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica) uzavrel blok a celý deň prednáškou *Významenané činy príslušníkov Zaisťovacej divízie (1942 – 1944)*.

Ďakšia časť bola venovaná otázkam hospodárstva a regionálnym dejinám Slovenskej vojnovkej republiky. Hospodársky blok otvorili Ľudovít Hallon, Miroslav Sabol (Historický ústav SAV) s témou *Zlaté roky hospodárskeho rozvoja Slovenska (1940 – 1943)*, nasledoval Karol Janas (Trenčianska univerzita), ktorý charakterizoval pomery v *Považskobystrickej zbrojovke v rokoch 1940 – 1945*. Martin Kubuš (Spoločenskovedný ústav SAV, Košice) opísal vo svojom príspevku *Hospodárske pomery v Prešove a blízkom okolí 1940 – 1944*. Peter Mičko (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica) analyzoval *Pozíciu Slovenskej národnej banky a komerčných bánk na Slovensku do roku 1944*. Hospodársky blok so športovou témou uzavrela Jaroslava Benická (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica) s príspevkom *Podoby športového a telovýchovného hnutia na Slovensku v rokoch 1938 – 1944*.

Posledný blok vedeckej konferencie venovaný regionálnym dejinám otvorili Peter Borza a Atanáz Mandzák (Gréckokatolícke arcibiskupstvo, Prešov), ktorí sa venovali otázkam *Vzniku a činnosti spolku Jednota sv. Cyrila a Metoda*. Nasledoval príspevok Petra Sokoloviča (Ústav pamäti národa) na tému *Posalzburské dozvuky (perzekúcia okresných veliteľov HG na príklade Trnavy)*. Martin Hetényi (Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra) analyzoval vo svojom referáte *Fungovanie župného úradu v Nitre*. Ján Mitáč (Bánovce nad Bebravou) uzavrel dvojdnové vedecké rokovanie s témou *Bánovce nad Bebravou v rokoch 1943 – 1944 (Symbol oddanosti Dr. J. Tisovi až do dnešných čias)*.

Vedecké podujatie sa konalo v aule Pázmáneum Trnavskej univerzity. Okrem aktívnych prispievateľov sa konferencie zúčastnili pozorovatelia, hostia a laická verejnosť. Príspevky z konferencie sa budú publikovať v zborníku, ktorý sa pripravuje na vydanie.

Miroslav Sabol

OBHÁJENÉ DIZERTÁCIE NA ZÍSKANIE VEDECKEJ HODNOSTI DOKTORA HISTORICKÝCH VIED V ODBORE VŠEOBECNÉ DEJINY

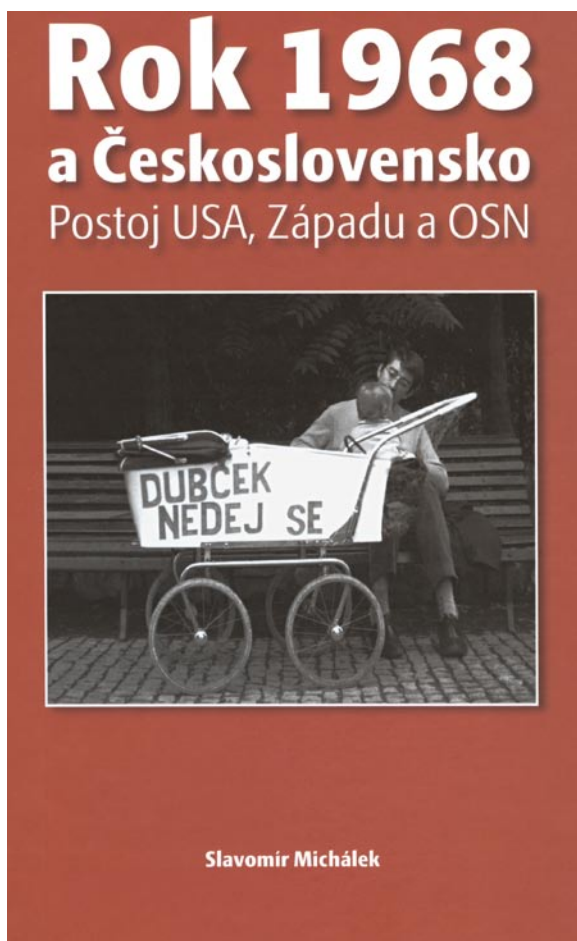
PHDR. SLAVOMÍR MICHÁLEK, CSC.: ROK 1968 A ČESKOSLOVENSKO.
POSTOJ USA, ZÁPADU A OSN

Obhajoba sa konala 16. apríla 2009.

Oponenti: prof. PhDr. Jan Křen, DrSc., PhDr. Jan Němeček, DrSc., PhDr. Michal Štefánský, CSc.,
prof. PhDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Doktorská dizertácia bola vypracovaná v Historickom ústave SAV v Bratislave.

Vedeckú hodnosť doktora historických vied udelila PhDr. Slavomírovi Michálkovi, CSc. vedecká
rada SAV na svojom zasadnutí 19. 5. 2009.

AUTOREFERÁT DIZERTÁCIE NA ZÍSKANIE VEDECKEJ HODNOSTI
DOKTORA HISTORICKÝCH VIED

Obsah doktorskej dizertácie

Na úvod

Nukleárna diplomacia, *détente* a pokus o reformu v ČSSR
USA a Československo pred augustovou inváziou vojsk „pätky“
Americká „nečinnosť“, platonické sympatie a verbálne protesty
Postoj Západu a Severoatlantickej aliancie
August 1968 a Organizácia spojených národov
Výberová chronológia udalostí a faktov

Na záver

Príloha

Kľúčové momenty československo-amerických vzťahov v 20. storočí
Pražský komunistický prevrat 1948 na pôde OSN

Dokumenty

Ústrednému výboru Komunistickej strany Československa („varšavský list“)
Pozývajúci list (Indra, Kolder, Kapek, Švestka, Biřak)
Vyhlásenie vlády ČSSR Všetkému ľudu Československa
Prejav ministra Jiřího Hájka v BR OSN
Protokol o rozhovoroch delegácií ZSSR a ČSSR (Moskovský protokol)
Výber zo všeobecnej rozpravy 23. VZ OSN

Použité pramene a literatúra

Zoznam použitých skratiek

Menný register

Resume

Fotodokumentácia

CHARAKTERISTIKA DIZERTAČNEJ PRÁCE A JEJ VÝSLEDKY

I. Úvod k problematike

Pokus o reformu socialistického systému v ČSSR roku 1968, ako aj jeho násilné potlačenie vojskami Sovietskeho zväzu, Maďarska, Poľska, Bulharska a NDR patria medzi kľúčové historické udalosti v moderných dejinách Slovákov i Čechov. Akokoľvek ide o obdobie ešte stále „živé“, jeho dôslednému spracovaniu sa historiografia nebráni. Jedným z motivačných faktorov je aj záujem širokej verejnosti.

Československý pokus o reformu socializmu sa začal v období, keď svetové superveľmoci ZSSR a USA hľadali model vzájomného mierového spolužitia a našli ho v politike *détente*. Celkom jednoznačne sa ukázalo, že táto politika, vychádzajúca zo vzájomnej akceptácie *status quo*, predstavovala určitú fázu studenej vojny, počas ktorej sa jej hlavní aktéri – Moskva a Washington – úzko a drahocenne vyvíjali zasahovaním do záujmových sfér toho druhého.

Československý pokus o humanizáciu socializmu Sovietsky zväz spočiatku toleroval, no akonáhle sa vývoj začal uberať smerom, ktorý mohol narušiť celistvosť jeho impéria, zakročil.

A zakročil takým spôsobom, aký mu plne vyhovoval a aký si v podstate sám „narysoval“. Akú úlohu v tejto dejinnej udalosti zohrali USA, západná Európa a OSN?

Postoj USA k československej reforme roku 1968 a k jej násilnému prerušeniu ovplyvňovalo niekoľko faktorov. Z pohľadu ich vnútorného vývoja to bola najmä neúspešná vojna vo Vietname a z vonkajšieho hľadiska zas ich úporná snaha o politiku *détente*. V konečnom dôsledku v horizonte celkových amerických záujmov išlo v prípade Československa o nie príliš dôležitú socialistickú krajinu. Krajinu ležiacu v zóne ideologického a politického protivníka, ku ktorej ich takmer nič hospodársky, politicky a ideologicky neviazalo. Snáď len kultúrna dimenzia predstavovala oblasť, ktorá preživala v resentimente z minulosti. Navonok síce administratíva prezidenta Lyndona B. Johnsona verbálne československý liberalizačný kurz vítala, no nepodporila ho nijakými konkrétnymi krokmi. Aj keď sovietsku augustovú inváziu a následnú okupáciu Československa verejne odsúdila, nepodnikla proti nej žiadne konkrétne opatrenia. Pokladala ju jednoducho za vnútornú záležitosť východného bloku, ktorá neohrozovala záujmy USA ani Západu.

Celkový chladný postoj USA zachytil vo svojich pamätiach *Witness to History 1929 – 1969* (*Svedok histórie 1929 – 1969*) vynikajúci americký diplomat Charles E. Bohlen, v skúmanom období jeden z hlavných poradcov štátneho tajomníka Deana Ruska. Americká politika, ktorú nazval politikou „nezájmu“, bola podľa neho odrazom viacerých faktorov, okrem iných aj toho, že v administratíve prezidenta Lyndona Johnsona neexistovala jednotná predstava o postoji ZSSR v prípade nepredvídaného československého vývoja. Bohlen na porade u štátneho tajomníka charakterizoval rozhodnutie ZSSR uskutočniť inváziu ako výsledok pôsobenia štyroch faktorov. Prvý bol výsostne ideologickej povahy – Československo pod Dubčekovým vedením predstavovalo likvidáciu sovietskeho systému. Druhým faktorom bolo oslabenie nárazníkovej satelitnej zóny pozdĺž hraníc so Západom, tretím Ulbrichtova obava, že úspešný odstredivý pohyb v ČSSR vyvolá podobné snahy v NDR. Štvrtým faktorom, ktorý uviedol Bohlen, bola obava Moskvy, že táto „infekcia“ by mohla zasiahnuť „cez rameno“, t. j. suseda ČSSR – Ukrajinu – samotný ZSSR.

Americkej „nečinnosti“ nahrávala aj skutočnosť, že západnú superveľmoc v tomto období k ČSSR nič neviazalo. Jediná otázka, ktorá zaťažovala československo-americké vzťahy bola nedoriešená československá kompenzácia za znárodnený americký majetok po roku 1945. Táto otázka však „visela“ vo vzduchu až do začiatku 80. rokov. Všeobecne možno konštatovať, že benevolentný prístup vlády USA k vojenskému zásahu v Československu, ktorý prezentovala ako „rodinný spor“, t. j. ako záležitosť východného bloku – pričom veľkoryso prehliadala svoju predchádzajúcu kritiku „stalinizmu“ – bol v ostrom protiklade s jej vlastnými vojenskými zásahmi vo svete, ktoré pred svetovou verejnosťou prezentovala v čo najlepšom svetle v snahe nenaraziť na

domáci či zahraničný odpor. Za tejto situácie nie je prekvapujúce, keď sa v literatúre faktu objaví názor, že československý obrodný proces 1968 nebol po chuti Moskve a ani Washingtonu. Západ na čele s USA zostal len v rovine platonických sympatií a verbálnych protestov a brutálna invázia sovietskych vojsk nevyvolala žiadnu odpoveď. Iba oddialila politiku zmierňovania napätia.

Podobný postup ako USA zvolili aj západné krajiny. Ich verbálne odsúdenie agresie možno vnímať skôr ako „dobrý bod“ do budúcnosti. Uvedený fakt potvrdzujú v plnej nahote kroky britskej, francúzskej, západonemeckej či inej politickej reprezentácie. Keďže štruktúry vojenského zoskupenia Severoatlantickej aliancie boli len „predsunutou“ pákou hlavnej supermocnosti – USA – ich neangažovaný postoj nebol prekvapujúci. Fakticky len „kopíroval“ postoje hlavnej atlantickej veľmoci.

Odpoveď na otázku, či Dubčekov pokus o socializmus s „ľudskou tvárou“ mohol byť v období bipolárne rozdeleného sveta úspešný, je jednoduchá. Nemohol. Aj keď na to, ako už niekoľkokrát predtým v dejinách, doplatili ďalšie generácie Slovákov a Čechov.

II. Stav výskumu spracovanej problematiky

Predložená publikácia je prvou monografiou zachytávajúcou predmetnú problematiku.

Je nepopierateľným faktom skutočnosť, že viac ako dve desaťročia nemohli historici v Československu ponúknuť pravdivý pohľad na udalosti tohto, iba niekoľko mesiacov trvajúceho obdobia v druhej polovici minulého storočia, ktoré dostalo terminologické pomenovanie československá jar. Ak sa niektorí o to aj pokúsili, boli umlčaní domácou normalizačnou mocou. Naopak, priestor dostali tí, ktorí sa snažili, ignorujúc fakty a kolektívnu pamäť, československú jar negovať či dezinterpretovať a inváziu vojsk varšavskej „päťky“ obhajovať, najlepšie však obe „vymazať“ z povedomia ľudí. Zabudli pritom, že kolektívnu pamäť, ktorá je nevyhnutnou súčasťou historickej pamäti, nemožno jednoducho amputovať.

Slovenská a česká historiografia začala naprávať zdeformovaný pohľad na československú jar a bezprecedentnú vojenskú inváziu krajín Varšavskej zmluvy dôsledne a bez ideologických nánosov až po novembri 1989. Nepochybne tak nadviazala na bohatú exilovú produkciu, ktorú v prevažnej väčšine a paradoxne nevytvorili profesionálni historici, ale pamätníci, resp. aktéri.

Retrospektívny pohľad na Dubčekov pokus o socializmus s ľudskou tvárou a jeho násilné potlačenie Moskvou zároveň poukazuje na skutočnosť, že historici či iní spoločenský vedci sa doposiaľ venovali skôr analýze domáceho československého vývoja, prípadne aktivitám Kremľa a celého jeho východného bloku. Pritom v slovenskej historiografii, podobne ako v českej, chýba práca, ktorá by pamätný rok 1968 skúmala z hľadiska postoja a reakcií západnej, liberálnodemokratickej časti sveta, rozdeleného studenou vojnou. V súvislosti s československými udalosťami roku 1968 bol zaujímavý aj (ne)postoj Organizácie spojených národov, ktorej krédom bolo udržiavať medzinárodný mier a bezpečnosť.

Ak chceme zhodnotiť reálne daný stav výskumu, resp. úspechy slovenskej či českej historiografie (prípadne americkej), je potrebné konštatovať, že danú problematiku dosiaľ nik systematicky nespracoval. Jedným z faktorov, ktoré ovplyvňujú daný stav je pre slovenského či českého historika okrem nedostupnosti niektorých tajných archívnych dokumentov aj vysoká finančná náročnosť archívneho výskumu v USA. Bez získania nadačných amerických zdrojov ide o úlohu prakticky nespľniteľnú.

III. Cieľ práce a metódy spracovania

Predloženú publikáciu *Rok 1968 a Československo, postoj USA, Západu a OSN* treba chápať ako analýzu a sumarizáciu daného stavu poznania s využitím primárnych archívnych zdrojov. Zároveň je v niektorých častiach komparáciou s predošlým vývojom, napr. pokiaľ ide o otázku rokovania o československej problematike na pôde OSN. Treba však tiež pripomenúť, že nie-

ktoré dôležité dokumenty, viažuce sa k sledovanej problematike sú stále nedostupné. Preto dôsledný archívny výskum po sprístupnení nových relevantných dokumentov v zahraničí v budúcnosti stav poznania spracovanej témy určite prehĺbi.

Dizertácia je rozdelená do piatich hlavných kapitol.

Prvá kapitola obsahuje všeobecné zhrnutie a náčrt celkovej medzinárodnej situácie v 60. rokoch minulého storočia, poznačenej veľmocenskou hrou o mierovú koexistenciu a politiku *détente*. V tomto kontexte potom osvetľuje základnú charakteristiku československého spoločensko-politického vývoja pred a počas roka 1968. V tejto kapitole sa materiálovo opieram o výsledky zahraničnej i domácej historiografie.

V druhej a tretej kapitole som sa pokúsil o analýzu postojov USA k Československu, s dôrazom na podstatu dvojstranných vzťahov hlavnej západnej veľmoci a satelita Moskvy v čase do augustovej invázie a bezprostredne po nej. Zároveň som hľadal odpoveď na otázku, prečo USA voči ČSSR postupovali tak ako postupovali – okrem platonických sympatií a verbálnych protestov totiž nevyvinuli nijakú aktivitu. Postupovali tak najmä v dôsledku pôsobenia domácich i zahraničnopolitických faktorov (nadhádzajúce prezidentské voľby, vojna vo Vietname, *détente* a pod.). Materiálovo sú obe kapitoly založené na archívnych dokumentoch v Prahe a Washingtone, pričom za nosné treba pokladať dokumenty Štátneho departmentu, CIA a pražského ministerstva zahraničných vecí (najmä fondy: Teritoriálny odbor USA, tajné-obyčajné, zastupiteľský úrad Washington a ďalšie.).

V štvrtej kapitole sa zameriavam na reakciu západných krajín, ich politických reprezentácií i vojenského zoskupenia NATO. Fakt, že postoj Západu k československej jari a k jej násilnému potlačeniu cudzími vojskami bol až na malé odlišnosti celkom vo vľaku Spojených štátov amerických, nie je až taký prekvapujúci ani zarážajúci vzhľadom na *status quo* vtedajšieho bipolárne rozdeleného sveta. V uvedenej kapitole pôsobia doplnkovo postoje západných komunistických strán, krajín tretieho sveta, ako aj postoje neinváznych krajín východného bloku, najmä Rumunsku, Juhoslávie a Kuby. Tu sa opieram o existujúcu zahraničnú produkciu, najmä štúdie a publikované dokumenty, ako opäť aj o materiály CIA a Ministerstva zahraničných vecí ČSSR v Prahe (najmä fondy Telegramy došlé a Telegramy odoslané).

V piatej kapitole sa venujem bezmocnosti Organizácie spojených národov, váhajúcej odsúdiť okupáciu zvrchovanej krajiny vojskami vojenského paktu, ktorého členom bola i obeť vojenskej agresie. Je zaujímavé, že za dvadsať rokov od skončenia druhej svetovej vojny sa československá otázka dostala na pôdu Bezpečnostnej rady OSN vlastne dvakrát: po komunistickom februárovom prevrate roku 1948 a po vojenskej invázii, zachraňujúcej komunizmus v Československu roku 1968. Pritom ani v jednom prípade sa táto svetová organizácia v prospech Slovákov a Čechov neangažovala. Práve v tejto kapitole sa opieram aj o vlastný archívny výskum v USA v minulosti a využívam komparáciu rokov 1948 a 1968. K problematike ČSSR na pôde OSN v uvedenom období vedecká či odborná literatúra zatiaľ neexistuje.

Súčasťou knihy je aj výberová chronológia udalostí z roku 1968 a menný register. Cieľom výberovej chronológie je, aspoň v zjednodušenej a skrátenej podobe, poskytnúť základné skutočnosti a prepojenie domáceho a vonkajšieho vývoja. Do prílohy knihy som zaradil dve samostatné štúdie venované kľúčovým momentom československo-amerických vzťahov v 20. storočí a československej otázke na pôde OSN v roku 1948. Tento historický exkurz by mal čitateľovi pomôcť zorientovať sa v danej problematike. Zároveň treba zdôrazniť, že tento historický exkurz je výsledkom môjho dlhodobého vedeckého archívneho výskumu v USA a v Českej republike. Ide o komplex otázok dvojstranných vzťahov Československa a USA, ktoré, najmä v období po druhej svetovej vojne, iný historik neskúmal a v podobe analytických štúdií nepredložil. Ide napr. o otázky kompenzácie za znárodnený americký majetok v Československu v roku 1945, zablokovanú širokopásovú valcovňu v hodnote 16 mil. USD, majetok IBM v Československu, československé tzv. „tripartitné“ zlato (išlo o tzv. československý zlatý poklad, pôvodne uko-

ristený Nemeckom na začiatku druhej svetovej vojny, ktorý sa po vojne dostal do sejfov americkej Federal Bank), doložku najvyšších výhod (doložka bola Československu jednostranne suspendovaná Spojenými štátmi na pôde GATT v roku 1951), či iné otvorené politicko-diplomatické (napr. prípad dopisovateľa Associated Press Williama N. Oatisa) hospodárske a obchodné otázky (najmä otázky vzájomného obchodu).

Súčasťou predloženej práce je aj výber niekoľkých dôležitých dokumentov viazucich sa k roku 1968 a bohatá fotodokumentačná príloha. V niektorých prípadoch ide o dosiaľ verejne nepublikované dokumenty, napr. protestný prejav ministra zahraničných vecí Jiřího Hájka na pôde Bezpečnostnej rady OSN dňa 24. augusta 1968, ďalej napr. o takmer mesačnú rozpravu o československej otázke na pôde Valného zhromaždenia OSN na jeseň 1968. Hoci v knihe využívam uvedené primárne zdroje, ich poskytnutie v plnej obsahovej podobe nie je opakovaním. Práca tiež využíva v podstatnej miere dosiaľ nepublikované dokumenty CIA, ktoré sa viažu k Československu a ktoré boli sprístupnené v Americkom národnom archíve v College Park (MD) len pred nedávnom.

Predložená publikácia je založená na takmer dvadsaťročnom archívnom výskume relevantných archívnych materiálov, uložených v archívoch v USA a Českej republike. Ide najmä o fondy viažuce sa diplomacii oboch krajín, uložené v archívoch a fondoch ministerstiev zahraničných vecí. Ďalej na využití dostupných súkromných písomných zbierok, memoárovej a vedeckej literatúry a publikovaných archívnych prameňoch. Bude tiež využitá v ďalšom systematickom archívnom výskume pri spracovávaní rozsiahlej problematiky československo - amerických vzťahov druhej polovice 20. storočia.

IV. Výsledky práce

Dubčekov pokus o reformu komunistického režimu v ČSSR a jej násilné prerušenie tankami „bratských“ krajín východného bloku roku 1968 patria medzi tie udalosti, ktoré nechýbajú v nijakej publikácii zaoberajúcej sa teóriou a praxou medzinárodných vzťahov 20. storočia. To jasne dokazuje, že nešlo iba o domácu, resp. vnútornú záležitosť malej stredoeurópskej komunistickej krajiny. Pribeh a samotné vyústenie československých udalostí roku 1968 nadobudli medzinárodný rozmer už tým, že zákonite vyplývali zo súdobej reality bipolárneho sveta – sveta veľmocí i ich satelitov.

Ako možno charakterizovať „bratskú“ inváziu z hľadiska politiky veľmocí? Z tohto pohľadu bola invázia vojsk „bratských“ štátov do Československa roku 1968 iba jedným z mnohých vojenských dobrodružstiev v tomto storočí. To však nespochybňuje fakt, že v moderných dejinách Európy, podľa hodnotenia vojenských historikov, išlo o najväčšiu vojenskú operáciu od skončenia druhej svetovej vojny. Bola technicky dlhodobo pripravovaná, prevedená s ohromnou vojenskou silou a s využitím momentu prekvapenia. Navyše sa tak stalo v s priateľskej krajine, ktorá sa nepostavila na ozbrojený odpor. Na druhej strane je nepopierateľným faktom, že výsledok invázie bol z politického a morálneho hľadiska pre ZSSR veľkým fiaskom, a to nielen preto, že v Československu vyvolal vlnu spontánneho odporu. Aby Sovietsky zväz ospravedlnil svoj postup voči Československu, vyhlásil doktrínu obmedzenej suverenity, podľa ktorej nemôže byť zvrchovanosť socialistických krajín v rozpore s tým, ako Moskva vymedzila svoje veľmocenské záujmy. Tu treba podotknúť, že USA a Západ takúto „filozofiu“ v podstate plne akceptovali počas celého obdobia studenej vojny. Ak sa na uvedenú inváziu pozrieme z atlantického brehu, jej neplánovaný dosah „vyvolal“ posilnenie NATO.

Výsledky predloženej dizertácie jasne dokazujú, že USA podriadovali počas celého obdobia, a teda nielen v skúmanom roku 1968, svoj vzťah k Československu vzťahu k dominantnej veľmoci v stredoeurópskom regióne. A tou bol v povojnovom období ZSSR. Zároveň možno

konštatovať, že Československo, resp. jeho domáce či vonkajšie problémy, nikdy nebolo sférou záujmu atlantickej veľmoci. V skutočnosti aj postoje USA k udalostiam v roku 1968, t. j. platonické protesty a nezujem, potvrdzujú, že pre USA bolo Československo fakticky „nulový“ prvok, ktorého „osud“ nehral v ich politike žiadnu úlohu.

V. Prínos práce a uplatnenie v praxi

Dizertačná práca prináša ucelený pohľad na problematiku roka 1968 a s ním spojenej reagicie USA, Západu a OSN na obdobie reformného procesu v Československu, ako aj na jeho násilné vojenské potlačenie. Zároveň predkladá v zhrnutnej podobe širšie pozadie československo - amerických vzťahov v 20. storočí, ako aj československú otázku na pôde OSN v roku 1948. Priložená výberová chronológia československého vývoja v roku 1968 ponúka v prehľadnej (a zjednodušenej) podobe aj udalosti domáceho československého vývoja. Publikácia je prvou v historickej vedeckej spisbe, ktorá ponúka pohľad na dané udalosti na základe využitia archívnych materiálov uložených v USA a Českej republike. Jej využitie nájde plné uplatnenie vo forme doplnkovej učebnice na vysokých školách, na prípravu slovenských a českých diplomatov, na slovenských a českých diplomatických úradoch v zahraničí, v krajanskej (najmä americkej) komunite, vo vedeckej i odbornej verejnosti. Zároveň by mala slúžiť ako teoretický podklad na rozšírenie vedomostí pedagogických pracovníkov všetkých stupňov, zaoberajúcich sa výučbou dejín a ďalších príbuzných spoločensko-vedných disciplín. A aj v tomto horizonte je potrebné poďakovať jej minimálne česko-slovenský rozmer.

VI. Použité pramene a literatúra

Archívy a archívne fondy

Archív ministerstva zahraničných vecí Českej republiky, Praha,

- fond Generálny sekretariát – tajné, 1965 – 1969
- fond Teritoriálny odbor 1965 – 1969, USA
- fond Teritoriálny odbor 1945 – 1954, USA, tajné
- fond Zastupiteľský úrad – Washington 1946 – 1947
- fond Generálny sekretariát – sekretariát ministra 1945 – 1954
- fond Teritoriálny odbor 1945 – 1959, USA, neutajované
- fond Odbor medzinárodných organizácií 1966 – 1970
- fond Telegramy došlé, 1968
- fond Telegramy odoslané, 1968
- fond Personálie

National Archives and Records, College Park, MD,

- fond Rg-59, The Internal Affairs of the US State department towards Czechoslovakia
- fond Rg-59, General records of the Department of State, Central Foreign Policy Files 1967 – 1969, Czechoslovakia
- fond CIA Records

Library of Congress, Manuscript Division, Washington DC,

- fond Jan Papanek Diplomatic Papers
- fond Steinhardt Papers

Národný archív Českej republiky, Praha,

- fond Ministerstvo priemyslu 1945-50
- fond 100/24
- fond 100/1
- fond Ministerstvo zahraničných vecí-výstrižkový archív (MZV-VA)

New York Public Library, New York,

- fond Jan and Betka Papanek Collection

National Czech and Slovak Museum and Library, Cedar Rapids, Iowa

- fond Czechoslovak National Council of America

Archív Organizácie Spojených národov, New York

- fond United Nations Headquarter (UNHQ), 1968

Archív Ústavu soudobých dějin AV ČR, Praha

- fond Komise vlády ČSFR
- fond Pozostalost' Jiřího Hájka

Publikované dokumenty

Československo a Marshallov plán. Praha ÚSD.

Foreign Relations of the United States, 1943, Volume III.

Foreign Relations of the United States, 1945, Volume IV.

Foreign Relations of the United States, 1947, Volume IV.

Foreign Relations of the United States 1964 – 1968, Volume XVII, Eastern Europe.

Mezinárodní souvislosti československé krize 1967 – 1970. (eds. Vondrová, J. - Navrátil, J.)
díl 4/1. svazek, Brno, Doplněk 1995.

Mezinárodní souvislosti československé krize 1967 – 1970. (eds. Vondrová, J. - Navrátil, J.)
díl 4/2. svazek, Brno, Doplněk 1996.

Mezinárodní souvislosti československé krize 1967 – 1970. (eds. Vondrová, J. - Navrátil, J.)
díl 4/3. svazek, Brno, Doplněk 1997.

Sedm pražských dnů, 21. – 27. srpen 1968. Dokumentace. Praha, Academia 1968.

The Public Papers of the Presidents of United States, Lyndon B. Johnson. Public Messages, Speeches and Statements of the President, 1968 – 1969. Book II., Washington DC, US Government Printing Office 1970.

The Prague Spring 1968, excerpts from the forthcoming book. Prague 1994, nestránkované.

Literatúra (monografie)

BENČÍK, A.: V chapadlech kremelské chobotnice. Praha 2007.

BENEŠ, E.: Paměti. Praha, Orbis 1947.

BERGHE, Y.: Velké nedorozumění? Dějiny studené války (1917 – 1990). Praha, Acco 1996.

BOHLEN, CH. E.: Witness to History 1929 – 1969. Toronto, WW Norton Co. 1973.

BRADLEY, J. F.: Válka a mír po roce 1945, dějiny vztahů mezi Sovětským svazem a Západem. Praha, Victoria Publishing 1994.

ČOMAJ, J. – VEREŠ, J.: Čo nebolo v novinách. August 1968. Bratislava, Mladé letá 1990.

Dejiny Slovenska, dátumy, udalosti, osobnosti. (eds. Londák, M. - Jaksicsová, V.) Bratislava, Slovart 2008.

DOBRYNIN, A.: In confidence. Ambassador to America's of Six cold War Presidents. Seattle and London, Washington University Press 1995.

DURMAN, K.: Útěk od praporů, Kremel a krize impéria 1964 – 1970. Praha, Karolinum 1998.

FAURE, J.: Americký přítel. Praha, 2005.

GADDIS, J. L.: Studená vojny. Bratislava, Slovart 2006.

HÁJEK, J.: Rok 1968. Praha, Logos 1994.

KALVODA, J.: Role Československa v sovětské strategii. Kladno Dílo 1999.

KOŘÍNEK, O.: Pozývací list. Bratislava, Albert Marenčin – vydavateľstvo PT 2006.

LONDÁK, M.: Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska. Bratislava, Prodama 2007.

- LONDÁK, M., SIKORA, S., LONDÁKOVÁ, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. Bratislava, Veda 2002.
- LUBEK, M. E.: An Inquiry into US-CS relations between 1918 and 1948. Cleveland, CNCA 1979.
- LUNDESTAD, G.: American Non-Policy toward Eastern Europe 1943 – 1947. New York, Humanities Press 1975.
- LUŇÁK, P.: Západ. Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce. Praha, Libri 1997.
- MAJER, V.: UNRRA a Československo. Praha, Orbis 1946.
- MICHÁLEK, S.: Diplomát Štefan Osuský. Bratislava, Veda 1999.
- MICHÁLEK, S.: Ján Papánek, politik, diplomat, humanista. Bratislava, Veda 1996.
- MICHÁLEK, S.: Nádeje a vytriezvenia, československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945 – 1951. Bratislava, Veda 1995.
- PAPANEK, J.: Ten Years – Czechoslovak Question in the United Nations. Chicago, CNCA 1958.
- PAUER, J.: Praha 1968. Vpád Varšavskej smlouvy, pozadi-plánovaní-provedení. Praha, Argo 2004.
- PELL, C.: Czechoslovakia 1968, Report to the Committee on Foreign Relations United States Senate. Washington DC, US Government Printing Office 1968.
- PETRUF, P.: USA a studená vojna. Bratislava, Veda 1985.
- PROCHÁZKA, Z.: Hospodárska válka USA proti Československu. Praha 1976.
- SCHMIDT, D.A.: Anatomy of Satellite. Boston, Atlantic Press Book 1952.
- Stratégia a taktika svetového komunizmu. (ed. Frances P. Bolton), Washington DC, 1949.
- VALENTA, J.: Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968 Anatomy of a Decision. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press 1991.

Literatúra (štúdie)

- HOPPE, J.: Britský pohľad na „pražské jaro“. In: *Soudobé dějiny*, 2000/3, Praha ÚSD.
- JANÁČEK, F. - MICHÁLKOVÁ, M.: Příběh zvacího dopisu. In: *Soudobé dějiny* 1993/1, Praha ÚSD.
- MARES, A.: Naším hlavním cílem zůstává uvolnění napětí. Francie – Československo 1961 – 1968. In: *Soudobé dějiny* 1998/4, Praha ÚSD.
- MAREŠ, P.: Únor očima amerického vlyvsance v Praze. In: *Dějiny a současnost* 2/91, Praha, roč. 13.
- MICHÁLEK, S.: Československo-americké rokovania o kompenzácii a obchodnej dohode v rokoch 1945 – 1956. In: *Historický obzor*, Praha, 1999/7-8.
- NAČERADSKÝ, J.: Československá drama a OSN. In: *Svědectví*, roč. IX, č. 34-35-36, zima 1969.
- PAUER, J.: Politika západu a československá krize 1968. In: *Armáda a společnost na Slovensku v kontexte európskeho vývoja 1948 – 1968*. Bratislava VHÚ 1997.
- PELIKÁN, J.: Mezinárodní dělnické hnutí, „pražské jaro“ a další pokusy o reformu sovětského systému. In: *Československo 1968 – Polsko 1981 a kríza sovietskych systémov. Zborník z medzinárodného seminára v Paríži v októbri 1981*. Köln 1983.
- PETRUF, P.: K pobytu amerických vojsk v Česko-Slovensku roku 1945, In: *Historický časopis* 1990/5, Bratislava.
- PETRUF, P.: K pobytu amerických vojsk v Česko-Slovensku roku 1945, In: *Historický časopis* 1990/5.
- PETRUF, P.: Medzinárodné súvislosti vývoja Česko-Slovenska od januára 1968 do apríla 1969. In: *Zborník štúdií Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967 – 1970, zv. I*. Bratislava 1992.

RAKOVÁ, S.: Důsledky republikánského izolacionizmu pro politický a hospodářsky vývoj ostatních středoevropských zemí v průběhu 20. let. In: *Sborník k problematice dějin imperialismu*. Praha 1985/18.

RYSKOVÁ, S.: Predpoklady pro rozvoj československo-amerických vztahů po první světové válce. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Praha 1993/13.

ŽATKULIAK, J.: Spory o novú ústavu česko-slovenskej federácie v druhej polovici 80. rokov 20. storočia. In: *Historický časopis*, 2008/1, roč. 56, Bratislava.

VII. Zoznam publikovaných prác autora, vzťahujúcich sa ku skúmanej problematike

Monografie

- *Nádejea vytriezvenia, československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945 – 1951*. Bratislava, VEDA 1995, 186 strán, ISBN 80-224-0421-7.
- *Ján Papánek, politik, diplomat, humanista*. Bratislava VEDA 1996, 320 strán, ISBN 80-224-0421-7.
- *Diplomat Štefan Osuský*. Bratislava VEDA 1999, 520 strán, ISBN 80-224-0451-9.
- *Prípád Oatis. Československý komunistický režim verzus dopisovateľ Associated Press*. Bratislava ÚPN 2005, 293 strán, ISBN 80-224-0565-5.
- *Rok 1968 a Československo. Postoj USA, Západu a OSN*. Bratislava Prodama 2008, 290 strán, ISBN 978-80-969782-4-3.

Kapitoly v monografiách

- *Andrew J. Valuchek 1911 – 1997, As They Knew Him*. Bratislava VEDA 2002, 232 strán, ISBN 80-224-0728-3.
- *Juraj Slávik Neresnícký, od politiky cez diplomaciu po exil*. Bratislava Prodama 2006, 504 strán, ISBN 80-969555-8-6.
- *Ján Papánek, portrét*. Bratislava PPB 1998, 246 strán, ISBN 80-967009-3-6.
- *Chronológia 68, postoj USA, Západu a OSN*. In: BYSTRICKÝ, V. a kol.: *Rok 1968 na Slovensku a v Československu, chronológia udalostí. odovzdané do tlače 34 rkps*, Bratislava Prodama 2008, ISBN 978-80-969782-3-6.

Vedecké štúdie v časopisoch

a) v zahraničí

- *Československo-americké vzťahy 1948 – 1951*. In: *Historický obzor* č. 7-8, roč. 10, Filozofická fakulta, Karlova univerzita, Praha 1999, s. 165-172, ISSN 1210-6097.
- *Jan Papanek, Diplomat, Delegate, Defender of Democracy*. In: *United Nations Chronicle*, 4/1996, vol. XXXIII, New York, p. 77, USPS 647-380.
- *Postoj USA k odmietnutiu Marshallova plánu v ČSR*. In: *Centrum pro ekonomiku a politiku* č. 61/2007, Praha 2007, s. 55-84, ISSN 1213-3299.
- *Odmietnutiu Marshallova plánu, československá politika medzi Východom a Západem*. In: *Dějiny a současnost*, 7/2007, roč. XXIX, Praha 2007, s. 33-37, ISSN 0418-5129.
- *Uniting the Voices of Freedom in a New Land: The Czechoslovak National Council of America*. In: *Word (Slovo)*, no 2, winter 2006-2007, vol. 7, NCSML, Cedar Rapids 2007, Ohio pp. 24-27, ISSN 1545-0082.
- *Postoje OSN a USA k únoru 1948*. In: *Centrum pro ekonomiku a politiku* č. 68/2008, Praha 2008, s. 75-96, ISSN 1213-3299.
- *Srpen 68, platonické sympatie a verbálne protesty USA*. In: *Centrum pro ekonomiku a politiku* č. 70/2008, Praha 2008, s. 103-122, ISSN 1213-3299.

b) domáce

- *Americké úvery a pôžičky Československu v rokoch 1945 – 1946.* In: Historický časopis, 1995/3, roč. 43, Bratislava, s. 464-480, ISSN 0018-2575.
- *Rada slobodného Československa.* In: Historický časopis 1999/4, roč. 47, Bratislava, s. 327-344, ISSN 0018-2575.
- *Československo na svetovej výstave 1939 v New Yorku.* In: Historický časopis 2004/4, roč. 52, Bratislava, s. 631-652, ISSN 0018-2575.
- *Československo verzus William N. Oatis.* In: Historický časopis 2005/4, roč. 53, Bratislava, s. 697-718, ISSN 0018-2575.
- *Spor Československa a USA o širokopásovú valcovňu v rokoch 1951 – 1954.* In: Historický časopis 4/2006, roč. 54, Bratislava, s. 607-630, ISSN 0018-2575.
- *Czechoslovakia verzus William N. Oatis.* In: Historický časopis, Supplement, 2007, vol. 55, Bratislava, pp. 137-160, ISSN 0018-2575.
- *Československo-americké vzťahy od konca vojny do leta 1947.* In: Historické štúdie 36, Bratislava VEDA 1995, s. 183-211, ISBN 80-224-0415-2.
- *Diplomatické rokovania o pobyte amerických vojsk v Československu a o ich odchode v roku 1945.* In: Vojenská história 4/2001, roč. 5, Bratislava, s. 54-62, ISSN 1335-3314.
- *Československý zahraničný odboj vo Francúzsku v rokoch 1939 – 1940 a pozadie zmluvy o čs. armáde.* In: Vojenská história, 2/2003, roč. 7, Bratislava, s. 31-48, ISSN 1335-3314.
- *Marshallov plán, pozícia a postoj Československa.* In: Dialógy o ekonomike a riadení, 16/2003, roč. V., časopis Ekonomickej univerzity v Bratislave, s. 41-54, ISSN 1335-4582.
- *Československý zahraničný odboj v Amerike v rokoch 1939 – 1941.* In: Historické štúdie 44/2006, Bratislava VEDA 2006, s.13-34, ISBN 80-224-0912-X.

Recenzované vedecké príspevky v zborníkoch:**a) v zahraničí**

- *Ján Papánek, Edvard Beneš a Československá informačná služba.* In: Edvard Beneš a stredoevropská politika. (ed. GONĚC, V.), Brno 1997, s. 61-72, ISBN 80-210-1780-5.
- *Československo a Marshallov plán.* In: BENEŠ, Z. - KOVÁČ, D. - LEMBERG, H.: Hľadání jistoty v bouřlivých časech. Česi, Slováci a Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století. Zborník z konferencie slovensko-nemecko-českej komisie historikov konanej v Hamburgu v apríli 1999, Praha Albis International 2006, s. 285-306, ISBN 80-86971-05-8.
- *Compensation for Nationalized American property in Czechoslovakia 1945-49.* Collection of papers „The phony peace, power and culture in Central Europe 1945-49“ (edited by PYNSENT, R.), University College London, SSEES, London 2000, pp. 162-170, ISBN 0-903425-01-7.
- *The Outline of Czechoslovak-American Relations, the Material Basis in Czech and Slovak Archives.* Collection of papers „Czech and Slovak American Archival Materials and their Preservation“ (ed. RECHCIGL, M.), Praha Prague Edition 2004, pp.119-127. ISBN 80-86239-06-3
- *Krátký náčrt dejín Amerického fondu pre československých utečencov v rokoch 1948 – 1990.* In: Morava viděna z vnějšku – Morava from World Perspective. Zborník z 22. svetového kongresu SVU, konaného 26. júna – 4. júla 2004 2004 v Olomouci, Ostrava Repronis 2006, s. 404-407, ISBN 80-7329-129-0.
- *Formovanie názorov slovenského demokratického exilu v rokoch 1948 – 1989.* In: Fragmentsy dějin. Zborník prací k šedesátinám Jana Gebharta. (eds. HÁJEK, J. - KOCIAN, J. - ŽITKO, M.), Praha HÚ AVČR a ÚSD AVČR 2006, s. 559-572, ISBN 80-7286-102-6.

- *The key sources of Czechoslovak foreign policy after WWII, its position between the Superpowers in 50s-60s.* Collection of papers z konferencie NCSML „The 20th century in retrospect: Czechoslovakia behind the iron curtain“, konanej 11. – 13. marca 2005 v Cedar Rapids, Iowa, vydané v elektronickej podobe na CD, 23 rkps.
- *Efforts and reality of Czechoslovak bridge building in 1945 – 1948.* Collection of Papers z konferencie SVU „Czech and Slovak Cultural Heritage on both sides of the Atlantic“ konanej v North Miami, Florida v dňoch 17. – 20. marca 2005, vydané v elektronickej podobe na CD, 12 rkps.
- *Krátký náčrt základných okruhov československo-amerických vzťahov po druhej svetovej vojne (1945 – 1948).* In: Zborník z konferencie „Československo 1945 – na rozhraní epoch ne-svobody“ konanej v Prahe 24. – 25. mája 2005, organizovanej USD AV ČR a NA ČR, Praha 2005, s. 23-30, ISBN 80-86712-32-X.
- *Czechoslovak foreign policy after WWII, a new winds or mere dreams?* (ed. Zdenko Čepič) In: Zborník z konferencie „1945 – A Break Up with the past. A history of Central European Countries at the End of the World War Two“, September 29 – 30, 2005, Ljubljana, Institut for Contemporary History 2008, p. 41-50, ISBN 978-961-6386-14-2.
- *Československý odboj v USA v rokoch 1942-45.* In: Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie „Československý exil 1939 – 1989“ konanej v Brne 10. novembra 2007, Brno, Univerzita obrany 2008, s. 5-26, ISBN 978-80-7231-557-4.
- *August 68, The aspects of UN attitudes.* In: Zborník z medzinárodnej konferencie organizovanej veľvyslanectvami SR a ČR v Ríme, konanej na University Roma Tre 7. – 8. mája 2008, odovzdané do tlače 25 rkps.
- *August 68, as seen from Bratislava.* In: Zborník z medzinárodnej konferencie „68“ konanej v Ottawe 8. – 10. októbra 2008, odovzdané do tlače 34 rkps.
- *Vzťahy Československa a USA ku koncu druhej svetovej vojny a krátko po nej.* In: Zborník z medzinárodnej konferencie „Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech XX. století. Hledání východisek“, konanej v Prahe 22. – 23. septembra 2008, odovzdané do tlače 17 rkps.
- *Február 1948 a August 1968 na pôde Organizácie spojených národov (porovnanie).* In: Zborník príspevkov z konferencie „Osmičky v československých dejinách“, organizovanej veľvyslanectvami SR a ČR a univerzitou Sorbonne, konanej v Paríži 20. – 21. novembra 2008, odovzdané do tlače 19 rkps.
- *February 1948, coup in Prague at UN agenda.* In: Zborník z konferencie „Fateful Eights in Czech History“, konanej na Elliot School for International Studies GWU, Washington DC, 23. – 24. októbra 2008, odovzdané do tlače 14 rkps.

b) domáce

- *Americká politika voči strednej a juhovýchodnej Európe v rokoch 1941 – 1945.* In: Zborník „Stredná a juhovýchodná Európa v politike veľmoci“, Bratislava 1994, HÚ SAV, s. 100-109, ISBN 80-967150-2-X.
- *Diplomatické aktivity Jána Papánka počas druhej svetovej vojny.* In: Ján Papánek, za vojny Edvardovi Benešovi, Dokumenty 1939 – 1945. (ed. MICHÁLEK, S.) Bratislava VEDA 1997. s. 145-195, ISBN 80-224-0501-9.
- *Februárový prevrat na pôde OSN.* In: Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948-89. (eds. ŠTEFANSKÝ, M. - ZÁGORŠEKOVÁ, M.) Banská Bystrica 1997, s. 27 -38, ISBN 80-88784-14-X.

- *Činnosť československej delegácie na konferencii v San Franciscu 1945*. In: Zborník z medzinárodnej konferencie „Slovensko a druhá svetová vojna“, konanej 29. – 31. mája 2000 v Bratislave, Bratislava VHÚ 2000, s. 367-377, bez ISBN.
- *Obrana v Paríži, činnosť Jána Papánka na VZ OSN na jeseň 1948*. In: Zborník pri príležitosti životného jubilea dr. Herty Tkadlečkovej „V premenách stáročí“, Zvolen 2001, s.93-101, ISBN 80-968532-3-6.
- *Andrew J. Valuchek, author's note*. In: MICHALEK, S.: Andrew J. Valuchek 1911 – 1997, As They Knew Him. Bratislava VEDA 2002, pp. 13-24, ISBN 80-224-0728-3.
- *K niektorým otázkam československej zahraničnej politiky v rokoch 1945 – 1951 so zameraním na činnosť Vladimíra Clementisa*. In: Zborník „Vladimír Clementis 1902 – 1952“, zborník príspevkov z konferencie 28. 5. 2002 v Bratislave. Bratislava 2002, s. 38-45, ISBN 80-88726-14-X.
- *UNRRA a Slovensko 1945 – 1947*. In: Zborník z konferencie „Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí“(eds. ŠTEFANSKÝ, M. - PURDEK, I.), konanej 15. – 16. októbra 2002, Vojenský historický ústav SR, Bratislava 2003, s. 208-217, bez ISBN.
- *Názory a predstavy slovenského demokratického exilu počas druhej svetovej vojny*. In: Zborník z konf. 10. decembra 2002 „Slovensko v procese európskej integrácie“, Bratislava CEP 2005, s. 98-105, ISBN 80-7165-551-1.
- *Sondy do vývoja československo-amerických vzťahov v 20. storočí*. In: Zborník z medzinárodnej konferencie Ústavu politických vied SAV 11. – 12. decembra 2002 „Slovensko-české vzťahy v kontexte strednej Európy“ (ed. POLÁČKOVÁ, Z.), Bratislava VEDA 2005, s. 105-134, ISBN 80-224-0859-X.
- *Vstup do niektorých problémov slovensko-amerických vzťahov (1939 – 1945)*. In: Zborník príspevkov z konferencie „Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV“, konanej 14. – 15. apríla 2005 v Banskej Bystrici na UMB, Banská Bystrica 2005, s. 144-155, ISBN 80-8083-147-5.
- *Milan Hodža a americkí krajanovia v rokoch 1941 – 1944*. In: Milan Hodža a integrácia strednej Európy. (ed. PEKŇÍK, M.) Zborník z konferencie, konanej 23. júna 2005 v Martine, Bratislava VEDA 2006, s. 129-141, ISBN 80-224-0913-8.
- *Americkí slovenskí krajanovia počas druhej svetovej vojny*. In: Zborník z konferencie „Kultúra Slovákov žijúcich v zahraničí, súčasť národného kultúrneho a duchovného dedičstva“, konanej 26. – 27. októbra 2005 v Bratislave pod garanciou Svetového združenia Slovákov v zahraničí a Generálneho sekretariátu pre zahraničných Slovákov pri Úrade vlády SR, Bratislava Ivan Krasko 2006, s. 104-114, ISBN 973-8324-89-0.
- *Americký pohľad na politické procesy v Československu*. In: Moc verzus občan. Zborník z konferencie „Úloha represie a politického násillia v komunizme“, konanej 10. a 11. novembra 2005 na pôde Ústavu pamäti národa v Bratislave, Bratislava ÚPN 2005, s. 155-170, ISBN 80-969296-1-5.
- *Zákon o pôžičke a prenájme, UNRRA a Československo*. In: FERENČUHOVÁ, B. a kol.: Slovensko a svet v 20. storočí. Kapitoly k 70. narodeninám Valeriána Bystrického. Bratislava Prodama 2006, s. 163-174, ISBN 80-969614-3-8.
- *Československá delegácia na Parížskej mierovej konferencii roku 1946 (so zameraním na podiel Juraja Slávika)*. In: PEŠEK, J. a kol.: Kapitoly najnovších dejín. K 70. narodeninám Michala Barnovského. Bratislava Prodama 2006, s. 57-74, ISBN 80-969623-6-1.
- *Delegát na Parížskej mierovej konferencii 1946*. In: MICHÁLEK, S. a kol.: Juraj Slávik, od politiky cez diplomaciu po exil. Bratislava PRODAMA 2006, s. 265-278, ISBN 80-969555-8-6.

- *Veľvyslanec v USA, delegát na zasadnutiach VZ OSN 1946 – 1948*. In: MICHÁLEK, S. a kol: Juraj Slávik, od politiky cez diplomaciu po exil. Bratislava PRODAMA 2006, s. 279-300, ISBN 80-969555-8-6.
- *Exil, pri zrode utečeneckého fondu a Rady slobodného Československa*. In: MICHÁLEK, S. a kol: Juraj Slávik, od politiky cez diplomaciu po exil. Bratislava PRODAMA 2006, s. 301-326, ISBN 80-969555-8-6.
- *Diplomatické rokovania medzi USA a Československom v kontexte pražského politického procesu s Williamom N. Oatisom (1951 – 1953)*. In: Miles semper honestus, zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla. (eds. SEGEŠ, V. - ŠEĎOVÁ, B.), Bratislava VHÚ 2007, s. 249-266, ISBN 978-80-969375-3-0.
- *Hodža and Osuský, Views and positions in the years 1939 – 1941*. In: Milan Hodža, statesman and politician. (ed. PEKNÍK, M.), Bratislava VEDA 2007, pp. 317-334, ISBN 978-80-224-0961-2.
- *Československá politika mostu (1945 – 1948) – možnosti, limity, realita*. In: Zborník z vedeckej konferencie „Integračné a dezintegračné procesy v strednej Európe v 20. storočí“, konanej v dňoch 26. – 28. apríla 2004 v Smoleniciach, Bratislava CEP 2005, s. 98-105, ISBN 80-7165-551-1.
- *Československý zahraničný odboj v rokoch 1938 – 1940, Osuský verzus Beneš*. In: Zborník z akadémie „85 rokov od Trianonu“, konanej v Brezovej pod Bradlom 3. júna 2005, odovzdané do tlače 17 rkps.
- *Slovenský demokratický exil v Amerike 1948 – 1989. Štúdia odovzdaná do tlače pre štátny plán „Ideové zdroje...“ na Ústave politických vied SAV, 22 rkps.*
- *Potlesk za 90 miliónov dolárov*. In: zborník „Aféry v našich dejinách“ (eds. ROGULOVÁ, J. - BYSTRICKÝ, V.), HÚ SAV Bratislava 2008, s. 209-220, ISBN 978-80-970060-3-7.
- *Osemnásť Brumaire Klementa Gottwalda*. In: Zborník z konferencie „Február 1948 na Slovensku“ konanej v Bratislave 15. – 16. februára 2008, Bratislava ÚPN 2008, s. 50-62, ISBN 978-80-89335-07-7.
- *Československo, postoj USA od januára do leta 1968*. In: LONDÁK, M. a kol.: Eto vaše delo. Cyklus prednášok na Slovenskom inštitúte v Prahe, Bratislava Prodama 2008, s. 57-71, ISBN 978-80-969782-7-4.
- *Limity détenie a pokus o reformu v Československu*. In: LONDÁK, M. - SIKORA, S.: Rok 1968. Kolektívna monografia zostavená z príspevkov medzinárodnej konferencie v Smoleniciach 7. – 9. októbra 2008, odovzdané do tlače 15 rkps.
- *Rok 1968, východiská a postoje západnej Európy*. In: Zborník z konferencie „Tri veľké výročia československých dejín 1918, 1948, 1968“, konanej v Skalici na pôde Stredoeurópskej vysokej školy 2. októbra 2008, odovzdané do tlače 20 rkps.
- *Invázia vojsk „päťky“ z augusta 1968 (so zameraním na medzinárodný kontext)*. In: LONDÁKOVÁ, E. a kol.: Rok 1968 na Slovensku. Kultúrna elita a novinári“. Kolektívna monografia z príspevkov konferencie „Novinári a rok 1968 na Slovensku“, organizovanej Slovenským syndikátom novinárov a Historickým ústavom SAV, konanej v Bratislave 4. novembra 2008, Bratislava Prodama 2008, s. 36-44, ISBN 978-80-969782-9-8.
- *Let slobody, diplomatický incident medzi ČSR a USA v roku 1953*. In: (IVANIČKOVÁ, E. a kol): Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu (historik Ivan Kamenec 70-ročný). Bratislava Prodama 2008, s. 259-272, ISBN 978-80-969782-6-7.

VIII. Výber z ohlasov na práce S. Michálka k danej problematike

MICHÁLEK, S. *Americká politika voči strednej a juhovýchodnej Európe v rokoch 1941 – 1945*. In: Petruf, P. (zost.): *Stredná a juhovýchodná Európa v politike veľmocí. Sondy do vývoja 2*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1994, s. 100-109

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. ANONYM-1995-ČESKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ-V93-P781
2. BŘACH-R-1995-HISTORIE A VOJENSTVÍ-V44-N3-P188-189
3. NĚMEČEK-J, NOVÁČKOVÁ-H, ŠTOVÍČEK-I-1999-SBORNÍK ARCHIVNÍCH PRACÍ-V49-N2-P470
4. SZARKA-L, SALLAI-G-2000-REGIO-V11-N2-P102
5. HASLINGER, P. Nationale oder Transnationale Geschichte? In: *Bohemia*, Bd. 44, 2003, Heft 2, s. 333.
6. IVANTYŠYNOVÁ, T. Slovenská historiografia všeobecných dejín po roku 1989. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2006*. Brno : 2006, s. 75.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. BARNOVSKÝ-M-1995-STUDIA HISTORICA SLOVACA-V20-P130
2. PEŠEK-J, BARNOVSKÝ-M-1997-ŠTÁTNA MOC A CIRKVI NA SLOVENSKU 1948-1953, VEDA, BRATISLAVA, p. 292
3. ŠEĐOVÁ-B-1998-VOJENSKÁ HISTÓRIA-V2-N1-P118
4. KOVÁČ-D-1999-KRONIKA SLOVENSKA 2, FORTUNA PRINT&ADUT, BRATISLAVA, p. 588
5. FERENČUHOVÁ-B-2002-HISTORICKÝ ČASOPIS-V50-P101
6. HASLINGER, P. Historiografia o Slovensku v európskom kontexte. In: *Historický časopis*, roč. 52, 2004, č. 2, s. 274.

MICHÁLEK, S. *Americké úvery a pôžičky. Česko-Slovensku v rokoch 1945 – 1951*. In: *Historický časopis*, roč. 43, 1995, s. 464-480.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. PROKŠ-P-1998-SLOVANSKÝ PŘEHLED-V84-N1-P58
2. PROKŠ, P. *Československo a západ 1945 – 1948*. Praha : ISV nakladatelství 2001, s. 326.
3. ALTE, R. *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei und die Entwicklung der internationalen Beziehungen 1946 – 1947*. München : R. Oldenbourg Verlag 2003, s. 556.
4. HOLEC, R. *Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2006*. Brno : 2006, s. 53.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. FERENČUHOVÁ-B-2002-HISTORICKÝ ČASOPIS-V50-P96

MICHÁLEK, S. *Americkí krajanovia a Milan Hodža (1941 – 1944)*. In: Pecník, M. (zost.): *Milan Hodža a integrácia strednej Európy. Zborník z konferencie*. Bratislava : Veda 2006. 205 s. ISBN 80-224-0913-8.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. GOŇCOVÁ, M. *Středoevropská integrace v projektech T. G. Masaryka, E. Beneše a M. Hodži*. In: GOŇCOVÁ, M. (ed.) : *Střední Evropa a evropská integrace*. Brno : Masarykova univerzita 2006, s. 149.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. PETROVIČOVÁ, E. *The Milan Hodža Days Project in Martin*. In: Pecník, M. (ed.): *Milan Hodža Statesman and Politician*. Bratislava : Veda 2007, s. 401.

MICHÁLEK, S. *Československo-americké vzťahy od konca vojny do leta 1947*. In: Historické štúdie, roč. 36, 1995, s. 183-209.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. HOLEC-R-1996-ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA-P205

MICHÁLEK, S. *Československo-americké rokovania o kompenzácií a obchodnej dohode v rokoch 1945 – 1946*. In: Historický obzor, roč. 10, 1999, č. 7-8, s. 165-172.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. FERENČUHOVÁ-B-2002-HISTORICKÝ ČASOPIS-V50-P96

MICHÁLEK, S. *Československo-sovietska zmluva z roku 1943 v americkej tlači*. In: Soudobé dejiny 1994, č. 6, s. 847-860.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. HORČÁKOVÁ-V-1996-ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA-P268

2. ALTE, R. *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei und die Entwicklung der internationalen Beziehungen 1946 – 1947*. München : R. Oldenbourg Verlag 2003, s. 556.

3. LARMOLA, H. *The „Czechoslovak Path“: A Communist Route to Power Monopoly in 1943 – 1948 within the Framework of „Mitteleuropa“, Great Power Setting, and the Soviet Sphere of Interests*. Helsinki : University of Helsinki, 2003, s. J.

4. IVANTYŠYNOVÁ, T. *Slovenská historiografia všeobecných dejín po roku 1989*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno : 2006, s. 79.

MICHÁLEK, S. *Československý zahraničný odboj v USA v rokoch 1939 – 1941*. In: Historické štúdie 44, Bratislava 2006, s. 13-34.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J. *Spojené státy americké a uznání čs. exilové vlády v Londýně*. In: SEMOTANOVÁ, E. *Cestou dějin*, sv. 1. Praha : Historický ústav SAV 2007, s. 113.

MICHÁLEK, S. *Činnosť československej delegácie na konferencii v San Franciscu v roku 1945 pri založení Organizácie spojených národov*. In: CŠÉFALVAY, F. - PÚČIK, M. (zost.): *Slovensko a druhá svetová vojna*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2000, s. 343-352.

Citácie v domácich publikáciách registrované v citačných indexoch Web of Science

1. Author(s): Petransky IA Title: *Slovakia and World War II, proceedings of the international conference held in Bratislava, May 29-31, 2000* Source: HISTORICKY CASOPIS Volume: 49 Issue: 3 Pages: 557-558 Published: 2001

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. DANGL, V. *Vojenská historiografia na Slovensku po roku 1989*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno : 2006, s. 102.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. LIPTÁK-E-2001-VOJENSKÁ HISTÓRIA-V5-N2-P128-131

2. ČIERNA-LANTAYOVÁ-D-2002-POHĽADY NA VÝCHOD, VEDA, BRATISLAVA, p. 254

3. PEKÁR, M. *Politické dejiny prvej Slovenskej republiky v domácej historiografii (stručný prehľad so zreteľom na Šarišsko-Zemplínsku župu)*. In: Acta historica Neosoliensia, roč. 6, 2003, s. 97.

MICHÁLEK, S. *Diplomat Štefan Osuský 1889 – 1973*. Bratislava : Veda 1999, 520 s.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. ANONYM-2000-BIBLIOGRAPHIE INTERNATIONALE D'HISTOIRE MILITAIRE (BERN) (komentovaná)-V21-P107
 2. NĚMEČEK-J, KUKLÍK-J-2000-HISTORIE A VOJENSTVÍ-N4-P780
 3. IRMANOVÁ-E-2001-SLOVANSKÝ PŘEHLED-V87-P427
 4. KOLÁŘ-F-2001-ČESKOSLOVENSKO NA PAŘÍŽSKÉ MÍROVÉ KONFERENCI 1918-1920, SV. 1, PRAHA-P25
 5. DEJMEK-J-2002-ČESKOSLOVENSKO, JEHO SOUSEDÉ A VELMOCI VE 20. STOLETÍ, CENTRUM PRO EKONOMIKU A POLITIKU, PRAHA, p. 346
 6. HRABOVEC-E-2002-ÖSTERREICHISCHE OSTHEFTE-V44-N1-2-P307
 7. IRMANOVÁ-E-2002-MAĎARSKO A VERSAILLESKÝ MÍROVÝ SYSTÉM, ALBIS INTERNATIONAL, ÚSTÍ NAD LABEM, p. 53
 8. ZAVACKÁ, M. *Słowacka historiografia dziejów najnowszych od 1990 roku*. In: Pamięć i sprawiedliwość, č. 3, 2003, s. 354.
 9. BARTLOVÁ, A. *Nowe trendy badań w słowackiej historiografii*. In: Kwartalnik Historyczny, roč. 111, 2004, č. 1, s. 117.
 10. KOVÁČ, D. *Historiografia moderných slovenských dejín po roku 1989*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2003, s. 270.
 11. KRAJČOVIČOVÁ, N. *Slovenská historiografia po roku 1989 o začleňovaní Slovenska do I. ČSR*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2003, s. 310.
 12. ZAVACKÁ, M. *Die slowakische Historiographie zur politischen Geschichte des 20. Jahrhunderts: die totalitären Regime*. In: Bohemia, Bd. 44, 2003, Heft 3. s. 392.
 13. ROKOSKÝ, J. *Agrárníci – političtí vězni Národní fronty*. In: KOKOŠKOVÁ, Z. - KOCIAN, J. - KOKOŠKA, S.: Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody. Praha : Národní archiv a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2005, ISBN 80-86712-32-X (NA), 80-7285-000-8 (ÚSD AV ČR), s.146.
 14. DEJMEK, J.: *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata. Část I*. Praha : Karolinum 2006, ISBN 80-246-1224-0, s. 144.
 15. IVANIČKOVÁ, E. *Postoj britskej vlády k obnoveniu Československa a vplyv Edvarda Beneša*. In: BENEŠ, Z. - KOVÁČ, D. - LEMBERG, H. (eds.): Hledání jistoty v bouřlivých časech. Ústí na Labem : Albis international 2006, ISBN 80-86971-05-8, s. 237.
 16. IVANTYŠYNOVÁ, T. *Slovenská historiografia všeobecných dejín po roku 1989*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno : 2006, s. 80.
 17. KOVÁČ, D. *How Slovak Historiography is Coming to Terms with a „Dual Past“*. In: BOREJSZA, J.W. – ZIEMER, K. (ed.): Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century. New York – Oxford : Berghahn Books 2006, s.121.
 18. MIKLOVÁ, M. *Československý exil v archivním výskumu*. In: Soudobé dějiny, roč. 14, 2007, č. 4, s. 921.
 19. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z. *Slovenskí diplomati v protektoráte*. In: SEMOTANOVÁ, E. Cestou dějin, sv. 2. Praha : Historický ústav SAV 2007, s. 460.
- Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch
1. KOVÁČ-D-1999-KRONIKA SLOVENSKA 2, FORTUNA PRINT&ADUT, BRATISLAVA, p. 591
 2. ANONYM-2000-PAMIATKY A MÚZEÁ-N1-P77
 3. LUKÁČ-P-2000-OS-N4-P74-76
 4. 23. HRONSKÝ-M-2001-THE STRUGGLE FOR SLOVAKIA AND THE TREATY OF TRIANON, VEDA, BRATISLAVA, p. 396
 5. BARTLOVÁ-A-2002-HISTORICKÝ ČASOPIS-V50-P61

6. ČIERNA-LANTAYOVÁ-D-2002-POHĽADY NA VÝCHOD, VEDA, BRATISLAVA, p. 93
7. FERENČUHOVÁ-B-2002-HISTORICKÝ ČASOPIS-V50-P99
8. PETRUF-P-2003-*Politické vzťahy medzi Francúzskom a Československom a Francúzskom a Slovenskom (1939 – 1948)*. Martin : Matica slovenská, p. 10.
9. ZAVACKÁ, M. *Súčasná slovenská historiografia s tematikou politických dejín 20. stor. so zreteľom na totalitné dejiny*. In: Historický časopis, roč. 52, 2004, č. 2, s. 283.
10. KUKLÍK, J. *Československá exilová vláda a slovenská otázka v letech 1940 – 1942*. In: ŠOŠKOVÁ, I. (Zost.): K 75. narodeninám profesora Hubenáka. Banská Bystrica : Právnická fakulta UMB 2004, ISBN 80-8055-915-5, s. 33.
11. LUKÁČ, P. *Milan Hodža v zápase o budúcnosť strednej Európy v rokoch 1939 – 1944*. Bratislava : Veda – ÚPV SAV 2005, s. 20.

Recenzie v domácich publikáciách

1. VNUK, F. *Recenzia*. In: Historický zborník 13, 2003, č. 1-2, s. 208-216.

MICHÁLEK, S. *Februárový prevrat na pôde OSN*. In: ŠTEFANSKÝ, M. - ZÁGORŠEKOVÁ, M. (zost.): *Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948 – 1989*. Banská Bystrica : Pedagogická spoločnosť J. A. Komenského, 1997, s. 27-38.

Citácie v zahraničných publikáciách registrované v citačných indexoch Web of Science

1. Author(s): Muhle Title: The autumn of 1956 in Hungary and the realization of the impermanent nature of communism in Central Eastern Europe Source: ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT Volume: 47 Issue: 1 Pages: 38-49 Published: 1999

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. JANÁK-D-2001-PERZEKUCE A REPRESE, IN: DESET LET SOUDOBÝCH DĚJIN (ED. KOČIAN-J, TŮMA-O), ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR-PRAHA-P84
2. BARNOVSKÝ, M. *La période communiste dans l'historiographie slovaque après 1989*. In: La Nouvelle Alternative, vol 18, 2003, n° 59, s. 116.
3. ŠVORC, P. *Historiografia moderných a najnovších dejín Slovenska*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno : 2006, s. 36.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. ČERVENÝ-O-1998-POLITICKÉ VEDY-V1-N1-P112-116
2. PEŠEK-J-1998-ODVRÁTENÁ TVÁR TOTALITY, HISTORICKÝ ÚSTAV SAV, BRATISLAVA, p. 371
3. ŠTEFANSKÝ-M1998-SLOVENSKO V UNITÁRNOM ŠTÁTE-IN: DOKUMENTY SLOVENSKEJ NÁRODNEJ IDENTITY A ŠTÁTNOTI ZV.2., NÁRODNÉ LITERÁRNE CENTRUM, BRATISLAVA, p. 595
4. KOVÁČ-D-1999-KRONIKA SLOVENSKA 2, FORTUNA PRINT&ADUT, BRATISLAVA, p. 593
5. HLAVOVÁ-V, ŽATKULIAK-J-2002-NOVEMBROVÁ REVOLÚCIA A ČESKO-SLOVENSKÝ ROZCHOD, LITERÁRNE INFORMAČNÉ CENTRUM, BRATISLAVA-P297
6. LONDÁK-M, SIKORA-S, LONDÁKOVÁ-E-2002-PREDJARIE, VEDA, BRATISLAVA, p. 386
7. PEŠEK-J-2003-*Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, p. 375.

MICHÁLEK, S. *Hodža a Osuský, názory a pozície v rokoch 1939 – 1941*. In: Pekník, M. a kol.: *Milan Hodža štátnik a politik*. 3. rozšir. vyd. Bratislava : 2002, s. 301-317.

Citácie v zahraničných publikáciách registrované v citačných indexoch Web of Science

1. Boissierie E. From the Austro-Hungarian compromise to independence (1867/1945): A look at the post-1989 Slovakian historiographical quarrel REVUE D ETUDES COMPARATIVES EST-OUEST 35 (3): 39-65 SEP 2004

Citácie v domácich publikáciách registrované v citačných indexoch Web of Science

1. Author(s): Hallon L Title: *The role of Milan Hodza in Slovak commercial banking (1918 – 1938)* Source: HISTORICKY CASOPIS Volume: 55 Pages: 97-112 Supplement: Published: 2007

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. VOJÁČEK, L. - SCHELLE, K. *Právní dějiny na území Slovenska*. Ostrava : KEY Publishing 2007, ISBN 978-80-87071-43-4, s. 424.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. KUKLÍK, J. *Československá exilová vláda a slovenská otázka v letech 1940 – 1942*. In: ŠOŠKOVÁ, I. (Zost.): K 75. narodeninám profesora Hubenáka. Banská Bystrica : Právnická fakulta UMB 2004, ISBN 80-8055-915-5, s. 33.
2. LUKÁČ, P. *Milan Hodža v zápase o budúcnosť strednej Európy v rokoch 1939 – 1944*. Bratislava : Veda – ÚPV SAV 2005, s. 20.
3. GONĚC, V. *Čtyři prozíravé koncepty středoevropské a evropské politiky*. In: POLÁČKOVÁ, Z. (Ed.): *Slovensko-české vztahy v kontexte střednej Európy*. Bratislava : Ústav politických vied SAV, 2005, ISBN 80-224-0859-X, s. 55.

MICHÁLEK, S. *Ján Papánek, E. Beneš a Československá informačná služba*. In: GONĚC, V. (ed.): *Edvard Beneš a středoevropská politika*. Brno : Masarykova univerzita 1997, s. 63-74.

Citácie v domácich publikáciách registrované v citačných indexoch Web of Science

1. Author(s): Pelcakova D Title: *Edvard Benes and Central European politics* Source: HISTORICKY CASOPIS Volume: 46 Issue: 4 Pages: 695-697 Published: 1998

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. IVANTYŠYNOVÁ, T. *Slovenská historiografia všeobecných dejín po roku 1989*. In: *Československá historická ročenka 2006*. Brno : 2006, s. 80.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. FERENČUHOVÁ-B-2002-HISTORICKÝ ČASOPIS-V50-P100

MICHÁLEK, S. *Ján Papánek politik, diplomat, humanista 1896 – 1991*. Bratislava : Veda vydavateľstvo SAV 1998. 279 s.

Citácie v domácich publikáciách registrované v citačných indexoch Web of Science

1. Author(s): Ferencuhova B Title: *History of international relations in Slovak historiography* Source: HISTORICKY CASOPIS Volume: 50 Issue: 1 Pages: 90-101 Published: 2002
2. Author(s): Krajcovicova N Title: *Jan Papanek as a politician, diplomat, humanist 1896 – 1991 - Slovak - Michalek,S* Source: HISTORICKY CASOPIS Volume: 45 Issue: 2 Pages: 359-360 Published: 1997

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. DANEK-J-1996-MEZINÁRODNÍ POLITIKA-V21-N3-P34
2. BŘEŇOVÁ-V, ROHLÍKOVÁ-S-1997-SOUDOBÉ DĚJINY-V4-P613
3. PERNES-J-1997-SOUDOBÉ DĚJINY-V4-P571
4. KOVÁČ-D-1998-DEJINY SLOVENSKA, LIDOVÉ NOVINY, PRAHA, p.371
5. KRAJČOVIČOVÁ-N-1998-SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA O DEJINÁCH, IN: REFLEXE DĚJIN, HISTORICKÝ ÚSTAV AV ČR, PRAHA, p. 69
6. KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J. *Hodža versus Beneš*. Praha : Karolinum 1999, s. 264.

7. NĚMEČEK-J, NOVÁČKOVÁ-H, ŠTŮVÍČEK-I-1999-SBORNÍK ARCHIVNÍCH PRACÍ-V49-N2-P470
8. PROKŠ, P. *Československo a západ 1945 – 1948*. Praha : ISV nakladatelství 2001, s. 322.
9. DEJMEK-J-2002-ČESKOSLOVENSKO, JEHO SOUSEDÉ A VELMOCI VE 20. STOLETÍ, CENTRUM PRO EKONOMIKU A POLITIKU, PRAHA, p. 355
10. ZAVACKÁ, M. *Słowacka historiografia dziejów najnowszych od 1990 roku*. In: Pamięć i sprawiedliwość, č. 3, 2003, s. 354.
11. BARTLOVÁ, A. *Nowe trendy badań w słowackiej historiografii*. In: Kwartalnik Historyczny, roč. 111, 2004, č. 1, s. 117.
12. KOVÁČ, D. *Historiografia moderných slovenských dejín po roku 1989*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2003, s. 270.
13. ZAVACKÁ, M. *Die slowakische Historiographie zur politischen Geschichte des 20. Jahrhunderts: die totalitären Regime*. In: Bohemia, Bd. 44, 2003, Heft s. 392.
14. IVANTYŠYNOVÁ, T. *Slovenská historiografia všeobecných dejín po roku 1989*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno : 2006, s. 80.
15. KOVÁČ, D. *How Slovak Historiography is Coming to Terms with a „Dual Past“*. In: BOREJSZA, J.W. - ZIEMER, K. (ed.): *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century*. New York – Oxford : Berghahn Books 2006, s.121.
16. KUKLÍK, J. - NĚMEČEK, J. *Spojené státy americké a uznání čs. exilové vlády v Londýně*. In: SEMOTANOVÁ, E. *Cestou dějin*, sv. 1. Praha : Historický ústav SAV 2007, s. 136.
17. MIKLOVÁ, M. *Československý exil v archivním výskumu*. In: Soudobé dějiny, roč. 14, 2007, č. 4, s. 920
18. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z. *Slovenskí diplomati v protektoráte*. In: SEMOTANOVÁ, E. *Cestou dějin*, sv. 2. Praha : Historický ústav SAV 2007, s. 460.
19. DEJMEK, J. *Únor 1948 v mezinárodním kontextu*. In: Dejmek, J. - Loužek, M. (ed.): *Únor 1948. Šedesát let poté*. Praha : Centrum pro ekonomiku a politiku 2008, s. 69.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. LAŠŠÁK-M-1998-POLITICKÉ VEDY-V1-N4-P120
2. SEDLIAKOVÁ-A-1998-HISTORICKÉ ŠTÚDIE-V39-P192
3. KOVÁČ-D-1999-KRONIKA SLOVENSKA 2, FORTUNA PRINT&ADUT, BRATISLAVA, p. 591
4. MAŤOVČÍK-A, PARENIČKA-P, ĎUROVČÍKOVÁ-M, ĎURIŠKA-Z-1999-REPREZENTAČNÝ BIOGRAFICKÝ LEXIKÓN SLOVENSKA, MATICA SLOVENSKÁ, MARTIN, p. 153
5. KORČEK-J-2000-ČECHOSLOVAKIZMUS A ĽUDÁCI-IN: POHLADY NA SLOVENSKÚ POLITIKU (ED. PEKNÍK-M), VEDA, BRATISLAVA, p. 631
6. BARTLOVÁ-A-2002-HISTORICKÝ ČASOPIS-V50-P61
7. ZAVACKÁ, M. *Súčasná slovenská historiografia s tematikou politických dejín 20. stor. so zreteľom na totalitné dejiny*. In: Historický časopis, roč. 52, 2004, č. 2, s. 283.
8. LUKÁČ, P. *Milan Hodža v zápase o budúcnosť strednej Európy v rokoch 1939 – 1944*. Bratislava : Veda – ÚPV SAV 2005, s. 20.

MICHÁLEK-S

1998-JÁN PAPÁNEK. PORTRÉT 1896-1991-BRATISLAVA

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. KOVÁČ-D-1999-KRONIKA SLOVENSKA 2, FORTUNA PRINT&ADUT, BRATISLAVA, p. 591

MICHÁLEK, S. *Jan Papánek za vojny Edvardovi Benešovi. Dokument 1939 – 1945*. Bratislava: Veda 1997, 206 s.

Citácie v domácich publikáciách registrované v citačných indexoch Web of Science

1. Author(s): Petrup P, Seges D Title: Karol Sidor's memorandum and standing of Slovakia in June 1943 Source: HISTORICKY CASOPIS Volume: 53 Issue: 1 Pages: 123-150 Published: 2005

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. BŘEŇOVÁ-V, ROHLÍKOVÁ-S-1997-SOUDOBÉ DĚJINY-V4-P599
2. PROKŠ-P-1999-SLOVANSKÝ PŘEHLED-V85-P467
3. NĚMEČEK, J. *Od spojenectví k roztržce*. Praha : Academia 2003, s. 209.
4. IVANTYŠYNOVÁ, T. *Slovenská historiografia všeobecných dejín po roku 1989*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno : 2006, s. 80.
5. DEJMEK, J. *Edvard Beneš a F. D. Roosevelt: Skica o vzájemném vztahu*. In: SEMOTANOVÁ, E. *Cestou dějin*, sv. 1. Praha : Historický ústav SAV 2007, s. 48.
6. DEJMEK, J. *Snahy Habsburků o vzkříšení podunajské monarchie v letech druhé světové války a československá diplomacie*. In: Mikulec, J. – Políva, M. (usp.): *Per saeculum ad tempora nostra*. Zv. 2. Praha : Historický ústav AV ČR 2007, s. 835.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. KORČEK-J-OBDOBIE PRVEJ SLOVENSKEJ REPUBLIKY-IN: DOKUMENTY SLOVENSKEJ NÁRODNEJ IDENTITY A ŠTÁTNOTI ZV.2., NÁRODNÉ LITERÁRNE CENTRUM, BRATISLAVA, p.382
2. KOVÁČ-D-1999-KRONIKA SLOVENSKA 2, FORTUNA PRINT&ADUT, BRATISLAVA, p. 590
3. KORČEK-J-2000-ČECHOSLOVAKIZMUS A ĽUDÁCI-IN: POHLADY NA SLOVENSKÚ POLITIKU (ED. PEKNÍK-M), VEDA, BRATISLAVA, p. 631
4. FERENČUHOVÁ-B-2002-HISTORICKÝ ČASOPIS-V50-P99
5. LUKÁČ-P-2002-MILAN HODŽA A OTÁZKA HABSBUERSKEJ-IN. MILAN HODŽA ŠTÁTNIK A POLITIK (ED. PEKNÍK-M)-VEDA-BRATISLAVA
6. LUKÁČ, P. *Milan Hodža v zápase o budúcnosť strednej Európy v rokoch 1939 – 1944*. Bratislava : Veda – ÚPV SAV 2005, s. 68.
7. SEGEŠ, D. *Pozadie uznania československej dočasnej vlády a slovenská otázka v kalkuláciách zahraničnej politiky poľskej exilovej vlády v rokoch 1939 – 1940*. In: Historické štúdie roč. 44, 2006, s. 36.
8. SEGEŠ, D. *Kontakty M. Hodžu s poľskou exilovou vládou v rokoch 1939–1944*. In: PEKNÍK, M. (ed.): *Milan Hodža a integrácia strednej Európy*. Bratislava : Ústav politických vied SAV 2006, ISBN 80-224-0913-8, s. 118.

MICHÁLEK, S. (ed.) - DEJMEK, J. - DULOVIČ, E. - FERENČUHOVÁ, B. - KRAJČOVIČOVÁ, N. - KRŠÁKOVÁ, D. - LEIKERT, J. - NĚMEČEK, J. - PODRIMAVSKÝ, M. - SLAVIK, J. B. - SLAVIK, J. L. J. - ŠIMKOVÁ, Ľ. - LICHARDUS, B. - BŮTORA, M. - BYSTRICKÝ, V. - ŠIMKOVÁ, Ľ. *Juraj Slávik Neresnícký od politiky cez diplomáciu po exil (1890–1969)*. Bratislava : Prodam 2006. 503 s., ISBN 80-969555-8-6.

Recenzie v zahraničných publikáciách:

1. KAMENEC, I. *Recenzia. Kapitoly zo života a verejnej činnosti slovenského a československého politika Juraja Slávika Neresníckého*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno : 2006, s. 406-407.

Recenzie v domácich publikáciách

1. ZEMKO, Milan. *Recenzia*. In *Knihy a spoločnosť* : K & S. roč. 4, 2007, č. 2, s. 10.

MICHÁLEK, S. *K niektorým otázkam československej zahraničnej politiky v rokoch 1945 – 1951 so zameraním na činnosť Vladimíra Clementisa*. In: HOLÁSEK, P. – BAŇACKÁ, M. (zost.): *Vladimír Clementis 1902 – 1952*. Bratislava : Ministerstvo zahraničných vecí SR, 2002, s. 38-44. Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. ŠTEFANSKÝ-M-2002-VOJENSKÁ HISTÓRIA-V6-N3-4-P191-193
2. PEŠEK-J-2003-*Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, p. 378.

MICHÁLEK, S. *Krátky náčrt základných okruhov československo.amerických vzťahov po druhej svetovej vojne (1945 – 1948)*. In: KOKOŠKOVÁ, Z. - KOCIAN, J. - KOKOŠKA, S. (Eds.): *Československo na rozhraní dvoch epoch neslobody*. Praha : Národní archiv – Ústav pro dlouhodobé dějiny AV ČR, 2005, s. 23-31. ISBN 80-7285-000-8.

Recenzie v zahraničných publikáciách:

1. BŘEZINA, V. *Recenzia*. In: *Český časopis historický*, roč. 105, 2007, č. 2, s. 506-507.

MICHÁLEK, S. *Maršallov plán, postoj a pozícia Československa*. In: *Dialógy o ekonomike a riadení*, roč. 5, 2003, č. 16, s. 41-54.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. HOLEC, R. *Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2006*. Brno : 2006, s. 53.

MICHÁLEK, S. *Nádeje a vytriezvenia. Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945 – 1951*. Bratislava : 1995, 186 s.

Citácie v domácich publikáciách registrované v citačných indexoch Web of Science

1. Author(s): Petruf P Title: *Bright hopes and rude awakenings. (Czechoslovak-American economic relations in 1945 – 1951 - Slovak - Michalek,S* Source: HISTORICKY CASOPIS Volume: 44 Issue: 3 Pages: 531-534 Published: 1996

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. ANONYM-1996-SOUDOBÉ DĚJINY-V3-N2-3-P385
2. BŘEŇOVÁ-V, ROHLÍKOVÁ-S-1997-SOUDOBÉ DĚJINY-V4-P599
3. PROKŠ-P-1998-SLOVANSKÝ PŘEHLED-V84-N1-P58
4. PROKŠ-P-1999-SLOVANSKÝ PŘEHLED-V85-P457
5. ANONYM-2000-CENTRALNO-VOSTOČNAJA-EVROPA VO VTOROJ POLOVINE XX VEKA, TOM 1., NAUKA, MOSKVA, p.233
6. NĚMEČEK-J, NOVÁČKOVÁ-H, ŠTOVÍČEK-I-1999-SBORNÍK ARCHIVNÍCH PRACÍ-V49-N2-P470
7. KASTORY-A-2000-KWARTALNIK HISTORYCZNY-V107-N3-P161
8. PROKŠ, P. *Československo a západ 1945 – 1948*. Praha : ISV nakladatelství 2001, s. 322.
9. DEJMEK-J-2002-ČESKOSLOVENSKO, JEHO SOUSEDÉ A VELMOCI VE 20. STOLETÍ, CENTRUM PRO EKONOMIKU A POLITIKU, PRAHA, p. 28
10. ALTE, R. *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei und die Entwicklung der internationalen Beziehungen 1946 – 1947*. München : R. Oldenbourg Verlag 2003, s. 556.
11. KUČERA, J. „Žralok nebude nikdy tak silný“. *Československá zahraniční politika vůči Německu 1945 – 1948*. Praha : Argo, 2005, ISBN 80-7203-648-3, s. 198.
12. HOLEC, R. *Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2006*. Brno : 2006, s. 53.

13. PREČAN, V. *Únorový převrat 1948 v ČSR v mezinárodním kontextu*. In: BENEŠ, Z. - KOVÁČ, D. - LEMBERG, H. (eds.): Hledání jistoty v bouřlivých časech. Ústí na Labem : Albis international 2006, UISBN 80-86971-05-8, s. 370.
14. DEJMEK, J. *Edvard Beneš a F. D. Roosevelt: Skica o vzájemném vztahu*. In: SEMOTANOVÁ, E. Cestou dějin, sv. 1. Praha : Historický ústav SAV 2007, s. 116.
15. DEJMEK, J. *Postoj Československa k nabídce Marshallova plánu*. In: Marshallův plán – šedesát let poté. Praha : Centrum pro ekonomiku a politiku 2007, s. 17.
16. PEŠEK, J. *Podnětné hledání zdánlivých alternativ*. In: Soudobé dějiny, roč. 14, 2007, č. 1, s. 158.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. PETRUF-P-1997-HISTORICKÉ ŠTÚDIE-V38-P19
2. KOVÁČ-D-1999-KRONIKA SLOVENSKA 2, FORTUNA PRINT&ADUT, BRATISLAVA, p. 593
3. NĚMEČEK-J-2000-K FORMOVÁNÍ ZAHRANIČNÍ SLUŽBY-IN: SLOVENSKO A DRUHÁ SVETOVÁ VOJNA (ED. CSÉFALVAY-F, PÚČIK-M), VOJENSKÝ HISTORICKÝ ÚSTAV, BRATISLAVA, p.131
4. FERENČUHOVÁ-B-2002-HISTORICKÝ ČASOPIS-V50-P96
5. PETRUF, P. *Československá zahraničná politika 1945 – 1992*. Bratislava : Historický ústav SAV 2007, ISBN 978-80-969782-0-5, s. 522.

MICHÁLEK, S. *Obrana v Paříži. Činnost Jána Papánka na půde OSN v jeseni 1948*. In: NIŽŇANSKÝ, E. - PETRUF, P. (eds.): V premenách stáročí. Zvolen : KLEMO 2001, s. 93-99.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. IVANTYŠYNOVÁ, T. *Slovenská historiografia všeobecných dejín po roku 1989*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno : 2006, s. 84.

MICHÁLEK, S. *Rada slobodného Československa 1948 – 1960*. In: Historický časopis, roč. 47, 1999, č. 3, s. 432-446.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. HILDE, P. S. *Nationalism in Post-Communist Slovakia and the Slovak Nationalist Diaspora (1989 – 1999)*. Oxford : University of Oxford, 2003, s. 46.
2. RAŠKA, F. D. *Rada svobodného Československa, 1949 – 1956*. In: Český časopis historický, roč. 105, 2007, č. 4, s. 859.

MICHÁLEK, S. *Sondy do vývoja slovensko-amerických vzťahov v 20. storočí*. In: POLÁČKOVÁ, Z. (ed.): Slovensko-české vzťahy v kontexte strednej Európy. Bratislava : 2005, s. 105-134.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. HOLEC, R. *Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu*. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno : 2006, s. 53.

MICHÁLEK, S. *Talianske légie a Ján Papánek*. In: PODRIMAVSKÝ, M. – KOVÁČ, D. (eds.): Slovensko na začiatku 20. storočia. Bratislava : Historický ústav SAV 1999, ISBN 80-88780-31-4, s. 400-403.

Citácie v zahraničných publikáciách registrované v citačných indexoch Web of Science

1. Boisserie E From the Austro-Hungarian compromise to independence (1867/1945): A look at the post-1989 Slovakian historiographical quarrel REVUE D ETUDES COMPARATIVES EST-OUEST 35 (3): 39-65 SEP 2004

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. LUKEŠ-M-2000-ČESKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ-V98-P650-651
2. SZARKA-L, SALLAI-G-2000-REGIO-V11-N2-P85
3. MÂRZA, R. *Pe marginea productiiei ale istoriografiei slovace din ultimii ani*. In: *Annales Universitatis Apulensis – Series Historica*, roč. 7, 2003, s. 105.
4. KILIÁNOVÁ, G. *Erlebt und Erzählt: Der erste Weltkrieg aus der mikrosozialen Perspektive*. In: ERNST, P. (Hg.) - HARING, S. A. (Hg.) - SUPPANZ, W. (Hg.): *Aggression und Katharsis*. Wien : Passagen Verlag, 2004, s. 279. ISBN 3-85165-566-4.
5. BARTLOVÁ, A. *Nowe trendy badań w słowackiej historiografii*. In: *Kwartalnik Historyczny*, roč. 111, 2004, č. 1, s. 108.
6. MICHELA, M. *Pamät, politika a Trianon*. In: *Slovanský přehled*, roč. 93, 2007, č. 4, s. 523
7. VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K. *Právní dějiny na území Slovenska*. Ostrava : KEY Publishing 2007, ISBN 978-80-87071-43-4, s. 426.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. ANONYM-1999-SLOVENSKÝ NÁRODOPIS-V47-P460
2. KAČÍREK-E-2000-HISTORICKÝ ZBORNÍK-V10-N2-P164-166
3. HOLEC-R-2001-POSLEDNÍ HABSBURGOVCI A SLOVENSKO, IKAR, BRATISLAVA, p. 291
4. HRONSKÝ-M-2001-THE STRUGGLE FOR SLOVAKIA AND THE TREATY OF TRIANON, VEDA, BRATISLAVA, p. 398
5. RYCHLÍK, J. *Výzkum slovenských dějin v České republice*. In: *Historický časopis*, roč. 52, 2004, s. 373.

Recenzie v domácich publikáciách:

1. DUDEKOVÁ, Gabriela. *Recenzia*. In: *Historický časopis : Historical Journal of the Institute of History of the SAS*. ISSN 0018-2575, 2007, volume 55, supplement, s. 178-182.

MICHÁLEK, S. *UNRRA a Slovensko 1945 – 1947*. In: ŠTEFANSKÝ, M. (Ed.) – PURDEK, I. (Ed.) *Slovensko vo vojnách a konfliktoch v 20. storočí*. Bratislava : Vojenský historický ústav – Ministerstvo obrany SR, 2003, 261 s.

Citácie v zahraničných publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. IVANTYŠYNOVÁ, T. *Slovenská historiografia všeobecných dejín po roku 1989*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2006*. Brno : 2006, s. 81.
2. HOLEC, R. *Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2006*. Brno : 2006, s. 53.

MICHÁLEK, S. *Uranová dohoda: Text dohody medzi ZSSR a ČSR z novembra 1945*. In: *Historická revue*, roč. 6, 1995, č. 5, s. 23.

Citácie v domácich publikáciách neregistrované v citačných indexoch

1. HARBULOVÁ, E. *Ruské dejiny 20. storočia v slovenskej historiografii po druhej svetovej vojne*. In: *Slovanské štúdie*, 2003, č. 1-2, s. 37.

IX. Summary

The Czechoslovak attempt for reform of Socialism in 1968 has, without any hesitation, become one of the most important events in the history of the common state of Slovaks and Czechs. Its birth, the gradual maturation and hopes for better future were interrupted by brutal invasion of five Warsaw Pact armies, and of course under the wings of the Soviet Union in August 1968. Moscow, with help of tanks, gained again the control over the industrially mostly developed country of its Eastern Bloc. Czechoslovakia became again the example of an ideal satellite.

The Czechoslovak attempt for reform of Socialism started during the time when the great powers, the Soviet Union and the United States of America, were trying to come to an agreement in détente politics. It proved to be unequivocal that this policy preserved the state from the Cold War. One of its main features was the mutual acceptance of status quo by the great powers, whereas both great powers, Moscow and also Washington, avoided interfering in the internal affairs of the Blocs of one another.

At first Moscow blessed the effort of Czechoslovak revival, however, as soon as Moscow evaluated this situation as the one that could violate the unity of its empire, it has decided to make an end of this process. Even if it might have seemed at the beginning that Moscow hesitated to use the armed forces, well aware of the idleness and the lack of interest of the United States, Moscow finally did not hesitate to commit its armed forces, airplanes and tanks together with Poland, Hungary, Bulgaria and East Germany. Its one and only task was to change Czechoslovakia to become again an obedient foot-soldier and the strong component of the Eastern Bloc.

Many books focused on Czechoslovak - or better to say Dubček's "Socialism with human face" have been written. Books focused mainly on internal development and attitudes of the Soviet Union and its European satellites. The Slovak, Czech and also foreign historiography have achieved quite amazing results regarding this topic. There are also many documents published in book form. Without any doubt, memories of the participants of that period has appeared in Slovakia and the Czech Republic after the "Velvet Revolution" from the beginning of 1990s. The purpose of this paper was not the revision or summary of up-to-present available literature, but above all with the use of archive documents to provide the attitude from certain point of view. It is obvious from the title of the book that the main focus of this essay is the attitude of the United States of America, but also those of the West and the United Nations Organization. In reality there has not been such a compiled publication on the book market until these days.

The attitude of the United States towards the Czechoslovak reform and towards its violent termination was influenced by several external factors. The most dominant ones were, for example, the Vietnam War, the effort to achieve the bipolar détente politics, and also the unimportance of small Socialist country (Czechoslovakia) in the horizon of the American interest. When mentioned factors are taken into consideration, no wonder that the American attitude towards Czechoslovakia and its development after the year 1968 was as it was. Simply, it was passive, unenthusiastic and uninterested.

However, the American Administration of President Lyndon B. Johnson verbally accepted the Czechoslovak liberalism; but on the other hand, it did not help it at all. The United States deplored publicly the August invasion and the subsequent occupation of Czechoslovakia, but otherwise it did not interfere within the affairs. The United States evaluated the situation as the affair of the Eastern Bloc, which was not focused against the interests of the United States and the Soviet Union. However, the American attitude was well known as early as the invasion had only been planned. This was also the reason why the Soviet Union acted as it acted. The Soviet Union knew for sure, that nobody would interfere in its policy of how to solve its internal problem. The similar reaction came also from the countries of the West. The verbal disagreement with the aggression was perceived more as a "good point" for the evaluation of the events in the future. The attitude of nonintervention is not surprising as well, because of the fact that the structures of armed forces arrangement of the Atlantic Pact were only the "extended" hand of the main power, The United States of America.

What was the role of the United Nations Organization? Actually, it declared its weakness, "toothlessness" and inability to retrieve injustice of the military conflict. There were no proposed resolutions of the Security Council approved in consequence of the Soviet veto, which should have deplored the invasion of Czechoslovakia at least by the declaratory means. Though Czechoslovakia

strongly protested via the “mouth” of its Minister of Foreign affairs in the United Nations in New York and asked to withdraw immediately the troops from its territory, Czechoslovakia alone after the strong pressure from Moscow backed out of the public forum very quickly. When investigating this issue many questions, some very important and some of lesser importance, emerge. One of these questions is: Whether the Dubček’s mission of “the human face” could have been successful. When context of that period, the world, the power politics of the Soviet Union and other external factors are being taken into consideration, the answer is no.

X. Zusammenfassung

Der tschechoslowakische Versuch um die Reform des Sozialismus von 1968 gehört zweifelsohne zu den bekanntesten Ereignissen in der Geschichte des gemeinsamen Staates der Slowaken und Tschechen. Seine Vorgeschichte, der gesammte Gärungsprozeß und die gemeinsamen Hoffnungen auf eine bessere Zukunft wurde im August 1968 durch den brutalen Einmarsch der Streitkräfte der fünf Länder des Warschauer-Paktes unter Regie der Sowjetunion zunichte gemacht. Durch diesen Zug ist es Moskau gelungen, durch Panzer erneut Kontrolle über den damals wirtschaftlich am besten entwickelten Staat seines Blocks zu gewinnen. Die „ungehorsame“ Tschechoslowakei wurde aufs neue zum Mustersatelliten der UdSSR.

Der tschechoslowakische Reformversuch begann zu einer Zeit, in der die Supermächte UdSSR und die USA im Rahmen der Détente politik einen gemeinsamen Kompromiß suchten. Es hat sich ganz eindeutig gezeigt, daß diese Politik im wesentlichen zur Konservierung des Kalten Krieges beigetragen hat. Eines der wichtigsten Merkmale der Détente politik war die beiderseitige Akzeptanz des Status quo der Supermächte UdSSR und USA, wobei sowohl Moskau als auch Washington das Eingreifen in innere Angelegenheiten des Gegnerblocks konsequent vermieden haben.

Moskau erwäkte zwar am Anfang den Eindruck, daß es bereit ist den tschechoslowakischen Reformversuch einzubüßen, allerdings nur bis zum Zeitpunkt, wo es nach der Einschätzung der Tragweite dieses Prozeßes zu der Schlußfolgerung kam, daß es sammt seiner Konsequenzen zu einer wahren und ernstzunehmenden Bedrohung für den Zusammenhalt des sowjetischem Imperiums werden kann. In dem Moment hat sich Moskau entschieden, die Reform zu stoppen. Obwohl die Sowjetunion nach außen hin mit dem militärischen Einsatz zu zögern schien, war sie sich der Untätigkeit und des fehlenden Interesses der USA an der Tschechoslowakei bewußt, und wich (unter Mithilfe der DDR, Polens, Ungarns und Bulgariens) vor dem Einsatz der Streitkräfte, militärischer Flugzeuge und Panzer nicht zurück. Über der Aufgabe dieses Einsatzes gab es von Anfang an keine Zweifel: das Ziel war es, aus der Tschechoslowakei erneut einen gehorsamen Satelliten und ein festes Glied des Ostblocks zu machen.

Über den tschechoslowakischen, bzw. Dubčekschen „Sozialismus mit menschlichen Antlitz“ sind schon etliche Bücher erschienen. Der Großteil von ihnen handelte in erster Linie von der innenpolitischen Entwicklung innerhalb der Tschechoslowakei und der Haltung der UdSSR und seiner Satellitenstaaten zu diesen Ereignissen. Hierbei ist die slowakische, tschechische und ausländische Geschichtsschreibung zu interessanten und beachtungsvollen Ergebnissen gekommen. Ebenso gibt es eine ganze Reihe von gedruckten Dokumenten und von Quellenmaterial anderer Art, die dem Prager Frühling gewidmet sind. Eine Bereicherung stellen die Erinnerungen der bedeutendsten Akteure dieser Ereignisse dar, die in der Slowakei und der Tschechischen Republik nach der „Samtrevolution“ am Anfang der 90-er Jahre des vergangenen Jahrhunderts erschienen sind.

Das Ziel des vorliegenden Buchs war es nicht nur einen zusammenfassenden Rückblick auf die bereits vorhandenen Quellen und Publikationen zu werfen, sondern, unter Zurückgreifen auf

neue Quellen und Archivmaterial einen neuen Blick auf diese Problematik zu präsentieren. Schon aus den Titel des Buchs geht eindeutig hervor, daß im Zentrum des Interesses in erster Linie die Haltung der USA, des Westens und der Vereinten Nationen steht. Da es eine auf diese Weise konzipierte Monographie noch nicht gibt, war es das Anliegen des Autors, die bisher vorhandene Lücke zu füllen.

Die Haltung der USA gegenüber dem tschechoslowakischen Reformversuch und seiner gewaltigen Niederschlagung wurde durch mehrere äußere Faktoren beeinflusst, von denen besonders der Vietnam-Krieg, das Bemühen um eine bipolare Détentepolitik und letzten Endes auch Bedeutungslosigkeit (aus der Sicht Washingtons) eines kleinen sozialistischen Landes eine besondere Rolle gespielt haben. Wenn man diese Faktoren berücksichtigt, so wundert es kaum, daß sich die amerikanische Haltung gegenüber der ČSSR und ihrer Entwicklung wie bekannt und nicht anders präsentierte – nämlich halbherzig, passiv und ohne besondere Zeichen von Engagement. Die amerikanischen Regierungskreise um Präsidenten Lyndon B. Johnson hießen den tschechoslowakischen Liberalismus zwar wörtlich willkommen, boten ihm jedoch keine Hilfe an; zwar haben die Amerikaner den sowjetischen Einmarsch im August 1968 und die anschließende Okkupation der Tschechoslowakei öffentlich verurteilt, gleichzeitig mischten sie sich jedoch nicht ein. In Washington kam man zum Schluß, daß es sich in diesem Fall um innere Angelegenheit des Ostblocks handelt, die nicht gegen amerikanische Interessen gerichtet ist. Zudem war die Haltung der USA bereits zu einem Zeitpunkt bekannt, wo der Einmarsch erst nur geplant wurde, was schließlich nicht ohne Wirkung auf das Handeln der Sowjets blieb. Moskau war sich ganz klar bewußt, daß die Art und Weise, wie es sein „inneres“ Problem löst auf keinen ernstzunehmenden Widerstand stoßen wird.

Eine ähnliche Reaktion wie von den USA kam auch seitens der Staaten Westeuropas. Die verbale Verurteilung des Einmarsches in die ČSSR galt hier mehr als „Pluspunkt“ für die geschichtliche Aufarbeitung dieser Ereignisse in der Zukunft. Ebenso wenig überrascht die auf Nichteinmischung angelegte Haltung der Entscheidungsträger innerhalb der NATO, da dieser Körper zu der Zeit lediglich als „ausgestreckter Arm“ der USA galt.

Welche Rolle spielte hierbei die UNO? Im Grunde genommen manifestierte sie nur ihre Schwäche, „Zahnlosigkeit“ und Machtlosigkeit, wenn es darum ging, entsprechende Maßnahmen gegen das Unrecht in der Form einer rechtswidrigen militärischen Aggression zu treffen. Die vorgeschlagenen Resolutionen des Sicherheitsrats der UNO, die zumindest deklarativ den Einmarsch der Warschauer-Pakt Truppen in die Tschechoslowakei verurteilen sollten, wurden aufgrund des sowjetischen Vetos nicht verabschiedet. Die Tschechoslowakei protestierte zwar scharf mittels ihres Außenministers in der UNO in New York gegen den Einmarsch und verlangte einen sofortigen Rückzug ausländischer Armeen aus seinem Gebiet, infolge eines massiven Drucks Moskaus machte sie jedoch kurz später einen Rückzieher. Bei der Markierung der präsentierten Problematik entsteht eine Reihe wichtiger, als auch zweitrangiger Fragen. Eine von ihnen lautet, ob das Projekt des Dubčekschen „Sozialismus mit menschlichen Antlitz“ irgendwelche Chancen auf Erfolg hatte. Wenn man bei dem Versuch um eine Antwort auf diese Frage den zeitgenössischen Kontext, die Weltmachtspolitik der UdSSR und äußere Faktoren in Betrachtung zieht, so muß die Antwort mit großer Wahrscheinlichkeit „nein“ lauten. Für den Mißerfolg ihren Reformversuchs mußten die Slowaken und Tschechen hart bezahlen.

OBHÁJENÉ DOKTORANDSKÉ DIZERTAČNÉ PRÁCE V ODBORE SLOVENSKEJ DEJINY

PHDR. ALEXANDRA OSTERTAGOVÁ: HISTORICKO-POZNÁVACIA HODNOTA KANONICKÝCH VIZITÁCIÍ. (BAŤÁNOVSKÉ VIZITÁCIE Z JUHOZÁPADNÉHO SLOVENSKA)

Obhajoba sa konala 4. februára 2009.

Školiteľ: doc. PhDr. Jozef Roháč, CSc.

Oponenti: prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc., doc. PhDr. Mária Kohútová, CSc.,

PhDr. Viliam Čičaj, CSc.

Školiace pracovisko: Katedra slovenských dejín FF UK, Bratislava.

Práca poukazuje na význam prekladu po latinsky napísaného prameňa – zápisnic z kanonických vizitácií, ktoré majú svoj vlastný vývin rozvetvujúci sa vďaka časovým, lokálnym a personálnym osobitostiam. Je to prameň s vysokou poznávacou hodnotou, navyše prameň vierohodný, keďže dokumenty sú úradnej povahy, vypracované z nariadenia vysokého cirkevného predstaviteľa, ktoré zaznamenávali konkrétny cirkevnosprávny úkon, a ten bol zakotvený v právnych normách.

Autorka v dizertačnej práci pracovala s kanonickými vizitáciami, ktoré nariadil ostrihomský arcibiskup, uhorský prímás a kardinál Jozef Baťán (1727 – 1782). Pre analýzu a komparáciu použila zápisnice z juhozápadného Slovenska z farností Dechtice, Záhorská Bystrica a z filiálky Malé Leváre.

Práca je členená na úvod, osem kapitol a záver. V úvode je informácia o zámere, dôvodoch výberu témy, metódach práce, zaznamenáva sa stav bádania v sledovanej problematike v domácej i zahraničnej literatúre.

Prvá kapitola objasňuje pojem kanonická vizitácia ako akt cirkevnej správy upravený normami kánonického a svetského práva. Druhá kapitola podáva prehľad dejinného vývoja kanonických vizitácií od najstarších čias až po obdobie II. vatikánskeho koncilu. Tretia kapitola informuje o Tridentskom koncile (1545 – 1563), významnom medzníku vo vývoji vizitačnej praxe, ktorý zaujíma osobitné miesto v cirkevných dejinách vôbec. Zdôrazňuje sa jeho význam, pretože práve tento koncil prijal ustanovenie o povinnosti archidiakonov podať o vykonanej vizitácii správu. Štvrtá kapitola sa sústreďuje na vývoj kanonických vizitácií v Uhorsku pred Tridentským koncilom a po ňom. V piatej kapitole sa podáva stručný životopisný portrét pôvodcu vizitácií, ostrihomského arcibiskupa, uhorského prímása a kardinála Jozefa Baťána. Šiesta kapitola oboznamuje so štruktúrou tzv. baťánovských vizitačných zápisníc. Nasledujúca kapitola približuje stručnú históriu vizitovaných farností – Dechtice, Záhorská Bystrica a Malé Leváre. Jadrom práce je ôsma kapitola, ktorá sa venuje prekladu, analýze a syntéze konkrétneho prameňa. Obsahom tejto kapitoly je kompletný preklad všetkých troch vizitačných zápisníc z uvedených farností vrátane pokynov, podľa ktorých sa má pri vizitácii postupovať, tzv. *puncta interrogatoria*. V závere práce je sumariázia poznatkov s poukázaním na ich prínos pre jednotlivé odbory a spoločenské disciplíny.

Autorka ako klasická filologička popri poznávacej hodnote kanonických vizitácií sa sústreďuje na jazykovú stránku tohto prameňa, všima si slovnú zásobu, zaznamenáva jednotlivé slová a slovné spojenia. V ďalšej práci sa chce zamerať na zostavenie slovníčka slov použitých v textoch kanonických vizitácií aj s výkladom, najmä z liturgickej oblasti, resp. slov, ktorých význam je dnes už málo známy.

Autorka poukazuje na nekoordinovanosť pri práci na prekladoch kanonických vizitácií a svoje úsilie chce vynaložiť na riešenie problému ako, kým a kde na Slovensku by sa mali sústrediť už preložené kanonické vizitácie.

MGR. LINDA OSYKOVÁ: VOLEBNÉ KAMPANE POLITICKÝCH STRÁN NA SLOVENSKU V 20. ROKOCH 20. STOROČIA

Obhajoba sa konala 4. februára 2009.

Školiteľ: PhDr. Bohumila Ferenčuhová, CSc.

Oponenti: PhDr. Valerián Bystrický, DrSc., Doc. PhDr. Ľubica Harbuľová, CSc., PhDr. Zuzana Poláčková, CSc.

Školiace pracovisko: Historický ústav SAV v Bratislave.

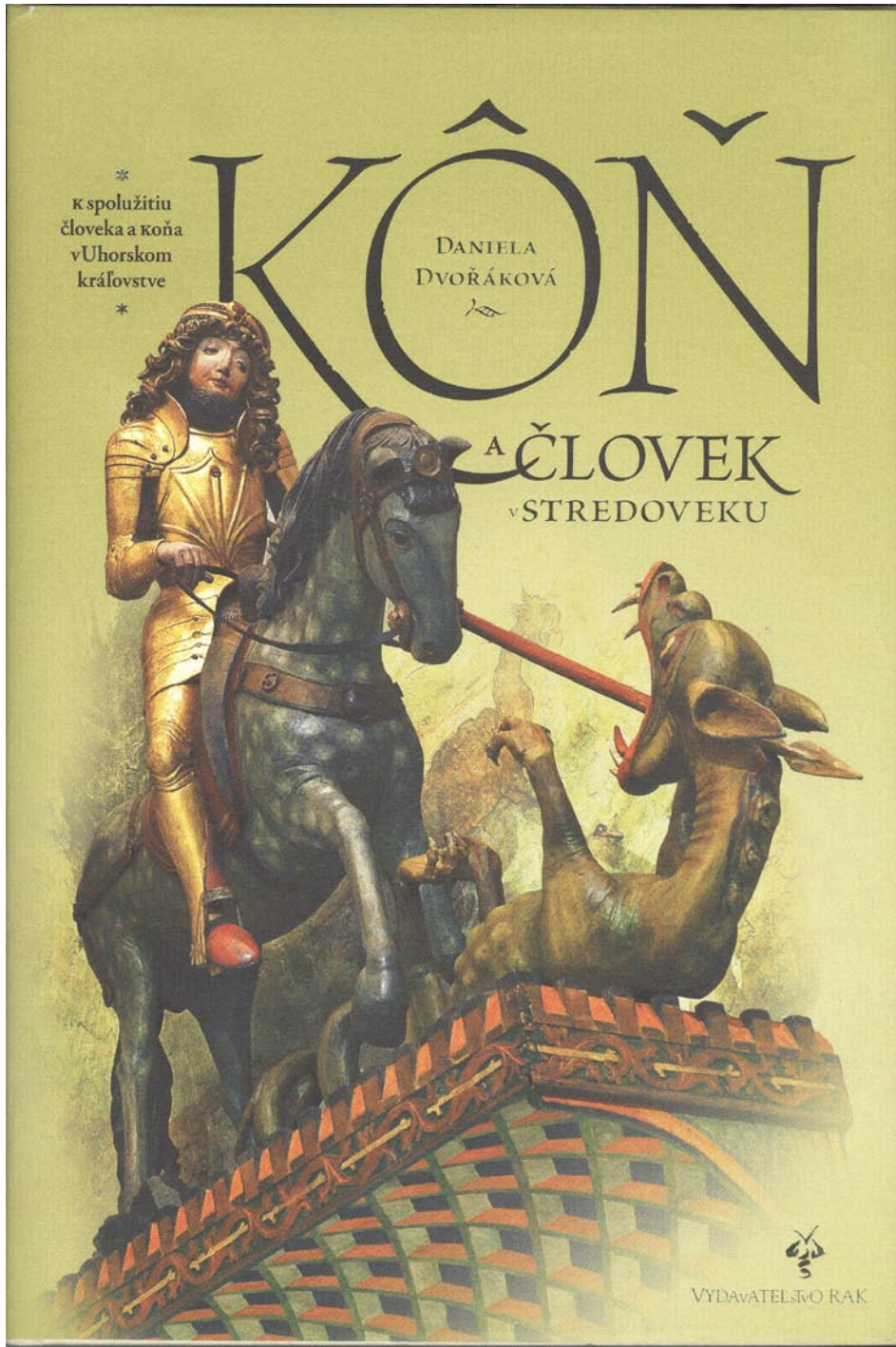
Dizertačná práca zachytáva charakter volebnej kampane štyroch najsilnejších politických strán na Slovensku – ľudovej, agrárnej, sociálno-demokratickej a komunistickej strany pred parlamentnými voľbami v dvadsiatych rokoch 20. storočia, konkrétne v rokoch 1920, 1925 a 1929. Výber strán má vystihovať dve podstatné hľadiská, politickú silu strán na Slovensku, ale aj ich široké politické spektrum, od konzervatívnej pravicovej strany, cez tradičnú, ale aj centralisticky zameranú, umiernenú ľavicovú až po krajne ľavicovú. V tomto poradí sú aj podrobené analýze, ktorá je ohraničená rokom 1929, jedným zo základných medzníkov vo vývoji 1. ČSR, ktorý znamenal koniec „zlatej éry“ republiky.

Práca skúma v prvom rade program strany, jej programové požiadavky pred voľbami, oslovenú skupinu potenciálnych voličov jednotlivých strán, vzťah medzi jednotlivými politickými stranami, stranické spojenectvá i rivalitu, obsahový, jazykový a výtvarný charakter agitácie v tlačených médiách (novinách, plagátoch, letákoch, kandidátnych listinách, brožúrach, a pod.).

Dizertačná práca sa delí na tri základné kapitoly, podľa chronologického sledu parlamentných volieb v dvadsiatych rokoch 20. storočia (1920, 1925, 1929). Každá kapitola obsahuje analýzu kampane všetkých spomínaných strán (iba KSČ, pretože vznikla roku 1921, bola účastníčkou len dvoch volieb vo vymedzenom období). Priložená je aj čiastková obrazová dokumentácia agitačných prostriedkov jednotlivých strán.

Autori čísla:

PhDr. Oto **Tomeček**, PhD., Katedra histórie FHV UMB, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, tomecek@fhv.umb.sk; Mgr. Florencia **Peyrou** Tubert, Ph.D., Departamento de Historia Contemporánea, Universidad de Valencia, Av. Blasco Ibañez 28, 46010, Valencia, Španielsko, florencia.peyrou@uv.es; Mgr. Karol **Hollý**, PhD., Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, histholy@savba.sk; Mgr. Miroslav **Michela**, PhD., Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, histmirm@savba.sk; PhDr. Vlasta **Jaksicsová**, Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, histjaks@savba.sk; prof. PhDr. Pavol **Žigo**, CSc., Katedra slovenského jazyka FF UK, Gondova 2, 818 01 Bratislava, pavol.zigo@fphil.uniba.sk; László **Kosztá**, PhD., University of Szeged, Dugonics square 13, H-6720 Szeged, Hungary, koszta@hist.u-szeged.hu.

Pokyny pre autorov

Historický časopis vychádza štyrikrát do roka. Uverejňuje výhradne pôvodné články, ktoré sú výsledkom vlastnej bádateľskej činnosti autora. Príspevky redakcia predloží na posúdenie dvom lektorom. O ich prijatí alebo neprijatí na základe lektorských posudkov a rozhodnutia redakčnej rady Historického časopisu autorov upovedomíme do 90 dní odo dňa doručenia do redakcie. Autori poskytujú svoje rukopisy exkluzívne *Historickému časopisu* a pred rozhodnutím redakčnej rady ich neuverejnia v iných časopisoch. Rukopisy sa nevracajú.

Príspevky do Historického časopisu odovzdávajte, resp. posielajte na adresu redakcie v elektronickej forme (na diskete alebo e-mailom formou prílohy) v textovom editore Word pod operačným systémom Windows. Pri písaní poznámok pod čiarou (nie na konci príspevku) používajte príkaz *Vložiť* a následne *Poznámka pod čiarou*.

Rozsah štúdií, vrátane poznámkového aparátu, by nemal presiahnuť 40 strán (72 000 znakov vrátane medzier), recenzií 10 strán (18 000 znakov vrátane medzier) a anotácií 3 strany (5 400 znakov vrátane medzier). K štúdiu je potrebné pripojiť resumé v rozsahu cca 1 400 znakov, krátky abstrakt (cca 700 znakov) a osobné údaje o autorovi (bydlisko, zamestnanie, e-mail a telefonický kontakt).

Vzhľadom na platnosť *STN ISO 690 – Dokumentácia. Bibliografické odkazy* – je potrebné rešpektovať jej zásady. Niektoré interpunkčné znamienka sa v odkazoch používajú odlišne od pravidiel slovenského pravopisu. Pre uľahčenie citovania uvádzame niektoré vzory:

Odkaz na monografiu (1 – 3 autori):

¹KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, 56 s.

²PEŠEK, Jan - BARNOVSKÝ, Michal. *Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava : Veda, 1997, 311 s.

Pozn.: dve alebo tri mená sa navzájom oddeľujú spojovníkom s medzerami po oboch stranách spojovníka.

Odkaz na monografiu (viac ako 3 autori):

³HOLEC, Roman et al. *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva : Víťazstvá a prehry*. Bratislava : Družstevná únia SR, 1995, s. 201-202.

Pozn.: čísla strán v rozpätí strán sa uvádzajú so spojovníkom.

Odkaz na zborník ako celok:

⁴BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Slovensko v politickom systéme Československa : Materiály z vedeckého sympózia Časť 11. – 13. novembra 1991*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1992, 99 s.

Pozn.: Ako prvý údaj sa uvádza meno editora, ak má primárnu zodpovednosť za zostavenie diela. Pri viacerých zostavovateľoch meno prvého na titulnom liste.

Pozn.: Osoby, ktoré majú sekundárnu zodpovednosť (napr. vedecký redaktori, editori, prekladatelia...) sa uvádzajú za názvom.

⁵*Slovenská veda : zborník zo 14. medzinárodnej konferencie*. Ed. Elena Nedorostová. Bratislava : Veda, 2001, 248 s.

Odkaz na štúdiu v zborníku alebo v kolektívnej práci:

⁶MICHÁLEK, Slavomír. Hodža a Osuský, názory a pozície v rokoch 1939 – 1945. In PEKŇÍK, Miroslav (ed.). *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava : Veda, 2002, s. 301-317.

Odkaz na štúdiu publikovanú v periodiku:

⁷KOVÁČ, Dušan. Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny. In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, č. 2, s. 233-244.

Odkaz na už uvedený prameň:

⁸KAMENEC, ref. 1, s. 37.

V prípade, že v jednej poznámke sú uvedené dva pramene toho istého autora, v ďalších poznámkach uvádzame aj prvé slová názvu prameňa:

⁹KAMENEC, Po stopách, ref. 1, s. 12.

Odkaz na elektronický zdroj:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. Personálie v elektronickej súběžnej Slovenskej národnej bibliografii. In *Bibliografický zborník 2000 – 2001* [online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zbornik_2000_2001.pdf>

Všeobecné poznámky:

- Ak v prameni nie je uvedené miesto vydania, rok vydania, vydateľstvo uvádzame:

b. m., b. r., b. v.

- V prípade viacerých miest vydania a vydateľstiev sa názov vydateľstva pridá k príslušnému miestu vydania:

Praha : Argo; Bratislava : Concordia, 1999.

- Ak je viac miest vydania a len jeden vydateľ, tak miesta vydania oddelíme bodkočiarkou a medzerou:

Bratislava; Martin : Osveta, 1956.

- Údaje v bibliografickom popise citovaného prameňa sa uvádzajú v jazyku prameňa až po údaj o rozsahu. Preklad názvu sa môže pripojiť v hranatých zátvorkách.

- Skratkou pre označovanie strán alebo strany je s., ročníky časopisov a čísla zborníkov sa uvádzajú arabskými číslicami. Pokiaľ sú dokumenty v edíciách číslované, je potrebné uvádzať okrem strán aj číslo.

- Odkaz na archívny prameň:

Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Poverenictvo informácií a osvetly (ďalej PIO), kartón (ďalej k.), č. j. 785.

Adresa redakcie: Historický časopis, Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Tel.: +421-2-529 25 753; 0908 09 89 37

E-mail: histcaso@savba.sk

http: <http://www.historickycasopis.sk/>

objednávky: písomne, telefonicky, mailom, prípadne prostredníctvom elektronického objednávkového formuláru na webovej stránke časopisu